



ZHUBANOV
UNIVERSITY

Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨНІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.ЖУБАНОВА

№4 (82)

Желтоқсан 2025



ISSN 3079-0883 (Online)
ISSN 2312-475X (Print)

**Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ
АҚТӨБЕ Өңірлік университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.ЖУБАНОВА**

**BULLETIN
K. ZHUBANOV AKTOBE REGIONAL
UNIVERSITY**

№ 4 (82) 2025

**2005 жылдан бастап шығады
Издается с 2005 года
Published since 2005**

**Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year**

**Ақтөбе қ., 2025 жыл
г. Актобе, 2025 год
Aktobe, 2025 year**

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы педагогика, техникалық ғылымдар, физика және математика, жаратылыстану ғылымдары, металлургиялық процестер мен технологиялар, география және геоэкология, тарих, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар, экономика және құқық сияқты білімнің әртүрлі салаларында сапалы зерттеулер жариялауға маманданған және рецензияланатын ғылыми журнал болып табылады.

Бас редактор

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

Бекназаров Рахым Агибаевич

Бас редактордың орынбасары

ф-м ғ. к, қауымдастырылған профессор

Мясникова Людмила Николаевна

Редакциялық алқа мүшелері	
К.Ш. Шункеев	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
А.Ч. Лущик	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Тарту университеті (Тарту қ., Эстония)
Н. Попиванов	техника ғылымдарының докторы, профессор, Информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар институты (София қ., Болгария)
С. М. Сарсимбаева	физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Г.А. Абдикаликова	физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
В.Р. Аминева	филология ғылымдарының докторы, профессор, Горький атындағы Әлем әдебиеті институты, Ресей ғылым академиясы (Мәскеу қ., Ресей)
А.С. Кушкимбаева	PhD, доцент, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
М.Р. Балтымова	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Г.Д. Хусайнова	философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
М.К. Какимжанова	философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық зерттеу университеті (Астана қ.)
Т.А. Ботагариєв	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
К.Ж. Туребаева	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
А.А. Евтюгина	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік кәсіптік педагогикалық университеті (Екатеринбург қ., Ресей)
И.Н. Бодыкова	педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
К.О. Казиев	PhD, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті (Атырау қ.)
А.К. Апендина	химия ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті (Астана қ.)
Г.К. Абилова	PhD, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Н.А. Утарбаева	PhD, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
У.К. Сарсембин	PhD, «Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті» КеАҚ (Алматы қ.)
З.Б. Сұлтамұратова	химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Г.С. Султанғалиева	тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ.)
Г.Б. Избасарова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Н.К. Байғабатова	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, И. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті (Талдықорған қ.)

М.А. Карлыбаев	тарих ғылымдарының докторы, Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының Қарақалпақ бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми зерттеу институты (Нукус қ., Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы)
Б.С. Келаманов	техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Е.Ж. Шабанов	PhD, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Р.Б. Султангазиев	PhD, қауымдастырылған профессор, А. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті (Қарағанды қ.)
Е.К. Самуратов	техника ғылымдарының кандидаты, ЖШС «Казфосфат» (Тараз қ.)
О.В. Заякин	техника ғылымдарының докторы, профессор, РГА Орал бөлімшесінің металлургия институты, (Екатеринбург қ., Ресей)
З.О. Иманбаева	экономика ғылымдарының кандидаты, РАЕ профессоры, академик МАИН, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Г. Абуселидзе	PhD, Шота Руставели атындағы Батуми мемлекеттік университеті (Батуми қ., Грузия)
А.А. Нурғалиева	экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті (Павлодар қ.)
Б.Т. Тлеулесова	PhD, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
В.М. Балмагамбетова	PhD, Баишев университеті (Ақтөбе қ.)
А.М. Сергеева	география ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
Л.Д. Давид	Хабилити докторы, профессор, Джон фон Нейман университеті (Кечкемет қ., Венгрия)
К. Самарханов	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті (Астана қ.)
А.Г. Абдуллина	PhD, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
А.Г. Кошим	география ғылымдарының кандидаты, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ.)
С.К. Шерьязов	техника ғылымдарының докторы, профессор, Оңтүстік-Орал мемлекеттік аграрлық университеті, (Челябі қ., Ресей)
А.К. Матаев	PhD, «Ғылыми-зерттеу, сараптамалық және жобалау-іздігіру қазақстанның көп салалы жаңарту және дамыту институты» ЖШС (ҚАЗКЖДИ), (Қарағанды қ.)
Р.Г. Абдеев	техника ғылымдарының докторы, профессор, Башқұрт мемлекеттік университеті (Уфа қ., Башқұртстан)
Б.Т. Уахитова	PhD, Қ. Жұбанов ат. АӨУ
М.К. Куанышев	техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов ат. АӨУ

Меншіктенуші: «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Журнал ҚР Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігімен (2005 жылғы 26 наурыздағы №5859-Ж куәлік) тіркелді, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағаттар Комитетімен (2014 жылғы 16 қаңтардағы №14089-Ж куәлік), ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің ақпарат комитетімен (2020 жылғы 6 қазандағы № KZ29VPY00027637 куәлік) қайта тіркелді.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: 030020, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы, Алия Молдағұлова даңғылы, 34, Ғылым және инновациялар департаменті, тел. +7(7132)54-35-13, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова является научным журналом, который проходит рецензирование и специализируется на публикации качественных исследований в различных областях знаний, включая педагогику, технические науки, физика и математику, естественные науки, металлургические процессы и технологии, географию и геоэкологию, историю, социально-гуманитарные науки, экономику и право.

Главный редактор

Доктор исторических наук, профессор

Бекназаров Рахым Агибаевич

Заместитель главного редактора

кандидат ф-м. наук, ассоциированный профессор

Мясникова Людмила Николаевна

Члены редакционной коллегии	
К.Ш. Шункеев	доктор физико-математических наук, профессор, АРУ им. К.Жубанова
А.Ч. Лущик	доктор физико-математических наук, профессор, Тартуский университет (г. Тарту, Эстония)
Н. Попиванов	доктор физико-математических наук, профессор, Институт информатики и информационно-коммуникационных технологий (г. София, Болгария)
С.М. Сарсимбаева	кандидат физико-математических наук, доцент, АРУ им. К.Жубанова
Г.А. Абдикаликова	кандидат физико-математических наук, доцент, АРУ им. К.Жубанова
В.Р. Аминева	доктор филологических наук, профессор, Институт мировой литературы им. М.Горького Российской Академии Наук (г. Москва, Российская Федерация)
А.С. Кушкимбаева	PhD, доцент, АРУ им. К.Жубанова
М.Р. Балтымова	кандидат филологических наук, ассоциированный профессор АРУ им. К.Жубанова
Г.Д. Хусайнова	кандидат философских наук, доцент, АРУ им. К.Жубанова
М.К. Какимжанова	кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина (г. Астана)
Т.А. Ботагариев	доктор педагогических наук, профессор, АРУ им. К.Жубанова
К.Ж. Туребаева	доктор педагогических наук, профессор, АРУ им. К.Жубанова
А.А. Евтюгина	доктор педагогических наук, Российский государственный профессиональный педагогический университет (г. Екатеринбург, Российская Федерация)
И.Н. Бодыкова	кандидат педагогических наук, АРУ им. К.Жубанова
К.О. Казиев	PhD, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова (г. Атырау)
А.К. Апендина	кандидат химических наук, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана)
Г.К. Абилова	PhD, АРУ им. К.Жубанова
Н.А. Утарбаева	PhD, АРУ им. К.Жубанова
У.К. Сарсембин	PhD, «НАО «Казахский Национальный Исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева» (г. Алматы)
З.Б. Сұлтамұратова	кандидат химических наук, доцент, АРУ им. К.Жубанова
Г.С. Султангалиева	доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)
Г.Б. Избасарова	доктор исторических наук, профессор, АРУ им. К.Жубанова
Н.К. Байгабатова	кандидат исторических наук, доцент, Жетысуский университет им. И.Жансугурова (г. Талдыкорган)

М.А. Карлыбаев	доктор исторических наук, Каракалпакский НИИ гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан (г. Нукус, Каракалпакстан, Республика Узбекистан)
Б.С. Келаманов	кандидат технических наук, ассоциированный профессор, АРУ им. К.Жубанова
Е.Ж. Шабанов	PhD, ассоциированный профессор, АРУ им. К.Жубанова
Р.Б. Султангазиев	PhD, ассоциированный профессор, Карагандинский технический университет им. А.Сагинова (г. Караганда)
Е.К. Самуратов	кандидат технических наук, ТОО «Казфосфат» (г. Тараз)
О.В. Заякин	доктор технических наук, Институт металлургии Уральского отделения РАН, (г. Екатеринбург, Российская Федерация)
З.О. Иманбаева	кандидат экономических наук, профессор РАЕ, академик МАИН, АРУ им. К.Жубанова
Г. Абуселидзе	PhD, Батумский государственный университет имени Шота Руставели (г. Батуми, Грузия)
А.А. Нургалиева	кандидат экономических наук, профессор, Торайгыров университет (г. Павлодар)
Б.Т. Тлеулесова	PhD, АРУ им. К.Жубанова
В.М. Балмагамбетова	PhD, Университет Баишева (г. Актобе)
А.М. Сергеева	кандидат географических наук, доцент, АРУ им. К.Жубанова
Л.Д. Давид	доктор хабилити, профессор, Университет Джона фон Неймана (г. Кечкемет, Венгрия)
К. Самарханов	PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана)
А.Г. Абдуллина	PhD, АРУ им. К.Жубанова
А.Г. Кошим	доктор географических наук, профессор, КазНУ им.Аль-Фараби (г.Алматы)
С.К. Шерьязов	доктор технических наук, профессор, Южно-Уральский государственный аграрный университет, (г. Челябинск, Россия)
А.К. Матаев	PhD, «Научный-исследовательский, экспертный и проектно-изыскательный Казахстанский многопрофильный институт Реконструкции и Развития (КАЗМИРР), (г. Караганда)
Р.Г. Абдеев	доктор технических наук, профессор, Башкирский государственный университет (Уфа, Башкортостан)
Б.Т. Уахитова	PhD, АРУ им. К.Жубанова
М.К. Куанышев	кандидат технических наук, ассоциированный профессор, АРУ им. К.Жубанова

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова».

Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и спорта РК (свидетельство №5859-Ж от 26 марта, 2005 г.), перезарегистрирован комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации РК (свидетельство №14089-Ж от 16 января, 2014 г.), перезарегистрирован комитетом информации Министерства информации и общественного развития РК, № KZ29VPY00027637 от 6 октября, 2020 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: 030020, Республика Казахстан, город Актобе, проспект Алии Молдагуловой, 34, Департамент науки и инновации, кабинет 5-7, тел. +7(7132)54-35-13, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

The Bulletin of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov is a peer-reviewed scientific journal that specializes in publishing qualitative research in various fields of knowledge, including pedagogy, technical sciences, physics and mathematics, natural sciences, metallurgical processes and technologies, geography and geoecology, history, social and humanitarian sciences, economics and law.

Chief Editor

Doctor of Historical Sciences, Professor
Beknazarov Rahim Agibayevich

Deputy chief editor

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
Myasnikova Lyudmila Nikolaevna

Members of the Editorial Board	
K.Sh. Shunkeev	Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, K.Zhubanov ARU
A.Ch. Luschik	Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, University of Tartu (Tartu, Estonia)
N. Popivanov	Doctor of Technical Sciences, Professor, Institute of Informatics and Information and Communication Technologies (Sofia, Bulgaria)
S. M. Sarsembayeva	Candidate of Physical and Mathematical Sciences, docent, K.Zhubanov ARU
G.A. Abdikalikova	Candidate of Physical and Mathematical Sciences, docent, K.Zhubanov ARU
V.R. Amineva	Doctor of Philology, Professor, Gorky Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
A.S. Kushkimbayeva	PhD, docent, K.Zhubanov ARU
M.R. Baltymova	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K.Zhubanov ARU
G.D. Khusainova	Candidate of Philosophical Sciences, docent, K.Zhubanov ARU
M.K. Kakimzhanova	Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (Astana)
T.A. Botagariev	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, K.Zhubanov ARU
K.Zh. Turebayeva	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, K.Zhubanov ARU
A.A. Evtyugina	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Russian State Professional Pedagogical University (Yekaterinburg, Russian Federation)
I.N. Bodykova	Candidate of Pedagogical Sciences, K. K.Zhubanov ARU
K.O. Kaziev	PhD, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau)
A.K. Apendina	Candidate of Chemical Sciences, L. N. Gumilev Eurasian National University (Astana)
G.K. Abilova	PhD, K.Zhubanov ARU
N.A. Utarbayeva	PhD, K.Zhubanov ARU
U.K. Sarsembin	PhD, Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satpayev (Almaty)
Z.B. Sultamuratova	Candidate of Chemical Sciences, docent, K.Zhubanov ARU
G.S. Sultangalieva	Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty)
G.B. Izbasarova	Doctor of Historical Sciences, Professor, K.Zhubanov ARU
N.K. Baygabatova	Candidate of Historical Sciences, docent, Zhetysu University named after I.Zhansugurov (Taldykorgan)
M.A. Karlybaev	Doctor of Historical Sciences Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Nukus, Karakalpakstan, Republic of Uzbekistan)
B.S. Kelamanov	Candidate of Technical Sciences, associate professor, K.Zhubanov ARU

E.Zh. Shabanov	PhD, associate professor, K.Zhubanov ARU
P.B. Sultangaziev	PhD, associate professor, A.Saginov Karaganda Technical University (Karaganda)
E.K. Samuratov	Candidate of Technical Sciences, (Taraz)
O.V. Zayakin	Doctor of Technical Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Steel and Ferroalloys Institute of Metallurgy of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, (Yekaterinburg, Russian Federation)
Z.O. Imanbayeva	Candidate of Economic Sciences, Professor of the RAN, Academician of the IAI, K.Zhubanov ARU
G. Abuselidze	PhD, Batumi State University named after Shota Rustaveli (Batumi, Georgia)
A.A. Nurgalieva	Candidate of Economic Sciences, Professor, Toraigyrov University (Pavlodar)
B.T. Tleulesova	PhD, K.Zhubanov ARU
V.M. Balmagambetova	PhD, Baishev University (Aktobe)
A.M. Sergeeva	Candidate of Geographical Sciences, docent, K.Zhubanov ARU
L.D. David	Doctor habiliti, Professor, John von Neumann University (Kecskemet, Hungary)
K. Samarkhanov	PhD, L. N. Gumilev Eurasian National University (Astana)
A.G. Abdullina	PhD, K.Zhubanov ARU
A.G. Koshim	Doctor of Geographical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty)
S.K. Sheryazov	Doctor of Technical Sciences, Professor, South Ural State Agrarian University, (Chelyabinsk, Russian Federation)
A.K. Mataev	PhD, Scientific research, expert and design and Survey Kazakhstan Multidisciplinary Institute of Reconstruction and Development, (Karaganda)
P.G. Abdeev	Doctor of Technical Sciences, Professor, Bashkir State University (Ufa, Bashkortostan)
B.T. Uakhitova	PhD, K.Zhubanov ARU
M.K. Kuanyshev	Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, K.Zhubanov ARU

Proprietary: Non-profit joint-stock company «Zhubanov Aktobe Regional University».

The journal is registered by the Ministry of Culture, Information and Sports of the Republic of Kazakhstan (certificate No.5859-Zh dated March 26, 2005), re-registered by the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (certificate No.14089-Zh dated January 16, 2014), re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, No. KZ29VPY00027637 of October 6, 2020.

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address:: 030020, Aliya Moldagulova Avenue 34, Aktobe, 030020, Republic of Kazakhstan, Department of Science, office 5-7, tel. +7(7132)54-35-13, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENT

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА-ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА-PHYSICS-MATHEMATICS	
Махмутов Ә.Н., Кереев А.К.	
Мультимедиялық білім беру платформаларының функционалдығын жақсарту үшін алгоритмдерді зерттеу және жетілдіру	11
Бигалиева А.З.	
Адаптивная мобильная образовательная система: архитектура, проектирование базы данных и механизмы безопасности	16
Nabiyev V., Soleymanzadeh K.	
Multilevel compartment threshold secret image sharing scheme	23
Аман К.П., Мусина А.А.	
Исследование разработки игр на Python	34
Салтанова Г.А., Әділхан Е.Е.	
7-сынып оқушыларын информатика пәні бойынша олимпиадаға дайындауда сандық технологияларды қолдану	45
ПЕДАГОГИКА-ПЕДАГОГИКА-PEDAGOGY	
Моменов Б.М., Барбосынова Г.Е.	
Жоғары білімді жаңғыртудың құралы ретінде интеллектуалды цифрлық технологиялар	56
Воробьев А.Е., Мусина А.А., Воробьев К.А.	
Особенности технологии аналитики обучения студентов	66
Туребаева К.Ж., Ирмекбаева Э.Е., Бактыгалиева М.Е.	
Арт-терапия как метод коррекции при задержке речевого развития у детей дошкольного возраста	74
ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР-СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ-SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES	
Балапашев Б.С., Халил Г.	
Қазақ жастарының ұлттық рухын қалыптастырудағы түркілік дүниетанымдағы білім мен тәрбие мәселелерінің маңызы	86
Әуесбаева П.Т., Кәдірханова С.С.	
Ертегілік поэтика: жанр табиғаты мен образдық әлемнің көркемдік заңдылықтары	95
Орда Г.Ж.	
Қазіргі әдебиеттің жаңа қаһармандары	104
Hanza L.	
Socio-professional communication styles and organizational role	115
Балтымова М.Р.	
Қазақ көркем прозасындағы психологиялық бейнелеудің поэтикасы	124
Моменов Б.М., Барбосынова Г.Е., Кузнецова Ю.Н.	
Ақтөбе қаласы мысалында қалалық ортада демалыс аймақтарын құру стратегиясы	133
Kasimov O.S.	
Application of artificial intelligence technologies in landscape design: current state and development prospects	142
Улыкпанова А.Ж., Екичи М.	
Фольклорлық жанрлардың медиамәдени кеңістіктегі трансформациясы	150
Сөйлемез О., Аубакиров Н.	
Ғалым Әріп өлеңдеріндегі түрік мәдени бірегейлігін айқындау	161
Мутиев З.Ж., Кульбаева А.А.	
Қайыр Бектұрғановтың «бір ғасыр құпиясы» әңгімесіндегі уақыт пен кеңістік категорияларының көркемдік сипаты	169
Макарова В.Ф., Каюмова Г.Ф.	
Инструмент формирования универсальных учебных действий при изучении родной литературы	178
Хубитдинова Н.А.	
Культурный архетип «братья» или «братья-близнецы»: художественное воплощение (на примере башкирского материала)	187

Naciye Y., Kushkimbaeva A.S., Umirbayev A.S.	
Author's position and integrity of the narrator in contemporary kazakh prose	195
МЕТАЛЛУРГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАР- МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ТЕХНОЛОГИИ-METALLURGICAL PROCESSES AND TECHNOLOGIES	
Биахмет А.Ж., Есенгалиев Д.А.	
Металлотермическое получение хром-никелевых ферросплавов: возможности, преимущества и технологические особенности	202
Kabyllkanov S.K.	
Briquetting of ferrosilicochrome dust as a reducing agent for chromium–manganese ligature production	213
Бурумбаев А.Г.	
Кремний карбиді: синтез әдістері, қасиеттері, қолдану салаларына және нарығына шолу	220
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ-ЭКОНОМИКА И ПРАВО-ECONOMICS AND LAW	
Джусупов А.С., Джусупова Р.Ж., Казамбаева А.М.	
Перспективы внедрения технологий умных контрактов в финансовые операции Казахстана	229
Джусупов А.С., Джусупова Р.Ж., Казамбаева А.М.	
Роль искусственного интеллекта в развитии финансовой системы в Казахстане	235
ТАРИХ-ИСТОРИЯ-HISTORICAL	
Alikulova N.S., Kalybayeva A.Z., Baishov B.B., Aidarova G.B., Sugurbaeva B.K.	
Confiscation of property from bays and kulaks in the Aktyubinsk region	241
Еспенбетова А.М., Исенов Ө.И.	
XIX ғ. 2-жартысы және XX ғ. басындағы қазақ даласындағы түрлі кәсіпшіліктердің дамуы	248
ГЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ГЕОЭКОЛОГИЯ-ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЭКОЛОГИЯ-GEOGRAPHY AND GEOECOLOGY	
Галай Е.И., Кабиев Е.С.	
Тенденции выбросов загрязняющих веществ стационарными источниками Витебской области	257
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» ғылымижурналына мақала беру тәртібі	265
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова»	268
Rules of submitting articles for publication in the scientific journal «K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University»	271

МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҒЫН ЖАҚСARTY YШІН АЛГОРИТМДЕРДІ ЗЕРТTEY ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРҮ

МАХМУТОВ Ә.Н. , КЕРЕЕВ А.К. 

*Махмұтов Әли Нұрланұлы – Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: ali.makhmutov20@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-8415-4733>

Кереев Адилжан Құтымұвич – PhD, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: akereyev@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8283-5807>

Аңдатпа. Бұл мақалада мультимедиялық білім беру платформаларының функционалдығын жетілдіруге бағытталған заманауи алгоритмдер жан-жақты талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – білім беру жүйелерінің тиімділігін арттыру үшін жасанды интеллект, оқыту аналитикасы және үлкен деректерге негізделген әдістерді қолданудың мүмкіндіктерін айқындау. Әсіресе адаптивті оқыту жүйелері мен ұсыныс алгоритмдерінің студенттердің оқу процесін жекелендірудегі орны мен артықшылықтары қарастырылды. Сонымен қатар, мультимедиялық платформалардағы алгоритмдердің студент мотивациясына әсері, оқу материалдарының қолжетімділігіне ықпалы және білім беру сапасын жақсартудағы тиімділігі талданды. Алынған нәтижелер білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, білім мазмұнын дараландыруға және оқу процесін оңтайландыруға мүмкіндік беретінін көрсетті. Мақалада сонымен бірге мұндай технологияларды енгізудің педагогикалық және ұйымдастырушылық аспектілері қарастырылды. Жасанды интеллект негізіндегі жүйелердің артықшылықтарымен қатар, оларды оқу процесіне енгізуде кездесетін қиындықтар мен шектеулер де атап өтілді. Авторлар мультимедиялық платформалардың дамуы тек техникалық жақсартулармен шектелмей, сонымен қатар білім беру сапасын арттыруға бағытталуы тиіс екенін негіздеді. Болашақта виртуалды кеңесшілерді, интеллектуалды чат-боттарды және бейімделетін бағалау жүйелерін пайдалану арқылы білім беру процесін одан әрі жекелендірудің мүмкін болатын бағыттары ұсынылды.

Түйін сөздер: мультимедиялық платформа, жасанды интеллект, оқыту аналитикасы, адаптивті жүйе, онлайн білім беру

Кіріспе

Мультимедиялық білім беру платформалары – оқу процесін цифрлық ортада жүргізуге мүмкіндік беретін заманауи технологиялар жиынтығы. Бұл платформалар ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, оқытушы мен білім алушы арасында үздіксіз өзара әрекеттестік орнатуға жағдай жасайды [1]. Қазіргі таңда мұндай жүйелер білім берудің маңызды құрамдас бөлігіне айналып, білімнің қолжетімділігі мен сапасын арттыруда шешуші рөл атқаруда.

Қазақстанда цифрлық білім беру бағытындағы платформалар 2010 жылдан бастап белсенді түрде дами бастады. Соңғы жылдары жасанды интеллект, үлкен деректерді өңдеу, адаптивті жүйелер сияқты технологиялардың енуімен бұл платформалар жаңа сапалық деңгейге көтерілуде. Әсіресе COVID-19 пандемиясы кезеңінде қашықтықтан оқытудың маңызы артып, мультимедиялық жүйелер білім беру саласындағы басты құралға айналды. Онлайн лекциялар, тесттер, жаттығулар мен бейне сабақтар арқылы білім беру кеңістігі жаңа мазмұнға ие болды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында заманауи ғылыми әдебиеттерге шолу жасалып, EdTech платформаларының құрылымы мен алгоритмдік жүйелері сарапталды. Нақтырақ айтқанда:

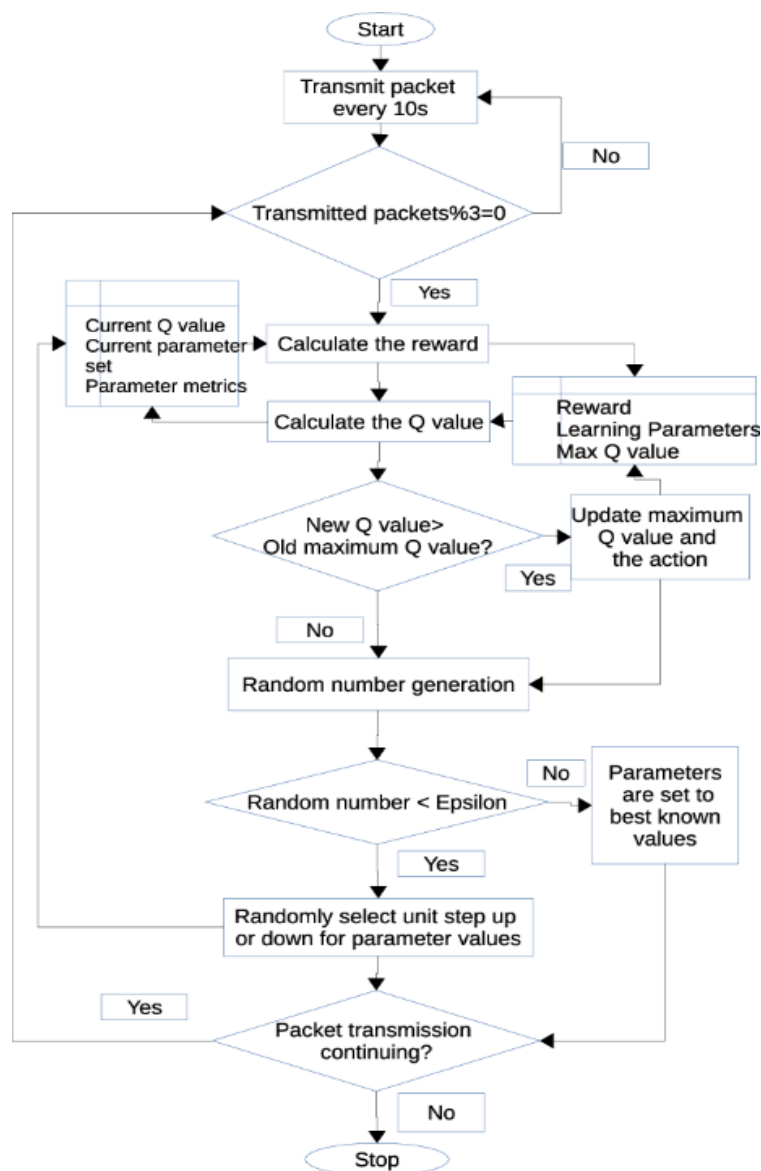
- бейімделетін оқыту жүйелері;
- ұсыныс алгоритмдері;
- оқыту аналитикасы (Learning Analytics);
- машиналық оқыту (Machine Learning);
- үлкен деректерді өңдеу (Big Data) технологияларына қатысты әдістемелер талданды.

Сондай-ақ EdTech нарығының статистикалық деректері мен сарапшылар болжамдары негізінде нарық динамикасы қарастырылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижесінде мультимедиялық платформалардың тиімділігін арттыру үшін келесі бағыттар анықталды:

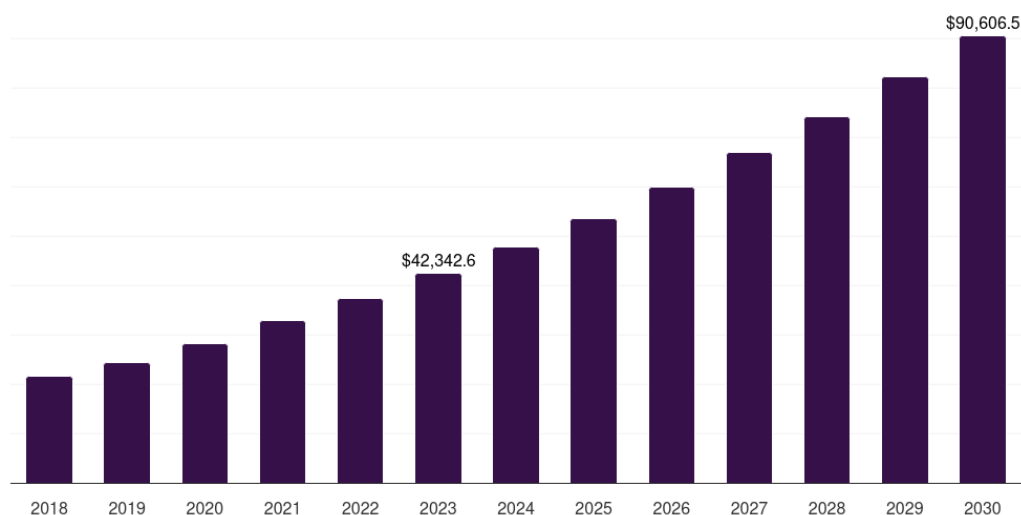
- Жасанды интеллект оқу траекториясын бейімдеу, үлгерімді болжау және автоматты кері байланыс ұйымдастыру үшін тиімді [2];
- Адаптивті оқыту жүйелері білім алушының деңгейіне қарай материал ұсына алады;
- Learning Analytics технологиялары нақты уақыт режимінде оқушы белсенділігін бақылап, проблемалық аймақтарды автоматты анықтай алады [3];
- Ұсыныс жүйелері оқу қызығушылығы мен алдыңғы әрекеттерге сүйене отырып мазмұнды дербестендіреді.



Сурет 1. Адаптивті оқыту алгоритмінің жұмыс ағымы.

Дереккөз: Piumika Karunanayake, ResearchGate

2023 жылы АҚШ-тағы білім беру технологиялары нарығы \$42,342.6 млн-ды құрап, 2030 жылға қарай \$90,606.5 млн-ға жетеді деп күтілуде [4]. Бұл мультимедиялық платформаларға сұраныстың тұрақты өсімін және олардың болашақта басты құралға айналатынын көрсетеді.



Сурет 2. АҚШ-тағы білім беру технологиялары нарығының өсу болжамы (2018–2030 жж.) *Дереккөз: Grand View Research*

Алынған нәтижелер мультимедиялық білім беру платформаларының дамуында алгоритмдік модельдердің шешуші рөл атқаратынын нақты көрсетеді. Қазіргі цифрлық білім беру кеңістігінде платформа тиімділігін қамтамасыз ету үшін тек сапалы контент жеткіліксіз. Сол контентті дұрыс ұсыну, пайдаланушыға бейімдеу және оқу барысын үздіксіз бақылау сияқты функциялар толығымен алгоритмдер жұмысына байланысты. Жекелендірілген ұсыныстар жүйесі білім алушылардың қажеттіліктеріне сай материалдарды автоматты түрде таңдайды және олардың оқу жылдамдығына, қызығушылығына немесе қиындық деңгейіне сәйкес контент береді. Бұл студенттің оқуына деген ынтасын арттырып, оқу процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Эмпирикалық зерттеулер нәтижелері де осы тұжырымды растайды. Пайдаланушылар мультимедиялық платформалардың интерактивтілігі мен икемділігін жоғары бағалайды. Платформа ішінде бейне сабақтар, тесттер, симуляциялар, бейімделетін тапсырмалар және автоматты кері байланыс құралдары оқу процесін жандандырып, материалды меңгеруді жеңілдетеді. Зерттеу нәтижесіне сәйкес, пайдаланушылардың қанағаттану деңгейінің артуы көбіне алгоритмдердің дәлдігі мен шапшаңдығына байланысты [5]. Бұл әсіресе оқу барысын бақылау жүйесі жақсы жұмыс істеген жағдайда байқалады: студент өз нәтижелерін көріп, жүйеден нақты ұсыныстар алып отырса, оқуына деген жауапкершілігі де күшейеді.

Болашақта мультимедиялық платформалар одан әрі даму үшін алгоритмдерге негізделген жаңа мүмкіндіктер енгізіледі деп күтіледі. Атап айтқанда, нақты уақыттағы оқу процесін талдау оқушының іс-әрекетін дереу өңдеп, платформа жұмысының жеделдігін арттырады. Әлсіз тұстарды автоматты анықтау арқылы жүйе студенттің қай тақырыпқа көбірек көңіл бөлуі керектігін көрсетеді. Виртуалды кеңесшілер жасанды интеллект көмегімен оқушыға жедел кері байланыс беріп, оны дұрыс оқу жолына бағыттай алады. Сонымен қатар, оқу мазмұнын бейімдеу технологиялары студенттің деңгейіне сәйкес материалды үздіксіз өзгертіп, оқу тәжірибесін толықтай персонализациялайды. Осындай жетілдірулер білім беру сапасын едәуір арттырып, цифрлық платформалардың әлеуетін одан әрі кеңейте түседі.

Қорытынды

Мультимедиялық платформалар қазіргі білім берудің цифрлық трансформациясының негізгі қозғаушы күші ретінде ерекше маңызға ие. Мұндай платформалар оқу процесін интерактивті, қолжетімді және икемді етуге мүмкіндік береді. Алайда олардың тиімді жұмыс істеуі көп жағдайда қолданылатын алгоритмдік модельдердің сапасына тікелей байланысты. Сондықтан алгоритмдерді жетілдіру – цифрлық білім беру жүйесінің болашағын анықтайтын маңызды бағыттардың бірі.

Алгоритмдерді жақсарту барысында жасанды интеллект, үлкен деректерді талдау және

бейімделетін оқыту жүйелері негізгі құрал ретінде алға шығады. Жасанды интеллект пайдаланушылардың жеке оқу жолын қалыптастырып, тапсырмаларды автоматты бағалау мен кері байланысты қамтамасыз етеді. Үлкен деректер технологиялары оқушылардың әрекеттерін терең талдап, нәтижелерге әсер ететін факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Ал бейімделетін жүйелер әрбір білім алушының деңгейіне сай контент ұсынып, материалды меңгеру тиімділігін арттырады.

Зерттеулер көрсеткендей, осындай технологияларды мультимедиялық платформаларға енгізу оқыту сапасын едәуір жақсартады. Біріншіден, студенттердің оқу процесіне қызығушылығы мен белсенділігі өседі. Екіншіден, оқу материалдарына қолжетімділік кеңейіп, білім алу мүмкіндігі баршаға тең дәрежеде ұсынылады. Үшіншіден, персонализацияланған оқу тәжірибесі білім алушылардың нәтижесін нақты арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Anderson T. The Theory and Practice of Online Learning. – 2nd ed. – Athabasca: Athabasca University Press, 2019. – 472 p.
2. Nguyen Q., Huptych M., Rienties B. Using Artificial Intelligence to Improve Learning Outcomes in Online Education // Computers & Education. – 2021. – Vol. 166. – P. 104139.
3. Romero C., Ventura S. Educational Data Mining and Learning Analytics: An Updated Survey // WIREs Data Mining Knowl Discov. – 2020. – Vol. 10, No. 3. – P. e1355.
4. Li C., Lalani F. The Rise of Online Learning During the COVID-19 Pandemic // World Economic Forum. – 2020. – URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-education-global-covid19-online-digital-learning/>
5. Al-Fraihat D., Joy M., Sinclair J. Evaluating E-learning Systems Success: An Empirical Study // Computers in Human Behavior. – 2020. – Vol. 102. – P. 67–86.

References

1. Anderson T. The Theory and Practice of Online Learning. – 2nd ed. – Athabasca: Athabasca University Press, 2019. – 472 p.
2. Nguyen Q., Huptych M., Rienties B. Using Artificial Intelligence to Improve Learning Outcomes in Online Education // Computers & Education. – 2021. – Vol. 166. – P. 104139.
3. Romero C., Ventura S. Educational Data Mining and Learning Analytics: An Updated Survey // WIREs Data Mining Knowl Discov. – 2020. – Vol. 10, No. 3. – P. e1355.
4. Li C., Lalani F. The Rise of Online Learning During the COVID-19 Pandemic // World Economic Forum. – 2020. – URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-education-global-covid19-online-digital-learning/>
5. Al-Fraihat D., Joy M., Sinclair J. Evaluating E-learning Systems Success: An Empirical Study // Computers in Human Behavior. – 2020. – Vol. 102. – P. 67–86.

ИССЛЕДОВАНИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АЛГОРИТМОВ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ

МАХМУТОВ А.Н.* , КЕРЕЕВ А.К. 

*Махмутов Али Нурланұлы – Магистрант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: ali.makhmutov20@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-8415-4733>

Кереев Адилжан Қутымович – PhD, доцент кафедры информатики и информационных технологий, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: akereyev@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8283-5807>

Аннотация. В данной статье всесторонне проанализированы современные алгоритмы, направленные на повышение функциональности мультимедийных образовательных платформ. Основная цель исследования – определить возможности использования методов, основанных на искусственном интеллекте, образовательной аналитике и больших данных, для повышения эффективности образовательных систем. Особое внимание уделено

адаптивным системам обучения и рекомендательным алгоритмам, их роли и преимуществам в персонализации учебного процесса студентов. Кроме того, рассмотрено влияние алгоритмов мультимедийных платформ на мотивацию обучающихся, доступность учебных материалов и их эффективность в повышении качества образования. Полученные результаты показали, что такие технологии позволяют повысить познавательную активность студентов, индивидуализировать содержание обучения и оптимизировать учебный процесс. В статье также затронуты педагогические и организационные аспекты внедрения данных технологий. Наряду с преимуществами систем на основе искусственного интеллекта отмечены трудности и ограничения, возникающие при их интеграции в образовательный процесс. Авторы обосновывают, что развитие мультимедийных платформ должно быть направлено не только на технические улучшения, но и на повышение качества обучения. В перспективе предлагаются возможные направления дальнейшей персонализации образовательного процесса посредством использования виртуальных консультантов, интеллектуальных чат-ботов и адаптивных систем оценки.

Ключевые слова: мультимедийная платформа, искусственный интеллект, образовательная аналитика, адаптивная система, онлайн-обучение.

RESEARCH AND IMPROVEMENT OF ALGORITHMS TO ENHANCE THE FUNCTIONALITY OF MULTIMEDIA EDUCATIONAL PLATFORMS

MAKHMUTOV A.N.*, KEREYEV A.K.

***Makhmutov Ali Nurlanuly** – Master's degree student, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: ali.makhmutov20@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-8415-4733>

Kereyev Adilzhan Kutymovich – PhD, associate professor, department of computer science and information technologies, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: akereyev@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8283-5807>

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of modern algorithms aimed at improving the functionality of multimedia educational platforms. The main goal of the study is to identify the potential of methods based on artificial intelligence, learning analytics, and big data to increase the efficiency of educational systems. Special attention is given to adaptive learning systems and recommendation algorithms, as well as their role and advantages in personalizing students' learning processes. The article also examines the impact of platform algorithms on student motivation, the accessibility of learning materials, and their effectiveness in improving the quality of education. The results demonstrate that these technologies enhance learners' cognitive engagement, allow for the individualization of educational content, and support the optimization of the learning process. The study also discusses pedagogical and organizational aspects of implementing such technologies. Alongside the benefits of AI-based systems, the challenges and limitations associated with integrating them into the educational environment are highlighted. The authors argue that the development of multimedia platforms should focus not only on technical improvements but also on enhancing educational quality. The article suggests future directions for further personalization of the learning process through the use of virtual advisors, intelligent chatbots, and adaptive assessment systems.

Key words: multimedia platform, artificial intelligence, learning analytics, adaptive system, online education.

АДАПТИВНАЯ МОБИЛЬНАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА: АРХИТЕКТУРА, ПРОЕКТИРОВАНИЕ БАЗЫ ДАННЫХ И МЕХАНИЗМЫ БЕЗОПАСНОСТИ

БИГАЛИЕВА А.З. 

Бигалиева Альфия Замировна – PhD, и.о. доцента, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, г. Караганда, Казахстан

E-mail: bigalievaalfija@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0136-5402>

Аннотация. В статье представлен расширенный и структурированный подход к разработке адаптивной мобильной образовательной системы, ориентированной на формирование индивидуальных траекторий обучения и повышение эффективности цифровой образовательной среды. Рассматривается полный цикл создания мобильного приложения на платформе Flutter, начиная от проектирования пользовательского интерфейса и организации клиентской логики до настройки серверной инфраструктуры и интеграции с облачными сервисами Firebase, обеспечивающими хранение данных, управление пользователями, обработку результатов тестирования и сбор обучающей аналитики. Архитектура системы базируется на принципах чистой архитектуры и паттерне Model-View-ViewModel, что способствует снижению связанности компонентов, повышению модульности, улучшению тестируемости и дальнейшей масштабируемости проекта. В статье представлены ключевые функциональные модули: регистрация и авторизация пользователей, просмотр учебных материалов, механизм адаптивного тестирования, интеллектуальный анализ ошибок, панель аналитики учебного прогресса, а также чатбот, использующий методы искусственного интеллекта для интерактивного сопровождения обучающихся. Значительное внимание уделено вопросам информационной безопасности: применяются методы шифрования, хэширования паролей, распределения ролей и ведения журналов активности. Разработанная система демонстрирует потенциал современных технологий для создания устойчивой, безопасной и персонализированной платформы мобильного обучения.

Ключевые слова: мобильное обучение, архитектура ПО, Flutter, Firebase, адаптивные системы, безопасность данных, аналитика обучения.

Введение

Рост цифровизации образования обуславливает необходимость разработки мобильных платформ, способных адаптироваться под индивидуальные особенности обучающихся. Для эффективного функционирования такие системы должны сочетать удобный интерфейс, гибкую архитектуру, устойчивую серверную инфраструктуру и надежные механизмы защиты данных.

Цель статьи – представить архитектурную модель адаптивной образовательной системы, реализующей индивидуальные траектории обучения на основе стеков Flutter и Firebase, а также продемонстрировать принципы организации данных, логику взаимодействия компонентов и методы обеспечения безопасности.

Материалы и методы исследования

Архитектура представляет собой совокупность взаимосвязанных модулей, обеспечивающих функционирование мобильного приложения, обработку данных, управление пользователями и адаптацию содержания [1]. Она включает четыре ключевых компонента:

- клиентская часть (Flutter-приложение);
- серверная часть и база данных (Firebase Firestore);
- модуль адаптивного обучения;
- административная панель преподавателя.

Такая структура обеспечивает масштабируемость, независимость модулей и возможность гибкого расширения функциональности.

Для повышения устойчивости системы применяется концепция Clean Architecture, предполагающая стогоую декомпозицию на уровни данных, бизнес-логики и представления.

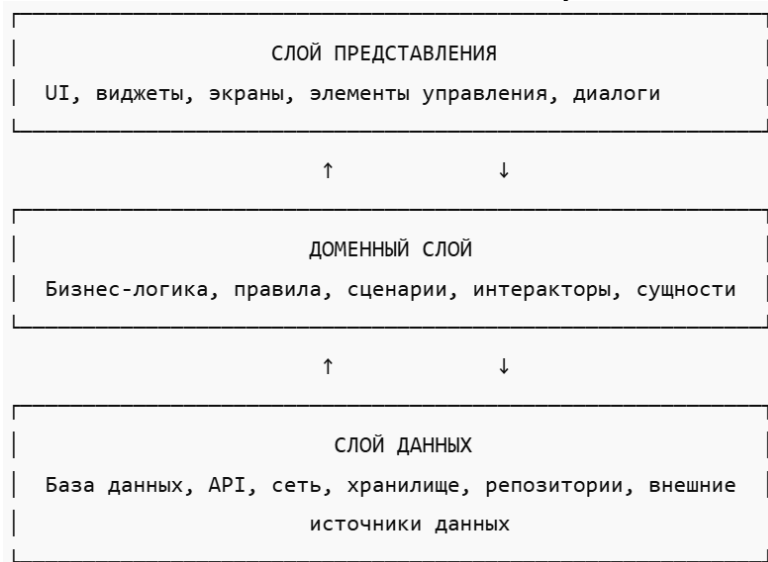


Рисунок 1 –Логическая модель архитектуры приложения (Clean Architecture)

В модели выделены слои:

- Domain (ядро логики),
- Data (данные и репозитории),
- Presentation (виджеты и интерфейс).

Такая организация обеспечивает слабую связанность и удобство сопровождения.

В рамках клиентского приложения применяется архитектурный паттерн Model–View–ViewModel (MVVM). Он позволяет отделить бизнес-логику от пользовательского интерфейса, что повышает тестируемость и модульность.

Flutter, как инструмент кроссплатформенной разработки, выбран благодаря:

- высокой производительности рендеринга;
- декларативному подходу к построению UI;
- поддержке Android и iOS из единого кода;
- нативной интеграции с Firebase.

Это обеспечивает единообразие пользовательского опыта и упрощает разработку [2].

Результаты и их обсуждение

Приложение использует концепцию ORM для описания данных объектами и абстракции запросов к базе. Подход устраняет повторяющийся код и повышает согласованность данных. Фрагмент кода метода добавления объекта в базу данных с использованием Hibernate (DAO-класс)

```

public void add(Type value) throws Exception {
    Session session;
    try {
        session = HibernateUtil.getSessionFactory().getCurrentSession();
        session.beginTransaction();
        session.save(value);
        session.getTransaction().commit();
    } catch (Exception e) {
        throw e;
    }
}
    
```

DAO – слой обеспечивает централизованное управление операциями чтения, записи и обновления данных.

Firebase, как облачная инфраструктура, предоставляет [3]:

- Firestore – хранение уроков, вопросов, результатов тестов;
- Authentication – регистрацию и идентификацию;
- Analytics – сбор данных об обучении;
- Cloud Messaging – уведомления;
- хостинг для админ-панели.

Таблица 1 – Основные стабильные плагины Firebase для Flutter

Название плагина	Версия	Firebase продукт	Документация	Исходный код	Поддержка платформ
Authentication	3.3.10	Аутентификация	Есть	firebase_auth	Мобильные ✓, Web ✓, MacOS ✓
Cloud Firestore	3.3.3	База данных	Есть	cloud_firestore	Мобильные ✓, Web ✓, MacOS ✓
Cloud Functions	4.1.1	Облачные функции	Есть	cloud_functions	Мобильные ✓, Web ✓, MacOS ✓
Cloud Messaging	10.0.6	Сообщения	Есть	firebase_messaging	Мобильные ✓, Web ✓, MacOS ✓
Cloud Storage	11.1.3	Хранилище	Есть	firebase_storage	Мобильные ✓, Web ✓, MacOS ✓
Core	3.3.8	Основной пакет	Есть	firebase_core	Мобильные ✓, Web ✓, MacOS ✓
Crashlytics	3.0.0	Аналитика	Есть	firebase_crashlytics	Мобильные ✓, MacOS ✓, Web – (нет поддержки)

Использование пакетов FlutterFire осуществляется через файл pubspec.yaml. Фрагмент конфигурации зависимостей и импортов в Flutter проекте.

dependencies:

flutter:

 sdk: flutter

 http: ^0.13.3

 json_serializable: ^4.1.3

 bloc: ^7.0.0

 flutter_bloc: ^7.0.0

 audioplayers: ^0.18.3

 audio_service: ^0.17.0

 get_it: ^6.0.0

 flutter_svg: ^0.21.0-nullsafety.0

 youtube_player_flutter: ^8.0.0

 firebase_auth: ^1.2.0

 cloud_firestore: ^2.2.0

 provider: ^5.0.0

 flutters_toast: ^8.0.7

 firebase_core: ^1.2.0

import 'package:audio_service/audio_service.dart';

import 'package:audioplayers/audioplayers.dart';

После подключения пакет импортируется в проект, обеспечивая доступ к функционалу Firebase [4].

Для управления пользователями применяется `firebase_auth`.



Рисунок 2 – Пример использования пакета

Инициализация Firebase в приложении выполняется через `Firebase.initializeApp()`.

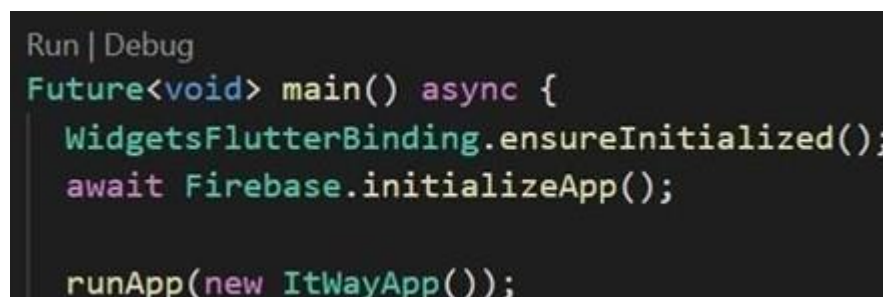


Рисунок 3 – Способ инициализации

Таблица 2 – Компонентная структура системы

Модели данных	Представления (View)	Бизнес-логика	Общие сервисы
UserModel информация о пользователе, роль, прогресс	SignInView;	AuthPresenter	DataManager – управление запросами к Firestore
LessonModel структура уроков, вопросы, подсказки	SignUpView	LessonPresenter	AdaptiveLearningEngine – анализ ошибок и подбор сложности
ResultModel – статистика выполнения тестов	LessonListView	QuizPresenter	AIChatService – интеграция с API ИИ
ChatMessageModel – взаимодействие с чатботом	QuizView	AnalyticsPresenter	
	DashboardView	ChatBotPresenter	
	TeacherAnalyticsView		
	ChatBotView		
	AccountView		

Все данные передаются по защищенному протоколу HTTPS с использованием SSL [5].

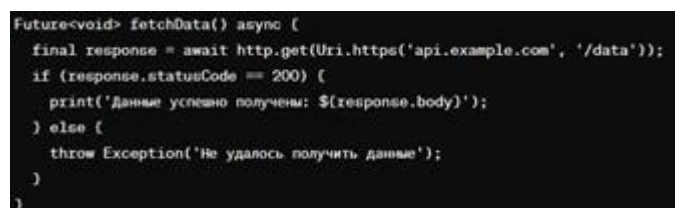


Рисунок 4 – Шифрование данных

Для хранения паролей применяется алгоритм хэширования bcrypt.

```
void registerUser(String username, String password) {  
    final hashedPassword = Bcrypt.hashpw(password, Bcrypt.salt());  
    // Сохранение имени пользователя и хэшированного пароля в базе данных  
}
```

Рисунок 5 – Хэширование паролей

Система распределяет права пользователей по ролям.

```
Future<void> signIn(String email, String password) async {  
    try {  
        await FirebaseAuth.instance.signInWithEmailAndPassword(  
            email: email,  
            password: password,  
        );  
        print('Пользователь успешно вошел в систему');  
    } catch (e) {  
        print('Ошибка аутентификации: $e');  
    }  
}
```

Рисунок 6 – Аутентификация и авторизация

Ведение логов повышает надежность приложения [6].

```
// Пример журналирования событий в Flutter  
void logEvent(String event) {  
    print('Событие: $event');  
    // Запись события в журнал  
}
```

Рисунок 7 – Обработка ошибок и ведение журнала

Заключение

Разработанная архитектура адаптивной образовательной мобильной платформы демонстрирует эффективность интеграции Flutter и Firebase для создания современных интеллектуальных систем обучения. Использование модульности, ORM-подхода, аналитики и безопасных механизмов аутентификации обеспечивает высокую надежность и масштабируемость. Реализованный адаптивный модуль формирует индивидуальные траектории обучения, повышая вовлеченность и успешность пользователей.

Платформа может служить прототипом для разработки новых поколений цифровых образовательных систем, ориентированных на персонализацию и безопасность.

Список литературы

1. Лебедев Б. А. Мобильная разработка на Flutter Dark. СПб.: БХВ- Петербург. – 2018. – 360 с.
2. Сидоров Г. Н. Разработка мобильных приложений. СПб.: Питер. – 2019. – 432 с.
3. Семенчук В. Мобильное приложение как инструмент бизнеса. М: Альпина Диджитал. – 2017. – 270 с.
4. Черняк А. В. Мобильная разработка на платформе Android. М. ДМК Пресс. – 2017. – 352 с.

с.

5. Иванов Д. К., Смирнов А. П. Мобильная разработка: Xamarin, iOS, Android M.: Техносфера. – 2020 – 288 с.

6. Лонг М. Flutter для мобильных разработчиков. Рецепты для реактивного Flutter. СПб.: Питер. – 2020. – 256 с.

References

1. Lebedev B. A. Mobil'naya razrabotka na Flutter Dark. SPb.: BHV- Peterburg. – 2018. – 360 s.

2. Sidorov G. N. Razrabotka mobil'nyh prilozhenij. SPb.: Piter. – 2019. – 432 s.

3. Semenchuk V. Mobil'noe prilozhenie kak instrument biznesa. M: Al'pina Didzhital. – 2017. – 270 s.

4. Chernyak A. V. Mobil'naya razrabotka na platforme Android. M. Dmk Press. –2017. – 352 с.

5. Ivanov D. K., Smirnov A. P. Mobil'naya razrabotka: Hamarin, iOS, Android M.: Tekhnosfera. – 2020 – 288 s.

6. Long M. Flutter dlya mobil'nyh razrabotchikov. Recepty dlya reaktivnogo Flutter. SPb.: Piter. – 2020. – 256 s.

АДАПТИВТІ МОБИЛЬДІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: СӘУЛЕТ, МӘЛІМЕТТЕР БАЗАСЫН ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК МЕХАНИЗМДЕРІ

БИГАЛИЕВА А.З. 

Бигалиева Альфия Замировна – PhD, доцент м.а., Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

E-mail: bigalievaaalfija@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0136-5402>

Аңдатпа. Мақалада оқытудың жеке траекторияларын қалыптастыруға және цифрлық білім беру ортасының тиімділігін арттыруға бағытталған бейімделген мобильді білім беру жүйесін әзірлеуге кеңейтілген және құрылымдық тәсіл ұсынылған. Пайдаланушы интерфейсін жобалаудан және клиенттік логиканы ұйымдастырудан бастап серверлік инфрақұрылымды орнатуға және деректерді сақтауды, пайдаланушыларды басқаруды, тестілеу нәтижелерін өңдеуді және оқу аналитикасын жинауды қамтамасыз ететін Firebase бұлттық қызметтерімен біріктіруге дейінгі Flutter платформасында мобильді қосымшаны құрудың толық циклі қарастырылады. Жүйенің архитектурасы таза архитектура принциптеріне және компоненттердің байланысын төмендетуге, модульділікті арттыруға, тестілеуді жақсартуға және жобаның одан әрі масштабталуына ықпал ететін Model-View-ViewModel үлгісіне негізделген. Мақалада негізгі функционалды модульдер келтірілген: пайдаланушыларды тіркеу және авторизациялау, оқу материалдарын қарау, бейімделген тестілеу механизмі, қателерді интеллектуалды талдау, Оқу барысын талдау панелі, сондай-ақ оқушыларды интерактивті сүйемелдеу үшін жасанды интеллект әдістерін қолданатын чатбот. Ақпараттық қауіпсіздік мәселелеріне көп көңіл бөлінеді: шифрлау, парольдерді хэштеу, рөлдерді бөлу және белсенділік журналдарын жүргізу әдістері қолданылады. Өзірленген жүйе тұрақты, қауіпсіз және жекелендірілген мобильді оқыту платформасын құру үшін заманауи технологиялардың әлеуетін көрсетеді.

Түйін сөздер: мобильді оқыту, бағдарламалық жасақтама архитектурасы, Flutter, Firebase, адаптивті жүйелер, деректер қауіпсіздігі, оқыту аналитикасы.

ADAPTIVE MOBILE EDUCATIONAL SYSTEM: ARCHITECTURE, DATABASE DESIGN AND SECURITY MECHANISMS

BIGALIYEVA A.Z. 

Bigaliev Alfiya Zamirovna – PhD, acting associate professor, Abylqas Saginov Karaganda technical university, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: bigalievaaalfija@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0136-5402>

Abstract. The article presents an expanded and structured approach to the development of an adaptive mobile

educational system focused on the formation of individual learning trajectories and improving the effectiveness of the digital educational environment. The full cycle of creating a mobile application on the Flutter platform is considered, starting from designing the user interface and organizing client logic to configuring the server infrastructure and integrating with Firebase cloud services that provide data storage, user management, processing test results and collecting training analytics. The architecture of the system is based on the principles of pure architecture and the Model-View-ViewModel pattern, which helps to reduce component connectivity, increase modularity, improve testability and further scalability of the project. The article presents key functional modules: user registration and authorization, viewing educational materials, adaptive testing mechanism, intelligent error analysis, learning progress analysis panel, as well as a chatbot using artificial intelligence methods for interactive support of students. Considerable attention is paid to information security issues: encryption methods, password hashing, role allocation, and activity logging are used. The developed system demonstrates the potential of modern technologies to create a sustainable, secure and personalized mobile learning platform.

Key words: mobile learning, software architecture, Flutter, Firebase, adaptive systems, data security, learning analytics.

MULTILEVEL COMPARTMENT THRESHOLD SECRET IMAGE SHARING SCHEME

NABIYEV V.^{1*}, SOLEYMANZADEH K.²

*Nabiyev Vasif¹ — PhD, professor, faculty of engineering, department of computer engineering, Karadeniz Technical university, Trabzon, Turkey

E-mail: vasif@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0314-8134>

Soleymanzadeh Katira² — PhD, teacher, faculty of engineering and natural sciences, software engineering department, Istanbul health and technology university, İstanbul, Turkey

E-mail: katira.soleymanzadeh@istun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7557-2877>

Abstract. Traditional secret sharing schemes assume that all participants within a group or compartment possess equal authority in reconstructing the secret. However, in many real-world applications, such as hierarchical organizational structures or secure multi-party collaborations, this assumption does not hold. To address this limitation, we propose a novel Multilevel Compartment Threshold Secret Image Sharing (MCT-SIS) scheme that introduces hierarchical privileges within each compartment. Our scheme is based on a combination of Tassa's hierarchical access structure and Ghodosi's compartment model, and utilizes Birkhoff interpolation and polynomial-based techniques to achieve robust and flexible secret image sharing. Participants are grouped into disjoint compartments, each with multiple levels of access, and the secret image is shared such that it can only be reconstructed when both compartmental and hierarchical threshold conditions are satisfied. The scheme ensures perfect secrecy, lossless reconstruction, and reduced storage overhead. Experimental results validate its feasibility and demonstrate its applicability to environments requiring fine-grained access control, such as collaborative data vaults, medical imaging systems, and secure multi-agency operations.

Key words: secret image sharing, threshold scheme, multilevel compartment, Birkhoff interpolation, hierarchical security.

Introduction

A (t, n) -threshold secret sharing scheme distributes a secret S among n participants so that any subset of at least t participants ($t \leq n$) can reconstruct S , whereas any coalition of fewer than t (i.e., at most $t-1$) learns nothing about it; such schemes are perfect when this zero-information property holds. The family of all authorized subsets is called the access structure and is denoted Γ . An access structure is monotone: if $A \in \Gamma$ and $A \subseteq B$ then $B \in \Gamma$.

Secret sharing is a vital cryptographic primitive that allows a secret to be distributed among multiple participants such that only predefined subsets of participants, defined by an access structure, can recover the original secret. This concept was first introduced independently by Shamir [1] and Blakley [2] in 1979. Shamir's scheme utilizes polynomial interpolation over finite fields, while Blakley's method is based on geometric constructions. These foundational methods are both perfect (no information leakage to unauthorized subsets) and ideal (each share has the same size as the secret).

Classical threshold secret sharing assumes equal authority among all participants within the authorized sets. However, in real-world applications such as secure military coordination, inter-agency document access, corporate key management, and e-health systems, participants often hold different roles and levels of authority. This limitation motivated the introduction of compartment-based access structures, pioneered by Simmons [3], where participants are grouped into disjoint compartments, each with its own threshold, along with a global threshold that must be satisfied to reconstruct the secret.

Despite this advance, the assumption that all participants within a compartment have the same authority is still unrealistic for many practical scenarios. To overcome this, multilevel compartment threshold secret sharing schemes (MLCT-SSS) were proposed, combining compartmental and hierarchical structures. Tassa [13] and Ghodosi et al. [6] provided seminal contributions in this direction, proposing schemes that handle intra-compartment hierarchy using interpolation techniques such as Birkhoff interpolation.

Recent studies have increasingly focused on applying these advanced access structures to multimedia data, especially secret image sharing (SIS). For instance, Thien and Lin [7] proposed a reduced-share-size image sharing scheme using 8-bit gray images and polynomial interpolation. More recently, Guo et al. [14] developed hierarchical threshold SIS methods for multi-user secure image distribution. Pakniat and Eslami [15] introduced a hierarchical threshold image sharing scheme with enhanced robustness. Additionally, Chen et al. [16] and Zhou et al. [17] have explored convolutional neural network (CNN)-based and hybrid encryption techniques to incorporate AI and deep learning into secret image sharing.

Therefore, in this study, we propose a perfect and ideal multilevel compartment threshold secret image sharing scheme. This scheme: partitions participants into distinct compartments; assigns them different levels of authority within each compartment; enforces both local (compartment-level) and global threshold conditions; uses Birkhoff interpolation and polynomial-based schemes for share generation; reduces the size of the shadow images, thereby lowering storage and transmission costs; and prevents lower-level participants from substituting higher-level ones during reconstruction.

This approach is particularly relevant in contemporary scenarios such as federated security systems, cloud-based confidential image exchange, and collaborative medical diagnostics. Our method ensures that only authorized participant groups with proper hierarchical configuration can reconstruct the secret image.

Simmons has described compartment threshold access structure as follows:

Definition 1: Let $C = \{C_1, C_2, \dots, C_m\}$ denote m disjoint compartments of n participants, where $(U = \{1, 2, \dots, n\})$ and $C_i \cap C_j = \emptyset$ for all $1 \leq i < j \leq m$. Let $t_i \in \mathbb{N}$, $1 \leq i \leq m$ is represent the threshold of each compartment, and $t \in \mathbb{N}$ denote the global threshold such that $t \geq \sum_{j=1}^m t_j$. Compartment access structure is described as follows:

$$\Gamma = \left\{ A \subseteq U : \exists \mathcal{P} \subseteq \mathcal{V} \text{ such that } |\mathcal{P} \cap C_i| \geq t_i, \right. \\ \left. 1 \leq i \leq m \text{ and } |\mathcal{P}| = t \right\}$$

Several studies have addressed the realization of such compartment access structures. Tassa et al. [4], Brickell et al. [5], and Ghodosi et al. [6] have proposed secret sharing schemes supporting this model. Tassa and Dyn proposed an ideal and perfect secret sharing scheme for two types of compartment structures-lower and upper bounds-based on bivariate Lagrange interpolation. Brickell et al. proved that ideal secret sharing schemes exist for compartment structures and constructed an efficient implementation in the specific case where $t = \sum_{j=1}^m t_j$.

Ghodosi et al. introduced a perfect and ideal scheme for hierarchical and compartment-based structures. In their approach, the authority levels of participants within a company (or compartment) differ, meaning not all participants have equal power to reconstruct the secret. Their method first divides the overall secret into partial secrets, one for each compartment, and then distributes these partial secrets among participants. In the reconstruction phase, each compartment recovers its partial secret independently. The final secret is then obtained by combining all recovered partials.

In practical applications, secret images often need to be securely shared among participants who are organized into disjoint compartments. To address this, we propose a multilevel compartment threshold secret image sharing scheme.

In 2002, Thien and Lin [7] introduced a secret sharing scheme for 8-bit grayscale images based on Shamir's method. Their method allowed slight truncation for pixel values in the range 251–255 to meet the modulus requirement of a prime number. To achieve **lossless reconstruction**, they proposed a minor extension that marginally increased the data size, which was acceptable due to the limited number of affected pixels.

Secret image sharing has since been widely studied [8–11]. However, most of these schemes are based on classical (t, n) -threshold structures and do not support hierarchical or compartmental constraints. In 2012, Guo et al. [12] proposed a hierarchical threshold secret image sharing scheme

based on Tassa's hierarchical model [13]. In their scheme, the secret image is embedded into cover images and can only be reconstructed if the hierarchical threshold conditions are satisfied. However, they identified certain security weaknesses in their approach.

To address these concerns, Pakniat et al. [14] developed a secure hierarchical threshold secret image sharing scheme using cellular automata and Birkhoff interpolation, overcoming the limitations found in Guo et al.'s method.

The structure of this paper is organized as follows: Section 2 reviews Shamir's (t,n) threshold secret sharing scheme and Tassa's hierarchical model; Section 3 presents the proposed multilevel compartment secret image sharing scheme; Section 5 demonstrates experimental results. Finally, Section 6 provides conclusions and future directions.

Materials and methods of research

2.1 Review of Shamir Secret Sharing Scheme

(t,n) threshold Shamir scheme is based on Lagrange polynomial interpolation. Let $s \in GF(q)$ be the secret where $GF(q)$ is a finite Galois field with q elements. The dealer selects a random polynomial of degree $(t - 1)$ as follows:

$$f(x) = s + \sum_{i=1}^{t-1} a_i x^i \text{ mod } q$$

where $a_1, a_2, \dots, a_{t-1}$ are chosen randomly over $GF(q)$. For sharing the secret n distinct real numbers $x_1, x_2, \dots, x_n$ are selected and the shares $s_i = f(x_i)$ are calculated for each participant. In the reconstruction phase, at least t participants can reconstruct the secret by using Lagrange interpolation:

$$p(x) = \sum_{i=1}^t \left(p_i(x_i) \prod_{1 \leq j \leq t, j \neq i} \frac{x - x_j}{x_i - x_j} \right) (\text{mod } q)$$

2.2 Review of Tassa's Conjunctive Hierarchical Threshold Secret Sharing Scheme

Assume $U = U_{i=0}^m$, G_i , $U_i \cap U_j = \emptyset$, $0 \leq i < j \leq m$, is a set of n participants that is composed of m levels. The subset U_0 is the highest level of hierarchy while U_m is on the least privileged level. Let $t = \{t_i\}_{i=0}^m$ be the threshold on different levels that is monotonically increasing sequence of integers, $0 < t_1 < \dots < t_m$. The conjunction hierarchical threshold access structure is:

$$\Gamma = \left\{ A \subset U : \left| A \cap \left(\bigcup_{j=0}^i U_j \right) \right| \geq t_i, \forall i \in \{0, 1, \dots, m\} \right\}$$

Tassa proposed a hierarchical threshold secret sharing scheme which is based on Birkhoff interpolation that is perfect and ideal. In such a setting, the set of all participants is divided into disjoint levels. Let the shared secret s be taken from $GF(q)$. The dealer generates a random polynomial $F(x) \in GF(q)$ of degree at most $t_m - 1$ as follows:

$$F(x) = s + a_1 x + a_2 x^2 \dots + a_{t_m-1} x^{t_m-1}$$

The shares s_i , $s_i = F^{t_i-1}(x)$ are calculated for each participants of i th level of hierarchy where $F^{t_i-1}(\cdot)$ is the $(t_i - 1)$ th derivation of $F(x)$ and $t_{-1} = 0$.

2. A multilevel compartment threshold access structure

In order to reconstruct the secret image based on our proposed access structure, the provided shadow images must satisfy the threshold requirement of each compartment, their internal hierarchical levels, and the global threshold. First, the partial secret corresponding to each compartment is recovered. Then, the complete secret image is reconstructed by combining these partial secrets. A single compartment cannot reveal any meaningful information about the secret on its own, as it can only recover its partial secret. Furthermore, the partial secret of a compartment cannot be reconstructed unless the hierarchical threshold conditions within that compartment are also satisfied. Therefore, the secrecy of the proposed scheme is ensured no information about the original secret is leaked unless all access conditions are met.

Definition 2: $C = \{C_1, C_2, \dots, C_m\}$ are m distinct compartments of n participants, ($U = \{1, 2, \dots, n\}$) and $C_i \cap C_j = \emptyset$ for all $1 \leq i < j \leq m$. $T = \{t_1, t_2, \dots, t_m\}$, $1 \leq t_i \leq |C_i|$, $1 \leq i \leq m$ are threshold

value of each compartment and $\sum_{i=1}^m t_i$, $t_i \leq t \leq n$ is global threshold. Participants of each compartment, C_i , are distributed into l distinct level in it, that means, $C_i = \bigcup_{j=0}^l U_{i,j}$ and $U_{i,j} \cap U_{i,j+1} = \emptyset$, $0 \leq j \leq l$, $1 \leq i \leq m$. $k = \{k_{i,j}\}_{j=0}^l$ are monotonically increasing threshold value for each levels of compartments, $0 < k_{i,0} < \dots < k_{i,l}$ and $t_i = k_{i,l}$. The proposed multilevel compartment threshold access structure is given in Eq.(1) and are illustrated in Fig.1:

$$\Gamma = \left\{ A \subseteq U \left| \left| A \cap \left(\bigcup_{i=1}^j U_{i,t} \right) \right| \geq k_{i,j}, \forall j \in \{1, \dots, l\} \right. \right\} \quad (1)$$

$$\left\{ \forall i \in \{1, \dots, m\} \text{ and } |A| \geq t \right\}$$

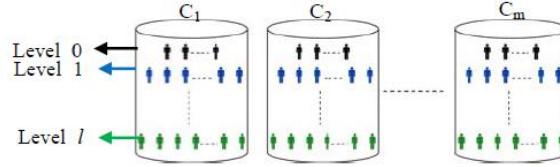


Figure 1 The multilevel compartment threshold scheme

3.1. Ideal secret sharing scheme for multilevel compartment threshold access structure

In this section, we propose a secret sharing scheme based on the approaches of Ghodosi and Tassa for the access structure described in Definition 2. The participants are distributed into disjoint compartments, with different levels of authority assigned within each compartment by the dealer. The secret G is an element of the finite field $GF(q)$. Let $t \geq \sum_{i=1}^m t_i$ be the global threshold, where m denotes the number of compartments. Let $k = \{k_{i,j}\}_{j=0}^l$ represent the threshold values of each hierarchical level within a compartment (where l is the number of levels in a compartment) and $t_i = k_{i,l}$ denote the total number of participants required within compartment C_i to reconstruct the partial secret of that compartment. In this phase, the dealer performs the following steps:

Step 1: Define the polynomial

$$g(x) = G + c_1x + \dots + c_{m-1}x^{m-1} \in GF(q),$$

$c_1, \dots, c_{m-1}$ are randomly selected to produce partial secret for each compartment $g_i = g(x_i)$, $i = 1, \dots, m$. $G = g(0)$ is the secret value.

Step 2: Select randomly $t_i - l$ values $\alpha_{i,1}, \dots, \alpha_{i,t_i-l}$ to define m polynomial $f_i(x)$ corresponding to each compartment as follows:

$$f_i(x) = g_i - \sum_{j=1}^{t_i-l} \alpha_{i,j} x^j, \quad i = 1, \dots, m$$

Step 3: Since $\sum_{i=1}^m t_i \leq t$ we select randomly $R = t - \sum_{i=1}^m t_i$ values $b_0, \dots, b_{R-1}$ to determine $f(y)$ polynomial as follows:

$$f(y) = \sum_{i=t_i}^{t_i+R-1} b_{i-t_i} y^i$$

Step 4: Define $f_{i,j}(x, y)$ polynomial for each compartment as follows:

$f_{i,j}(x, y) = (f_i(x))^{k_{i,j-1}} + f(y)$, $i = 1, \dots, m$ (m is number of compartment) and $j = 0, \dots, l$ (l is the number of levels of a compartment), ($k_{i,-1} = 0$) and $(f_i(x))^{k_{i,j-1}}$ means $k_{i,j-1}$ th derivation of $f_i(x)$.

Step 5: Choose $(x_{i,j_z}, y_{i,j_z}) \neq 0$ value for each participant $u_{i,j_z} \in U_{i,j} \in C_i, 1 \leq z \leq n_i$ (n_i is the number of participants of each compartment). The pair value of (x_{i,j_z}, y_{i,j_z}) is different for two distinct participants. $f_{i,j}(x_{i,j_z}, y_{i,j_z})$ is the shared value of each participant.

Corollary: The proposed multilevel compartment secret sharing scheme is perfect and ideal, which is only, $A \in \Gamma$ can recover the secret.

Proof: An authorized subset $A \in \Gamma$ can reconstruct the secret G while an unauthorized subset $A \notin \Gamma$ obtain any information about it. According to the predetermined threshold value t_i for each compartment, at least t_i participants from each compartment must participate in order to reveal the secret. Suppose $\{n_1, \dots, n_m\}$ be the number of participant of an authorized subset A where $n_i \geq t_i$ and $\sum_{i=1}^m n_i \geq t$. Hierarchical threshold requirements $n_i \cap (\bigcup_{z=1}^j U_{i,z}) \geq k_j$ must be satisfied by n_i participants of each compartment. That means $\bigcup_{i=1}^m C_i$ is an authorized subset of participants if $|A| = t$, $|A \cap C_i| \geq t_i$, $t_i \in \{1, \dots, m\}$ and $C_i \cap \bigcup_{z=1}^j U_{i,z} \geq k_j, j=0, \dots, l$. To reconstruct the secret, all participants of $A \in \Gamma$ must pool together their shares to calculate a linear equation system. In this linear system, the number of equations are at least the number of unknown that means each compartment has t_i unknown coefficient g_i , $a_{i,j}$ and R unknown common b_i in all compartment. These equations are linearly independent, i.e., given coefficient values of each compartment form one row of a matrix that are not the same and none of the rows can be a combination of other rows or columns of a matrix. Therefore determinant of the reconstruction matrix cannot be zero. Then the equation system has a unique solution since there are at least t equations with t unknowns. The secret G can be recovered after recovering the partial secret, g_i of each compartment.

An unauthorized subset $A \notin \Gamma$ can not reveal any information about the secret. First, If the number of participants of each compartment be $\alpha_i < t_i$, then the number of equations of the linear system is lesser than unknowns coefficient so the system does not have any unique solution to recover the partial secret of each compartment. Second, if the number of participants of each compartment be $\alpha_i \geq t_i$ but $\sum_{i=1}^m \alpha_i < t$ then the values of $b_1, \dots, b_R$ cannot recover. Third, suppose the number of participants of each compartment be $\alpha_i \geq t_i$ and $\sum_{i=1}^m \alpha_i \geq t$ but the participants of each compartment do not satisfy the hierarchical threshold requirement of each level, i.e., there are not participants of higher level from a compartment. In this case the secret cannot be recovered since there are not any participants of higher level that cause the determinant of linear equation zero. So the coefficient matrix is not invertible. Secret accessibility by authorized and inaccessibility of unauthorized subset of participants satisfy the perfectness of secret sharing scheme. This scheme is ideal, since every participants has one share value over $GF(q)$ and information rate is equal to one.

Example 1: Suppose there are two compartments with distinct participants in which the threshold value of each compartment and global threshold are $t_1=4, t_2=5, t=10$ respectively. Compartment one have two distinct levels that threshold of each level are $k=(k_{1,1}, k_{1,2})=(1,4)$. There are three level in compartment two with threshold $k=(k_{2,1}, k_{2,2}, k_{2,3})=(1,3,5)$. Total number of participants of an authorized subset A must be at least 10. Of these ten, at least four are from compartment one and five are from compartment two. However since there are hierarchy authority among participants of a compartment, then at least one participant in compartment one must be from first level, $U_{1,1}$, and at least four from $U_{1,1} \cup U_{1,2}$. Collaborating participants of compartment two must be at least five. Of these five, at least one from $U_{2,1}$ level, three participants from $U_{2,1} \cup U_{2,2}$ and five from $U_{2,1} \cup U_{2,2} \cup U_{2,3}$. Since $R = t - \sum_{i=1}^m t_i = 10 - 9 = 1$, at least one participant can be from any of compartments and any of levels. The dealer constructs the following linear system to shares secret among participants. In this system, g_1 and g_2 values of matrix W are partial secrets of each compartment, matrix M is the coefficient matrix and matrix S is the shared value of each participants.

$$\begin{array}{c}
 U_{1,0} \\
 C_1 \\
 U_{1,1} \\
 U_{2,0} \\
 U_{2,1} \\
 C_2 \\
 U_{2,2}
 \end{array}
 \begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cccccccccc}
 1 & x_{1,0_1} & x_{1,0_1}^2 & x_{1,0_1}^3 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,0_1} \\
 1 & x_{1,0_1} & x_{1,0_1}^2 & x_{1,0_1}^3 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,0_1} \\
 0 & 1 & x_{1,1_1} & x_{1,1_1}^2 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,1_1} \\
 0 & 1 & x_{1,1_1} & x_{1,1_1}^2 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,1_1} \\
 0 & 1 & x_{1,1_1} & x_{1,1_1}^2 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,1_1} \\
 0 & 1 & x_{1,1_1} & x_{1,1_1}^2 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,1_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,0_1} & x_{2,0_1}^2 & x_{2,0_1}^3 & x_{2,0_1}^4 & y_{2,0_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,0_1} & x_{2,0_1}^2 & x_{2,0_1}^3 & x_{2,0_1}^4 & y_{2,0_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,0_1} & x_{2,0_1}^2 & x_{2,0_1}^3 & x_{2,0_1}^4 & y_{2,0_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,1_1} & x_{2,1_1}^2 & x_{2,1_1}^3 & y_{2,1_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,1_1} & x_{2,1_1}^2 & x_{2,1_1}^3 & y_{2,1_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,1_1} & x_{2,1_1}^2 & x_{2,1_1}^3 & y_{2,1_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,2_1} & x_{2,2_1}^2 & y_{2,2_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,2_1} & y_{2,2_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,2_1} & y_{2,2_1}
 \end{array} \right]
 \times
 \begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{c}
 g_1 \\
 a_{1,1} \\
 a_{1,2} \\
 a_{1,3} \\
 g_2 \\
 a_{2,1} \\
 a_{2,2} \\
 a_{2,3} \\
 a_{2,4} \\
 b_0
 \end{array} \right]
 =
 \begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{c}
 s_{1,0_1} \\
 s_{1,0_1} \\
 s_{1,1_1} \\
 s_{1,1_1} \\
 s_{1,1_1} \\
 s_{1,1_1} \\
 s_{2,0_1} \\
 s_{2,0_1} \\
 s_{2,0_1} \\
 s_{2,1_1} \\
 s_{2,1_1} \\
 s_{2,1_1} \\
 s_{2,2_1} \\
 s_{2,2_1} \\
 s_{2,2_1}
 \end{array} \right]
 \end{array}
 \end{array}$$

$\underbrace{\hspace{15em}}_M \quad \underbrace{\hspace{2em}}_W \quad \underbrace{\hspace{2em}}_S$

In the reconstruction phase at least 10 participants pool together their shares to solve the following linear system to calculate partial secrets, g_1 and g_2 . Then these partial secret are used to reveal the secret G.

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cccccccccc}
 1 & x_{1,0_1} & x_{1,0_1}^2 & x_{1,0_1}^3 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,0_1} \\
 0 & 1 & x_{1,1_1} & x_{1,1_1}^2 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,1_1} \\
 0 & 1 & x_{1,1_1} & x_{1,1_1}^2 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,1_1} \\
 0 & 1 & x_{1,1_1} & x_{1,1_1}^2 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & y_{1,1_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,0_1} & x_{2,0_1}^2 & x_{2,0_1}^3 & x_{2,0_1}^4 & y_{2,0_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,0_1} & x_{2,0_1}^2 & x_{2,0_1}^3 & x_{2,0_1}^4 & y_{2,0_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,1_1} & x_{2,1_1}^2 & x_{2,1_1}^3 & y_{2,1_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,1_1} & x_{2,1_1}^2 & x_{2,1_1}^3 & y_{2,1_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,2_1} & x_{2,2_1}^2 & y_{2,2_1} \\
 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & x_{2,2_1} & y_{2,2_1}
 \end{array} \right]^{-1}
 \times
 \begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{c}
 s_{1,0_1} \\
 s_{1,1_1} \\
 s_{1,1_1} \\
 s_{1,1_1} \\
 s_{2,0_1} \\
 s_{2,0_1} \\
 s_{2,1_1} \\
 s_{2,1_1} \\
 s_{2,2_1} \\
 s_{2,2_1}
 \end{array} \right]
 =
 \begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{c}
 g_1 \\
 a_{1,1} \\
 a_{1,2} \\
 a_{1,3} \\
 g_2 \\
 a_{2,1} \\
 a_{2,2} \\
 a_{2,3} \\
 a_{2,4} \\
 b_0
 \end{array} \right]
 \end{array}
 \end{array}$$

4. A multilevel compartment secret image sharing scheme

In this section we propose a multilevel compartment secret image sharing scheme for multilevel compartment access structure described in section.3 which involve two phases: sharing and reconstructing. At first, the secret image S is divided among each compartment and then the partial secret images are shared between participants according to their privilege in each compartment. In the reconstructing phase, the threshold requirement of each compartment and their levels as well as global threshold of multilevel compartment access structure must be satisfied to reveal the secret image. Our main goal in this study is to reducing the size of storage requirement which cause decrease in computational effort needs. Moreover, providing secrecy is foremost concern addressing in this paper. That means in the reconstructing phase participants of higher level of each compartment cannot be substituted by the lower levels.

4.1. Secret image sharing phase

In this phase we shared $N \times M$ secret image among a set of n participants of m compartment. t (t is global threshold) pixels of secret image are taken as coefficient to produce partial shared values for each compartment. Therefore these partial values are used as coefficient of defined equation of each compartment to produce the shares for each participant of levels of compartments. The size of shares is reduced by $M \times N / t$ in which storage requirement are decreased significantly. Sharing algorithm is given in the following steps:

1. Scramble secret image by a permutation function.

2. If the value of pixel $p_i < 250$, then do nothing, or if $p_i \geq 250$, divide p_i into two values 250 and $(p_i - 250)$ and store these values respectively.

3. The secret image is divided into t disjoint groups, $c_0, \dots, c_{t-1}$, as the coefficient of the following equation:

$$g(x) = \left(\sum_{j=0}^{t-1} c_j x^j \right) \% 251, \quad (t \text{ is global threshold})$$

4. The solution set, $x = (x_0, \dots, x_{t-1}) \in GF(q)$ is selected randomly by dealer to produce t partial shared values as each compartment secret, $a_i = g(x_i)$, $i=1, \dots, t-1$. Afterwards, these are used as the coefficient for the following equations:

$$f_i(x) = \sum_{z=\sum_{j=1}^i t_{j-1} + t_i - 1, p=t_i-1}^{z=\sum_{j=1}^i t_{j-1}, p=0} a_z x^p, \quad i = 1, \dots, m \text{ and } t_0 = 0,$$

$$f_i(y) = \sum_{p=1, z=i-R}^{p=R, z=t-1} a_z y^p, \quad (R = t - \sum_{i=1}^m t_i)$$

5. For each compartment we define equation, $f_{i,j}(x,y) = ((f_i(x))^{k_{i,j-1}} + f_i(y)) \% 251$. ($k_{i,j}$ is each level threshold of a compartment)

$i = 1, \dots, m$ (m is number of compartment) and $j = 0, \dots, l$ (l is the number of levels of a compartment), ($k_{-1} = 0$) and $(f_i(x))^{k_{i,j-1}}$ means (k_{j-1}) th derivation of $f_i(x)$.

6. $(x_{i,j_z}, y_{i,j_z}) \neq 0$ are selected for i^{th} compartment of j^{th} level's z^{th} participants to produce the shares of each participants as $s_{i,j_z}(x_{i,j_z}, y_{i,j_z}) = (f_i(x_{i,j_z}))^{k_{i,j-1}} + f(y_{i,j_z})$

7. Take successive pixels of unprocessed groups to obtain n shared images.

4.2. Secret image reconstructing phase

In order to reconstruct the secret image based on our proposed access structure, the provided shadow images must satisfy the threshold requirement of each compartment, their internal hierarchical levels, and the global threshold.

First, the partial secret corresponding to each compartment is recovered. Then, the complete secret image is reconstructed by combining these partial secrets. A single compartment cannot reveal any meaningful information about the secret on its own, as it can only recover its partial secret.

Furthermore, the partial secret of a compartment cannot be reconstructed unless the hierarchical threshold conditions within that compartment are also satisfied.

Therefore, the secrecy of the proposed scheme is ensured- no information about the original secret is leaked unless all access conditions are met.

Results and its discussion

In order to demonstrate the correctness and feasibility of our scheme, we report some implementation results. We used a grayscale image of a Dahlia flower, sized 210×210 pixels, as the secret image, as shown in Fig. 2. The secret was shared among fifteen participants divided into two compartments: the first compartment consists of nine participants, and the second includes the remaining six participants. The shadow images assigned to each participant are depicted in Fig. 3. The first compartment contains two hierarchical levels, while the second compartment consists of three levels. We assume a threshold sequence of $t_1 = 4$, $t_2 = 5$, and a global threshold $t = 11$, with the detailed hierarchical access structure defined as:

$$k_1 = (k_{1,1}, k_{1,2}) = (1, 4) \text{ and } k_2 = (k_{2,1}, k_{2,2}, k_{2,3}) = (1, 3, 5).$$

A reduction in the shadow image size by one-eleventh significantly decreases the storage

requirements. During the reconstruction phase, the secret image can be recovered only if the access structure requirements of authorized subsets are satisfied. Conversely, any unauthorized subset fails to reconstruct the secret image, thereby ensuring that the scheme maintains perfect secrecy and fidelity of the image.



Fig. 2. The secret image

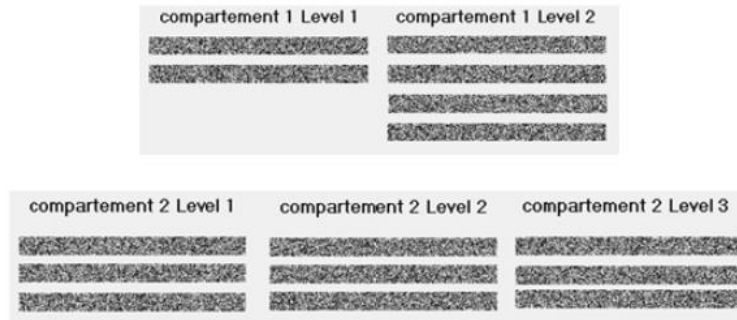


Figure 3. (a) Shadow images of first (b) Shadow images of second compartment of scheme

By selecting multiple pixels of the secret image as secret values in each step, the storage requirements are significantly reduced. Additionally, reducing the size of the shadow images further decreases the computational effort required for reconstruction.

Distortion is a critical factor in evaluating the quality of the reconstructed secret image. The Peak Signal-to-Noise Ratio (PSNR) is commonly used for this purpose and is defined as:

$$PSNR = 10 \times \log_{10} (255^2 / MSE) \text{ dB}, \quad (2)$$

where MSE (Mean Square Error) is defined as:

$$MSE = (1 / M \times N) \sum_{i=1}^{M \times N} (S_i - R_i)^2 \quad (3)$$

Here, S_i and R_i are the pixel values of the original and reconstructed images, respectively.

In our proposed scheme, we adopt Thien and Lin's method to ensure distortion-free reconstruction of the secret image. The slight increase in the size of shadow images is negligible and does not impact overall efficiency. Notably, when the MSE value is zero, the PSNR tends to infinity, indicating a perfectly reconstructed image.

Conclusion

The main objective of this paper is to introduce a novel concept called the multilevel compartment access structure. Our proposed scheme incorporates hierarchy within the compartmental access model, resulting in a perfect multilevel secret sharing scheme. In this structure, an authorized subset of participants can successfully reconstruct the secret image, whereas any unauthorized subset gains no information—thus ensuring the security and confidentiality of the shared data.

In this study, we present a multilevel compartment secret image sharing scheme inspired by the works of Tassa and Ghodosi et al., employing Birkhoff interpolation and polynomial-based techniques. By selecting multiple pixels of the secret image as secret values at each step of the

proposed scheme, the overall storage requirements are significantly reduced. Moreover, the reduction in shadow size leads to a substantial decrease in the computational effort required for secret reconstruction.

References

1. Shamir A. How to share a secret. *Communications of the ACM*, 22(11), 1979, 612–613.
2. Blakley G. R. Safeguarding cryptographic keys. *Proceedings of the National Computer Conference*, 1979, 313–317.
3. Simmons G. J. How to (really) share a secret. *Advances in Cryptology–CRYPTO’88*, 1988, 390–448.
4. Tassa T., & Dyn N. Multipartite secret sharing by bivariate interpolation. *Journal of Cryptology*, 22(2), 2009, 227–258.
5. Brickell E. F., Gordon D. M., McCurley K. S., & Wilson D. B. Fast exponentiation with precomputation. In *Advances in Cryptology–EUCRYPT’87*, 1987, 200–207.
6. Ghodosi H., Pieprzyk J., & Safavi-Naini R. Secret sharing in multilevel and compartmented groups. *Information Security and Privacy*, 1998, 367–378.
7. Thien C. C., & Lin J. C. Secret image sharing. *Computers & Graphics*, 26(5), 2002, 765–770.
8. Lin C. C., & Tsai W. H. Secret image sharing with steganography and authentication. *Journal of Systems and Software*, 73(3), 2003, 405–414.
9. Wang R. Z., Lin C. F., & Tsai J. C. Image hiding by optimal LSB substitution and genetic algorithm. *Pattern Recognition*, 34(3), 2000, 671–683.
10. Wu H. C., & Shih F. Y. A simple image sharing scheme. *Pattern Recognition Letters*, 25(8), 2004, 979–992.
11. Chin-Chen Chang, Tsai-Yang Lin, & Chia-Chen Chang. A novel secret image sharing scheme for true-color images with size constraint. *IEEE Transactions on Circuits and Systems for Video Technology*, 16(5), 2004, 587–592.
12. Guo J., Chen C. C., & Qin Y. A hierarchical threshold secret sharing approach. *Pattern Recognition Letters*, 33(1), 2012, 83–91.
13. Tassa T. Hierarchical secret sharing. *Journal of Cryptology*, 20(2), 2007, 237–264.
14. Pakniat N., & Eslami Z. An improved secret image sharing scheme with hierarchical threshold access structure. *Journal of Information Security and Applications*, 58, 2021, 102770.
15. Jin Y., Wang S., & Zhang X. A deep learning-based secure image sharing scheme with adaptive thresholding. *IEEE Access*, 9, 2021, 107246–107258.
16. Zhang M., Liu Y., & Yang H. Blockchain-based secret image sharing for Internet of Things security. *Future Generation Computer Systems*, 141, 2023, 56–68.
17. Kim H., Park J., & Kim Y. Federated threshold secret sharing in privacy-preserving medical applications. *Computers in Biology and Medicine*, 149, 2022, 106003.

Список литературы

1. Shamir A. How to share a secret. *Communications of the ACM*, 22(11), 1979, 612–613.
2. Blakley G. R. Safeguarding cryptographic keys. *Proceedings of the National Computer Conference*, 1979, 313–317.
3. Simmons G. J. How to (really) share a secret. *Advances in Cryptology–CRYPTO’88*, 1988, 390–448.
4. Tassa T., & Dyn N. Multipartite secret sharing by bivariate interpolation. *Journal of Cryptology*, 22(2), 2009, 227–258.
5. Brickell E. F., Gordon D. M., McCurley K. S., & Wilson D. B. Fast exponentiation with precomputation. In *Advances in Cryptology–EUCRYPT’87*, 1987, 200–207.
6. Ghodosi H., Pieprzyk J., & Safavi-Naini R. Secret sharing in multilevel and compartmented groups. *Information Security and Privacy*, 1998, 367–378.
7. Thien C. C., & Lin J. C. Secret image sharing. *Computers & Graphics*, 26(5), 2002, 765–

770.

8. Lin C. C., & Tsai W. H. Secret image sharing with steganography and authentication. *Journal of Systems and Software*, 73(3), 2003, 405–414.

9. Wang R. Z., Lin C. F., & Tsai J. C. Image hiding by optimal LSB substitution and genetic algorithm. *Pattern Recognition*, 34(3), 2000, 671–683.

10. Wu H. C., & Shih F. Y. A simple image sharing scheme. *Pattern Recognition Letters*, 25(8), 2004, 979–992.

11. Chin-Chen Chang, Tsai-Yang Lin, & Chia-Chen Chang. A novel secret image sharing scheme for true-color images with size constraint. *IEEE Transactions on Circuits and Systems for Video Technology*, 16(5), 2004, 587–592.

12. Guo J., Chen C. C., & Qin Y. A hierarchical threshold secret sharing approach. *Pattern Recognition Letters*, 33(1), 2012, 83–91.

13. Tassa T. Hierarchical secret sharing. *Journal of Cryptology*, 20(2), 2007, 237–264.

14. Pakniat N., & Eslami Z. An improved secret image sharing scheme with hierarchical threshold access structure. *Journal of Information Security and Applications*, 58, 2021, 102770.

15. Jin Y., Wang S., & Zhang X. A deep learning-based secure image sharing scheme with adaptive thresholding. *IEEE Access*, 9, 2021, 107246–107258.

16. Zhang M., Liu Y., & Yang H. Blockchain-based secret image sharing for Internet of Things security. *Future Generation Computer Systems*, 141, 2023, 56–68.

17. Kim H., Park J., & Kim Y. Federated threshold secret sharing in privacy-preserving medical applications. *Computers in Biology and Medicine*, 149, 2022, 106003.

КӨПДЕНГЕЙЛІ СЕКЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДА ШЕКТІ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІ БАР ҚҰПИЯ КЕСКІНДІ БӨЛУ СҰЛБАСЫ

НАБИЕВ В.^{1*}, СУЛЕЙМАНЗАДЕ К.²

*Набиев Васиф¹ – PhD, профессор, Инженерия факультеті, компьютерлік инженерия кафедрасы, Қаратөңіз техникалық университеті, Трабзон қ., Түркия,

E-mail: vasif@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0314-8134>

Сулейманзаде Катир² – PhD, оқытушы, инженерия және жаратылыстану ғылымдары факультеті, Бағдарламалық жасақтама инженериясы кафедрасы, Ыстамбұл денсаулық және технология университеті, Ыстамбұл қ., Түркия

E-mail: katira.soleymanzadeh@istun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7557-2877>

Аңдатпа. Дәстүрлі құпияны бөлу схемалары топ немесе бөлім ішіндегі барлық қатысушылардың құпияны қалпына келтіруде бірдей өкілеттілікке ие екенін болжайды. Алайда шынайы өмірде – мысалы, иерархиялық ұйымдарда немесе қауіпсіз көпжақты ынтымақтастықта – бұл болжам сәйкес келмейді. Осы шектеуді жою үшін біз иерархиялық деңгейлерге ие көпденгейлі бөлімдік шекті құпия кескінді бөлу (MCT-SIS) атты жаңа схеманы ұсынамыз. Бұл схема Тасса ұсынған иерархиялық қол жеткізу құрылымына және Гходси секциялық моделіне негізделіп, Биркгофф интерполяциясы мен полиномдық әдістерді қолдана отырып, сенімді және икемді кескін бөлу мүмкіндігін ұсынады. Қатысушылар өзара қиылыспайтын бөлімдерге бөлінеді, олардың әрқайсысында қол жеткізудің бірнеше деңгейі бар. Құпия кескін тек бөлімдік және иерархиялық шекті талаптар орындалғанда ғана қалпына келтіріледі. Бұл схема мінсіз құпиялылықты, ақаусыз қалпына келтіруді және сақтау көлемінің азаюын қамтамасыз етеді. Эксперименттік нәтижелер бұл тәсілдің тиімділігін көрсетіп, оны деректерді бірігіп басқару, медициналық бейнелеу жүйелері және қауіпсіз көпагентті ортада қолдануға болатынын дәлелдейді.

Түйін сөздер: құпия кескінді бөлу, шекті схема, көпденгейлі бөлім, Биркгофф интерполяциясы, иерархиялық қауіпсіздік.

НАБИЕВ В.^{1*} , СУЛЕЙМАНЗАДЕ К.² 

***Набиев Васиф¹** – PhD, профессор, факультет инженерии, кафедра компьютерной инженерии, Черноморский технический университет, г. Трабзон, Турция

E-mail: vasif@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0314-8134>

Сулейманзаде Катира² – PhD, преподаватель, факультет инженерии и естественных наук, кафедра программной инженерии, Университет здравоохранения и технологий Стамбула, г. Стамбул, Турция

E-mail: katira.soleymanzadeh@istun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7557-2877>

Аннотация. Традиционные схемы распределения секрета предполагают, что все участники в группе или секции обладают равными правами на восстановление секрета. Однако во многих реальных приложениях, таких как иерархические организационные структуры или безопасное многопользовательское сотрудничество, это предположение не выполняется. Для преодоления этого ограничения мы предлагаем новую многоуровневую схему секционного распределения секретных изображений с порогом (MCT-SIS), которая вводит иерархические привилегии внутри каждой секции. Наша схема основана на сочетании иерархической структуры доступа Тассы и секционной модели Гходоси, с использованием интерполяции Биркгофа и полиномиальных методов для достижения надёжного и гибкого распределения изображений. Участники распределяются по непересекающимся секциям, каждая из которых имеет несколько уровней доступа. Секретное изображение может быть восстановлено только при соблюдении как секционных, так и иерархических пороговых условий. Схема обеспечивает идеальную секретность, безошибочное восстановление и снижение объёма хранения. Экспериментальные результаты подтверждают её эффективность и применимость в условиях, требующих детализированного управления доступом, таких как совместные хранилища данных, медицинские системы визуализации и безопасные межведомственные операции.

Ключевые слова: секретное распределение изображений, пороговая схема, многоуровневая секция, интерполяция Биркгофа, иерархическая безопасность

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗРАБОТКИ ИГР НА PYTHON

АМАН К.П. , МУСИНА А.А. * 

Аман Кулнар Панабековна – К.т.н., доцент кафедры информатики и информационных технологий, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: kaman@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4179-4241>

*Мусина Алла Александровна - PhD, старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: a.mussina@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0643-2280>

Аннотация. Целью исследования являлось выявление влияния разработанного авторами обучающего приложения на развитие навыков программирования 2D игр у учеников 9 класса. Гипотеза исследования заключалась в том, чтобы решить проблему, связанную с трудностями в освоении новых концепций и алгоритмов и нехваткой времени для изучения программирования через разработанное обучающее приложение на Python.

В исследовании авторами были применены такие методы, как опрос учеников, эксперимент, сбор и анализ данных о взаимодействии учеников с приложением и тестирование. Сравнение результатов по ключевым показателям, таким как успеваемость, качество знаний и обученность в двух классах показало, что успеваемость, качество знаний и обученность выше в классе, где проводился эксперимент с использованием обучающего приложения.

Анализ данных о взаимодействии учеников с приложением и результаты тестов продемонстрировали закономерность, что при переходе от одного уровня сложности к другому, у учеников не упал интерес к обучению и изучению программирования, а также, что они успешно справлялись со всеми разноуровневыми заданиями.

Исследование показало, что разделение приложения на три уровня сложности (начальный, средний, высокий) оказалось эффективным подходом. Каждый уровень позволял учащимся систематически углублять свои знания и навыки, что способствовало более глубокому и устойчивому обучению.

Ключевые слова: библиотека Python, обучающее приложение, разработка 2D игр, программа, игра, 2D игра, программирование 2 D игры, программирование игр.

Введение

В современном мире информационных технологий программирование становится все более важным навыком, открывающим двери в мир возможностей и новых решений. Особенно важное внимание стоит уделять обучению программированию в школьной программе.

Рассматриваемая тема актуальна на сегодняшний день, так как наблюдается рост интереса к IT-профессиям, и развитие навыков программирования 2D игр может быть отличным введением в мир программирования. Программирование способствует развитию логического мышления и способности анализировать. Поэтому знания и навыки программирования, полученные на уроках по программированию игр могут пригодиться в будущем ученикам, подготавливая их к различным IT-профессиям.

Цель исследования заключается в изучении влияния обучающих приложений на усвоение программистских концепций школьниками.

Проблемы в обучении программированию учеников 9 класса связаны с несколькими факторами такими, как трудности в освоении новых концепций и алгоритмов, нехватка времени для изучения программирования [1].

Гипотеза исследования заключалась в том, чтобы решить эту проблему через разработанное обучающее приложение на языке программирования Python для школьников 9 класса, которое должно помочь им эффективнее и быстрее освоить темы, связанные с программированием 2D игр.

Анализ литературных источников по методике развития навыков программирования показывает, что данная область также имеет свою историю и эволюцию. Сеймур Паперт

(Seymour Papert) - автор методики «Logo», который разработал ее в 1960-х годах и использовал для обучения детей [2].

Митчел Резник (Mitchel Resnick) - создал программу Scratch, которая позволяет разрабатывать мультимедийные проекты, игры и анимации [3].

Джейн Марголис (Jane Margolis) - автор книги «Unlocking the Clubhouse: Women in Computing», исследовала проблемы разнообразия в области информационных технологий и предложила стратегии по привлечению большего числа женщин в программирование [4].

Методики Пола Граньер (Paul Gruenewald) и Марка Фелдмана (Mark J. Feldman) помогли измерить влияние обучения на развитие навыков программирования [5].

Линда Лиердал (Linda Liukas) - автор книги «Hello Ruby» и методики обучения программированию с использованием рассказов и героев. Её работы ориентированы на обучение детей и стимулирование их интереса к программированию [6].

Материалы и методы исследования

Разработка приложения осуществлялась с использованием языка программирования Python. Приложение состоит из нескольких модулей, каждый из которых ориентирован на конкретный аспект программирования. Задания включают как теоретические вопросы, так и практические задачи. Для оценки навыков пользователей применялись тесты до и после использования приложения, а также сбор обратной связи через анкеты [7, 15].

Перед началом разработки обучающего приложения необходимо предварительно установить определенный набор библиотек и инструментов. В данном случае были выбраны следующие библиотеки:

- Tkinter, это стандартная библиотека для создания графического пользовательского интерфейса (GUI) в Python. Она предоставляет набор виджетов и функционала для создания окон и элементов управления, что позволяет разработчику взаимодействовать с пользователем через графический интерфейс. С помощью этой библиотеки был разработан интерфейс всех вкладок приложения.

- PIL (Python Imaging Library) является библиотекой для работы с изображениями в Python. Она предоставляет множество функций для открытия, редактирования и сохранения изображений различных форматов [8].

- cv2 (OpenCV) является библиотекой компьютерного зрения, и предоставляет широкий спектр инструментов для обработки изображений и видео.

- PyGame, библиотека для разработки 2D игр и мультимедийных приложений на Python. Она обеспечивает инструменты для создания игровой логики, отрисовки графики и воспроизведения звуковых эффектов. В данном случае были все коды программ для школьников написаны с помощью этой библиотеки [9].

Процесс установки этих библиотек может различаться в зависимости от операционной системы. Обычно, они могут быть установлены с помощью менеджера пакетов Python, такого как pip [10].

Данные об эффективности освоения тем, связанных с программированием 2D игр, собирались на этапе рефлексии и этапе оценивания на каждом уроке, что позволяло оценивать прогресс изучения темы и выявлять проблемные области, требующие доработки.

В исследовании авторами были применены следующие методы:

1. Опрос учеников. Вопросы были количественными, оценки от 1 до 10.
2. Экспериментальное исследование. Был проведен эксперимент, где один из параллельных классов обучался с использованием обучающего приложения, а другой класс - без него. Сравнение результатов по ключевым показателям, таким как успеваемость и усвоение материала.
3. Анализ данных. Был проведен сбор и анализ данных о взаимодействии учеников с приложением, то есть количество выполненных заданий, время, проведенное в приложении, результаты тестов с целью выявления закономерностей.
4. Тестирование. Было проведено предварительное и контрольное тестирование для определения уровня знаний до и после использования обучающего приложения.

В эксперименте участвовали два параллельных 9-х класса из Мичуринского комплекса «Школа-ясли-детский сад» ЗКО, район Байтерек В экспериментальном классе обучались 24 ученика, в контрольном - 22. Критерием отбора выступало отсутствие у школьников предварительного опыта разработки игр и базовые знания по информатике, полученные в рамках школьной программы.

Для обеспечения корректности статистических выводов были приняты меры по контролю внешних факторов:

- занятия вел один и тот же учитель;
- оба класса изучали одинаковый теоретический материал;
- количество часов, выделенных на изучение темы, было идентичным;
- обучение проводилось в одно и то же время суток, чтобы исключить влияние утомляемости.

Такой подход обеспечил сопоставимость условий и позволил объективно оценить влияние обучающего приложения на результаты обучения.

Этапы исследования влияния использования обучающего приложения на развитие навыков программирования 2D игр включали следующие шаги:

1. На этапе постановки проблемы авторами была определена проблема и поставлена цель ее решения. Была выдвинута гипотеза исследования.
2. На этапе литературного обзора были изучены существующие методики и подходы к обучению программированию 2D игр, проведен анализ научных статей, публикаций и книг по данной теме для выявления лучших практик и подходов.
3. Далее были выбраны методы исследования, которые наилучшим образом подошли для достижения цели исследования.
4. Были выдвинуты задачи исследования, которые включали в себя создание заданий и упражнений, направленных на развитие навыков программирования 2D игр у учеников.
5. На этапе проведения эксперимента был реализован обучающий курс, проведены занятия, и оценка результатов и эффективности выбранных методов и подходов.
6. Далее авторами был проведен анализ результатов и обработка полученных данных, сравнение результатов до и после обучения.
7. Были сформулированы выводы и рекомендации.

Технические ограничения и особенности реализации приложения:

Разработанное обучающее приложение функционирует в операционной системе Windows и корректно работает на компьютерах с минимальной конфигурацией: процессор не ниже Intel Core i3, 4 ГБ оперативной памяти и установленный интерпретатор Python версии 3.10 и выше.

Для полноценной работы требуются дополнительные библиотеки - Tkinter, PIL, PyGame и OpenCV. Их установка осуществляется через менеджер пакетов *pip*. Архитектура приложения модульная, что позволяет при необходимости расширять функционал, добавлять новые задания и уровни сложности.

Проверка корректности выполнения заданий реализована через встроенный механизм анализа кода: приложение автоматически отслеживает выполнение ключевых операций, корректность синтаксиса и обработку игровых событий. В случаях, требующих творческого подхода, предусматривалась дополнительная ручная проверка преподавателем.

Таким образом, приложение обладает потенциалом масштабирования, однако в текущей версии не поддерживает мобильные операционные системы и требует базовых навыков работы с Python.

Результаты и их обсуждение

В разработанном обучающем приложении для программирования игр на Python были реализованы три уровня сложности, каждый из которых охватывает определенные навыки и концепции программирования игр. На главной странице приложения имеется возможность выбора уровня сложности (рисунок 1).



Рисунок 1. Главная страница приложения

Ниже представлены детальные описания каждого уровня и полученные результаты:
1. Начальный уровень (рисунок 2).

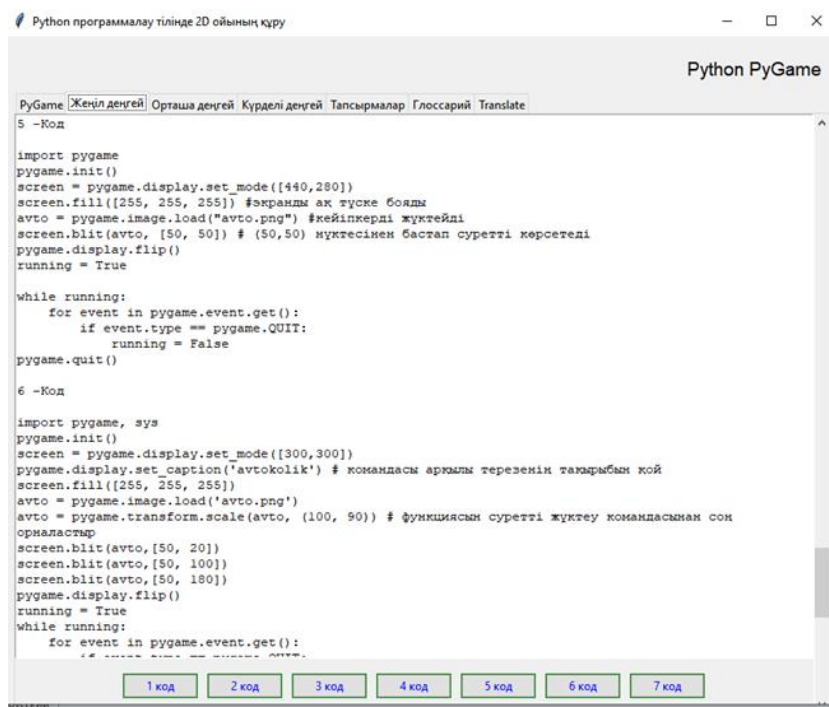


Рисунок 2 Начальный уровень

Навыки и концепции:

1. Основы синтаксиса Python.
2. Создание игрового окна и отображение графики.
3. Обработка событий и управление игрой (рисунок 3).

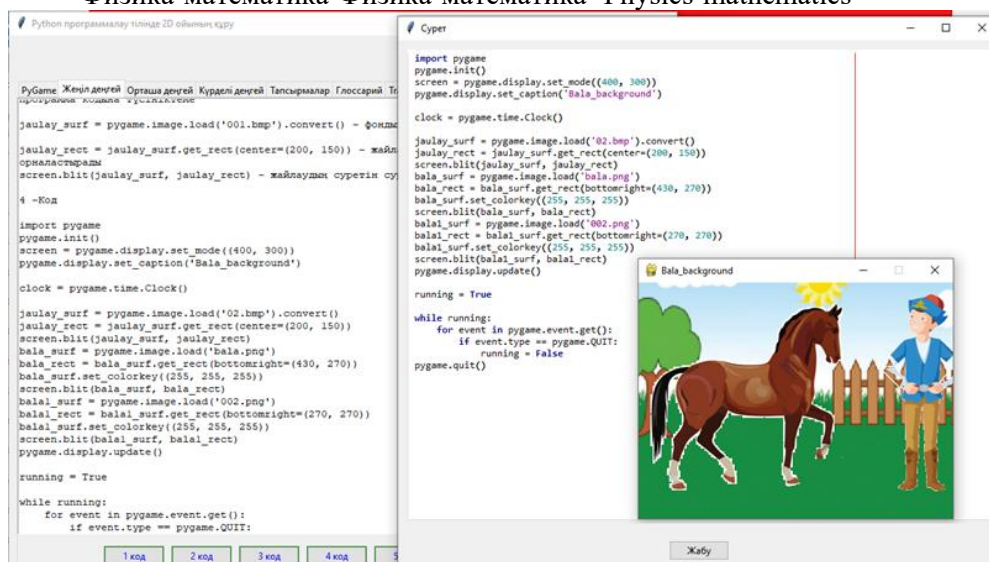


Рисунок 3. Всплывающее окно с исполненным кодом

2. Средний уровень (рисунок 4).

Навыки и концепции:

1. Операции с изображениями и звуками, движущиеся изображения.
2. Создание более сложной игровой логики.
3. Работа с коллизиями и физикой игры.

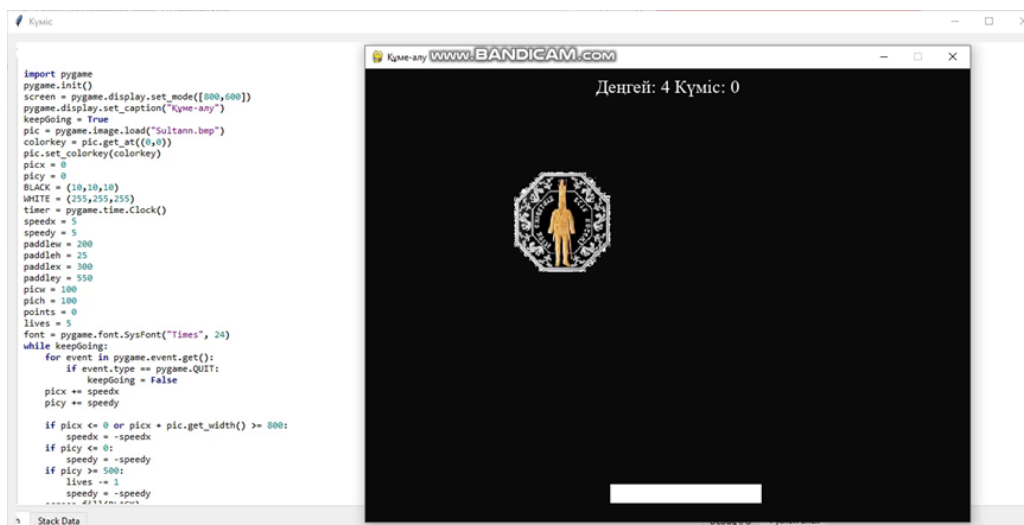


Рисунок 4. Средний уровень

3. Высокий уровень (рисунок 5).

Навыки и концепции:

1. Продвинутая работа с анимацией и многозадачностью.
2. Использование внешних библиотек и модулей.
3. Создание игр с уровнями и сохранением состояния.

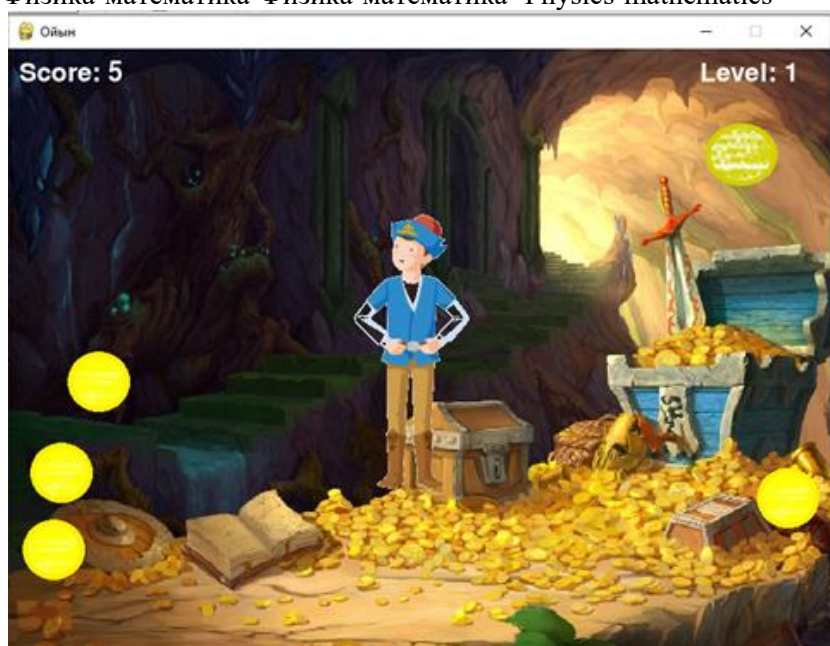


Рисунок 5. Создание сложной игры

Был проведен эксперимент, где один из параллельных классов обучался с использованием обучающего приложения, а другой класс - без него. Сравнение результатов по ключевым показателям, таким как успеваемость, качество знаний и обученность приведено в таблице 1 и на рисунке 6.

Таблица 1. Сравнение ключевых характеристик в двух классах.

	класс, не использующий приложение	класс, использующий приложение
Успеваемость	95	100
Качество знаний	66	87
Обученность	54	90

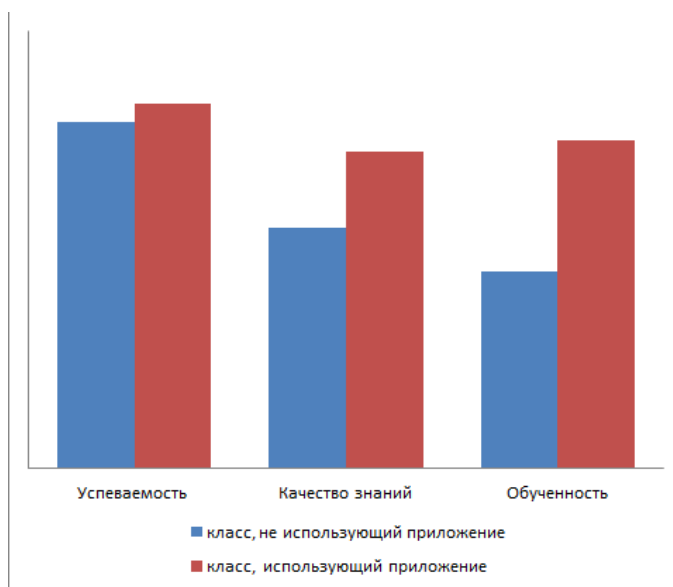


Рисунок 6. Сравнение ключевых параметров.

Ключевые параметры измерялись по следующим формулам:

Успеваемость = (количество «5» + количество «4» + «количество «3»)/ общее количество учащихся.

Качество знаний = (количество «5» + количество «4»)/ общее количество учащихся.

Обученность = (количество «5» + количество «4» * 0,64 + количество «3» * 0,36 + количество «2» * 0,16 + количество «неатестованных» * 0,08)/ общее количество учащихся.

Был проведен сбор и анализ данных о взаимодействии учеников с приложением, то есть количество выполненных заданий, время, проведенное в приложении, результаты тестов с целью выявления закономерностей, который отражен в таблице 2.

Таблица 2. Выявление закономерностей

	1 уровень сложности (всего 50 заданий)	2 уровень сложности (всего 25 заданий)	3 уровень сложности (всего 20 заданий)
Среднее количество выполненных заданий на одного ученика (штук)	45	22	15
Среднее время проведенное в приложении одним учеником (час)	10	12	15
Средний результат тестов по классу (балл)	9	8	8

Было проведено предварительное и контрольное тестирование для определения уровня знаний до и после использования обучающего приложения, результаты которого отражены на рисунке 7.

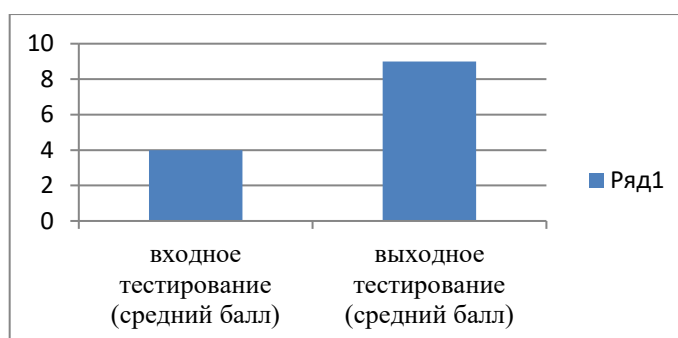


Рисунок 7. Результаты входного и выходного тестирования.

На начальном уровне школьники овладели основами и научились создавать игровое окно. Значительно увеличился интерес к программированию и пришло понимание основных концепций игровой разработки.

На среднем уровне школьники научились создавать более сложные игры с разнообразными графическими и звуковыми эффектами.

На высоком уровне школьники способны были создавать игры с продвинутыми возможностями и сложными уровнями.

В итоге, разделение приложения на уровни сложности позволило школьникам постепенно углублять свои знания и навыки в программировании игр, начиная с базовых концепций и постепенно переходя к более сложным аспектам разработки. Этот подход

способствует более эффективному и глубокому обучению и позволяет школьникам достигать значительных результатов в программировании игр.

Сравнение результатов по ключевым показателям, таким как успеваемость, качество знаний и обученность в двух классах показало, что успеваемость, качество знаний и обученность выше в классе, где проводился эксперимент с использованием обучающего приложения.

Анализ данных о взаимодействии учеников с приложением, то есть количество выполненных заданий, время, проведенное в приложении, результаты тестов продемонстрировали закономерность, что при переходе от одного уровня сложности к другому, у учеников не упал интерес к изучению программирования. Проектирование и разработка цифровых игр в образовательных целях требуют сочетания педагогических, технологических и психологических подходов [11].

Аналитическое обсуждение результатов

Полученные данные свидетельствуют о наличии выраженной зависимости между временем работы учащихся в приложении и результатами контрольного тестирования: ученики, проводившие в приложении более 45 минут на каждом занятии, показали средний рост баллов на 27% по сравнению с учениками, у которых время работы составляло менее 20 минут. Это подтверждает, что практическое взаимодействие с игровыми механизмами усиливает понимание алгоритмических конструкций.

Различия между уровнями сложности также оказались закономерными. На начальном уровне мотивация учеников поддерживалась за счёт быстрого получения результата - возможность сразу увидеть созданный объект на экране формировала эффект успеха. На среднем уровне интерес сохранялся благодаря появлению новых элементов (звук, движение, коллизии), что стимулировало поисковую активность. На высоком уровне наблюдалось существенное усложнение логики, однако ученики, прошедшие предыдущие этапы, демонстрировали устойчивые навыки и уверенность, что снижало риск отказа от деятельности.

Таким образом, постепенное усложнение заданий выступило ключевым фактором успешного обучения, а игровой формат позволил поддерживать высокий уровень вовлечённости на всех этапах эксперимента.

Заключение

Результаты нашего исследования свидетельствуют о важной роли обучающих приложений в контексте образования и развития программистских навыков у школьников. Проведенное исследование позволило авторам оценить влияние приложения на знания, навыки и мотивацию учащихся в области программирования игр.

Исследование показало, что разделение приложения на три уровня сложности оказалось эффективным подходом. Каждый уровень позволял учащимся систематически углублять свои знания и навыки, что способствовало более глубокому и устойчивому обучению.

Исходя из полученных результатов, авторы рекомендуют дальше развивать обучающее приложение. Это может включать в себя расширение функциональности, добавление дополнительных уровней сложности, а также интеграцию дополнительных инструментов и ресурсов для обучения.

Результаты предварительного и контрольного тестирования для определения уровня знаний до и после использования обучающего приложения, показали, что после изучения темы значительно вырос показатель знаний учеников.

Для совершенствования обучающих приложений в образовательном процессе, были разработаны следующие рекомендации:

1. Использование алгоритмов машинного обучения и искусственного интеллекта для адаптации контента и уровня сложности к индивидуальным потребностям и уровню знаний каждого ученика.

2. Обеспечение обучения через практическую деятельность и задания. Интерактивные элементы, включая задачи, упражнения и проекты, могут значительно повысить

эффективность обучения.

3. Использование встроенных инструментов аналитики могут помочь учителям и ученикам отслеживать прогресс, определять слабые места и адаптировать обучение соответственно.

Список литературы

1. Якименко О. В. Применение обучающих программ-тренажеров в обучении программированию // Вестник ТГПУ. – Томск, 2019.
2. The Children's Machine: Rethinking School in the Age of the Computer // Choice Reviews Online. – 1993. – Vol. 31, No. 03. – P. 31–1648. – DOI: [10.5860/choice.31-1648](https://doi.org/10.5860/choice.31-1648).
3. Kafai Yasmin Bettina, Resnick Mitchel. Constructionism in Practice: Designing, Thinking, and Learning in a Digital World. – 1996. – Режим доступа: <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA28658289>.
4. Byrne Jake Rowan, Fisher Lorraine, Tangney Brendan. A 21st Century Teaching and Learning Approach to Computer Science Education: Teacher Reactions // Communications in Computer and Information Science. – 2016. – P. 523–540. – DOI: [10.1007/978-3-319-29585-5_30](https://doi.org/10.1007/978-3-319-29585-5_30).
5. Feldman J. The structure of perceptual categories // Journal of Mathematical Psychology. – 2020. – Vol. 41, No. 2. – P. 145–170.
6. Pérez-Marín D. Teaching programming in early childhood education with stories // ICERI2019 Proceedings. – IATED, 2019. – P. 9206–9212.
7. Эрик М. Изучаем Python: программирование игр, визуализация данных, веб-приложения. – 3-е изд. – Санкт-Петербург: Издательский дом «Питер», 2019.
8. Чарушин Ф. Д., Бужинская Н. В. Этапы проектирования 2D-игры платформера // Наука и перспективы. – 2023. – № 1. – С. 75–82.
9. Белолубский М. М., Сорочинский М. А. Изучение модуля «Pygame» для создания игр на языке программирования Python // Современное образование: традиции и инновации. – 2020. – № 2. – С. 220–222.
10. Quintero Carlos Andrés Caldas, Cifuentes Álvarez Gary Alberto. Serious Games and Computer Programming Competencies Development in Educational Contexts // IEEE Revista Iberoamericana de Tecnologías del Aprendizaje. – 2023. – Vol. 18, No. 1. – P. 48–53. – DOI: [10.1109/rita.2023.3250504](https://doi.org/10.1109/rita.2023.3250504).

References

1. YAkimenko O. V. Primenenie obuchayushchih programm-trenazhyorov v obuchenii programmirovaniyu // Vestnik TGPU. – Tomsk, 2019.
2. The Children's Machine: Rethinking School in the Age of the Computer // Choice Reviews Online. – 1993. – Vol. 31, No. 03. – P. 31–1648. – DOI: [10.5860/choice.31-1648](https://doi.org/10.5860/choice.31-1648).
3. Kafai Yasmin Bettina, Resnick Mitchel. Constructionism in Practice: Designing, Thinking, and Learning in a Digital World. – 1996. – Режим доступа: <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA28658289>.
4. Byrne Jake Rowan, Fisher Lorraine, Tangney Brendan. A 21st Century Teaching and Learning Approach to Computer Science Education: Teacher Reactions // Communications in Computer and Information Science. – 2016. – P. 523–540. – DOI: [10.1007/978-3-319-29585-5_30](https://doi.org/10.1007/978-3-319-29585-5_30).
5. Feldman J. The structure of perceptual categories // Journal of Mathematical Psychology. – 2020. – Vol. 41, No. 2. – P. 145–170.
6. Pérez-Marín D. Teaching programming in early childhood education with stories // ICERI2019 Proceedings. – IATED, 2019. – P. 9206–9212.
7. Erik M. Izuchaem Python: programmirovaniye igr, vizualizatsiya dannyh, veb-prilozheniya. – 3-e izd. – Sankt-Peterburg: Izdatel'skij dom «Piter», 2019.
8. CHarushin F. D., Buzhinskaya N. V. Etapy proektirovaniya 2D-igry platformera // Nauka i perspektivy. – 2023. – № 1. – S. 75–82.
9. Belolyubskij M. M., Sorochinskij M. A. Izuchenie modulya «Pygame» dlya sozdaniya igr na yazyke programmirovaniya Python // Sovremennoe obrazovanie: tradicii i innovacii. – 2020. – № 2. – S. 220–222.
10. Quintero Carlos Andrés Caldas, Cifuentes Álvarez Gary Alberto. Serious Games and

PYTHON-ДА ОЙЫНДАРДЫ ӘЗІРЛЕУДІ ЗЕРТТЕУ

АМАН К.П. , МУСИНА А.А. * 

Аман Кулнар Панабекқызы – Т.ғ.к., информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: kaman@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4179-4241>

***Мусина Алла Александровна** - PhD, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: a.mussina@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0643-2280>

Анатпа. Зерттеудің мақсаты 9-сынып оқушыларында 2D ойындарын бағдарламалау дағдыларын дамытуға авторлар әзірлеген оқыту қосымшасының әсерін анықтау болды. Зерттеудің гипотезасы жаңа тұжырымдамалар мен алгоритмдерді меңгерудегі қиындықтарға және Python-да әзірленген оқу қолданбасы арқылы бағдарламалауды үйренуге уақыттың жетіспеушілігіне байланысты мәселені шешу болды.

Зерттеуде авторлар студенттерге сауалнама жүргізу, эксперимент жүргізу, оқушылардың қолданбалы өзара әрекеттесу деректерін жинау және талдау, тестілеу сияқты әдістерді қолданды. Екі сыныпта оқу үлгерімі, білім сапасы және оқыту сияқты негізгі көрсеткіштер бойынша нәтижелерді салыстыру оқу қолданбасын пайдалана отырып эксперимент жүргізілген сыныпта оқу үлгерімі, білім сапасы және оқыту жоғары екенін көрсетті.

Оқушылардың қосымшамен өзара әрекеттесуі туралы деректерді талдау және тест нәтижелері бір қиындық деңгейінен екіншісіне ауысқан кезде оқушылардың бағдарламалауды үйренуге және үйретуге деген қызығушылығы төмендегендігін, сондай-ақ барлық көп деңгейлі тапсырмаларды сәтті орындағанын көрсетті.

Зерттеу қолданбаны үш қиындық деңгейіне (бастапқы, орта, жоғары) бөлу тиімді тәсіл екенін көрсетті. Әр деңгей студенттерге өздерінің білімдері мен дағдыларын жүйелі түрде тереңдетуге мүмкіндік берді, бұл нәтижелі және тұрақты оқуға ықпал етті.

Бұл жұмыстың ғылыми жаңалығы жаңадан бастаушылар үшін бағдарламалауға және оқушыларды ынталандыруға, жаңадан үйренушілерге кедергіні азайту сияқты өзекті білім беру және технологиялық мәселелерді шешуде жатыр.

Түйін сөздер: Python кітапханасы, оқыту қолданбасы, 2D ойын әзірлеу, бағдарлама, ойын, 2D ойын, 2D ойынды бағдарламалау, ойындарды бағдарламалау.

RESEARCH ON GAME DEVELOPMENT IN PYTHON

AMAN K.P. , MUSSINA A.A. * 

Aman Kulnar Panabekovna – Candidate of technical sciences, docent, department of computer science and information technologies, Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: kaman@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4179-4241>

***Mussina Alla Alexandrovna** - PhD, senior lecturer, department of computer science and information technologies, Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: a.mussina@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0643-2280>

Abstract. The purpose of the study was to create a specially developed educational application for the development of 2D game programming skills among 9th grade teachers. The hypothesis of the study was to solve the problem of the difficulty in creating new concepts and algorithms and the lack of time for software development through a developed learning application in Python.

In the research, the authors used methods such as a teacher survey, an experiment, and the collection and analysis of data on teacher interaction with the app and testing. A comparison of the results on key indicators such as success, quality of knowledge, and learnability in the two classes showed that success, quality of knowledge, and learnability were higher in the classroom where the experiment was conducted using a learning application.

An analysis of teachers' profit and loss data with the application and test results demonstrated the legitimacy that, when moving from one level of difficulty to another, teachers did not lose interest in teaching and learning programming, and also that they successfully spread with all multi-level tasks.

The study showed that dividing the application into three levels of difficulty (initial, medium, and high) proved to be an effective approach. Each level allowed students to systematically deepen their knowledge and skills, which allowed

for deeper and more consistent learning.

The scientific novelty of this work lies in solving current educational and technological problems, such as reducing barriers for beginners in programming and motivating students.

Key words: Python library, educational application, 2D game development, program, game, 2D game, programming 2 D games, game programming.

7-СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ИНФОРМАТИКА ПӘНІ БОЙЫНША ОЛИМПИАДАҒА ДАЙЫНДАУДА САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

САЛТАНОВА Г.А. , ӘДІЛХАН Е.Е. 

*Салтанова Галия Айсиевна - Физика-математика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

E-mail: g.saltanova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5819-2744>

Әділхан Еркебұлан Еркінұлы - Магистрант, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

E-mail: erkebulanadilkhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-2886-2292>

Андатпа. Бұл мақалада 7-сынып оқушыларын информатика пәні бойынша олимпиадаға дайындауда сандық технологияларды қолданудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – спорттық бағдарламалау дағдыларын қалыптастыруда Codeforces, Acmp.ru, Brestprog сияқты цифрлық платформалардың тиімділігін айқындау және авторлық әдістемелік модельді әзірлеу. Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерге теориялық талдау, контент-талдау, салыстырмалы талдау, педагогикалық бақылау, тестілік диагностика және статистикалық өңдеу әдістері қолданылды.

Педагогикалық эксперимент екі топта (бақылау және эксперименттік) жүргізіліп, Stepik.org платформасындағы авторлық курс, Codeforces контексттері және көпсатылы практикалық жаттығуларды қолдану арқылы олимпиадалық дайындық нәтижелерінің айтарлықтай артқаны дәлелденді. Эксперимент қорытындылары: алгоритмдік ойлау деңгейі 63%-дан 84%-ға дейін өсті, есеп шешу жылдамдығы 14 минуттан 8 минутқа дейін қысқарды, кателер саны 37%-дан 18%-ға төмендеді, ал олимпиада жүлдегерлерінің саны екі еседен көп болды.

Зерттеу нәтижелері сандық технологияларды жүйелі қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін, алгоритмдік ойлауын, уақытты басқару дағдыларын және жарыс жағдайында жұмыс істеу қабілетін айтарлықтай жетілдіретінін көрсетеді. Ұсынылған әдістемелік модель олимпиадалық дайындықты теориялық, практикалық, рефлексивтік және мотивациялық компоненттерді біріктіре отырып ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мақала нәтижелері сандық білім беру құралдарының информатика пәнін оқытудағы маңызды рөлін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, олимпиадалық дайындық жүйесіне жаңа көзқарас ұсынады.

Түйін сөздер: информатика, 7-сынып оқушыларын олимпиадалық дайындық, спорттық бағдарламалау, сандық технологиялар, алгоритмдік ойлау, Codeforces, педагогикалық эксперимент.

Кіріспе

Информатика және IT бағытында дарынды оқушыларды анықтаудың, қолдап, дамытуға мүмкіндік берудің ең тиімді жолдарының бірі – оларды Информатика пәні бойынша, яғни спорттық бағдарламалау бойынша олимпиадаға дайындау және қатыстыру.

Спорттық бағдарламалау бойынша олимпиадалар (әрі қарай, олимпиада) - білім алушыны тек бағдарламалау тілінің синтаксисін меңгеруге ғана емес, сонымен қатар алгоритмдерді, деректер құрылымдарын, оңтайландыру әдістерін және есептеу үдерістерінің логикасын терең түсінуге міндеттейтін ерекше білім беру ортасы. Алайда мектеп оқушыларының олимпиадаларға қатысу нәтижелері олардың дайындығының біркелкі еместігін, оқыту үдерісінде жүйелілік пен бірыңғай әдістемелік тәсілдің қалыптаспағанын көрсетеді.

Көптеген білім беру ұйымдарында олимпиадаға дайындық жұмыстары үзік-үзік жүргізіліп, тар бағыттағы есептерді шешуге ғана бағдарланады және педагогикада тиімділігі дәлелденген оқыту стратегияларына негізделмейді. Мұның салдарынан оқушылардың әлеуеті мен олардың олимпиадаларда қол жеткізген нақты нәтижелері арасында айқын алшақтық байқалады.

Орта мектептегі 7-сынып – оқушылардың информатика пәніндегі базалық түсініктерді игеріп, алғаш рет алгоритмдік ойлауды саналы түрде қалыптастыратын кезең. Осы кезеңде дұрыс ұйымдастырылған олимпиадалық дайындық олардың бағдарламалауға деген қызығушылығын арттырып, болашақтағы академиялық және кәсіби бағыттарын айқындауда маңызды рөл атқарады.

7-сынып оқушыларын олимпиадаға даярлауды ұйымдастыру барысында олардың жас ерекшеліктеріне байланысты

- қысқа мерзімді есте сақтау қабілеттері басымдығын;
- визуалды-көрнекілік арқылы жақсы қабылдайтынын;
- ойын элементтері бар тапсырмаларға қызығушылығы жоғары екендігін;
- күрделі абстрактілі модельдерді қабылдауда қиналуы мүмкіндігін ескерген дұрыс.

Сондықтан олимпиадалық дайындық көрнекілікке, қарапайымнан күрделіге көтерілу қағидатына, кері байланысқа, қысқа және жиі жаттығу циклдеріне, цифрлық интерактивті құралдарға сүйенуі қажет. Ал бұл факторларды сандық технологиялар толық қолдай алады.

Дегенмен, 7-сынып деңгейіндегі оқушылар үшін цифрлық платформаларды қолдану әдістемесі арнайы бейімдеуді, педагогикалық және психологиялық ерекшеліктерді ескеруді талап етеді. Осы мақалада сандық технологиялардың олимпиадалық дайындықтағы рөлі теориялық және практикалық тұрғыдан талданып, 7-сынып оқушыларына арналған тиімді әдістеме ұсынылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында спорттық бағдарламалаудың теориялық негіздерін анықтау, Codeforces, Acmp, Brestprog платформаларының мүмкіндіктерін талдау, алгоритмдік ойлауды дамытуға қатысты педагогикалық теорияларды анықтауда ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, мәліметтерді жүйелеу және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Атап айтсақ, Wing (2019), Laaksonen (2020), Yuen (2023), Shute, Sun (2021), Halim, S., Halim, F. (2023), Levitin (2020), Cormen, Leiserson, Rivest, Stein (2022), Zimmerman (2020), MIT және IOI ресми құжаттары талданып, олимпиадалық дайындық үшін тиімді стратегиялардың мазмұны жүйеленді. Контент-талдау арқылы цифрлық платформалардың оқу үдерісіндегі рөлі туралы ғылыми тұжырымдар анықталды.

Педагогикалық эксперимент ұйымдастыру және жүргізу барысында педагогикалық бақылау, тестілік диагностика, статистикалық өңдеу әдістері қолданылды.

Спорттық бағдарламалау - алгоритмдік міндеттерді шектеулі уақыт ішінде шешу арқылы жүзеге асатын интеллектуалдық жарыс форматы. Оның теориялық негіздері деректер құрылымдары, алгоритмдер теориясы, математикалық логика және есептеу күрделілігі теориясына сүйенеді [1, 2, 3, 4, 5].

Спорттық бағдарламалаудың бастаулары 1970-жылдардағы академиялық конкурстар мен ACM ICPC жарыстарының қалыптасуына барып тіреледі, ал кейінгі онжылдықтарда бұл формат жеке және командалық сайыстарды, онлайн-платформаларды, рейтингтік жүйелерді қамти отырып, кеңейіп және сараланып дамыды. Ірі халықаралық олимпиадалардың (IOI, ICPC) және онлайн-қоғамдастықтардың пайда болуы есептердің түрлерін және оларды бағалау әдістерін стандарттауға ықпал етіп, қатысушылар мен жаттықтырушылар арасында дайындық пен тәжірибе алмасудың жаһандық инфрақұрылымын қалыптастырды [6].

Қазақстандағы спорттық бағдарламалаудың бастауы 2000 жылдардан - мектеп оқушылары үшін информатикадан ұлттық олимпиадалардан басталды.

20 жылдан астам уақыттан бері қазақстандық командалар 18 жасқа дейінгі қатысушыларға арналған ең ірі олимпиада – информатикадан Халықаралық олимпиадада жүйелі түрде медальдарды жеңіп алуда. Қазақстандық студенттер де ICPC әлем чемпионатының финалына тұрақты түрде шығады. ICPC әлем чемпионатында әлемнің 110 елінен 73 000 қатысушы бақ сынасады, тек үздік 500-і ғана финалға өтеді.

Ең үлкен жетістіктердің бірі - 2023 жылғы әлем чемпионатының финалында Қазақстан тарихында бірінші болып Батыр Сардарбековтың жеңіп алған алтыны болды. Бұл үлкен жетістік және спорттық бағдарламалаумен айналысатын мектеп оқушылары мен студенттердің жаңа буындары үшін шабыт [7].

Қазіргі уақытқа дейінгі зерттеулер спорттық бағдарламалау оқушылардың талдау және синтездеу қабілетін, абстрактілі ойлауын, логикалық модельдер құру дағдыларын, күрделі міндеттерді жүйелі шешу қабілетін, стресске төзімділігін арттыратынын дәлелдеді [8, 9, 10].

Дегенмен, олимпиадалық дайындықтың дәстүрлі әдістері (мұғалімнің түсіндірмесі,

дәптермен жұмыс) қазіргі оқушының цифрлық қажеттіліктерін толық қанағаттандырмайды. Сондықтан заманауи оқу үдерісі сандық құралдармен толық интеграциялануы тиіс.

Қазіргі заманғы білім беру ресурстары мен платформалары есептердің кең көлемді каталогтарын, шешімдерді автоматты тексеру жүйелерін және статистикалық мәліметтерді бір орталыққа шоғырландыра отырып, практикалық дайындық мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді.

Атап айтсақ, сандық платформалар олимпиадалық дайындыққа келесі артықшылықтарды береді:

- ✓ Оқыту процесінің даралануы. Автоматтандырылған жүйелер оқушының шешу жылдамдығын, қателерін, жиі кездесетін қиындықтарды талдап, жеке оқу траекториясын ұсынады.

- ✓ Шексіз тапсырмалар қоры. Онлайн-платформалар мыңдаған олимпиадалық есептерді, олардың күрделілік деңгейін және шешу үлгілерін береді.

- ✓ Жедел кері байланыс. Автоматтық тексеру жүйелері оқушының қатесін дәл көрсетіп, «қай жерде қате жіберді?» деген сұраққа нақты жауап береді.

- ✓ Үздіксіз мотивация. Рейтингітік жүйе, жарыстар, жетістіктер бейждері оқушылардың қызығушылығын сақтайды.

- ✓ Қашықтан оқыту мүмкіндігі. Цифрлық платформалар ауылдық мектептердегі оқушыларға да толыққанды дайындалуға мүмкіндік ашады.

Оқушыларды информатика пәні бойынша олимпиадаларға дайындау үдерісінде цифрлық білім беру платформаларын жүйелі түрде қолдану дайындық тиімділігін дәстүрлі тәсілдермен салыстырғанда айтарлықтай арттыратыны зерттеулерде қарастырылған.

Біздің зерттеу жұмысымызда 7-сынып оқушылары үшін мазмұны мен құрылымы қолайлы, педагогикалық тұрғыдан тиімді Codeforces, Acmp.ru, Brestprog платформаларын және авторлық курсты қолдандық.

Codeforces – әлемдік деңгейдегі ең ірі және кең қолданылатын онлайн-платформалардың бірі. Оның негізгі ерекшелігі – халықаралық рейтингтік жүйенің болуы және әртүрлі күрделілік деңгейіндегі контексттердің тұрақты өткізілуі. Платформада қатысушылардың жеке рейтингтері мен нәтижелері автоматты түрде тіркеліп, уақыт бойынша прогресс динамикасын бақылауға мүмкіндік береді. Codeforces жүйесіндегі Div4 және Div3 рейтингіндегі жарыстар күрделілігі бойынша бастауыш деңгейге бейімделген. Сондықтан олар 7-сынып оқушыларының алғашқы олимпиадалық тәжірибесін қалыптастыруға қолайлы. Бұл контексттер оқушылардың уақытты басқару дағдыларын, стресс жағдайында жұмыс істеу қабілетін және алгоритмдік ойлауды жылдам қолдану тәжірибесін қалыптастырады [11].

Acmp.ru платформасы олимпиадалық дайындықты жаңа бастаған оқушылар үшін анағұрлым қолжетімді және тиімді құрал ретінде танылады. Онда математикалық және алгоритмдік мазмұндағы қарапайым деңгейдегі есептерден бастап, біртіндеп күрделене түсетін тапсырмалар жүйелі берілген. Платформаның интерфейсі түсінікті әрі қарапайым, ал тапсырмаларды бірнеше рет қайта орындауға мүмкіндік беретін автоматтандырылған тексеру жүйесі оқушының қателермен жұмыс істеу дағдысын жетілдіруге бағытталған. Acmp.ru 7-сынып оқушыларының базалық бағдарламалау дағдыларын қалыптастыруда және есептердің логикалық құрылымын түсіндіруде маңызды рөл атқарады [12].

Brestprog платформасы олимпиадалық есептердің кең тақырыптық кластерін ұсынады. Мұнда теория күрделілік деңгейі бойынша сараланған, бұл тақырыпты оқушылардың жеке қабілеттеріне сәйкес таңдауына мүмкіндік береді. Brestprog-та ұсынылған теория оқушылардың ойлау операцияларын дамытуға, талдау, жіктеу, салыстыру және тиімді шешім табу қабілеттерін қалыптастыруға бағытталған. Бұл платформа әсіресе 7-сынып оқушыларының бастапқы алгоритмдік дайындық кезеңінде пайдалы, себебі логикалық ойлау модельдерін саналы түрде құруға көмектеседі [13].

Мақала авторларымен Stepik.org интерактивті оқыту технологияларын қолданатын білім беру платформасында кең қолжетімді тегін «7-сынып оқушыларын информатика пәнінен олимпиадаға дайындау» авторлық курсы жасақталған. Аталған авторлық курс 2024-2025 оқу

жылынан бастап қолданыста.

Мұнда оқушылар теорияны мәтіндік түсіндірмелер, деңгейлік есептер және интерактивті компилятор арқылы меңгереді. Автоматтандырылған тестілеу жүйесі бағдарламалық кодтың дұрыстығын бірден тексеріп, кері байланыс береді. Кері байланысты оқушының жіберген кодына жеке пікір қалдыру (дұрыс шешімнің жақсы жақтары, қате жерлері немесе тиімсіз тұстары, оны қалай жақсартуға болатыны) арқылы немесе эמודзи арқылы да беруге болады. Есептерді талдау, тәжірибе алмасу мақсатында форумда кездесуге болады. Форумда оқушылар арасындағы реер-review (бір-бірін бағалау) әдісі олардың алгоритмдік ойлауын дамытады. Жалпы, кері байланысты тиімді ұйымдастыру үшін біріктірілген модель - автоматты жүйені, мұғалімнің жеке түсіндірмесін, оқушылар арасындағы өзара көмекті, геймификацияны қолдану ең жақсы нәтиже беретіні дәлелденген.

«7-сынып оқушыларын информатика пәнінен олимпиадаға дайындау» авторлық курсының құрылымы оқушылардың пәндік білімдерін жүйелеуге, теория мен практиканы үйлестіре отырып меңгеруіне жағдай жасайды.

Жалпы алғанда, аталған платформаларды оқу үдерісіне интеграциялау 7-сынып оқушыларының олимпиадалық дайындық сапасын арттыруға, олардың алгоритмдік ойлау дағдыларын кешенді дамытуға және оқу мотивациясын тұрақты сақтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері 7-сынып оқушыларын информатика пәні бойынша олимпиадаға дайындау үдерісін тиімді ұйымдастыру үшін көпқұрамды, ғылыми әдістемелік модель қажет екенін көрсетті. Ұсынылып отырған модель оқытудың теориялық, практикалық, визуалды, психологиялық және рефлексивтік бағыттарын біріктіретін кешенді құрылым болып табылады. Бұл модель цифрлық технологиялардың мүмкіндіктеріне сүйене отырып, оқушылардың алгоритмдік ойлауын дамытуға, олимпиадалық есептерді шешу дағдыларын қалыптастыруға және жарыс жағдайларына бейімделуін қамтамасыз етеді.

7-сынып оқушыларын информатика пәні бойынша олимпиадаға дайындаудың әдістемелік моделі

Теориялық дайындық (аптасына 1 сабақ)

Теориялық материалды меңгертуге арналған сабақтар Stepik.org платформасындағы «7-сынып оқушыларын информатика пәнінен олимпиадаға дайындау» авторлық курсы мен Brestprog платформасы арқылы ұйымдастырылады. Берілетін мазмұн 7-сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне бейімделген және олимпиадалық бағдарламалаудың бастапқы деңгейіне сай жүйеленген. Теориялық бөлімге бағдарламалау ортасымен танысу, бүтін сандар, шартты операторлар, циклдер, нақты сандар, массивтермен жұмыс негіздері, функция мен рекурсия элементтері, жолдар мен таңбалар, сөздіктер мен жиындар, STL стандартты алгоритмдері тақырыптары енгізілді.

Практикалық жаттығулар (аптасына 4 сабақ)

Практикалық дағдыларды дамыту мақсатында оқушылар Acmp.ru платформасындағы базалық есептерді және Codeforces жүйесіндегі Div4 деңгейіндегі тапсырмаларды орындайды. Бұл кезеңде:

- алгоритмдерді программалық түрде жүзеге асыру;
- деректерді өңдеу дағдыларын қалыптастыру;
- уақыт (time limit) пен жад (memory limit) шектеулерін ескере отырып код жазу;
- бірнеше әрекет арқылы дұрыс шешімге қол жеткізу тәжірибесі қалыптастырылады.

Көпсатылы жаттығулар оқушының есеп шығару жылдамдығын арттырып, олимпиадалық есептерге деген сенімділігін күшейтеді.

Жарыс жағдайларын модельдеу

Олимпиадалық ортадағы стресс пен уақыт тапшылығын сезіндіру үшін мұғалім аптасына бір рет 2-3 сағаттық контекст ұйымдастырады. Контекст құрылымы:

- 4-6 есептен тұрады;
- нақты уақыт шектеуі қойылады;
- автоматтандырылған тексеру жүйесі қолданылады.

Бұл әдіс оқушылардың жарыс стратегиясын қалыптастыруға, уақытты дұрыс бөлуге,

есептерді күрделілік деңгейіне қарай таңдай білуге және эмоционалдық тұрақтылықты дамытуға көмектеседі.

Қателерді талдау (рефлексия кезеңі)

Олимпиадалық дайындықтың маңызды элементі – оқушы жіберген қателермен жүйелі жұмыс жүргізу.

Codeforces және Acmp платформаларындағы есепті талдау негізінде:

- қателердің типтері (Logic Error, Syntax Error, Time Limit Exceeded - TLE, Memory Limit Exceeded - MLE, Runtime Error (RE) - Орындау кезіндегі қате, Presentation Error (PE) - Шығару форматының қателігі, Compilation error - компиляция жасаудағы қате, Wrong Answer (WA) - Дұрыс емес жауап);

- жиі кездесетін қателер динамикасы;

- есепті шешу стратегиясындағы әлсіз тұстар анықталады.

Қателерді талдау рефлексивтік ойлау қабілетін арттырып, оқушының жеке даму аймағын айқындайды.

Психологиялық қолдау және мотивациялық компонент

Олимпиадалық дайындық тек когнитивтік емес, эмоционалдық тұрғыдан да күрделі үдеріс болғандықтан, мұғалім тарапынан тұрақты психологиялық қолдау қажет. Бұл бағыт келесі міндеттерді қамтиды:

- мотивацияны сақтау және қолдау әдістерін қолдану;

- жарыс кезіндегі қысымды төмендету, стресстік жағдайда дұрыс шешім қабылдау дағдыларын дамыту;

- өзін-өзі бағалау, өзін-өзі реттеу және эмоционалдық бақылау қабілеттерін қалыптастыру [14].

Эксперименттік жұмыстың маңызды компоненттерінің бірі ретінде 7-сынып оқушыларының олимпиадалық дайындыққа деген қызығушылығын арттыру және олардың Codeforces платформасындағы жеке прогресін ынталандыру мақсатында арнайы рейтингтік мотивациялық жүйе енгізілді. Жүйе бес деңгейден (жұлдыздан) тұратын марапатаралық құрылым ретінде жасалды. Әр деңгей белгілі бір рейтинг шегіне жеткен оқушыларға тиісті сыйлық берілетін мотивациялық деңгей ретінде белгіленді. Марапаттар 7-сыныптар үшін жеке шкаланы ескере отырып сараланды, өйткені сынып оқушыларының тапсырмаларды орындау мүмкіндігі мен тәжірибесі айтарлықтай ерекшеленеді.

1-деңгей (★): Sticker Pack - 900

7-сынып оқушысы рейтингі Codeforces-та 900-ге жеткен жағдайда оған информатика және бағдарламалау тақырыбындағы Sticker Pack берілді. Бұл деңгей оқушыларды алғашқы кішігірім нәтижелерге жетуге ынталандырудың бастапқы мотивациялық сатысы болып қызмет етті.

2-деңгей (★★): BIL Cup - 1100

Екінші деңгейге жету үшін оқушы рейтингі Codeforces-та 1100-ге қол жеткізуі керек болды. Бұл нәтижеге жеткен оқушыларға фирмалық BIL кружкасы табысталды. Сыйлық оқушының жетістігін материалдық жағынан қолдап, тұрақты жаттығуларды жалғастыруға түрткі болды.

3-деңгей (★★★): BIL Mouse Pad - 1200

Үшінші деңгейде, оқушы рейтингі Codeforces-та 1200-ге жеткен жағдайда оған BIL фирмалық mouse pad ұсынылды. Бұл марапат оқушылардың оқу ортасын жақсартып, информатикаға деген қызығушылығын арттыруға бағытталды.

4-деңгей (★★★★): Marwin Certificate - 1400

Төртінші деңгей - 7-сынып оқушылары үшін айтарлықтай жоғары жетістік болып саналды. Рейтингі Codeforces-та 1400-ге жеткен оқушыларға Marwin дүкеніне кітап алуға арналған сертификат берілді. Бұл марапат шығармашылық және интеллектуалдық дамуға көмек беретін құрал ретінде таңдалды.

5-деңгей (★★★★★): QR Certificate 20 000 тг - 1500

Ең жоғары марапат - Codeforces-та 1500 шегіне жеткен оқушыларға арналды. Бұл деңгейге жеткен оқушылар 20 000 теңгелік QR сертификатқа ие болды. Бұл сыйлық үздік көрсеткішке жеткен оқушылардың еңбегін жоғары бағалау және оларды әрі қарай үлкен олимпиадаларға қатысуға ынталандыру мақсатында енгізілді.

Мотивациялық бағдарлама оқу жылының басынан бастап соңына іске асырылды. Оқушылар белгілі бір рейтингке жеткен сәтте марапатты дереу алып отырды. Бұл «жедел марапаттау» тәсілі оқушылардың белсенділік деңгейін сақтап тұруға және олардың әрбір шағын жетістігін мадақтау арқылы оң эмоциялық климат қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Бұл мотивациялық қолдау жүйесінің енгізілуі арқылы Codeforces-тағы белсенділік айтарлықтай артты, алгоритмдік ойлауға қызығушылық тұрақты күйде сақталды, үй тапсырмасы мен жеке дайындыққа жұмсалатын уақыт көбейді, рейтинг өсімі бойынша айқын динамика байқалды, оқушылардың өзіндік тиімділік сезімі күшейді, олимпиадалық дайындыққа деген ішкі мотивация артты.

Психологиялық қолдаудың жүйелі берілуі оқушының олимпиадалық дайындыққа деген қызығушылығын сақтап, психологиялық тұрғыдан шыдамдылығын күшейтеді.

7-сынып оқушыларын информатика пәні бойынша олимпиадаларға дайындауда цифрлық технологияларды жүйелі қолданудың тиімділігін анықтау мақсатында эксперименттік зерттеу жүргізілді. Зерттеу барысында бақылау және эксперименттік топтардың нәтижелері салыстырылып, оқушылардың алгоритмдік ойлау деңгейі, есеп шығару жылдамдығы, қателер саны және олимпиадалық жарыстардағы жетістіктері бағаланды.

Педагогикалық эксперимент тақырыбы: 7-сынып оқушыларын информатика пәнінен олимпиадаға дайындауда сандық технологияларды қолданудың тиімділігін зерттеу.

- Гипотеза: Егер олимпиадаға дайындық Codeforces контесттері және есепті талдау, қателерді түзету әдістері арқылы Stepik платформасында орнатылған авторлық курсты қолдану арқылы жүйелі ұйымдастырылса, онда оқушылардың алгоритмдік ойлау деңгейі мен Қазақстан білім олимпиадасы (ҚБО) нәтижелері өседі.

- Бақылау тобы: Ақтөбе «Білім-инновация» лицейі 7-сынып оқушылары дәстүрлі әдіс арқылы дайындалды (2023-2024 оқу жылы).

- Эксперименттік топ: Атырау «Білім-инновация» лицейі 7-сынып оқушылары сандық технологияларға негізделген әдістеме қолданылды (2024-2025 оқу жылы).

- Эксперимент объектісі: 7-сынып оқушыларын спорттық бағдарламалау бойынша олимпиадаға дайындау үдерісі.

- Эксперимент базасы: Ақтөбе «Білім-инновация» лицейі, Атырау «Білім-инновация» лицейі.

- Қатысушылар саны: 10 оқушы (5 - эксперименттік топ, 5 - бақылау тобы).

Педагогикалық эксперимент бағдарламасы 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Педагогикалық эксперимент бағдарламасы

№	Эксперимент кезеңі	Мақсаты мен міндеттері	Жұмыстың мазмұны	Әдістер мен құралдар	Өткізу мерзімі	Күтілетін нәтижелер
1	Дайындық (констатациялық) кезеңі	- Бақылау және эксперимент топтарын белгілеу. - Бақылау тобы оқушыларының оқу жетістіктерін талдау. - Эксперимент тобы оқушыларының алгоритмдік	- Codeforces сайты арқылы бақылау тобы оқушыларының 2023–2024 оқу жылындағы нәтижелерін жинау. - Эксперимент тобына спорттық бағдарламалау бағытында бастапқы білімін анықтайтын контест өткізу. - Эксперимент тобының бастапқы көрсеткіштерін	Контест өткізу, Салыстыру.	2024 ж. қазан-қараша	Оқушылардың бастапқы деңгейі анықталды; гипотеза тұжырымдалды.

		ойлауы мен C++ тіліндегі бастапқы білім деңгейін анықтау. - Бақылау және эксперимент тобы оқушыларының бастапқы білім деңгейіне талдау жасау.	тіркеу және бақылау тобымен бастапқы деңгейлерін салыстыру.			
2	Қалыптастырушы (оқыту) кезеңі	- Эксперимент тобы оқушыларына спорттық бағдарламалаудан олимпиада (олимпиада) туралы түсінік беру. - Олимпиадаға дайындық ережесімен таныстыру. - Олимпиадаға дайындық барысында авторлық курсты енгізу. - Алгоритмдік ойлауды, және олимпиадалық дағдыны дамыту. - Олимпиадаға дайындық барысында апта сайын codeforces сайты арқылы деңгейлерін тексеру.	- Олимпиадалық топ – 7-сынып оқушыларымен белгіленген график бойынша кездесу. - Stepik платформасындағы олимпиадаға дайындыққа арналған авторлық курспен жұмыс. - Апталық Codeforces сайтында контеcттер жазу. - Acmp және Codeforces сайттарында есептер шығару. - Қосымша өз бетімен жұмыс жасауға Brestprog сайты арқылы теорияны қайталау. - Есептерді талдау және қателерді түзетіп қайта шешу.	Stepik, Codeforces, Acmp, Brestprog сайттары.	2024 ж. қараша – 2025 ж. қазан	Эксперимент тобында олимпиада туралы түсінік қалыптасты, олимпиадаға дайындық ережесін біледі. Олимпиадаға дайындық барысында авторлық курсты қолданды. Контеcт жазу дағдылары қалыптасты.
3	Бақылау (қорытынды) кезеңі	- Эксперименттік және бақылау топтарының қорытынды нәтижелерін салыстыру. - Педагогикалық эксперимент мәліметтерін статистикалық өңдеу арқылы тиімділікті дәлелдеу.	- ҚБО финал нәтижелерін жинау және талдау. - Эксперимент пен бақылау топтарын балл, медаль, финалға өту бойынша салыстыру.	Контеcт, салыстырмалы талдау, статистикалық өңдеу.	2025 ж. қазан	Алгоритмдік ойлау қабілеті артты және олимпиадалық дағдылары дамыды. Авторлық әдістеменің тиімділігі дәлелденді.
4	Талдау және қорытындылау кезеңі	- Жиналған мәліметтерге талдау жүргізу. - Қорытынды мен ұсыныстар әзірлеу.	- Нәтижелерді жүйелеу. - Әдістеменің тиімді тұстарын анықтау. - Әдістемелік ұсыныстар дайындау.	Талдау, синтез, масштабтау.	2025 ж. қазан-қараша	Ашық баспаға мақала дайындалды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Эксперименттің сандық нәтижелері төмендегі көрсеткіштерден айқын көрінеді (2-кесте):

Кесте 2. Педагогикалық эксперименттің сандық нәтижелері

Көрсеткіш	Бақылау тобы	Эксперименттік топ
Алгоритмдік ойлау тесті	63%	84%
Есеп шешу жылдамдығы	орташа 14 мин	орташа 8 мин
Қателер саны	37%	18%
Олимпиада нәтижелері	2 жүлдегер	5 жүлдегер

Бірінші көрсеткіш – алгоритмдік ойлау деңгейі. Алынған мәліметтер бойынша бақылау тобындағы оқушылардың тест нәтижесі 63%-ды құраса, цифрлық технологияларды белсенді қолданған эксперименттік топта бұл көрсеткіш 84%-ға жетті. Бұл айырмашылық алгоритмдік түсініктерді меңгеруде сандық платформалардың, авторлық курстың және автоматтандырылған тапсырмалар жүйесінің айтарлықтай ықпал ететінін дәлелдейді.

Екінші көрсеткіш – есеп шешу жылдамдығы. Бақылау тобы бір есепті орта есеппен 14 минутта орындаған болса, эксперименттік топтағы оқушылар бұл тапсырманы орташа 8 минут ішінде аяқтады. Мұндай нәтижелер онлайн-контесттер мен жүйелі практикалық жаттығулардың - әсіресе Codeforces және Acmp.ru платформаларындағы көпмәртеулік жаттығулардың тиімділігін көрсетеді. Оқушылар уақытты басқару стратегияларын меңгеріп, шешім қабылдау дағдыларын жылдамдата түскен.

Үшінші көрсеткіш – жіберілген қателердің үлесі. Бақылау тобында қателер саны 37%-ды құраса, эксперименттік топта бұл көрсеткіш 18%-ға дейін төмендеді. Қателер санының айтарлықтай қысқаруы қате типтерін жүйелі талдаудың, рефлексивтік оқыту элементтерінің және автоматтандырылған кері байланыстың тиімділігін дәлелдейді. Бұл үрдіс оқушылардың кодты талдау, логикалық құрылымдарды тексеру және бағдарламалық ойлауды жетілдіру дағдыларын күшейткенін көрсетеді.

Төртінші көрсеткіш – олимпиада нәтижелері. Бақылау тобында 5 оқушының бар болғаны 2-уі жүлдеге ие болса, эксперименттік топта 5 оқушының 5-уі де жүлделі орынға шыққан. Бұл айырмашылық практикалық және теориялық дайындықтың ғылыми негізделген модель бойынша ұйымдастырылуы оқушылардың нақты жарыс жағдайларында жоғары нәтиже көрсетуіне ықпал ететінін көрсетеді.

Жүргізілген эксперимент цифрлық технологияларды (Codeforces, Acmp.ru, авторлық курс) жүйелі және мақсатты қолдану 7-сынып оқушыларының олимпиадалық дайындық сапасын айтарлықтай жақсартатынын дәлелдеді. Сандық мәліметтер көрсеткендей, оқу жетістіктерінің негізгі көрсеткіштері 20-35% аралығында өсті. Бұл цифрлық платформалардың алгоритмдік ойлауды дамытуда, есеп шығару дағдыларын қалыптастыруда, рефлексияны ұйымдастыруда және оқушылардың жарысқа психологиялық дайындығын арттыруда жоғары тиімділікке ие екенін ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері 7-сынып оқушыларын информатика пәні бойынша олимпиадаларға дайындауда цифрлық технологияларды қолданудың тиімділігін дәлелдейді. Сандық платформалар оқушылардың алгоритмдік ойлауын дамытып, логикалық есептерді шешу қабілетін арттырады, оқу процесін дараландырып, мотивацияны күшейтеді және олимпиадалық дайындықты жүйелі ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды қолдану:

- оқу сапасын арттырады;
- оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдысын қалыптастырады;
- уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді;
- білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Осылайша, сандық технологиялар негізіндегі әдістемелік модель 7-сынып оқушыларын олимпиадалық деңгейде дайындаудың заманауи, ғылыми негізделген және тиімді жолы болып табылады. Педагогикалық эксперимент нәтижелерінің көрсеткіштері платформалардың тиімділігін дәлелдеп, цифрлық технологияларды олимпиадалық дайындықтың ажырамас

Әдебиеттер тізімі

1. Yuen K. K. F. Competitive Programming in Problem Solving Education // ACM Studies in Computing Education. – 2023. – Vol. 5, No. 2. – P. 45–59.
2. Shute V., Sun C. Cognitive Foundations of Algorithmic Reasoning // Journal of Educational Psychology. – 2021. – Vol. 113, No. 4. – P. 657–670.
3. Halim S., Halim F. Competitive Programming 4. – Singapore: National University of Singapore Press, 2023. – 412 p.
4. Levitin A. Introduction to the Design and Analysis of Algorithms. – Boston: Pearson, 2020. – 606 p.
5. Cormen T., Leiserson C., Rivest R., Stein C. Introduction to Algorithms (4th Edition). – MIT Press, 2022. – 1312 p.
6. IOI. International Olympiad in Informatics. Problem Solving and Evaluation Guidelines. – ioinformatics.org. – URL: <https://ioinformatics.org> (date of access: 12.11.2025).
7. International Olympiad in Informatics. Official Syllabus. – ioinformatics.org. – URL: <https://ioinformatics.org> (date of access: 15.11.2025).
8. Wing J. Computational Thinking // Communications of the ACM. – 2019. – Vol. 62, No. 11. – P. 28–30.
9. Laaksonen A. Guide to Competitive Programming. – Springer, 2020. – 283 p.
10. Kong S., Abelson H. Computational Thinking Curriculum and Competencies. – MIT Press, 2021. – 214 p.
11. Codeforces. Official platform materials. – URL: <https://codeforces.com> (date of access: 15.11.2025).
12. ACMP. Official Olympic Reports Platform. – URL: <https://acmp.ru> (date of access: 14.11.2025).
13. Brestprog. Olympic Reports Platform. – URL: <https://brestprog.by> (date of access: 13.11.2025).
14. Zimmerman B. J. Self-Regulated Learning: Theories and Models. – Psychology Press, 2020. – 289 p.

References

1. Yuen K. K. F. Competitive Programming in Problem Solving Education // ACM Studies in Computing Education. – 2023. – Vol. 5, No. 2. – P. 45–59.
2. Shute V., Sun C. Cognitive Foundations of Algorithmic Reasoning // Journal of Educational Psychology. – 2021. – Vol. 113, No. 4. – P. 657–670.
3. Halim S., Halim F. Competitive Programming 4. – Singapore: National University of Singapore Press, 2023. – 412 p.
4. Levitin A. Introduction to the Design and Analysis of Algorithms. – Boston: Pearson, 2020. – 606 p.
5. Cormen T., Leiserson C., Rivest R., Stein C. Introduction to Algorithms (4th Edition). – MIT Press, 2022. – 1312 p.
6. IOI. International Olympiad in Informatics. Problem Solving and Evaluation Guidelines. – ioinformatics.org. – URL: <https://ioinformatics.org> (date of access: 12.11.2025).
7. International Olympiad in Informatics. Official Syllabus. – ioinformatics.org. – URL: <https://ioinformatics.org> (date of access: 15.11.2025).
8. Wing J. Computational Thinking // Communications of the ACM. – 2019. – Vol. 62, No. 11. – P. 28–30.
9. Laaksonen A. Guide to Competitive Programming. – Springer, 2020. – 283 p.
10. Kong S., Abelson H. Computational Thinking Curriculum and Competencies. – MIT Press, 2021. – 214 p.
11. Codeforces. Official platform materials. – URL: <https://codeforces.com> (date of access:

15.11.2025).

12. AСMP. Official Olympic Reports Platform. – URL: <https://acmp.ru> (date of access: 14.11.2025).

13. Brestprog. Olympic Reports Platform. – URL: <https://brestprog.by> (date of access: 13.11.2025).

14. Zimmerman B. J. Self-Regulated Learning: Theories and Models. – Psychology Press, 2020. – 289 p.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ УЧАЩИХСЯ 7-Х КЛАССОВ К ОЛИМПИАДЕ ПО ИНФОРМАТИКЕ

САЛТАНОВА Г.А. , ӘДІЛХАН Е.Е. 

*Салтанова Галия Айсиевна – Кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Халела Досмұхамедова, г. Атырау, Казахстан

E-mail: g.saltanova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5819-2744>

Әділхан Еркебұлан Еркінұлы - Магистрант, Атырауский университет имени Халела Досмұхамедова, г. Атырау, Казахстан

E-mail: erkebulanadilkhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-2886-2292>

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методические основы использования цифровых технологий в подготовке учащихся 7-х классов к олимпиадам по информатике. Цель исследования – определить эффективность цифровых платформ Codeforces, Acmp.ru, Brestprog в формировании навыков спортивного программирования и разработать авторскую модель олимпиадной подготовки. В работе применялись теоретический анализ научно-методической литературы, контент-анализ, сравнительный анализ, педагогическое наблюдение, тестовая диагностика и статистическая обработка данных.

Педагогический эксперимент был проведён на контрольной и экспериментальной группах. Использование авторского курса на платформе Stepik.org, регулярных контекстов на Codeforces и многоуровневых практических заданий позволило существенно повысить учебные показатели учащихся. Результаты эксперимента показали увеличение уровня алгоритмического мышления с 63% до 84%, сокращение времени решения задач с 14 до 8 минут, снижение количества ошибок с 37% до 18%, а также рост числа призёров олимпиад.

Полученные данные подтверждают, что системное применение цифровых технологий значительно повышает мотивацию, учебную активность, скорость принятия решений, устойчивость к стрессу и качество подготовки учащихся к соревнованиям. Разработанная методическая модель объединяет теоретическую, практическую, рефлексивную и мотивационную составляющие обучения, что обеспечивает комплексное развитие алгоритмического мышления и устойчивых навыков решения олимпиадных задач. Результаты исследования подчёркивают необходимость цифровых платформ в современной системе подготовки по информатике и обосновывают необходимость их интеграции в образовательный процесс.

Ключевые слова: информатика, олимпиадная подготовка учащихся 7-х классов, спортивное программирование, цифровые технологии, алгоритмическое мышление, Codeforces, педагогический эксперимент.

USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN PREPARING 7TH-GRADE STUDENTS FOR THE COMPUTER SCIENCE OLYMPIAD

SALTANOVA G.A. , ADILKHAN Y.Y. 

*Saltanova Galiya Aisievna – Candidate of physico-mathematical sciences, associate professor, Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: g.saltanova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5819-2744>

Adilkhan Yerkebulan Yerkinuly - Master's student, Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: erkebulanadilkhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-2886-2292>

Abstract. This article examines the scientific and methodological foundations of using digital technologies in preparing 7th-grade students for informatics olympiads. The purpose of the study is to evaluate the effectiveness of digital platforms such as Codeforces, Acmp.ru, and Brestprog in developing competitive programming skills and to design an

authorial methodological model for olympiad training. The research employed theoretical analysis of academic literature, content analysis, comparative analysis, pedagogical observation, test diagnostics, and statistical data processing.

A pedagogical experiment was conducted with control and experimental groups. The use of the author's Stepik.org course, regular Codeforces contests, and multi-level practical exercises demonstrated a significant improvement in students' performance. The findings revealed an increase in algorithmic thinking from 63% to 84%, a reduction in problem-solving time from 14 to 8 minutes, a decrease in error rates from 37% to 18%, and a notable growth in the number of olympiad prize-winners.

The results confirm that systematic integration of digital technologies substantially enhances students' cognitive engagement, algorithmic reasoning, time-management skills, and ability to perform under competitive pressure. The proposed methodological model combines theoretical instruction, practical training, reflective analysis, and motivational components, ensuring comprehensive development of programming competencies. This study underscores the crucial role of digital learning platforms in modern informatics education and provides a scientifically grounded approach to improving olympiad preparation.

Key words: computer science, olympiad preparation for 7th grade students, sports programming, digital technologies, algorithmic thinking, Codeforces, pedagogical experiment.

ЖОҒАРЫ БІЛІМДІ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

МОМЕНОВ Б.М. , БАРБОСЫНОВА Г.Е. * 

Моменов Боранбай Мурзагалиевич – Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: momenovbm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4606-4072>

***Барбосынова Гаухар Ералиевна** – Магистр, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: barbosynova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9273-5914>

Андатпа. Жедел цифрлық трансформация жағдайында жоғары оқу орындарының білім беру үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу ерекше маңызға ие болып отыр. Мақалада цифрлық құралдардың студенттердің басқарушылық және көшбасшылық құзыреттерін қалыптастыруға, сондай-ақ оқытушылардың педагогикалық қызметінің тиімділігін арттыруға әсері талданады. Зерттеу барысында сауалнама, сұхбат алу және ғылыми-әдеби дереккөздерді талдау әдістері қолданылды. Зерттеуге қазақстандық жоғары оқу орындарының студенттері, оқытушылары және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы мамандар қатысты.

Зерттеу нәтижелері виртуалды симуляторларды, онлайн-курстарды, ашық білім беру ресурстарын және бейімделген оқыту платформаларын пайдалану студенттердің оқу үдерісіне белсенді қатысуын арттырып, сыни тұрғыдан ойлау, дербестік және коммуникациялық дағдыларын дамытуға елеулі ықпал ететінін көрсетті. Мақалада «Цифрлық Қазақстан» және «Ақпараттық Қазақстан – 2022» сияқты ұлттық білім беру саласын цифрландыру бағдарламаларына ерекше назар аударылады. Аталған бағдарламалар аясында қашықтан оқыту платформалары мен электрондық білім беру ресурстары белсенді дамуда.

Зерттеу нәтижелері цифрлық технологиялардың білім беру үдерісінің икемділігін, қолжетімділігін және жекелендірілуін қамтамасыз ететінін, сондай-ақ студенттер мен оқытушылардың цифрлық құзыреттерін қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетті. Авторлар студенттердің қажеттіліктері мен қазіргі еңбек нарығының талаптарын ескере отырып, цифрлық шешімдерді жоғары білім беру жүйесіне стратегиялық тұрғыдан интеграциялау қажеттігін атап көрсетеді. Қорытындылай келе, білім беруді цифрландыру – жоғары мектепті жаңғыртудың негізгі тетігі әрі цифрлық экономика жағдайында бәсекеге қабілетті мамандарды даярлаудың маңызды шарты болып табылады.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, жоғары білім, ашық білім беру ресурстары, онлайн оқыту, құзыреттілік, көшбасшылық, цифрландыру

Кіріспе

Қазіргі әлем барлық салаларды, соның ішінде білім беру жүйесін де қамтитын жедел цифрлық трансформация жағдайында өмір сүріп отыр. Технологиялардың қарқынды дамуы мен еңбек нарығындағы бәсекенің күшеюі мамандардың кәсіби дағдыларына жаңа талаптар қояды. Бүгінде менеджерлер мен топ жетекшілері жоғары кәсіби құзыреттерге ғана емес, сонымен қатар шешім қабылдау, жобаларды басқару және командамен тиімді өзара әрекеттесу үшін цифрлық құралдарды шебер пайдалана білуге тиіс.

Осы жағдайда студенттерді жаңа еңбек талаптарына бейімдей отырып даярлау міндеті айрықша маңызға ие болуда. Дәстүрлі оқыту әдістері қазіргі заманғы білім берудің қажеттіліктерін толық қанағаттандырмайды, сондықтан жаңа тәсілдерді енгізу қажеттілігі туындап отыр. Виртуалды симуляциялар, бейімделген оқыту платформалары және онлайн-курстар сияқты цифрлық технологияларды пайдалану оқу үдерісін неғұрлым интерактивті, жекелендірілген және тәжірибеге бағытталған сипатқа ие етеді.

Жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісіне цифрлық технологиялардың ықпалын зерттеу өзектілігі бірнеше факторлармен айқындалады. Біріншіден, олар білімнің қолжетімділігін арттырып, оны алуға кедергі келтіретін тосқауылдарды азайтады. Студенттер өздеріне қажетті өзекті әрі сапалы оқу материалдарына кез келген уақытта және кез келген жерден қол жеткізе алады. Бұл, әсіресе, шалғай аймақтарда тұратын немесе қаржылық мүмкіндігі шектеулі жастар үшін аса маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің мақсаты – педагогикалық үдеріс қатысушыларының көшбасшылық және басқарушылық құзыреттерін қалыптастыруда цифрлық технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері мен тиімділігін талдау, сондай-ақ болашақ мамандарды даярлау сапасын арттыру мақсатында оларды білім беру үдерісіне интеграциялау бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Осы тақырыпты зерделеу барысында жоғары білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдануға байланысты әдеби және ақпараттық дереккөздерді талдау сияқты зерттеу әдістері пайдаланылды. Бұл тәсіл зерттеліп отырған мәселенің қазіргі жағдайын айқындауға, сонымен қатар осы саладағы негізгі үрдістер мен проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Оқу үдерісін цифрландыру» атты сауалнама жүргізілді, оған студенттер мен оқытушылардың АКТ саласындағы білімдері мен дағдыларына қатысты сұрақтар енгізілді. Бұған қоса, педагогикалық үдеріс қатысушыларының көшбасшылық және басқарушылық құзыреттерін дамытуда цифрлық технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері мен тиімділігі туралы сұхбаттар өткізілді.

Зерттеуге Қазақстандағы Қ. Жұбанов атындағы АРУ-дың шығармашылық мамандықтарында оқитын 60 респондент қатысты.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жоғары оқу орнының білім беру ортасындағы цифрлық технологиялардың рөлі туралы бар зерттеулер мен жарияланымдарды зерделеу – зерттеудің маңызды кезеңі болып табылады. Бұл бағыттағы жұмыс қазіргі жағдай мен осы саладағы жинақталған білімді талдауға, сондай-ақ алдыңғы зерттеулерде анықталған ілгерілеушіліктерді, жетістіктер мен мәселелерді айқындауға мүмкіндік береді.

Мысалы, Дениз Каммингс-Клэй өзінің «The Impact of Open Educational Resources» атты еңбегінде цифрлық технологиялардың білім берудің әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде студенттердің үлгеріміне, оқытушылардың қанағаттанушылығына, оқу үдерісінің сапасына және оқу материалдарының қолжетімділігіне әсерін қарастырады [1].

Жоғары оқу орнының білім беру ортасында көшбасшылық және басқарушылық қасиеттерді дамытудағы цифрлық технологияларды пайдаланудың қазіргі жағдайын төмендегідей сипаттауға болады:

Цифрлық технологияларды қолданудың кең таралуы. Соңғы жылдары цифрлық технологияларды пайдалану жоғары білім беру жүйесінде барған сайын кеңінен таралуда. Әлемнің әртүрлі елдеріндегі көптеген университеттер мен колледждер өздерінің оқу бағдарламаларына цифрлық технологияларды белсенді түрде енгізіп, студенттерге тегін немесе қолжетімді оқу материалдарын пайдалануға мүмкіндік беріп отыр.

Көптеген елдердегі жетекші жоғары оқу орындары оқу бағдарламаларында цифрлық технологияларды қолдану бастамаларын белсенді түрде қолдайды. Бірқатар білім беру мекемелері өздерінің оқу мақсаттары мен курстарының мазмұнына сәйкес келетін оқу материалдарын әзірлеу және бейімдеу арқылы жеке цифрлық ресурстарын жасайды. Мұндай тәсілдер университеттік білім беру ортасында көшбасшылық және басқарушылық қасиеттерді дамытуға ықпал етеді.

Бұдан бөлек, ашық білім беру ресурстарының (АБР) таралуына ықпал ететін халықаралық бастамалар мен платформалар да бар. Мысалы, OpenCourseWare және Massive Open Online Courses (MOOC) сияқты жобалар әлемнің жетекші университеттері мен білім беру ұйымдары әзірлеген оқу материалдарына тегін қол жеткізу мүмкіндігін ұсынады. Бұл студенттерге түрлі білім салаларындағы үздік мамандардан сапалы білім алуға жағдай жасайды [2].

Осы факторларды ескере отырып, жоғары оқу орындарының білім беру ортасында цифрлық технологияларды пайдалану кеңінен таралған және белсенді дамып келе жатқанын айтуға болады. Цифрлық технологиялар қазіргі заманғы білім беру үдерісінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып, білімнің қолжетімділігі мен сапасын арттыруға, сондай-ақ оқытудың инновациялық әдістерін дамытуға ықпал етуде.

Цифрлық технологиялардың түрлері: ашық оқулықтар, дәріс материалдары, оқу

құралдары, бейнедәрістер, интерактивті курстар және тағы басқа [3].

– Ашық оқулықтар. Ашық оқулықтар – ашық форматта қолжетімді оқу материалдары. Оларға мәтін, графика, диаграммалар, тапсырмалар және белгілі бір пәнді меңгеру үшін қажетті басқа да ресурстар кіруі мүмкін. Мұндай оқулықтарды университеттер, оқытушылар немесе ғалымдар қауымдастықтары әзірлейді және оларды еркін жүктеп алу, пайдалану және өңдеу мүмкіндігі беріледі.

– Дәріс материалдары. Дәріс материалдарына дәріс жазбалары, презентациялар, слайдтар және оқытушылар дәріс барысында пайдаланатын басқа да материалдар жатады. Олар бейнежазба, аудиожазба немесе мәтіндік құжат түрінде ұсынылуы мүмкін. Ашық дәріс материалдары студенттерге оқу материалын қайталау немесе тереңірек меңгеру үшін кез келген уақытта қол жеткізуге мүмкіндік береді.

– Оқу құралдары. Оқу құралдары – оқу үдерісін қолдауға арналған қосымша материалдар. Олар қосымша жаттығуларды, мысалдарды, кейстерді, тапсырмаларды және түсіндірмелерді қамтиды, бұл студенттерге оқу материалын жақсырақ түсінуге және меңгеруге көмектеседі. Ашық оқу құралдары көбінесе электрондық форматта қолжетімді және студенттердің өз бетінше білім алуына қосымша ресурс ретінде пайдаланылады.

– Бейнедәрістер. Бейнедәрістер – бейне форматта жазылған дәрістер. Олардың құрамына презентациялар, тәжірибелік көрсетілімдер, түсіндірмелер және оқытушы пайдаланатын өзге де материалдар кіруі мүмкін. Бейнедәрістер студенттерге оқу материалын өздеріне ыңғайлы уақытта және қарқында қарауға мүмкіндік береді.

– Интерактивті курстар. Интерактивті курстар – студенттерге интерактивті тапсырмалар, тестілер, жаттығулар және белсенді оқытудың өзге де түрлерін ұсынатын кешенді білім беру бағдарламалары. Мұндай курстар онлайн-платформалар арқылы жүзеге асырылады және студенттерге өз қарқынымен оқу мен жедел кері байланыс алу мүмкіндігін береді.

Цифрлық технологиялар Coursera, edX, OpenStax және басқа да арнайы платформалар мен репозиторийлер арқылы электрондық форматта қолжетімді болуы мүмкін. Бұл студенттер мен оқытушыларға оқу материалдарын оңай табуға, пайдалануға және олармен алмасуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олардың кейбіреулері баспа форматында да қолжетімді болып, материалдарды пайдаланудың түрлі форматын таңдауда икемділік ұсынады.

Жоғары білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың әртүрлі түрлерін пайдалану студенттерге өздерінің жеке қалаулары мен қажеттіліктеріне сәйкес әртүрлі форматтарда оқуға және оқу материалдарын меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл білім беру үдерісін анағұрлым тиімді әрі икемді етеді.

Жоғары білім беру саласында цифрлық технологияларды қолданудың бірқатар артықшылықтары бар, олар білімнің қолжетімділігіне, икемділігіне және экономикалық тиімділігіне оң әсер етеді.

Біріншіден, цифрлық технологиялар білімнің қолжетімділігін арттырады. Олар студенттерге оқулықтар, дәріс материалдары, бейнедәрістер және басқа да сапалы оқу ресурстарына тегін немесе төмен бағамен қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл қымбат оқу материалдарын сатып алуға қаржысы жетпейтін студенттер үшін өте пайдалы. Цифрлық технологиялар студенттерге оқу үдерісінде көмек көрсететін өзекті әрі мазмұнды ақпаратқа қол жеткізуге жағдай жасайды.

Екіншіден, цифрлық технологиялар икемді және бейімделгіш сипатқа ие. Оқытушылар мен студенттер оқу материалдарын оқу үдерісінің талаптары мен мақсаттарына сәйкес таңдап, бейімдей алады. Олар материалдарды әртүрлі оқыту стильдері мен студенттердің дайындық деңгейлеріне сәйкес келтіре отырып, оқу тәжірибесін жеке дараландыруға мүмкіндік береді. Бұл әрбір студент үшін оқыту үдерісін неғұрлым нәтижелі және қанағаттанарлық етеді.

Үшіншіден, цифрлық технологияларды пайдалану білім берудің шығындарын азайтады. Студенттер енді қымбат оқулықтар мен материалдарды сатып алуға міндетті емес, себебі оларды тегін немесе төмен бағамен алуға болады. Бұл әсіресе қаржылық қиындықтарға тап болатын студенттер үшін өзекті. Цифрлық технологиялар білім алуға кедергі келтіретін қаржылық тосқауылдарды азайтып, оны неғұрлым қолжетімді әрі инклюзивті етеді.

Қазақстанда жаппай ашық онлайн-курстарды (MOOK) интеграциялаудың негізгі себептерінің бірі – қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы болып табылады. Бұл бағдарлама 2010 жылы қабылданған «Қазақстанның 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму стратегиясы» аясында әзірленіп, елдің цифрлық экожүйесін дамытуға бағытталған [4].

Бағдарлама адамдардың өмір сүру сапасын және елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған, бұл мақсатқа цифрлық жүйелердің инновациялық дамуы арқылы қол жеткізіледі. «Ақпараттық Қазақстан 2025» мемлекеттік бағдарламасы да білім беру саласын цифрландыру мен интернационалдандырудың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл бағдарлама әр адамға онлайн-білім беру арқылы қажетті кәсіби дағдыларды меңгеруге мүмкіндік беруді көздейді.

Аталған екі бағдарлама жоғары білім беру жүйесін онлайн-платформалар арқылы біріктіруге және жаңғыртуға негіз бола алады [5]. Бағдарламада атап көрсетілгендей, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар (АКТ) аспектісін күшейту Қазақстанға өз білім беру қызметтерін әлемдік деңгейде анағұрлым икемді түрде ілгерілетуге мүмкіндік береді.

Coursera — әлемдегі ең ірі онлайн-білім беру платформаларының бірі болып табылады және ол пайдаланушыларға интернет арқылы тиімді оқуға ерекше мүмкіндік береді. Платформаның басты артықшылықтарының бірі — курстар мен материалдардың әртүрлі тілдерде, соның ішінде қазақ тілінде де қолжетімді болуы. Coursera платформасына қазақ тілінің қосылуы Қазақстанның білім беру ортасын айтарлықтай байытып, өзін-өзі дамыту мен кәсіби өсу үшін жаңа мүмкіндіктер ашты.

Қазір Қазақстанның студенттері мен ғалымдары әлемнің жетекші университеттері мен ұйымдары әзірлеген 2000-нан астам курстарға қатыса алады. Бұл курстар халықаралық білім беру стандарттарына толық сәйкес келеді.

Мысалы, ағымдағы оқу жылында Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Coursera платформасына қол жеткізу үшін 500 лицензия алды, олардың 50-і қазақ және орыс тілдеріне аударылған. Сонымен қатар, 2025 жылдың 28 ақпанында академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университетіне тағы да 600 лицензия берілді [6].

2017 жылғы 28 наурызда «Kcell» компаниясы мен «WikiBilim» қоғамдық қоры «Ашық Қазақстан университеті» деп аталатын бірлескен жобаның іске қосылғанын жариялады. Бұл бастама тегін онлайн-курстарды ұсынатын білім беру платформасы болып табылады. Жобаның алғашқы кезеңінде оны ҚБТУ, AlmaU, SDU, Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, сондай-ақ Математика және математикалық модельдеу институты сияқты жоғары оқу орындары қолдады. Платформа Open edX негізінде әзірленді — бұл жүйені Гарвард университеті мен Массачусетс технологиялық институтының мамандары жасаған [7].

Қазіргі уақытта Қазақстан мен басқа елдердің жоғары оқу орындарының оқытушылары бар цифрлық технологияларды пайдалана отырып, оқу курстарын және модульдерін өз бетінше құрастыра немесе бейімдей алады. Бұл оқу орындарына жаңа курстарды тез әзірлеуге және қолданыстағыларын сапалы әрі тексерілген материалдар негізінде жаңартуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, цифрлық технологияларды қосымша оқу материалы ретінде пайдалану оқу тәжірибесін кеңейтудің және студенттердің білімін негізгі оқу бағдарламасынан тыс тереңдетудің тиімді тәсілі болып табылады. Цифрлық технологияларға негізделген қосымша материал әртүрлі ресурстарды қамтуы мүмкін: мақалалар, бейнедерістер, оқулықтар, оқу құралдары, практикалық тапсырмалар және тағы басқа оқу контенттері.

Білімді кеңейту: цифрлық технологиялар студенттерге тақырыпты тереңірек зерттеуге, қосымша қырларын қарастыруға және олардың оқуына мен кәсіби дамуына пайдалы қосымша білім алуға мүмкіндік береді.

Материалдардың алуан түрлілігі: цифрлық технологиялар түрлі авторлар мен сарапшылар дайындаған кең көлемді оқу материалдарын ұсынады. Бұл студенттерге өздерінің

қалауларына, оқу стиліне және дайындық деңгейіне сәйкес келетін материалдарды таңдауға жағдай жасайды.

Студенттердің қызығушылығы мен қажеттіліктерін қолдау: цифрлық технологиялар негізінде жасалған қосымша материалдар студенттерге өздерінің қызығушылықтары мен мансаптық мақсаттарына сәйкес келетін тереңдетілген немесе мамандандырылған тақырыптарды зерттеуге мүмкіндік береді.

Икемділік пен дербестік: студенттер қосымша материалдарды өз қарқынымен және өздеріне ыңғайлы уақытта оқи алады. Олар өздерін қызықтыратын тақырыптарды тереңірек зерттеп, оқу бағдарламасымен шектелмей білімдерін кеңейте алады.

Оқу тәжірибесін байыту: цифрлық технологияларды қосымша материал ретінде пайдалану студенттерге түрлі көзқарастарды, баламалы тәсілдерді және жаңа идеяларды меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл олардың оқу тәжірибесін байытып, сыни ойлау қабілеттерін дамытады.

Тиімді оқу-кәсіби орта құру аясында оқытушылар студенттермен бірлесіп жобалар мен тапсырмалар дайындауда цифрлық технологияларды пайдаланады, олар ашық ресурстарды талдауды және қолдануды талап етеді. Мұндай жұмыс түрі студенттердің сыни ойлау, зерттеу, ынтымақтастық және өздігінен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді [8].



Цифрлық технологиялар негізінде топтық бірлескен жобалар мен тапсырмаларды әзірлеудің артықшылықтары.

Творчестволық мамандықтардағы студенттер үшін бірлескен оқу жобаларын жасаудың негізгі артықшылықтарын қарастырайық:

– Ұжымдық оқу: бірлескен жобалар мен тапсырмалар ұжымдық оқуға мүмкіндік береді, мұнда студенттер идеялармен алмасып, мәселелерді бірлесе шешіп, ортақ шешімдер әзірлейді. Бұл студенттердің тақырыпты тереңірек меңгеруіне және әртүрлі көзқарастарды тануына ықпал етеді.

– Коммуникациялық дағдыларды дамыту: бірлескен жобалар жасау барысында студенттер белсенді түрде қарым-қатынас жасап, ақпаратпен алмасып, іс-әрекеттерін үйлестіреді. Бұл олардың тиімді коммуникация және ынтымақтастық дағдыларын дамытуына септігін тигізеді.

– Міндеттер мен жауапкершілікті бөлу: бірлескен жобаларды орындау кезінде студенттер өзара міндеттер мен жауапкершілікті бөліседі. Бұл әр студентке жобада өз үлесін қосуға және жоспарлау, ұйымдастыру мен уақытты басқару дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

– Тәжірибе мен білім алмасу: бірлескен жобалар студенттерге өз білімдерімен, тәжірибелерімен және идеяларымен бөлісуге жағдай жасайды. Бұл оқу процесін байытып, тақырыпты кеңінен түсінуге мүмкіндік береді.

– Сыни ойлауды дамыту: ашық білім беру ресурстары (Open Educational Resources — ООР) негізінде жүзеге асырылатын жобалар мен тапсырмалар студенттерден талдау, бағалау және шешім қабылдау қабілеттерін талап етеді. Бұл олардың сыни ойлауын және күрделі мәселелерді шешу қабілетін дамытады.

ООР негізіндегі бірлескен жобалар мен тапсырмаларды әзірлеу студенттердің белсенді және ынтымақтастыққа негізделген оқуын ынталандырады, бұл өз кезегінде олардың негізгі

кәсіби дағдыларын дамытып, қазіргі еңбек нарығының талаптарына дайын болуына ықпал етеді [8, 9].

Цифрлық технологияларды пайдалана отырып білімді бағалау – бұл студенттердің оқу материалын түсіну және меңгеру деңгейін заманауи құралдар арқылы анықтау үдерісі. Мұндай бағалау тәсілі оқытушыларға студенттердің білімдері мен дағдыларын икемдірек әрі тиімді бағалауға мүмкіндік береді және қазіргі білім беру талаптарына сай келеді.

Осы зерттеу аясында Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің «Дизайн», «Бейнелеу өнері, көркем еңбек, графика және жобалау» сияқты шығармашылық мамандықтарында оқитын 60 студент таңдап алынды. Зерттеудің өзектілігі әлемдік деңгейде жоғары білім беру жүйесінің ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен онлайн-платформаларды кеңінен қолдануға бағыт алуымен байланысты, ал қазақстандық университеттер бұл үдеріске белсенді қатысуда.

«Оқу үдерісін цифрландыру» атты сауалнама нәтижелері бойынша студенттердің 67%-ы цифрлық технологияларды қолдану олардың оқу үдерісін күнделікті өміріне тиімді кіріктіруге көмектескенін атап өтті. Алайда, университеттердің пікірінше, цифрлық технологиялардың әлеуетін толық ашу үшін осы үдерісті қолдайтын біртұтас инфрақұрылым қалыптастыру қажет.

Бұл тәсілді табысты іске асырудың маңызды қадамы – университетте қолжетімді цифрлық сервистермен, ресурстармен және қолдау қызметтерімен таныстыратын арнайы курсты барлық жаңа студенттердің міндетті түрде өтуі болып табылады.

Университеттегі цифрлық орта оқу орнында цифрлық құрылғыларды тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін арнайы жүйе арқылы қамтамасыз етіледі. Бұл жүйе жеке құрылғылардан (ноутбук, планшет, смартфон) жалпы және мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз етуге қолжетімділікті, жеткілікті қуаттандыру нүктелерінің болуын, дәрісханалар мен кітапханаларда құрылғыларды ыңғайлы пайдалану үшін жұмыс үстелдеріндегі бос кеңістікті қамтамасыз етуді, сондай-ақ жеке жұмысқа арналған аймақтар мен топтық талқылауларға арналған орындарды қамтиды.

Сауалнамаға қатысқан студенттердің 81%-ы университеттерде оқу процесінде цифрлық құрылғыларды тиімді және қолайлы пайдалану үшін қажетті жағдайлар жасалғанын растады. Студенттердің шамамен 95%-ының жеке ноутбуктері немесе планшеттері болғанына қарамастан, кейбір университеттер жеке құрылғысы жоқ студенттер үшін цифрлық құрылғыларды жалдау мүмкіндігін ұсыну қажеттігін атап өтті.

Сауалнамаға қатысқан студенттердің 77%-ы онлайн-дәрістер мен оқу материалдарына қолжетімділік сияқты цифрлық мүмкіндіктерге оң баға берді. Сондай-ақ, жоғары сапалы дыбысы бар дәріс жазбалары, мәтіндік және графикалық материалдардың жүктеп алу мүмкіндігі жоғары бағаланды. Мұндай оқу элементтері студенттерге оқу уақытын икемді және ыңғайлы жоспарлауға, сондай-ақ географиялық орналасуға тәуелсіз білім алуға мүмкіндік береді.

Біздің зерттеуіміз аясында респонденттер студенттердің оқу материалдарын, ғылыми мақалаларды, курстар мен басқа да ақпаратты іздеуде жиі пайдаланатын іздеу жүйелерін атап өтті. Оларға мыналар жатады:

- **Google** — әлемдегі ең танымал іздеу жүйесі, соның ішінде студенттер арасында да. Ол білім беру ресурстарын, мақалаларды, курстарды және басқа қажетті материалдарды іздеуде пайдаланылады. 90% студент бұл іздеу жүйесін қолданатынын айтты.

- **Yandex** — ТМД елдерінде (оның ішінде Қазақстанда) кеңінен қолданылатын іздеу жүйесі. Студенттер оны оқу материалдарын және орыс тіліндегі ақпаратты іздеу үшін пайдаланады. 27% студент Yandex жүйесін белсенді қолданады.

- **Microsoft Bing** — студенттер арасында аз танымал іздеу жүйесі, дегенмен оны пайдаланатын аздаған топ бар. Шамамен 6% студент Bing жүйесін қолдануы мүмкін.

- **Google Scholar** - ғылыми жарияланымдар мен академиялық материалдарды іздеуге арналған арнайы іздеу жүйесі. Ол ғылыми зерттеумен айналысатын студенттер арасында өте танымал және оны шамамен 30–40% студент қолданады (1-сурет).



Сурет 1. Студенттер қолданатын іздеу жүйелері.

Шығармашылық мамандықтардағы студенттер үшін цифрлық технологияларды пайдалану олардың дағдылары мен шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал ететін маңызды құрал болып табылады.

Кәсіби бағыттағы пәндер бойынша өткен тақырыптарға арналған тесттер визуалдық тұжырымдамаларды теориялық тұрғыдан түсінуге, графикалық және көркемдік стильдер жөніндегі білімді тексеруге, сондай-ақ орындалған жобаларды бағалауға бағытталған тапсырмаларды қамтиды. Қателерді көрсету мен жетілдіруді қажет ететін тұстарға сілтеме жасау арқылы берілетін кері байланыс дизайнер мамандығында оқитын студенттер үшін ерекше маңызды, өйткені мұнда сыни көзқарас пен жұмысты үнемі жетілдіру негізгі рөл атқарады.

Оқытуға арналған симуляциялар мен ойындар виртуалды дизайн, жобалау, графика, сондай-ақ цифрлық арт-туындыларды жасау мен өндеуге байланысты машықтарды дамытуға бағытталған. Бұл студенттерге түрлі техникалар мен құралдарды жобалық жұмыстар аясында еркін сынап көруге, тәжірибелік дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Электронды портфолио құру білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналууда. Студенттер өздерінің жұмыстарын, жобаларын және дизайнерларын цифрлық форматта жинақтайды, бұл оларға өз даму барысын бақылауға және болашақ жұмыс берушілерге өз жетістіктерін онлайн түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Бұдан бөлек, студенттер мен оқытушылар бірлескен жобалар аясында идеялармен алмасып, өзара кеңес беріп, жұмыстарды жетілдіру бойынша ұсыныстар жасап отырады. Мұндай әрекет тәжірибе алмасуға және сыни ойлау қабілетін дамытуға айтарлықтай ықпал етеді.

Студенттердің 69%-ы ең жақсы нәтижеге аудиториядағы дәстүрлі сабақтарды оқытушымен тікелей қарым-қатынаспен және цифрлық ортада жұмыс істеумен үйлестіре отырып жететіндерін атап өтті. Оқу материалын цифрлық форматта толық және дәл бейнелеу студенттерге оны қолдануда сенімді болуға мүмкіндік береді. Бұл материалмен алдын ала танысуға және оны қайталап оқу үшін қайта оралуға жағдай жасайды.

Цифрлық сүйемелдеу жүйесі бірізді, курстың барлық бөлігін толық қамтитын, жаңа материалдармен тұрақты түрде толықтырылып отыратын, логикалық құрылымдалған және пайдалануға ыңғайлы болуы тиіс.

Жақсартуды қажет ететін бағыттар қатарында университеттің Wi-Fi байланысының тұрақсыздығы, деректерді сақтау үшін шектеулі бұлттық кеңістік, сондай-ақ пайдаланушыларға арналған интерфейстің күрделілігі анықталды.

Сонымен қатар, студенттер тарапынан цифрлық технологияларды пайдалану бойынша дайындықтың жеткіліксіздігі де кемшілік ретінде аталды, әсіресе онлайн-платформалар мен арнайы бағдарламалармен жұмыс істеу тәжірибесі жоқ студенттер арасында (17%). Сондай-ақ студенттердің 11%-ы оқытушылар тарапынан цифрлық құралдарды меңгеруде жеткіліксіз қолдау көрсетілетініне және платформаларда қажетті ресурстарға қол жеткізудің қиындығына байланысты қанағаттанбаушылықтарын білдірді.

Қорытынды.

Цифрлық білім беру ортасы дәстүрлі жоғары білім беру жүйесін алмастырмайды, бірақ оны айтарлықтай толықтырып, байыта түседі. Бұл оқу үдерісін неғұрлым икемді, шығармашылық және тұлғаға бағытталған сипатқа ие етеді. Мұндай үрдіс әсіресе «Дизайн», «Бейнелеу өнері, көркем еңбек, графика және жобалау» сияқты шығармашылық мамандықтарда оқитын студенттер үшін аса маңызды, себебі цифрлық технологиялар географиялық және тілдік шектеулерсіз шығармашылық әлеует пен кәсіби дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

Цифрлық ортада білім алатын шетелдік университеттердің көпшілігі студенттері оның оқу үдерісіне оң әсер ететінін растайды. Мұндай орта ынтымақтастыққа, өнертапқыштыққа және стандарттан тыс ойлауға жағдай жасайды.

Жоғары білімді цифрландыру жаңа көкжиектер ашады: ол студенттердің физикалық орналасқан жеріне тәуелсіз, еркін шығармашылықпен айналысып, өз дағдыларын дамытуына мүмкіндік беретін орта қалыптастырады. Алайда бұл бағыттың әрі қарай дамуына елеулі қаржы шығындары мен үлкен күш-жігер қажет болғанымен, ол қазіргі жоғары білім беру жүйесінде басым бағыттардың бірі болып саналады. Цифрландыру деңгейі студенттерді даярлау сапасына және түлектердің әлемдік еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер етеді.

Біздің зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрлық білім беру ортасы дәстүрлі жоғары білім беру жүйесін алмастырмайды, бірақ оны едәуір толықтырып, байыта түседі. Цифрлық технологияларды пайдаланатын шетелдік жоғары оқу орындарының көпшілік студенттері білім беру үдерісінің икемділігін, шығармашылық бағытын және жеке қажеттіліктерге бейімделуін оң бағалайды.

Жоғары білімді цифрландыру географиялық және тілдік шектеулерді жоя отырып, ынтымақтастықты, шығармашылық пен инновациялық ойлауды дамытуға, сондай-ақ жеке тәсілді іске асыруға мүмкіндік береді. Қаржылық шығындардың көптігі мен алдағы ауқымды жұмыстарға қарамастан, бұл сала қазіргі кезеңде жоғары білім беру жүйесінің стратегиялық басымдығы болып табылады. Оның дамуы студенттерді даярлау сапасына және олардың жаһандық еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігіне айтарлықтай әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Cummings-Clay Denise. Impact of OER in Teacher Education. // Open Praxis – 2020 - vol. 12 issue 4 - pp. 541–554 DOI: <https://doi.org/10.5944/openpraxis.12.4.1112>
2. Massive Open Online Courses (MOOCs) - Available at: <https://www.mooc.org> (2015)
3. Куликова Я.А. Понятие и виды цифровых технологий, используемых в административно-юрисдикционном процессе // Административное и муниципальное право – 2025 - № 1. - С.67-78. DOI: [10.7256/2454-0595.2025.1.73088](https://doi.org/10.7256/2454-0595.2025.1.73088)
4. Государственная программ «Цифровой Казахстан» (2018-2022) – Дата обращения: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/activities/14764?lang=ru> (2018)
5. Гурьев С. В. Современное дистанционное обучение: монография // Рос. гос. проф.-пед. ун-т, Ин-т психол.-пед. образования, Каф. физ. воспитания. – 2021 - 118 с.
6. Coursera на казахском языке: образование мирового масштаба. - Дата обращения: <https://vku.edu.kz/2023/09/20/coursera> (20 сентября 2023)
7. В Казахстане запускают массовый образовательный онлайн-проект OpenU.kz - Дата обращения <https://the-steppe.com/novosti/v-kazahstane-zapuskayut-massovyy-obrazovatelnyy-onlayn-proekt-openu-kz-1> (28 Марта 2017)
8. Романова Г. В. Цифровизация высшего образования: новые тренды и опыт внедрения. // Гуманитарные науки. – 2020. – № 4 – С. 31–36.
9. Герасимова А. Г. Подготовка студентов к профессиональной деятельности в условиях цифровизации образования // Современные наукоемкие технологии. – 2020. – № 7. – С. 136–140

References

1. Cummings-Clay Denise. Impact of OER in Teacher Education. // Open Praxis – 2020 - vol. 12 issue 4 - pp. 541–554 DOI: <https://doi.org/10.5944/openpraxis.12.4.1112>
2. Massive Open Online Courses (MOOCs) - Available at: <https://www.mooc.org> (2015)
3. Kulikova YA.A. Ponyatie i vidy cifrovyyh tekhnologiy, ispol'zuemyh v administrativno-yurisdikcionnom processe // Administrativnoe i municipal'noe pravo – 2025 - № 1. - S.67-78. DOI: [10.7256/2454-0595.2025.1.73088](https://doi.org/10.7256/2454-0595.2025.1.73088)
4. Gosudarstvennaya programm «Cifrovoy Kazahstan» (2018-2022) – Data obrashcheniya: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/activities/14764?lang=ru> (2018)
5. Gur'ev S. V. Sovremennoe distancionnoe obuchenie: monografiya // Ros. gos. prof.-ped. un-t, In-t psihol.-ped. obrazovaniya, Kaf. fiz. vospitaniya.– 2021 - 118 s.
6. Coursera na kazahskom yazyke: obrazovanie mirovogo masshtaba. - Data obrashcheniya: <https://vku.edu.kz/2023/09/20/coursera> (20 sentyabrya 2023)
7. V Kazahstane zapuskayut massovyy obrazovatel'nyj onlajn-proekt OpenU.kz - Data obrashcheniya <https://the-steppe.com/novosti/v-kazahstane-zapuskayut-massovyy-obrazovatel'nyy-onlajn-proekt-openu-kz-1> (28 Marta 2017)
8. Romanova G. V. Cifrovizaciya vysshego obrazovaniya: novye trendy i opyt vnedreniya. // Gumanitarnye nauki. – 2020. – № 4 – s. 31–36.
9. Gerasimova A. G. Podgotovka studentov k professional'noj deyatel'nosti v usloviyah cifrovizacii obrazovaniya // Sovremennye naukoemkie tekhnologii. – 2020. – № 7. – С. 136–140

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ИНСТРУМЕНТ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

МОМЕНОВ Б.М. , БАРБОСЫНОВА Г.Е. 

Моменов Боранбай Мурзагалиевич – Кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: momenovbm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4606-4072>

***Барбосынова Гаухар Ералиевна** – Магистр, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: barbosynova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9273-5914>

Аннотация. В условиях стремительной цифровой трансформации особую значимость приобретает внедрение инновационных технологий в образовательный процесс вузов. Настоящая статья посвящена анализу влияния цифровых инструментов на формирование управленческих и лидерских компетенций студентов, а также на повышение эффективности педагогической деятельности преподавателей. В исследовании применялись методы анкетирования, интервьюирования и анализа научно-методических источников. В нем приняли участие студенты, преподаватели и специалисты в области информационно-коммуникационных технологий из казахстанских университетов.

Результаты исследования показали, что использование виртуальных симуляторов, онлайн-курсов, открытых образовательных ресурсов и адаптивных обучающих платформ значительно повышает вовлеченность студентов, способствует развитию критического мышления, самостоятельности и коммуникативных навыков. Особое внимание уделено национальным программам цифровизации образования в Казахстане, таким как «Цифровой Казахстан» и «Информационный Казахстан – 2022», в рамках которых активно развиваются платформы дистанционного обучения и электронные образовательные ресурсы.

Установлено, что цифровые технологии обеспечивают гибкость, доступность и индивидуализацию образовательного процесса, способствуют формированию цифровых компетенций как у студентов, так и у преподавателей. Авторы подчеркивают необходимость стратегической интеграции цифровых решений в систему высшего образования с учетом потребностей обучающихся и требований современного рынка труда. Сделан вывод о том, что цифровизация образования является ключевым фактором модернизации высшей школы и важнейшим условием подготовки конкурентоспособных специалистов в эпоху цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровые технологии, высшее образование, открытые образовательные ресурсы, онлайн-обучение, компетенции, лидерство, цифровизация

INTELLIGENT DIGITAL TECHNOLOGIES AS A TOOL FOR MODERNIZING HIGHER EDUCATION

MOMENOV B.M. , BARBOSSYNOVA G.E. 

Momenov Boranbai Murzagalievich – Candidate of pedagogical sciences, docent, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: momenovbm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4606-4072>

***Barbossynova Gaukhar Yeralievna** – Master's degree, senior lecturer, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: barbossynova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9273-5914>

Abstract. In the context of rapid digital transformation, the introduction of innovative technologies into the educational process of universities is of particular importance. This article is devoted to the analysis of the impact of digital tools on the formation of managerial and leadership competencies of students, as well as on improving the effectiveness of teachers' teaching activities. The research used the methods of questionnaires, interviews, and analysis of scientific and methodological sources. It was attended by students, teachers and specialists in the field of information and communication technologies from Kazakhstani universities.

The results of the study showed that the use of virtual simulators, online courses, open educational resources and adaptive learning platforms significantly increases student engagement, promotes the development of critical thinking, independence and communication skills. Special attention is paid to national education digitalization programs in Kazakhstan, such as Digital Kazakhstan and Information Kazakhstan 2022, which actively develop distance learning platforms and electronic educational resources.

It has been established that digital technologies provide flexibility, accessibility and individualization of the educational process, contribute to the formation of digital competencies among both students and teachers. The authors emphasize the need for strategic integration of digital solutions into the higher education system, taking into account the needs of students and the requirements of the modern labor market. It is concluded that the digitalization of education is a key factor in the modernization of higher education and an essential condition for the training of competitive specialists in the era of the digital economy.

Key words: digital technologies, higher education, open educational resources, online learning, competencies, leadership, digitalization

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ АНАЛИТИКИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

ВОРОБЬЕВ А.Е.¹ , МУСИНА А.А.^{2*} , ВОРОБЬЕВ К.А.³ 

Воробьев Александр Егорович¹ – Доктор технических наук, профессор, Грозненский государственный нефтяной технический университет имени академика М.Д. Миллионщикова, г. Грозный, Российская Федерация
E-mail: fogel_al@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7324-428X>

***Мусина Алла Александровна**² - PhD, Кафедра информатики и информационных технологий, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: alla.mussina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4179-4241>

Воробьев Кирилл Александрович³ - Ассистент, Российский университет дружбы народов, г. Москва, Российская Федерация

E-mail: fogel_k@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3152-8197>

Аннотация. Представлены особенности технологии аналитики обучения студентов. Показано как изменился ландшафт современных образовательных технологий. Описаны существующие методы аналитики. Дано определение аналитики обучения студентов и раскрыт ее смысл. Показаны возможные процессы и среды аналитики обучения студентов. Раскрыты этапы формирующей и итоговой оценки деятельности студентов. Детализированы существующие методики оценки учебной деятельности студентов. Разработаны адаптивные учебные среды, которые представляют собой учебно-методическое средство, позволяющее студентам заниматься более самостоятельно, с учётом их индивидуальных потребностей. Объяснена роль искусственного интеллекта в повышении эффективности обучения студентов, который может помочь персонализировать их обучение несколькими способами. Установлено, что наиболее известной формой аналитики обучения для ППС на сегодняшний день являются информационные панели: визуальные дисплеи, которые предоставляют информация о деятельности студентов и их прогрессе. Внедрение аналитики обучения способствует более глубокому пониманию учебного процесса и выявлению проблемных зон на ранних этапах. Персонализация обучения с помощью ИИ открывает новые возможности для повышения мотивации и успешности студентов. В дальнейшем развитие технологий аналитики будет играть ключевую роль в формировании эффективных образовательных систем и методик.

Ключевые слова. студенты, аналитика обучения, определение, основные составляющие, методология, среды.

Введение

За последние три десятилетия ландшафт используемых технологий в высшем профессиональном образовании существенно изменился: стало широко распространенным онлайн-обучение. Инструменты онлайн-обучения, появившиеся благодаря технологическому прогрессу (такие, как системы управления обучением), позволяют преподавателям объединять и разрабатывать интерактивные учебные мероприятия. Они не только делают онлайн-обучение более динамичным и гибким, но и обладают существенной дополнительной ценностью, вовлекая в процесс виртуальные технологии.

При этом, двумя важнейшими условиями, необходимыми для успеха современного онлайн-обучения, являются постоянный мониторинг и анализ информации посредством обучения и оценки, ориентированных на учащихся.

Необходимо отметить, что большие данные – один из ключевых факторов, которые могут сыграть важную роль в будущем развитии более качественного образования. Поэтому можно сказать, что аналитика – это процесс обнаружения и интерпретации больших данных, предназначенных для достижения заданных результатов.

Эта технология подразделяется на несколько направлений [1]:

- *Предиктивная аналитика*, которая фокусируется на анализе данных из исторических наборов данных для выявления моделей поведения и обстоятельств, которые можно смоделировать для прогнозирования результатов текущих и будущих событий со схожими характеристиками.

- *Аналитика социального обучения* использует анализ социальных сетей для изучения

социальных взаимодействий учащихся, часто на онлайн-форумах, и влияния таких взаимодействий на обучение.

- *Аналитика мультимодального обучения* стремится расширить границы традиционного обучения, отходя от таких источников, и перенося внимание на электронные технологии и источники. Аналитика системам мультимодального хранения данных опирается на анализ среды.

- *Аналитика дискурса* фокусируется на очень сложном анализе неструктурированных данных (таких, как письменные тексты).

- *Аналитика обучения (LA)* – термин появился в 2011 г. – представляет собой новое междисциплинарное направление в образовании населения, которое предназначено для улучшения существующего преподавания различных дисциплин и обучения, путем критической оценки необработанных данных и создания необходимых моделей, предназначенных для оценки характеристики привычек студентов, прогнозирования их ответов и предоставления своевременной обратной связи (такой, как различные статистические показатели учебной деятельности студентов).

Целью LA является предоставление точных и практических знаний об учебном процессе, осуществляемых посредством исследования, моделирования и агрегации соответствующих данных, а также предоставление доказательной базы для оптимизации условий, в которых обучение может процветать.

Материалы и методы исследования

В рамках исследования были использованы современные образовательные технологии и аналитические инструменты для анализа учебной деятельности студентов. В качестве материалов выступали данные, полученные из систем управления обучением (LMS), а также результаты адаптивных учебных сред, разработанных с учетом индивидуальных потребностей студентов.

Методы исследования включали:

1. Сбор данных аналитики обучения - автоматизированный сбор информации о действиях студентов, их успеваемости и вовлеченности в учебный процесс посредством LMS и интегрированных адаптивных сред.

2. Качественный и количественный анализ данных - применение существующих методов аналитики обучения, включая описательную статистику, кластерный анализ, и методы визуализации данных для выявления закономерностей и трендов.

3. Формирующая и итоговая оценка - использование этапов оценки учебной деятельности, направленных на мониторинг и корректировку образовательного процесса, а также подведение итогов обучения с целью определения уровня усвоения знаний.

4. Разработка и внедрение адаптивных учебных сред - создание учебно-методических средств с элементами искусственного интеллекта, которые обеспечивают персонализацию обучения и учитывают индивидуальные особенности студентов.

5. Использование информационных панелей (дашбордов) - визуализация данных о прогрессе студентов, предоставляющая преподавателям возможность оперативно отслеживать результаты и принимать обоснованные педагогические решения.

Данный комплекс методов позволил исследовать влияние технологий аналитики обучения на качество и эффективность образовательного процесса, а также определить ключевые направления дальнейшего развития и внедрения интеллектуальных систем в высшем образовании.

Результаты и их обсуждение

При этом, в области аналитики обучения возникает много теоретических и практических вопросов (рис. 1).

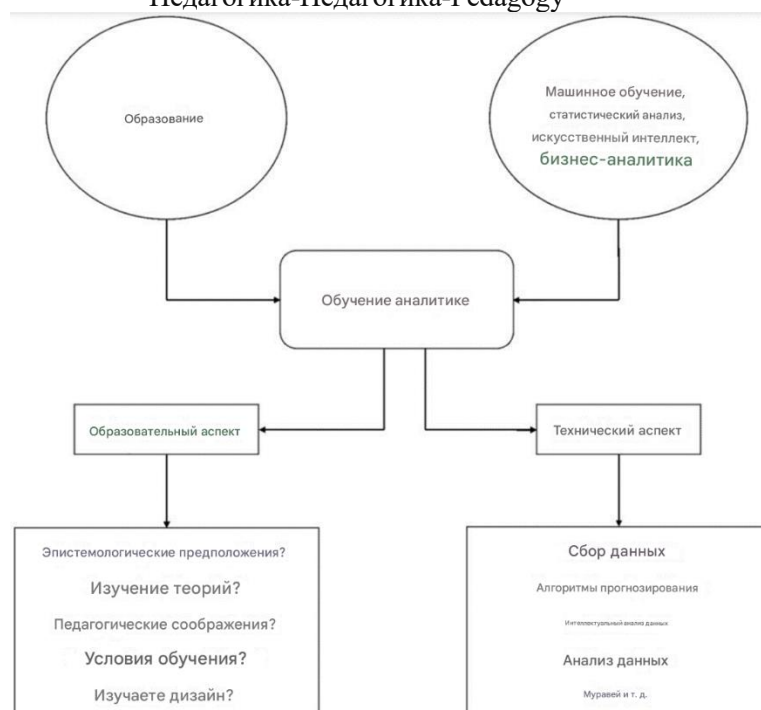


Рисунок 1. Карта теоретических и образовательных вопросов в области аналитики обучения

Аналитика обучения – определяется, как измерение, сбор, анализ и предоставление данных о студентах и их окружении (рис. 2), в целях понимания и оптимизации обучения и среды, в которой оно происходит.

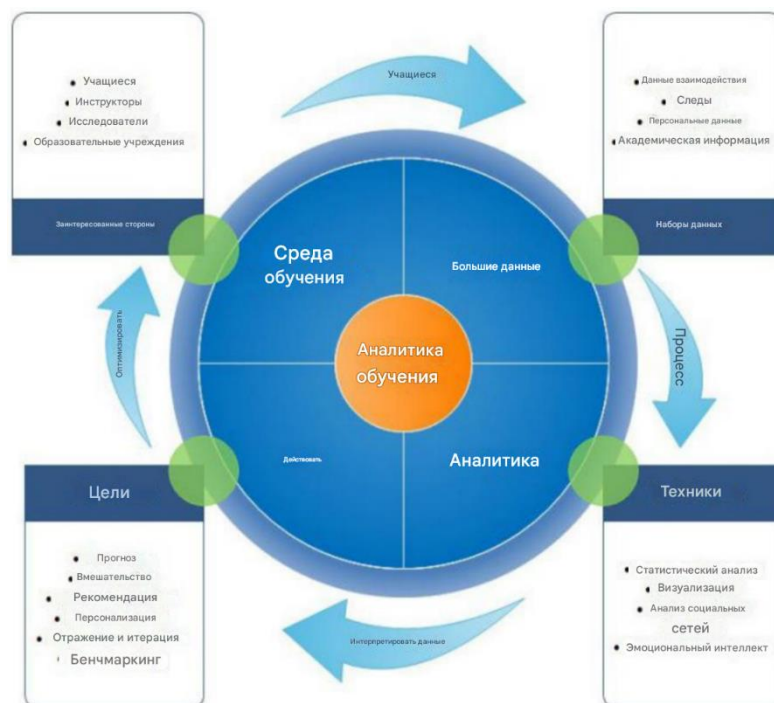


Рисунок 2. Процессы и среда аналитики обучения

На основе осуществляемой аналитика обучения формируются этапы оценки деятельности студентов (рис. 3). В настоящее время широко используются четыре типа методов оценки онлайн-обучения [4]: комплексная оценка, оценка с использованием

дискуссионной доски, рефлексивная оценка и оценка, основанная на проектах. Эти методы оценки могут использоваться как в качестве формирующей (деятельностной), так и итоговой оценки работы студентов.



Рисунок 3. Этапы формирующей и итоговой оценки деятельности студентов

С точки зрения интерпретации, аналитика представляет собой абстрактные представления прошлой деятельности, предназначенные для информирования о конкретной будущей деятельности [2]. Это означает, что данные аналитики обучения извлекаются из множества «цифровых следов», которые оставляют студенты, когда они используют такие системы, как системы управления обучением и другие институциональные системы (такие, как ИТС, библиотечные базы данных и т.д.), отслеживающие основную деятельность студентов [3,4]. Данные из этих систем целесообразно комбинировать с другими данными (такими, как оценки и академическая история), чтобы получить более объективную информацию для прогнозирования учебного процесса студентов.

Поэтому студентам крайне важно понимать контекст, цели и процессы своей учебной деятельности [5], в рамках которой была создана аналитика, а также иметь эффективные средства, позволяющие связать эту информацию со своими возможными будущими действиями.

В настоящее время имеется несколько методик оценки учебной деятельности студентов [6, 7].

1. Оценка понимания прочитанного – это тип оценки с выбором ответа. В этом типе оценки учащимся обычно предоставляется возможность выбрать один или несколько ответов из предложенных.

2. Форум, которые довольно хорошо подходят для развития сотрудничества и взаимодействия между студентами.

3. Оценки, ориентированные на рефлексия – эти оценки фокусируются не только на правильных ответах на заданную задачу, но и на мыслительных процессах, которые приводят к этому ответу.

4. Проектная оценка, которая организует обучение вокруг проекта и предполагает ответы на аутентичные, сложные вопросы, связанные с реальной жизнью, вовлекая учащихся в конструктивное исследование.

В настоящее время, на такой теоретической основе, были *разработаны адаптивные учебные среды (ALE)*, которые представляют собой средство, позволяющее студентам заниматься более самостоятельно, с учётом их индивидуальных потребностей. ALE – это интеллектуальные системы, которые поддерживают индивидуализированное обучение, адаптируясь к пониманию и прогрессу каждого студента. Это цифровые платформы, которые предлагают занятия, с одновременным формированием оценки и немедленной персонализированной обратной связи или направления студентов к информационным ресурсам, которые будут им наиболее полезны.

Преимущества ALE:

- Мгновенная обратная связь: учитывая важность immediacy и частоты обратной связи для эффективности обучения, ALE могут включать встроенные механизмы, которые обеспечивают мгновенную обратную связь.

- Персонализированное обучение: эффективные ALE могут определить поведение студентов в процессе их обучения и текущую глубину знаний понимания для разработки индивидуального пути обучения.

- Индивидуальное обучение: хорошо структурированная система ALE должна позволять студентам самостоятельно определять темп своего обучения.

Эффективное использование аналитики обучения подразумевает осмысление представленной информации и принятие мер на ее основе. Получаемое в результате изображение или текстовый алгоритм обеспечивают студентам лучшее представление о том, как продвигается их обучение, и какие меры, возможно, потребуется предпринять для повышения эффективности этого процесса.

Более того, аналитика обучения поддерживает принятие эффективных решений, адаптирует преподаваемый контент, а также упрощает реалистичные оценки и обеспечивает более четкий надзор за прогрессом студентов. Цель состоит в том, чтобы масштабировать использование аналитики обучения в реальном времени студентами, преподавателями и образовательными компьютерными системами, предназначенными для повышения достижений студентов как на уровне курса, так и на индивидуальном уровне.

Преподаватели или менторы также могут получать автоматические оповещения о студентах, находящихся в группе риска. Это поможет им решить, когда следует связаться с такими студентами и оказать им помощь или направить студентов к дополнительным ресурсам и т.д.

Область компьютерного обучения (CAL) создает альтернативы для поддержки стратегий обучения студентов с помощью цифровых и ИИ-технологий. Так, ИИ может помочь персонализировать обучение студентов несколькими способами:

1. ИИ может помочь создать лучшую профессиональную среду, в которой преподаватели смогут больше работать со студентами, испытывающими трудности. В этом случае ИИ может помочь сопоставить индивидуальные планы и траектории обучения каждого студента, их сильные и слабые стороны, предметы, которые труднее или легче изучаются и усваиваются, а также предпочтения и виды деятельности в обучении. Используя алгоритмы для помощи студентам в навигации по различным путям контента, ИИ может персонализировать обучение и улучшить возможности для студентов с помощью их ППС.

2. Возможна также модель работы преподавателя с его виртуальным помощником, который может взять на себя рутинные задачи, освобождая время ППС, позволяя им сосредоточиться на руководстве студентами и индивидуальном общении.

Следы учебной деятельности студентов представлены в интерфейсе, отдельном от среды обучения, которая их сгенерировала. Альтернативой является встроенная аналитика, когда данные от следов учебной деятельности отображаются непосредственно в среде обучения, которая их породила.

Наиболее известной формой аналитики обучения для ППС на сегодняшний день являются информационные панели: визуальные дисплеи, которые предоставляют информация о деятельности студентов и их прогрессе.

Панели мониторинга аналитики обучения студентов обладают системами обратной связи.

Во-первых, другие системы обычно предоставляют обратную связь о правильности ответов, тогда как панели мониторинга часто объединяют обратную связь по успеваемости с информацией о процессах обучения студентов (например, планирование, отслеживание прогресса).

Во-вторых, в то время как другие системы, как правило, предоставляют относительно простую статическую обратную связь, панели мониторинга предлагают визуальные отображения, которые часто являются сложными и/или интерактивными, позволяя студентам фильтровать или выбирать конкретную информацию. Кроме того, предыдущие системы обратной связи обычно предоставляли информацию студентам после того, как они завершили задачу, задание или занятие, тогда как информация на панелях мониторинга может быть доступна по запросу, поэтому студенты имеют гибкость и контроль над тем, когда они обращаются к этой информации.

В-третьих, хотя многие системы обратной связи используют нормативные стандарты для сравнения, на панелях мониторинга успеваемость студентов часто также визуализируется по сравнению другими однокурсниками.

Наконец, в когнитивных репетиторах и подобных системах управление осуществляется компьютером, тогда как информационные панели предоставляют информацию студентам, которые принимают решение о своих возможных дальнейших действиях.

Заключение

Поскольку существует положительная связь между саморегуляцией и успеваемостью, которая ранее была доминирующей теоретической парадигмой, при которой студенты становятся активными участниками процесса и который рассматривается, как многообещающий способ использования аналитики обучения для поддержки студентов, делая эти процессы более явными и позволяя студентам видеть и оценивать непосредственно сам процесс и результаты собственного обучения.

Обратная связь предоставляется в контексте динамической когнитивной обработки, посредством которой студенты выбирают, адаптируют и генерируют тактики и стратегии для обучения и мониторинга своего обучения.

Таким образом, аналитика обучения, представляя собой набор удобных инструментов для сбора и анализа больших данных, накопленных в «умном» университете, способствует развитию процесса обучения студентов, действуя на основе мониторинга больших данных, с привлечением возможностей компьютерных наук.

Список литературы

1. Воробьев А.Е., Мамасаидов Дж., Воробьев К.А. Особенности высшего медицинского образования в виртуальной среде // Виртуальные технологии в медицине № 4 (38). - 2023. - С. 357-359.
2. Воробьев А.Е., Сулейманов А.М. Особенности высшего медицинского образования студентов в виртуальной среде // Международный научно-практический журнал «ENDLESS LIGHT in SCIENCE» (Алматы, Казахстан). - 2023. - №3. - С. 71-74.
3. Anouschka van Leeuwen, Stephanie D. Teasley, Alyssa Friend Wise. Teacher and student facing learning analytics // https://www.solaresearch.org/wp-content/uploads/hla22/HLA22_Chapter_13_VanLeeuwen.pdf. Pp. 130-139. DOI: 10.18608/hla22.013.
4. Artificial intelligence in education: challenges and opportunities for sustainable development. Global education 2030 agenda. - 2019. - 48 p.
5. Johar N.A., Kew S.N., Tasir Z., Koh E. Learning analytics on student engagement to enhance

students' learning performance: A systematic review. sustainability 15. - 2023. <https://doi.org/10.3390/su15107849>.

6. Lee O'Farrell. Using learning analytics to support the enhancement of teaching and learning in higher education // https://www.teachingandlearning.ie/wp-content/uploads/TL_LA-Briefing-Paper_WEB.pdf. 40 p.

7. Martin Florence and Ndoye Abdou. Using learning analytics to assess student learning in online courses // Journal of University teaching & learning practice, 13(3). - 2016. Available at: <http://ro.uow.edu.au/jutlp/vol13/iss3/7>.

References

1. Vorobev A.E., Mamasaidov Dzh., Vorobev K.A. Osobennosti vysshego meditsinskogo obrazovaniya v virtualnoi srede // Virtualnye tekhnologii v meditsine № 4 (38). - 2023. - S. 357-359.

2. Vorobev A.E., Suleimanov A.M. Osobennosti vysshego meditsinskogo obrazovaniya studentov v virtualnoi srede // Mezhdunarodnyi nauchno-prakticheskii zhurnal «ENDLESS LIGHT in SCIENCE» (Almaty, Kazakhstan). - 2023. - №3. - C. 71-74.

3. Anouschka van Leeuwen, Stephanie D. Teasley, Alyssa Friend Wise. Teacher and student facing learning analytics // https://www.solaresearch.org/wp-content/uploads/hla22/HLA22_Chapter_13_VanLeeuwen.pdf. Rr. 130-139. DOI: 10.18608/hla22.013.

4. Artificial intelligence in education: challenges and opportunities for sustainable development. Global education 2030 agenda. - 2019. - 48 r.

5. Johar N.A., Kew S.N., Tasir Z., Koh E. Learning analytics on student engagement to enhance students' learning performance: A systematic review. sustainability 15. - 2023. <https://doi.org/10.3390/su15107849>.

6. Lee O'Farrell. Using learning analytics to support the enhancement of teaching and learning in higher education // https://www.teachingandlearning.ie/wp-content/uploads/TL_LA-Briefing-Paper_WEB.pdf. 40 r.

7. Martin Florence and Ndoye Abdou. Using learning analytics to assess student learning in online courses // Journal of University teaching & learning practice, 13(3). - 2016. Available at: <http://ro.uow.edu.au/jutlp/vol13/iss3/7>.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ АНАЛИТИКАСЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ВОРОБЬЕВ А.Е.¹ , МУСИНА А.А.^{2*} , ВОРОБЬЕВ К.А.³ 

Воробьев Александр Егорович¹ – Техника ғылымдарының докторы, профессор, академик М.Д. Миллионщиков атындағы Грозный мемлекеттік мұнай техникалық университеті, Грозный қ., Ресей Федерациясы

E-mail: fogel_al@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7324-428X>

***Мусина Алла Александровна²** - PhD, Информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасы, К. Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: alla.mussina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4179-4241>

Воробьев Кирилл Александрович³ - Ассистент, Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: fogel_k@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3152-8197>

Аңдатпа. Студенттердің оқу аналитикасы технологиясының ерекшеліктері ұсынылған. Қазіргі білім беру технологияларының ландшафты қалай өзгергені көрсетілген. Қолданыстағы аналитика әдістері сипатталған. Студенттердің оқу аналитикасының анықтамасы беріліп, оның мәні ашылған. Оқу аналитикасының мүмкін болатын процестері мен орталары көрсетілген. Студенттердің формирлеуші және қорытынды бағалау кезеңдері ашылған. Студенттердің оқу қызметін бағалаудың қолданыстағы әдістемелері егжей-тегжейлі баяндалған. Студенттердің жеке қажеттіліктерін ескере отырып, оларды тәуелсіз түрде оқытуға мүмкіндік беретін адаптивті оқу орталары әзірленген. Жасанды интеллекттің студенттердің оқу тиімділігін арттырудағы рөлі түсіндірілген, ол оқу процесін бірнеше жолмен персоналдауға көмектесе алады. Қазіргі таңда оқытушылар үшін ең танымал оқу аналитикасының формасы - студенттердің іс-әрекеті мен прогресі туралы ақпарат беретін визуалды

дисплейлер - ақпараттық панельдер екені анықталған. Оқу аналитикасын енгізу оқу процесін тереңірек түсінуге және бастапқы кезеңдерде проблемалық аймақтарды анықтауға ықпал етеді. Жасанды интеллект көмегімен оқытуды персоналдау студенттердің мотивациясын және жетістігін арттыруда жаңа мүмкіндіктер ашады. Болашақта аналитика технологияларының дамуы тиімді білім беру жүйелері мен әдістемелерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: студенттер, оқу аналитикасы, анықтама, негізгі құрамдастар, әдістеме, орталар.

FEATURES OF STUDENT LEARNING ANALYTICS TECHNOLOGY

VOROBYOV A.E.¹ , MUSINA A.A.^{2*} , VOROBYOV K.A.³ 

Vorobyov Alexandr Egorovich¹ – Doctor of technical sciences, professor, Grozny state oil technical university named after Acad. M.D. Millionshchikov, Grozny, Russian Federation

E-mail: fogel_al@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7324-428X>

***Mussina Alla Alexandrovna**² - PhD, Department of computer science and information technologies, Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: alla.mussina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4179-4241>

Vorobyov Kirill Alexandrovich³ - Assistant, Peoples' Friendship university of Russia (RUDN University), Moscow, Russian Federation

E-mail: fogel_k@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3152-8197>

Abstract. The features of student learning analytics technology are presented. The changes in the landscape of modern educational technologies are demonstrated. Existing analytics methods are described. A definition of student learning analytics is given, and its meaning is revealed. Possible processes and environments of student learning analytics are shown. The stages of formative and summative assessment of student activities are disclosed. Existing methodologies for evaluating students' academic performance are detailed. Adaptive learning environments have been developed, representing educational-methodical tools that allow students to study more independently, taking into account their individual needs. The role of artificial intelligence in enhancing the effectiveness of student learning is explained, which can help personalize their learning in several ways. It is established that the most well-known form of learning analytics for teaching staff today is information dashboards: visual displays that provide information about students' activities and their progress. The implementation of learning analytics contributes to a deeper understanding of the educational process and the identification of problem areas at early stages. Personalization of learning through AI opens new opportunities to increase students' motivation and success. In the future, the development of analytics technologies will play a key role in shaping effective educational systems and methodologies.

Key words: students, learning analytics, definition, main components, methodology, environments.

АРТ-ТЕРАПИЯ КАК МЕТОД КОРРЕКЦИИ ПРИ ЗАДЕРЖКЕ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

ТУРЕБАЕВА К.Ж.¹, ИРМЕКБАЕВА Э.Е.^{1*}, БАКТЫГАЛИЕВА М.Е.²

Туребаева Клара Жаманбаевна¹ - Доктор педагогических наук, профессор кафедры психологии и специальной педагогики, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова г. Актөбе, Казахстан

E-mail: Turebaeva_KJ@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

*Ирмекбаева Эльвира Ербулатовна¹ - Магистрант, Образовательная программа 7М01902-Специальная педагогика, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: elvira_xdrive@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1303-8486>

Бактыгалиева Мендигуль Елемесовна² - Учитель - исследователь 1-й категории, Общеобразовательная школа №16, г. Уральск, Казахстан

E-mail: mendigul_b@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6368-9891>

Аннотация. Статья представляет собой обзор опыта использования метода арт-терапии в педагогической и психологической практике работы с детьми дошкольного возраста с задержкой речевого развития. С целью выявления ряда наиболее эффективных форм, приёмов и направлений коррекционной арт-терапии с детьми, страдающими ЗРР, были проанализированы зарубежные и отечественные научно-теоретические и прикладные исследования в этой области. Проблема коррекции ЗРР в последние десятилетия становится всё более значимой, о чём свидетельствует мировая статистика: число детей с теми или иными отклонениями в развитии речи растёт, в том числе в Казахстане, в связи с чем специальная педагогика находится в постоянном поиске наиболее эффективных направлений, методов коррекционной работы. Одним из таких методов является арт-терапия, активно применяемая в практике отечественных педагогов, психологов, логопедов в последние десятилетия. Экскурс в историю возникновения арт-терапии позволил сделать заключение о её широких возможностях не только в традиционной (клинической) психотерапии. Она становится перспективным, действенным средством коррекции отклонений в развитии речи у детей. Определённо можно говорить о высокой степени универсализации этого метода и его широких возможностях не только для мотивирования говорения у ребёнка, но и его интеллектуального и эмоционального развития. Одной из наиболее результативных форм становится сказкотерапия с включением иных арт-терапевтических приёмов. При этом, как свидетельствует анализ научно-прикладного контента по проблеме, значимость различных видов коррекционной арт-терапии возрастает, если она применяется не только специалистами, но и в семейном воспитании.

Ключевые слова: задержка речевого развития, речевые навыки, развитие речи, творческая деятельность, коррекционная работа, методы арт-терапии, сказкотерапия.

Введение.

Задержка речевого развития (ЗРР) диагностируется у ребёнка, речь которого на всех этапах её становления отклоняется от возрастной нормы - происходит позже при полностью развитом речевом аппарате. На бытовом уровне о таком ребёнке говорят: «может, а не хочет», «потом заговорит - не остановишь». Но это глубокое заблуждение. Здоровый ребёнок в возрасте одного года понимает обращённую к нему речь; в двухлетнем возрасте его словарный запас состоит уже из не менее пятидесяти слов, а до трёх лет он должен начать говорить: сначала произносить отдельные слова, потом складывать из них предложения, уметь выстраивать и произносить простые фразы. Если же этого не происходит, необходимо обратиться к врачу, поскольку вероятность ЗРР весьма высока. Наиболее оптимальным возрастом начала терапевтических процедур для ребёнка является два-три года.

Игнорирование родителями проблемы приводит к снижению шанса появления здоровой речи у их ребёнка к началу школьной жизни. Стократно возрастает риск тяжёлых осложнений: полного отсутствия речи, снижение интеллектуальных способностей. Ребёнок станет испытывать и сложности в социализации, социальной коммуникации и, следовательно, снижается уровень психологического благополучия.

Как свидетельствует статистика, имеют задержку речевого развития 10-15% малышей в возрасте двух-трёх лет. В некоторых странах этот показатель достигает 30%. Присутствие

речевых звуковых расстройств (артикуляционных или фонологических) у детей этого же возраста колеблется в пределах 8-9%. Одновременно при своевременной диагностике и оказанной помощи ЗРР обнаруживается к четырём годам только у 4-5% детей.

Казахстанские специалисты обеспокоены ростом числа детей с ЗРР. По данным Министерства здравоохранения РК от различных нарушений речи страдает каждый четвёртый ребёнок. По подтверждённым данным, на начало 2023 года в сравнении с двумя предыдущими число таких детей выросло на 50%. На середину 2024 г. более 60 тыс. казахстанских детей имели те или иные нарушения речи. И это только официально зарегистрированные.

Цифры весьма не утешительны. Причём, как утверждают отечественные педагоги и психологи, статистические данные могут быть значительно занижены. Родители, руководствуясь тем самым не научным взглядом, о котором было сказано выше, не считают, что у их ребёнка существуют проблемы с речью, и, соответственно, не обращаются за помощью. Сверх того, анализ статистических источников свидетельствует, что они, эти источники, порой даже не включают детей с ЗРР. Так, например, в статистическом сборнике «Дети Казахстана. 2019-2023» [1] информация, касающаяся подобных нарушений, полностью отсутствует.

Нередки случаи сопровождения ЗРР и задержкой психического развития (ЗПРР), когда отмечаются не только нарушения в задержке речи, но и мыслительных процессов: задержка развития логического мышления, проблемы с восприятием и анализом информации, трудности коммуникации со сверстниками и взрослыми.

Причинами ЗРР являются во многих случаях последствия информационной революции. Ребёнок ещё не научился твёрдо ходить, а уже держит в руках мобильный телефон, планшет, неограниченно смотрит в экран телевизора. Чтение книг ребёнку и их обсуждение (особенно через игру) становятся чуть ли не нонсенсом в семье. По сути, у ребёнка исчезает, не успев сформироваться, сама мотивация говорения. Для возникновения и прогрессии ЗРР существуют, разумеется, и причины, не связанные с дефицитом речевой коммуникации в семье. Это могут быть отклонения внутриутробного развития, травмы и перенесённые заболевания уже после рождения, генетическая предрасположенность. Однако именно отсутствие речевого внутрисемейного взаимодействия с ребёнком - вот важнейшая проблема, порождающая сегодня ЗРР, преодолеть которую помогает не только ранняя диагностика, но и специальные программы и методы коррекции, в числе которых арт-терапия.

В самом широком смысле под арт-терапией понимается одно из направлений психотерапии и психологической коррекции, основанное на применении для коррекции того или иного отклонения в психике человека искусства и творчества. В узком смысле арт-терапия определяется как «терапия изобразительным творчеством, имеющая целью воздействие на психоэмоциональное состояние пациента» [2, 85].

Методы арт-терапии всё более активно начинают внедряться в практику современной казахстанской педагогической системы и психологической коррекции с 90-х годов прошлого века. Сегодня они применяются и с целью коррекции детей с ЗРР и ЗПРР, в том числе в Казахстане, хотя весьма ограниченно и, как правило, в специальных центрах. Вместе с тем, как свидетельствует международный опыт, арт-терапия является достаточно действенным способом воздействия на внутренний мир, психику ребёнка, мотивируя его к говорению. Отсюда появилась необходимость систематизировать данные, касающиеся применения метода арт-терапии для коррекции ЗРР, выделить те виды, которые наиболее эффективны при подобном отклонении, что, в свою очередь, позволит определить перспективные направления их использования в сфере отечественной специальной педагогики и психокоррекции.

Основные положения сводятся к следующим:

1. Арт-терапия как научно-практическая дисциплина расширяет сферу своего применения, становясь одним из важных компонентов программ в сфере коррекции детей с

ЗРР;

2. Арт-терапии свойственны разнообразные формы и методы, различающиеся в зависимости от того, какой компонент занимает главенствующее положение в коррекционной деятельности: непосредственно художественно-изобразительная деятельность либо её восприятие, обсуждение, в данном случае ребёнком, результатов своей творческой деятельности и деятельности других;

3. Перспективным направлением применения арт-терапии при ЗРР становится арт-психотерапия, ориентированная на восприятие и обсуждение объектов художественно-изобразительного творчества, которые стимулируют у ребёнка мотивацию к говорению непосредственно, устанавливают и укрепляют связь ребёнка с коммуникативно-социальной средой (другими детьми, педагогом, родителями и т.д.) и, опосредованно, способствуют формированию целостной личности;

4. Одним из действенных видов арт-терапии при коррекции ЗРР у детей является сказкотерапия;

5. Арт-терапевтическое воздействие не ограничивается только коррекционной работой специалистов: его элементы должны стать частью семейного общения и воспитания.

Материалы и методы исследования.

С целью определения наиболее приемлемых, действенных видов арт-терапии в коррекционной работе при задержке речевого развития у детей был проведён интегративный обзор современных исследований по обозначенной проблеме с целью его оценки, обобщения и отбора соответствующей информации для дальнейшего эмпирического исследования.

Основным методом исследования стал контент-анализ, позволяющий исследовать научное знание по проблеме, выделить основные проблемы в теории и практике арт-терапии, верифицировать результаты в соответствии с целями исследования. В ретроспективе рассмотрены основные научные подходы к арт-терапии, её виды и направления, а также систематизирована информация по практическому применению этого метода в специальной педагогике, а именно в области преодоления задержки речевого развития.

В предлагаемый обзор включены работы зарубежных и отечественных ученых, практикующих педагогов, психологов, логопедов.

В узком смысле арт-терапия является, наряду с музыкальной, танцевально-двигательной терапией и драмотерапией, одним из видов креативной терапии искусством. Все эти виды направлены на развитие творческой активности пациентов с целью лечебно-профилактического воздействия. В широком смысле арт-терапия - это воздействие любыми видами искусства.

Становление и общественное признание арт-терапии как вполне самостоятельного направления лечебно-профилактической работы приходится на середину прошлого столетия и связано, в первую очередь, с теоретическими и прикладными исследованиями американских и британских учёных (Э. Адамсон, Д. Джонс, Э. Крамер, Р. Олт, М. Хантун, А. Хилл). В период 60-х- 80-х годов XX в. западноевропейскими исследователями активно обобщается и осмысливается на основе эмпирического опыта её концептуальная платформа, единые критерии и принципы деятельности.

Развитие теории и практики арт-терапии непосредственно связано с идеей позитивного терапевтического влияния на человека изобразительного искусства. При этом в практике англоязычных стран арт-психотерапия как одна из форм психотерапевтической практики противопоставлялась изобразительному искусству как терапии. Противопоставление это опиралось на понимание того, что и арт-психотерапия, и терапевтическое изобразительное творчество – это части, формы одного явления: они реализуют лечебный потенциал изобразительной деятельности, обладая, однако, рядом принципиально важных различий в использовании разных факторов терапевтического характера.

Утверждение метода динамической арт-терапии связан с именем М. Наумбург (Naumburg, 1947). В своей книге «Изучение свободной художественной экспрессии детей с нарушениями поведения в качестве средства диагностики и лечения» исследователь

обобщила собственный опыт.

Совершенствование теории и техники арт-терапии происходило на основе таких направлений психологии, как классический психоанализ, теория объектных отношений, юнгианский анализ, постюнгианский, гуманистический клиент-центрированный, феноменологический, гештальт-терапевтический подходы. Арт-терапия становится одной из форм, реализующих идею здоровьесберегающего потенциала изобразительного творчества.

Справедливо замечание А.И. Копытина [3] по поводу того, что развитие арт-терапии в её различных модификациях определялась специфическими особенностями разных форм изобразительного искусства, традиций культуры, социально-экономических условий, идеологических установок, подходом и уровнем развития медицинской сферы, социальной помощи, образовательных традиций, ведущих нарративов в сфере гражданского общества и др. Но общая тенденция – это институализация арт-терапии. Сначала арт-терапия применялась в работе с клиентами/пациентами всех возрастных групп, имеющих отклонения в психике, людей с девиантным поведением. В 1980-е годы начинает развиваться оригинальный метод клинической психотерапии – терапия творческим самовыражением (ТТС) с учётом клинических характеристик и предполагающая использование творческой активности пациентов с определёнными личностными расстройствами. Утверждение этого метода связано с именем российского врача-психиатра, психотерапевта М.Е. Бурно. С конца 80-х годов выходит ряд его работ («Терапия творческим самовыражением», 1989, учебное пособие под тем же названием, 2006, «Терапия творческим самовыражением (отечественный клинический психотерапевтический метод», 2012). Этот метод представляет собой сочетание неклинических (классических) приёмов арт-терапии (рисование, сочинение рассказов, фотографирование, рукоделье и др.) с весьма необычными приёмами самовыражения («творческое общение с природой», «погружение в прошлое» и др.) [4].

Как метод коррекционного воздействия арт-терапия начинает входить в практику психологов, педагогов, логопедов в самом конце прошлого столетия. Как подчёркивает А.И. Копытин [3], этот метод превращается в весьма ценный, а, порой, и незаменимый инструмент в работе с детьми, имеющими различные эмоциональные и поведенческие расстройства, нарушения в развитии. Границы использования расширяются: арт-терапия активно внедряется в коррекционной педагогике при работе с «трудными» детьми, с целью формирования толерантности, жизненных навыков и др. В её основу положены системный подход, традиции лично-ориентированной психологии и психотерапии.

Появляется ряд серьёзных исследований. Так, книга А.И. Копытина «Современная клиническая арт-терапия» [3] в сжатом виде представляет собой авторские исследования предыдущих лет, посвящённые этой проблеме. Автор акцентирует внимание на принципах и ключевых тенденциях развития современной арт-терапии на основе достаточно подробной историографии этого метода. Представлены в книге и методы, программы арт-терапевтического воздействия в различных областях клинической медицины, а также основных формах арт-терапии: индивидуальной, групповой и семейной.

М.В. Киселёва [5] обращается непосредственно к практике применения арт-терапии в работе с детьми. Внимание исследователя сконцентрировано на основных видах и формах арт-терапии (изотерапия, сказкотерапия, фототерапия, музыкальная, игровая, песочная терапия), а также технологиях, принципах, на которых строится эта методика. Отдельно рассматривается детская арт-терапия в условиях поликлиники (в т.ч. психолого-коррекционной работы с семьёй) и школы. Представляется важной мысль автора о том, что различные виды детской арт-терапии способствуют преодолению ребёнком с ЗРП чувство беспомощности, отстранённости от окружающего мира. Арт-терапевтические процедуры помогают ребёнку сформулировать и выразить словами как уже известное ему, познанное, так и только что познаваемое, соединить внутренний мир с миром актуальным, реальным. Кроме того, занятия тем или иным видом творчества в детской арт-терапии позволяет включить в деятельность малыша игру как форму деятельности, посредством которой развивается его эмоциональная сфера, а, следовательно, возникает потребность выразить

своё отношение к миру через речь, говорение.

А.В. Красильникова [6] в эмпирическом исследовании сосредоточила внимание на формах и условиях арт-терапии с целью преодоления фонетико-фонематического недоразвития речи у детей старшего дошкольного возраста в условиях дошкольного учреждения. Экспериментальным путём автор подтверждает эффективность применения в коррекционно-логопедической работе следующих форм:

- «звуковые дорожки»: произнесение заданного звука в процессе рисования дорожки от звука к картинке с изображением предмета, в названии которого присутствует этот звук;
- театральные миниатюры со звукоподражанием: ребёнок, воспроизводя текст, многократно повторяет заданный звук; изображение эмоций, животных;
- сказкотерапия;
- раскрашивание (элементы цветотерапии): на предложенных контурных рисунках ребёнок находит и раскрашивает те предметы, в названии которых присутствует заданный звук;
- создание сюжетной аппликации на определённую лексическую тему («лесная ягода», «дикое/домашнее животное» и под.);
- музотерапия: распевки, выделение голосом звука, использование просодических (ритмико-интонационных) элементов: громкость, тон, тембр, сила удара, а также экстралингвистических (напр., смех, вздох);
- куклотерапия: управление двумя куклами с выделением речи каждой разными голосами (с различным тембром, скоростью, громкостью, высотой и т.п.).

Автором экспериментально подтверждена эффективность включения этих арт-терапевтических приёмов в коррекционно-логопедическую работу: фиксировался эмоциональный отклик, усиливалась мотивация к говорению, снижалась тревожность, ребёнок становился более открытым. Другими словами, позитивное воздействие арт-терапии отмечалось не только на собственно речевом уровне, но и на личностном.

Опыт коррекционной работы Н.В. Емелиной [7] с детьми с речевыми нарушениями демонстрирует эффективность таких форм арт-терапии, как изотерапия (работа с рисунком, пластилином, аппликацией), имаготерапия (театрализованные игры), сказкотерапия, куклотерапия (использование кукол и персонажей кукольного театра), игровая, песочная терапия.

Казахстанское нормативно-методическое поле прямо рекомендует включение арт-терапевтических методов в практику развития речи детей с особыми образовательными потребностями. Арт-методы позиционируются как составная часть современного отечественного инклюзивного образования, специальной педагогики, психологии и логопедии. Коррекция тех или иных отклонений в речи у детей рассматривается как в русле развития инклюзивного образования в целом, так и арт-терапевтических технологий в частности. На нормативном уровне арт-подходы внедрены в стандарты повышения квалификаций казахстанских специалистов в сфере специального образования.

Одним из базовых источников может быть названа монография и одновременно учебное пособие «Арт-педагогика и арт-терапия в инклюзивном образовании» Г.А. Касен и А.Б. Айтбаевой [8]. Авторами систематизирована теория и практика арт-методов, определены методическое обеспечение и условия их внедрения в образовательную среду. По мнению авторов, арт-терапия и арт-педагогика в отношении методов и техник не являются тождественными. Методы и техники арт-педагогики более общедоступны и более приемлемы, в частности, для детей с ЗПР, поскольку позволяют при помощи речи выражать эмоции, расширяя, таким образом, словарный запас ребёнка.

Отечественные теоретико-прикладные исследования последнего десятилетия касаются проблем методологии развития связной речи у дошкольников с нарушением и общим недоразвитием речи, их подготовки к школьному обучению (З.А. Мовкебаева, 2013), применения арт-терапии как средства активизации речевой деятельности у детей с общим недоразвитием речи (Г.Ж. Мусина, 2021), использования арт-терапевтических приёмов и

подходов в логопедической работе, коррекции речи (С.Н. Касенова, 2020; Ж.М. Нурмухамбетова, С.Р. Абдараимова, 2021; А.А. Жумагазина, 2022; Д.Т. Амангельдинова, 2023; А.М. Сагидуллина, 2023) комплексного применения арт-терапии (Р.К. Ергалиева, 2021; К.К. Турлубекова, 2022), в том числе, и с целью развития коммуникационных навыков детей с ЗРР (Д.С. Кулманова, 2024). Авторами особо подчёркивается значение арт-терапии для развития эмоциональной регуляции и самовыражения- весьма значимых триггеров желания говорить у детей с ЗРР. Исследуются механизмы, способствующие развитию речи у детей с ЗРР с применением арт-подхода. Эмпирическим путём казахстанскими учёными и практиками доказано, что арт-терапевтические методики способствуют реализации смыслообразующей функции творческой деятельности детей, влияют на гармонизацию их эмоций. А это, в свою очередь, инициирует речевую деятельность, желание ребёнка включиться в речевую коммуникацию. Происходит расширение ситуативного поля для коммуникаций, диалога. Работа над сюжетно-изобразительными заданиями (коллективный коллаж, рисунки по заданному сюжету, «озвучивание», «оживление» образа и др.) стимулирует ребёнка на высказывание: называть признаки, действия, отношения. Важным мотиватором выступает рефлексия, когда дети в группе обсуждают готовые работы.

Посредством, в частности, изотерапии (например, работа с природными и сыпучими материалами) стимулируется мелкая моторика, зрительно-моторная координация, праксис, что соответственно ведёт и к совершенствованию артикуляционных и речедвигательных процессов. Фиксируется, например, расширение словарного запаса и повышение частоты речевых инициатив в процессе применения песочной терапии.

Внимание казахстанских учёных привлечено к проблеме включения методов арт-терапии для коррекции ЗРР как творческого и речевого стимулятора, обладающего большой силой эмоционального воздействия. Н.Ж. Искакова акцентирует внимание на необходимости сопряжения традиционных логопедических методов с арт-терапией, в частности, с изотерапией, что позволяет достичь более высоких результатов в работе с детьми с ЗРР [9]. Изотерапия, как подчёркивает автор, мотивирует развитие связной речи, активизирует пассивный словарь в процессе выражения эмоций, хотя это влияние и косвенное. Дети от сенсорных действий переходят к вербализации результатов изобразительной деятельности при их обсуждении: они называют предметы, действия, качества и, соответственно, начинают выстраивать простые описательные предложения и фразы, а впоследствии- и небольшие рассказы. В частности, песочная терапия мотивирует ребёнка на комментирование своих действий, на установление диалога, расширяет диапазон лексики, в том числе и тематической.

Далеко не все виды арт-терапии актуальны и действенны в работе с детьми, которым поставлен диагноз «задержка речевого развития». Так, в отечественной практике коррекции детей с ЗРР на основе многочисленных исследований предпочтение отдаётся таким видам арт-терапии, как изотерапия, музыкотерапия, драматерапия, сказкотерапия.

Эмпирические исследования, проведённые А.К. Абдикаликовой [10], фиксируют, что, например, в процессе занятия музыкой (особенно использования музыкально-ритмических упражнений) у детей с ЗРР стимулируется восприятие музыки на слух, развивается просодическая речь, улучшается артикуляция.

А.М. Сатыбалдиевой [11] получены данные в отношении высокой эффективности драматерапии, в особенности театрализованных игр, в процессе которых дети начинают овладевать диалогом, выражать эмоции, в том числе и при помощи речи. Сюжетно-ролевая деятельность формирует навыки последовательного высказывания, усложняет речь за счёт использования различных грамматических структур, мотивирует интонационную деятельность.

Столь же эффективна для развития речи сказкотерапия. Так, Б.К. Жумабаева [12] отмечает, что такие формы сказкотерапии, как совместное сочинение сказок на определённую тему или по заданному началу, по картинкам, а также инсценировки сказочных сюжетов, способствуют развитию диалогической речи, расширяют словарный

запас детей, формируют навыки связной речи. При этом сказкотерапевтическая интервенция становится частью интегрированных занятий логопеда и педагога-психолога.

Одно из исследований А.С. Ержановой эмпирически подтверждено, что методы арт-терапии в сравнении с традиционными методами способствуют более успешному, быстрому и последовательному речевому развитию детей с ЗРР на 20-25 % [13]. Эмоциональность таких занятий и упражнений способствует и стимуляции речевого акта.

В контексте нашего исследования интерес представляют характеристики основных форм арт-терапии (индивидуальной, групповой и семейной), которые в применении к детям дошкольного возраста с ЗРР можно интерпретировать следующим образом:

1) индивидуальная арт-терапия - коммуникация педагога (психолога, логопеда) с ребёнком посредством применения точно ориентированных видов в зависимости от существующей проблемы);

2) групповая арт-терапия – совмещение индивидуальной и совместной изобразительной деятельности с совместным обсуждением созданного (естественно, с учётом возрастных особенностей, напр., на уровне: что понравилось/не понравилось, почему, что можно изменить и под.;

3) семейная арт-терапия - совместная изобразительная деятельность с последующим обсуждением (напр., в виде презентации совместного проекта: лепка, рисование и под.).

Основной посыл современных отечественных исследований сводится к утверждению, что арт-терапия, во-первых, является одним из действенных средств коррекции ЗРР и, во-вторых, уровень её коррекционных возможностей возрастает при комплексном применении различных приёмов и форм в различных сочетаниях. Сверх того, эмпирическим путём находит своё подтверждение гипотеза не только о прямом позитивном влиянии арт-терапии (изотерапии, сказкотерапии, музыки), но и косвенном, в частности, на эмоционально-волевую сферу [14], образное мышление [15] коммуникативные навыки детей дошкольного возраста в социуме [16]. Подчёркивается и важность индивидуального подхода и комплексного сочетания различного рода арт-стимулов: визуальных, аудиальных, кинестетических [16].

Несмотря на то, что арт-терапия активно применяется при оказании психологической помощи, как средство коррекции различных отклонений в психике, поведении и физическом развитии, до сих пор не существует единой точки зрения на её основу. Сам ли творческий процесс способствует позитивной динамике или же речевая коммуникация на основе творческого продукта или уже готового объекта творчества? В чём специалисты единодушны, так это в том, что арт-терапия- один из наиболее безопасных и экологических методов психологической коррекции.

Результаты и их обсуждение.

На одно из первых мест по эффективности, как показывает практика работы с детьми с ЗРР, следует поставить сказкотерапию, интегрированную с другими видами арт-терапии. Именно она, по нашему глубокому убеждению, способствует развитию самого желания говорить, мотивирует ребёнка к речевому акту, формирует и развивает речевую коммуникацию. Эмоциональный резонанс от прослушивания сказок весьма интенсивный. Поскольку они обращены и к сознанию, и к подсознанию, то многократно возрастает их роль в организации коммуникации, как речевой, так и социальной. Разумеется, следует поощрять ребёнка к созданию собственных сказочных, фантазийных историй, однако в случае с ЗРР основное содержание коррекционно-терапевтической работы со сказкой подразумевает её чтение и обсуждение.

Работу над сказкой организуем на основе беседы. Как показывает авторский опыт, включение игровых элементов усиливает коррекционный эффект. Последовательность работы со сказкой представлен следующим образом (рис.1).

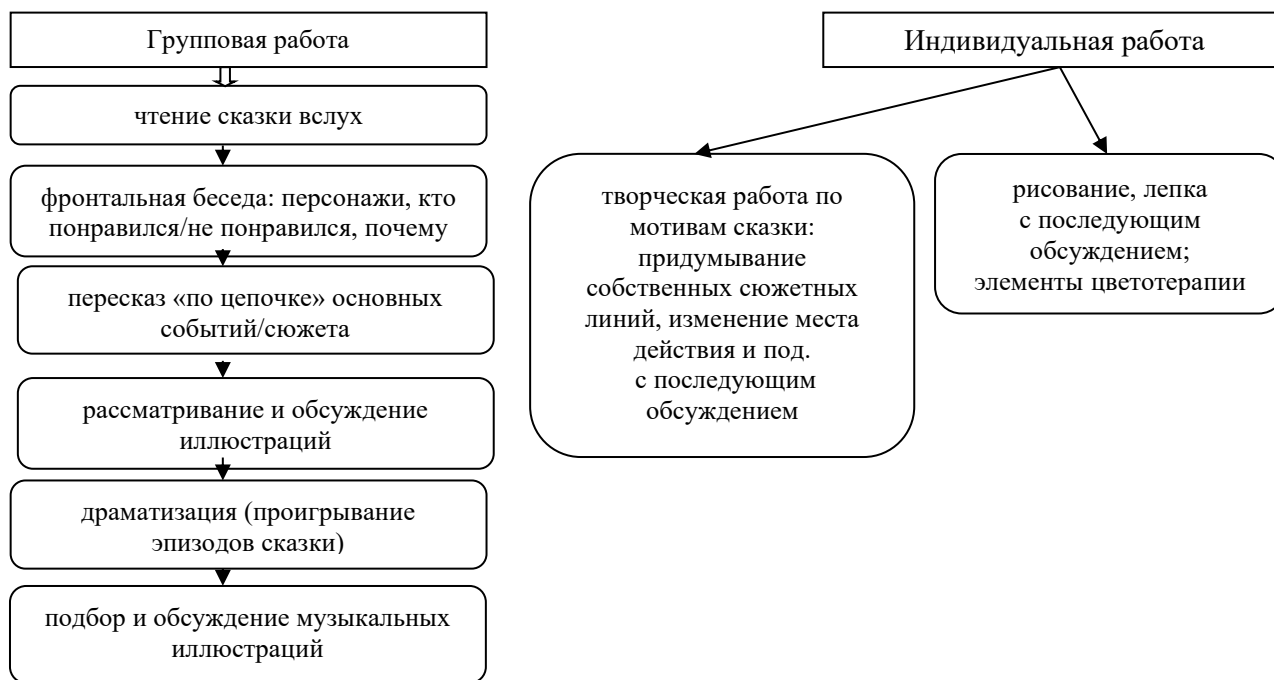


Рисунок 1 Последовательность работы над сказкой детей с ЗРР

Данная структура достаточно условна и может быть распространена и дополнена в зависимости от возрастных и интеллектуальных особенностей детей (например, если ЗРР сопровождается и психической задержкой). Но сначала сказка читается выразительно вслух педагогом, психологом. Это обязательное требование. Важна и драматизация сказки: её проигрывание активизирует эмоциональную сферу ребёнка, испытывающего дискомфорт по причине различных дефектов своей речи.

Проецируя опыт уже имеющихся исследований в области применения неклинических арт-терапевтических процедур на практику коррекции речи у детей с ЗРР, можно с уверенностью утверждать, что такая работа не может ограничиваться только деятельностью логопеда, педагога, психолога. Семья, родители должны быть тоже задействованы в этом процессе. Например, родителям можно порекомендовать вводить в речевую и бытовую коммуникацию с ребёнком различные литературные формы, которые могут превращаться в ритуалы. Например, при одевании, купании и т.п. использовать присказки, стишки, прибаутки, которые впоследствии проговариваются вместе с ним, а ещё позднее - уже самостоятельно самим ребёнком. Тем более что фрагменты такой арт-терапии можно включать в жизнь ребёнка задолго до трехлетнего возраста, который в традиционной медицине рассматривается началом лечения ЗРР. Нередко подобные процедуры позволяют предупредить проблему с развитием связной речи. И, разумеется, у ребёнка должна существовать сама потребность в общении как основа появления речевой активности.

Любая творческая работа в семье уже несёт арт-терапевтическую составляющую: будь то лепка из пластилина вместе с родителями или просто размазывание им какой-либо поверхности, создание аппликаций, подарков, украшений или коллажа из памятных семейных фото, домашних животных и под., рисунков дневного режима. Это тренирует память, моторику, обогащает эмоциональную сферу ребёнка.

Таким образом, анализ опыта применения арт-терапии свидетельствует, что она, обладая доступностью, превращается в весьма эффективную технологию с целью коррекции речевых нарушений у детей.

Заключение.

Сегодня всё большее число детей страдают ЗРР, коррекция которой становится одним из актуальных направлений специальной психологии и педагогики. Сверх того, ЗРР, с

сожалением следует констатировать, затрагивает и совершенно здоровых детей. Зачастую сами родители, поведение взрослых становятся причиной появления у ребёнка проблем с речью.

В последние десятилетия в Казахстане научный и практический интерес к этому методу всё более возрастает. Краткий экскурс в историю становления и применения метода арт-терапии для лечения различных психических отклонений, коррекции разнообразных форм девиантного поведения, а также ЗРР и ЗПРР у детей, позволяют говорить о высокой степени его универсальности и действенности.

Арт-терапия - это комплекс методов самого широкого спектра, начиная с элементарных, применяемых в семейном общении (лепка, рисование, музыкотерапия), до более сложных, включаемых в практику коррекции ЗРР педагогами, психологами, логопедами (сказкотерапия, различные техники декоративно-прикладного искусства, театральное искусство и др.).

В семейном воспитании арт-терапия при ЗРР является весьма эффективным способом, позволяющим активизировать речевые процессы, расширить словарный запас ребёнка, повысить его эмоциональный тонус, мотивировать само желание говорить.

Важно понимать, что арт-терапия при ЗРР не заменяет другие процедуры, в частности, логопедические. Она - лишь один из эффективных инструментов коррекции. Соответственно предполагается адаптация форм арт-терапии для детей с ЗРР с учётом возрастных особенностей психического, интеллектуального развития.

Список литературы

1. Дети Казахстана. 2019- 2023: стат. сб.- Астана: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 2024.-125 с. <https://stat.gov.kz>
2. Психотерапевтическая энциклопедия. Под ред. Б.Д.Карвасарского. 2-е изд. -СПб.: Питер, 2002.- 752 с.
3. Копытин А.И. Современная клиническая арт-терапия: учеб. пос.- М: Когито-Центр, 2015.- 526 с.
4. Бурно М.Е. Терапия творческим самовыражением (отечественный клинический психотерапевтический метод). 4-е изд. - М.: Академический проект, Альма Матер, 2012.- 487 с.
5. Киселева М. В. Арт-терапия в работе с детьми: рук-во для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. -СПб.: Речь, 2006.-160 с.
6. Красильникова А.В. Использование арт-терапии для преодоления фонетико-фонематического недоразвития речи у детей в условиях дошкольного учреждения//Педагог (эл.), 2017. <https://zhurnalpedagog.ru>
7. Емелина Н.В.Использование методов арт-терапии в коррекционной работе с детьми с речевыми нарушениями (опыт работы)//Альманах логопеда (эл.), 2021. <https://almanahlogopeda.ru>
8. Касен Г.А., Айтбаева А.Б. Арт-педагогика и арт-терапия в инклюзивном образовании. - Алматы: Казахский университет, 2019.- 184 с.
9. Исакова Н.Ж. Использование изотерапии в коррекционной работе с детьми с ЗРР//Мектеп, 2020.- №2.- С.34-39.
10. Абдикаликова А.К. Музыкотерапия в развитии детей с задержкой речевого развития: метод. реком-ции. - Караганда: КарГУ, 2016.- 64 с.
11. Сатыбалдиева А.М. Драматерапия в работе с детьми дошкольного возраста с речевыми нарушениями//Педагогика и психология, 2019.- №2.- С.59-65.
12. Жумабаева Б.К. Сказкотерапия как средство развития связной речи у детей с ЗРР//Коррекционная педагогика, 2021.- №4.- С.12- 18.
13. Ержанова А.С. Эффективность арт-терапии в условиях инклюзивного образования//Наука и образование Казахстана, 2022.- №1.- С.77-83.

14. Нурмухамбетова Ж.М., Абдраимова С.Р. Арт-терапия как инновационная форма работы в логопедической практике//Вестник КазНПУ им.Абая. Серия: Специальная педагогика, 2021.-№3. <https://bulletin-special-pedagogy-kaznpu.kz>

15. Турлубекова К.К. Комплексный подход к развитию речи дошкольников с использованием элементов арт-педагогики//Сб. материалов международ. конф. «Инновации в специальном образовании. - Астана, 2022.

16. Кулманова Д.С. Эффективность арт-терапии в развитии речевых и коммуникативных навыков у детей с ЗРР: сб. материалов АРГУ им. К.Жубанова (эл.), 2024. <https://zhubanov.edu.kz>

References

1. Deti Kazahstana. 2019- 2023: stat. sb.- Astana: Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan, 2024.-125 s. <https://stat.gov.kz>

2. Psihoterapevticheskaya enciklopediya. Pod red. B.D. Karvasarskogo. 2-e izd. -SPb.: Piter, 2002.- 752 s.

3. Копытин А.И. Современная клиническая арт-терапия: учеб. пос.- М: Когито-Centr, 2015.- 526 s.

4. Burno M.E. Creative self-expression therapy (a domestic clinical psychotherapeutic method). 4th ed., Moscow: Academic Project, Alma Mater, 2012. 487 p.

5. Kiseleva M. V. Art therapy in working with children: a manual for child psychologists, educators, doctors and specialists working with children. -St. Petersburg: Speech, 2006.-160 p.

6. Krasilnikova A.V. The use of art therapy to overcome phonetic and phonemic speech underdevelopment in preschool children//Teacher (email), 2017. <https://zhurnalpedagog.ru>

7. Emelina N.V. The use of art therapy methods in correctional work with children with speech disorders (work experience)//The speech therapist's Almanac (e-mail), 2021. <https://almanahlogopeda.ru>

8. Kasen G.A., Aitbayeva A.B. Art pedagogy and art therapy in inclusive education. Almaty: Kazakh University, 2019. 184 p

9. Iskakova N.J. The use of isotherapy in correctional work with children with OCD//Мектеп, 2020. No. 2. pp.34-39.

10. Abdikalikova A.K. Music therapy in the development of children with speech retardation: method. recommendations. Karaganda: KarGU, 2016. 64 p.

11. Satybaldieva A.M. Drama therapy in working with preschool children with speech disorders//Pedagogy and Psychology, 2019, No. 2, pp.59-65.

12. Zhumabayeva B.K. Fairy tale therapy as a means of developing coherent speech in children with OCD//Correctional Pedagogy, 2021. No. 4. pp.12-18.

13. Yerzhanova A.S. The effectiveness of art therapy in inclusive education//Science and Education of Kazakhstan, 2022. No. 1. pp.77-83.

14. Nurmukhambetova Zh.M., Abdraimova S.R. Art therapy as an innovative form of work in speech therapy practice//Bulletin of KazNPU named after Abai. Series: Special Pedagogy, 2021.- No.3. <https://bulletin-special-pedagogy-kaznpu.kz>

15. Turlubekova K.K. An integrated approach to the development of preschool children's speech using elements of art pedagogy//Collection of materials of the International Conference Innovations in special education. - Astana, 2022.

16. Kulmanova D.S. The effectiveness of art therapy in the development of speech and communication skills in children with OCD: collection of materials of K.Zhubanov ARGU (electronic), 2024. <https://zhubanov.edu.kz>

АРТ-ТЕРАПИЯ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА СӨЙЛЕУ ДАМУЫНЫҢ КЕШЕУІЛДЕУІН ТҮЗЕТУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

ТУРЕБАЕВА К.Ж.¹, ИРМЕКБАЕВА Э.Е.^{1*}, БАКТЫГАЛИЕВА М.Е.²

Туребаева Клара Жаманбайқызы¹ - Педагогика ғылымдарының докторы, Психология және арнайы педагогика кафедрасының профессоры, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан

E-mail: Turebaeva_KJ@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

***Ирмекбаева Эльвира Ербулатқызы¹** - Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: elvira_xdrive@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1303-8486>

Бактығалиева Мендигуль Елемесовна² - 1-санатты зерттеуші-мұғалім, №16 жалпы білім беретін мектеп, Орал қ., Қазақстан

E-mail: mendigul_b@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6368-9891>

Андапта. Мақала сөйлеу қабілеті кешеуілдеген мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс істеудің педагогикалық және психологиялық тәжірибесінде арт-терапия әдісін қолдану тәжірибесіне шолу болып табылады. ЖРВ-мен ауыратын балалармен түзету арт-терапиясының бірқатар тиімді нысандарын, әдістері мен бағыттарын анықтау мақсатында осы саладағы шетелдік және отандық ғылыми-теориялық және қолданбалы зерттеулер талданды. Соңғы онжылдықтардағы сөйлеуді дамытудың кешігуін түзету мәселесі барған сайын маңызды бола түсуде, бұл туралы әлемдік статистика куәландырады: сөйлеуді дамытуда қандай да бір ауытқулары бар балалардың саны өсуде, соның ішінде Қазақстанда, осыған байланысты арнайы педагогика ең тиімді бағыттарды, түзету жұмыстарының әдістерін үнемі іздестіруде. Осындай әдістердің бірі-соңғы онжылдықтарда отандық мұғалімдердің, психологтардың, логопедтердің тәжірибесінде белсенді қолданылатын арт-терапия. Арт-терапияның пайда болу тарихына экскурсия оның дәстүрлі (клиникалық) психотерапияда ғана емес, кең мүмкіндіктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Бұл балалардағы сөйлеу дамуындағы ауытқуларды түзетудің перспективалы, тиімді құралына айналады. Бұл әдісті әмбебаптандырудың жоғары дәрежесі және оның балада сөйлеуді ынталандыру үшін ғана емес, оның интеллектуалды және эмоционалды дамуы үшін де кең мүмкіндіктері туралы айтуға болады. Ең тиімді формалардың бірі-басқа арт-терапиялық әдістерді қамтитын ертегі терапиясы. Сонымен қатар, мәселе бойынша ғылыми - қолданбалы мазмұнды талдау көрсеткендей, түзету арт-терапиясының әртүрлі түрлерінің маңыздылығы, егер оны мамандар ғана емес, сонымен қатар отбасылық тәрбиеде де қолданса, артады.

Түйін сөздер: сөйлеу дамуының кешігуі, сөйлеу дағдылары, сөйлеуді дамыту, шығармашылық қызмет, түзету жұмысы, арт-терапия әдістері, ертегі терапиясы.

ART THERAPY AS A METHOD OF CORRECTION FOR DELAYED SPEECH DEVELOPMENT IN PRESCHOOL CHILDREN

TUREBAYEVA K.ZH.¹, IRMEKBAYEVA E.E.^{1*}, BAKTYGALIYEVA M.E.²

Turebayeva Klara Zhamanbaevna¹ - Doctor of pedagogical sciences, professor of the department of psychology and special pedagogy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: Turebaeva_KJ@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

***Irmekbaeva Elvira Erbulatovna¹** - Master's student, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: elvira_xdrive@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1303-8486>

Baktygaliyeva Mendigul Elemesovna² - 1st category research teacher, secondary school № 16, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: mendigul_b@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6368-9891>

Abstract. The article is an overview of the experience of using the art therapy method in pedagogical and psychological practice of working with preschool children with speech retardation. In order to identify a number of the most effective forms, techniques and directions of correctional art therapy for children suffering from OCD, foreign and domestic scientific, theoretical and applied research in this field was analyzed. The problem of correcting speech retardation has become increasingly significant in recent decades, as evidenced by world statistics: the number of children with various speech development disorders is growing, including in Kazakhstan, and special education is constantly searching for the most effective ways and methods of correctional work. One of these methods is art therapy, which has been actively used in the practice of Russian teachers, psychologists, and speech therapists in recent decades. An excursion into the history of art therapy allowed us to draw a conclusion about its wide possibilities not only in traditional (clinical) psychotherapy. It is becoming a promising, effective means of correcting speech development disorders in children. We can definitely talk about the high degree of universality of this method and its wide possibilities not only for motivating a child's speaking, but also for his intellectual and emotional development. Fairly

tale therapy with the inclusion of other art therapy techniques is becoming one of the most effective forms. At the same time, as evidenced by the analysis of scientific and applied content on the problem, the importance of various types of correctional art therapy increases if it is used not only by specialists, but also in family education.

Key words: delayed speech development, speech skills, speech development, creative activity, correctional work, art therapy methods, fairy tale therapy.

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ РУХЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

БАЛАПАШЕВ Б.С.*, ХАЛИЛ Г.

*Балапашев Бекен Сарсенгалиевич – Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: beken.balapashhev@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7744-2008>

Халил Гюнай – PhD, Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: hall.gnany@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1503-7415>

Аңдатпа. Мақалада қазақ жастарының ұлттық рухын қалыптастырудың негізгі факторы ретінде Түркі дүниетанымы контекстіндегі білім беру мен тәрбиелеу проблемаларының маңызы қарастырылады. Автор білім мен тәрбие қоғам дамуының іргелі негіздері ретінде танылғанына қарамастан, олардың тиімділігі түркі философиясының өзегін құрайтын моральдық және рухани құндылықтармен үйлескенде ғана ашылатынын атап көрсетеді. Зерттеу барысында көрнекті ойшылдар — Әл-Фараби, Ахмет Яссауи, Шәкәрім, Абай және түркі зияткерлік дәстүрінің басқа да өкілдерінің рухани мұраларына талдау жасалады. Олардың білім мен адамгершіліктің үйлесімділігі, жеке тұлғаны рухани жетілдіру, жауапкершілікке тәрбиелеу және қоғамдық игілікке ұмтылу туралы көзқарастарына ерекше назар аударылады.

Жаһандану жағдайында ұлттық сана мен мәдени тұтастықты сақтау мәселесі қоғамның рухани негіздерінің тұрақтылығы құндылықтардың сабақтастығымен анықталатын түркі философиясы идеяларының объективті арқылы қарастырылады. Яссауидің ізгілік, рухани жетілу және әлеуметтік жауапкершілік туралы ілімі қазіргі жастарды тәрбиелеуде әдіснамалық тірек бола алатындығы дәлелденді. Мақалада сонымен қатар білім беру жүйесіндегі ұлттық құндылықтардың, Ана тілі мен рухани-адамгершілік тәрбиенің рөлі ашылады. Талдау негізінде түркі дүниетанымына негізделген рухани-адамгершілік тәрбие ұлттық иммунитетті нығайтудың, бірегейлікті сақтаудың және орнықты ұлттық рухты қалыптастырудың маңызды тетігі болып табылады деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: білім, ғылым, тәрбие, түркілік дүниетаным, философия.

Кіріспе.

Жаһандану мен қарқынды әлеуметтік өзгерістердің қазіргі дәуірінде білім мен тәрбие мәселелері ерекше өзектілікке ие болады, өйткені олар адами капиталдың сапасын, мәдени дәстүрлердің тұрақтылығын және қоғамның рухани даму дәрежесін анықтайды. Қазақстан үшін бай тарихи-философиялық мұрасы бар мемлекет ретінде ғасырлар бойы халқымыздың адамгершілік бағдарлары мен рухани құндылықтар жүйесін қалыптастырған түркі дүниетанымына Үндеу ерекше маңызға ие.

Әл-Фараби, Ахмет Яссауи, Абай, Шәкәрім және т.б. ойшылдардың еңбектерімен ұсынылған түркі философиясы білім, адамгершілік және рухани жетілу бірлігінің қажеттілігін баса көрсете отырып, адамның, қоғамның және әлемнің үйлесімділігі туралы тұтас түсінік береді. Бұл идеялар жаһандық мәдени әсерлер ұлттық бірегейлікті жоғалтуға, рухани бағдарлардың әлсіреуіне және Жастардың құндылық басымдықтарының деформациясына әкелуі мүмкін жағдайларда ерекше маңызға ие болады.

Қазақстанның қазіргі заманғы білім беру жүйесі білім беруді ғана емес, сонымен қатар рухани-адамгершілік қасиеттерге, жоғары әлеуметтік жауапкершілікке және тұрақты ұлттық санаға ие тұлғаны қалыптастыруды өз міндетіне қояды. Осыған байланысты түркі дүниетанымына үндеу тәрбие процесін жаңғыртудың аса маңызды әдіснамалық негізіне айналады.

Осы зерттеу түркі ойшылдарының рухани мұрасын талдауға және оның қазіргі жағдайда қазақ жастарының ұлттық рухын нығайтудағы рөлін анықтауға бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу материалдары түркі ойшылдарының философиялық, тарихи-мәдени және педагогикалық еңбектері, соның ішінде Әл-Фараби, Ахмет Яссауи, Абай, Шәкәрім

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
шығармалары, сондай-ақ жаһандану жағдайындағы рухани тәрбие, ұлттық бірегейлік және
білім беруді дамыту мәселелеріне арналған заманауи ғылыми еңбектері болды. Түркология,
мәдениеттану, акмеология және педагогикалық антропология саласындағы зерттеулер,
сондай-ақ Қазақстан Республикасының Білім беру саясатын реттейтін нормативтік құжаттар
Қосымша дереккөздер болды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі түркі дүниетанымын тұтас рухани-философиялық жүйе
ретінде қарастыруға мүмкіндік берген жүйелі, мәдени және тарихи-салыстырмалы тәсілдер
қағидаттары болып табылады. Ойшылдар еңбектерінің мазмұнын талдау үшін мазмұнды
талдау әдістері, герменевтикалық әдіс және философиялық-педагогикалық интерпретация
әдісі қолданылды, бұл тәрбие мен біліммен байланысты негізгі идеялар мен құндылықтарды
анықтауды қамтамасыз етті.

Салыстырмалы-аналитикалық әдіс рухани тәрбие туралы дәстүрлі түркі идеяларын
қазіргі білім беру тұжырымдамаларымен салыстыру үшін қолданылды. Аксиологиялық
талдау элементтері қазақ жастарының дүниетанымын қалыптастырудағы ұлттық
құндылықтар мен моральдық-этикалық нормалардың ролін анықтауға мүмкіндік берді. Осы
әдістердің кешені алынған нәтижелердің дұрыстығы мен ғылыми негізділігін қамтамасыз
етті.

Адамзат баласын алға жетелейтін және оның өлшемі болатын екі нәрсе бар. Ол – білім
мен тәрбие. Білімді адам, тәрбиелі ел қай уақытта болса да қоғамның алға жылжуына
септігін тигізеді. XX ғасырдың әлеуметтанушысы П. Сорокин: «Әрбір қоғамның тағдыры
оның адамдарының сапасына байланысты. Ақымақтар мен қабілетсіздерден тұратын қоғам
еш уақытта табысқа жетпейді. Олардың қолына керемет конституция, бағдарлама берсең де,
тамаша қоғам жасай алмайды. Керісінше, білімді, жігерлі адамдардан тұратын қоғам
жетістікке жеткізеді» [1].

XXI ғасыр білімділер мен ғылым ғасыры. Бірақ білім мен ғылымның келеңсіз жағы тым
әсер етіп, билік құруда. Осыны ерте байқаған ғұламаның бірі - Шәкәрімнің мынадай пікірі
бар: «Адамның табиғатын қандай игі күш-жігермен түзетуге болады? Білімді адамдар
кәсіптің құпияларын біледі, олардың шексіз мүмкіндіктері бар, алайда білімді адамдар
өздерінің білімін қайда, қай істе пайдаланады?» - деп сұрақ қойып оған өз көзқарасын
білдірді. «Менің білуімше - адамдар білімнің көмегімен өлім себетін қарулар жасауды
үйренді, улы газдарды ойлап тапты, бірін-бірі жабайы аңдарды атқандай қырып-жойды,
күштілері әлсіздерін құл етті, бүкіл планетамыз қанға бөкті». Осы мәселелер жөніндегі
пікірін Шәкәрім ары қарай былай жалғастырады: «Адамдарды еңбек етуге үйрету
қажет,білімді болуға үйрету қажет, бірақ адам бойындағы адамгершілік кемтарлықты жоюға
мұның бәрі жеткіліксіз. Адамды тәрбиелеу барысында ар-ождан ғылымын енгізу қажет.
Ғалымдар осы жөнінде ойлануы, бұл теорияны баршаға міндетті пән ретінде жасауы тиіс.
Адамдарда кішкентайынан бастап асқан парасаттылық, өзін-өзі құрметтеу сезімін тәрбиелеу
қажет, бұлар жануарларға тән инстинкттерді, зиянды құмарлықты жоюға көмектесуі тиіс.
Сонда ғана адам мен адамзаттың түзелетіне үміт артуға болады...» [2].

Білімді адам залалды немесе ізгілікті істі жүргізуі мүмкін. Сондықтан білім мен тәрбие
туралы мәселе көтергенде ізгілік бірінші орында тұруы керек. Антика заманының ойшылы
Сократ айтқан екен: «Нашар тамақ ішкен кезде адам ағзасының қалай бұзылатыны сияқты,
білім ізгілікті болмаса, адам да сондай рухани күйзеліске түседі». Әл Фараби болса,
«Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деп бекер айтпаса керек. Сондықтан
білімді деп – ізгілікті білімі бар адамды айтқанымыз орынды. Қазақстанның бүгінгі
жағдайында қазақ тілін білмеген, қазақ әдебиетін оқымаған, тарихтан бейхабар, қазақ
газеттерін қарамайтын адамды білімді деп айта алмаймыз. Білім дегенді нақты бір кеңістікте
қарастыратын болсақ, яғни Қазақстан жағдайында, елде тұратын азаматтар елдің 65 пайызын
құрайтын қазақ халқының тілін, мәдениетін, тарихын білмесе, оларды білімді адамдар
қатарына жатқызу дұрыс емес. Бұл жерде білім беру арқылы патриотизмді қалыптастыруға
негіз табуымыз қажет. Орыс ағартушысы Н.Г.Чернышевский «Өз Отанына салқын адам
бүкіл адамзатқа да опа бермейді» деген болатын. «Елдік мұрат жолындағы ұлы ерлік

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
әрқашан аталарымыздың бойынан табылған. Мысалы, елімізде өмір сүріп жатқан өзге
этностар Абылай хан, Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Ахмет, Әлихан, Мұстафа
Шоқайларды Отанын қорғаған батырлар ретінде танып, өз қаһармандары ретінде
қабылдаулары керек» [3].

Осы орайда қазіргі қазақ ұлтына жаны ашитын әрбір оқытушы болсын, үйретуші
болсын бірінші кезекте үйретуді ұлттық құндылықтан бастағаны дұрыс. Ол болмаса ұлттық
тәрбие, білім мен мәдениет болмай дамыған елдер қатарынан өзіміздің кім екенімізді
айқындап алу өте қиын. Біз даналардың, ғұламалардың ұрпағымыз. Ерте түркілерді
айтпағанның өзінде орта ғасырдағы – Әл Кинди, Әл Фараби, Ибн Сина, Әл Хорезмилардың
рухани саладағы еңбектерін қоспағанда ашқан жаңалықтары мен ғылымдағы жетістіктері де
жетіп артылады. Тоғызыншы ғасырда өмір сүрген мұсылман ғалымы Әл Хорезми алгебра
мен арифметика ғылымының жүйелі түрде негізін қалады. Көптеген зерттеу жұмыстарын
жүргізіп барып қолға алған «Әл Жәбр уәл-Мұқабалә» атты еңбегі он екі ғасырдан кейін өмір
сүрген күллі Батыстық математиктерге бағыт сілтеп, жол ашты. Ренессанс уақытының ірі
математигі Героламо Гардано Хорезмиді өмірден өткен он екі данышпанның біріне қосқан.
Нөл цифры алғаш рет Хорезмидің есеп өнері жайлы еңбектерінде кездескен. Хорезми егер
ондықтар қатарында сан болмаса, реттілікті сақтау үшін кішкене бір шеңбер қойылуды алға
тартқан. Ол шеңберді мұсылмандар «іші бос» деген мағынада сыфыр деп атаған. Профессор
Рислер өз еңбегінде былай дейді: «Мынаған баса назар аудару керек, соншалықты зерек,
ақылды бола тұрса да гректер де, мәдени деңгейі жоғары болса да римдіктер де ешқандай сан
жүйесін ойлап таба алмады. Бұрынғы адамдар саусақтарымен санайтын. Нөл табылғанына
350 жыл өткен соң ғана Европада есеп ғылымы қолға алына бастады» [4].

Мемлекеттің мықты болуы үшін рухани жағымыздың тамыры тереңде болуы керек. Ол
үшін «ұлттық иммунитет» қажет. Ұлттық иммунитет дегеніміз – сол халықтың ұлттық сана-
сезімі, салт-дәстүрі, ұлттық дүниетанымы, ұлттық рухы. Осыларды мектептен бастап оқыту
қажет. Қазақ руханиятында өзге ұлттардың мәдениеті мен тәрбиесі кіретіндей бос жер
болмауы керек, ол үшін қазақ ұрпағын өзге түркі халықтары секілді Яссаудің, Әл
Фарабидің, Баласағұнның, Игүнекийдің, Абайдың, Шәкәрімнің еңбектерімен оқытып,
тәрбиелеу керек. Мысалы: Англияда өздерінің ұлттық дүниетанымына, құндылығына,
рухына, дініне негізделген «английканская церковь» деген жас ұрпақты тәрбиелейтін орын
бар. Олар өздерінің құндылықтарын балабақшадан бастап оқытады. Сонда әлгілерден: «Неге
осыншама қаржы бөліп, діндеріңіз бен дәстүрлеріңізді балабақшадан бастап оқытасындар?»
деп сұрағанда, олар: «Егер біз осы кезден бастап ақша бөліп рухани құндылығымызды
оқытып үлгермесек, ертеңгі күні біздің ұрпақ өзге тәрбие ықпалына кеткен кезде, оларды
қайтаруға бұдан да бес есе артық қаражат кетеді» деп жауап берген. Бұл факт те шынымен
құптарлық жайт. Және де ол біздің елге қажет-ақ.

Кез келген ұлт өз ұрпағының парасатты, білімді болуы үшін өз халқының
философиясын оқытып, үйретеді. Осы орайда біздің де айтуға тұрарлық, өзгеге үлгі
боларлық философиямыз бар. Қазақ философиясы – даналық философиясы, даналықты
игерген түсінік философиясы болғандықтан, алдыңғы кезекте ұлтымыздың рухани дамып
жетілуін өзіне мақсат етіп қояды. Өткен ғасырлардағы ғұлама бабаларымыз халықты үнемі
рухани-адамгершілік бағдарларға шақырып отырған. Әл Фараби замандастарына
«қайырымды, ізгілікті қаланың» қажеттілігін айтса, Баласағұн қоғамда әрбір адамның
әділетті болуын көксеген, Абай пендеге арнап «Адам бол!» деп кеңесін берген, Шәкәрім
болса, ар-ұяттан, ұжданнан әлеуметтік болмыстың, адам өмірінің түп қазығын іздеген.
Қазақтардың ежелгі түркілік дәуірі кезеңінде дүниетанымы болғаны белгілі. Кез келген
әлеуметтік, рухани құбылыстың мағыналық, мазмұндық, құндылықтық көрінісі жеке адам
үшін немесе бүтіндей халық үшін құтты, қайырлы болмаса, онда оның өзіндік келбетінің
әлеуметтік субъект үшін мәні де жоғалатыны анық. Түркі бабаларымыздың даналыққа толы
құптарлығы мен тұжырымдары тек қазақ халқы үшін ғана емес, жалпы түркі тілдес
халықтарға, бүкіл түркі әлеміне, одан кеңірек алсақ, барлық адамзат баласына рухани бағдар
болып табылады. «Кеңестік дәуірден кейінгі уақытта қазақ және түркі философиясы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences арасындағы рухани-мәдени байланысты тереңдету мәселесі өзекті бола түсуде. Сонымен қатар, мәдени әртүрлілікке байланысты XX ғасырда кең дами бастаған философиялық ойлау мен пайымдау жаңа типтерін игеру қазіргі таңда маңызды болып отыр. Өйткені, оларда демократиялық мәдениеттің, азаматтық қоғамның қалыптасуы, рационалдықтың жаңа тәжірибесі жинақталған. Бұл тәжірибе біздің ұлттық ерекшелігімізді ескере отырып, ұлттық философиямыз бен ұлттық мәдениетімізді атамекенде өркендетуге теориялық-әдіснамалық негіз ретінде көмек береді, басқа мәдени кеңістіктермен тиімді сұхбаттық қатынаста болуға шақырады» [5].

Жалпы барша түркі тілдес халықтар рухани біріксе азғындық, менсінбеушілік, тәкаппарлық, нәпсі құмарлық, билік құмарлық секілді көптеген мәселелердің шешімі табылар еді. Негізгі мақсат қандай нәрсе болса да, оқиға болса да соның байыбына, негізіне, ақиқатына жету. Бұл арада атақты Араб философы атанған Әл Киндидің пікірінше, философия тарихына, бұрын өмір сүрген философтардың еңбектеріне, идеяларына ден қою қажетті қадам. «Ақиқатты қайдан болса да және кімнен болса да, мейлі ерте замандағы немесе бізбен көршілес емес халықтардың пікірі болсын – үйреніп, қабылдаудан қысылмау керек. Ақиқатты іздеушіге ақиқаттан артық ештеңе жоқ, ақиқаттан бас тартуға немесе ақиқатты ашқан не паш еткен адамдарға менмендікпен жоғарыдан төмен қарауға болмайды, ақиқатпен ешкімді кемсітуге болмайды, керісінше ақиқат адамның адамгершілігін арттырады» [6].

Білім мен тәрбие ісінде көп еңбек еткен ең алдымен зиялы қауым. Олардың да негізгі мақсаты қайткен күнде де өз ұлтымыздың төл мәдениеті мен таным-түсінігімізді сақтап қалып, болашақ ұрпаққа жеткізу болды. Кезінде қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов: «Мектептің жаны мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектеп сондай болмақшы. Яғни мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Сондай болған соң ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика мен методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім», – деп ұстаздың халық ағарту ісінде, жас ұрпаққа тәрбие беруде, жалпы еліміздің болашағы алдындағы орасан зор жауапкершілігін айқындап көрсеткен болатын. Адамзат тарихында білім-ғылым және тәрбие мәселелерінде түркілік әлем ойшылдарының еңбегі ерекше. Олардың ішінде Ахмет Яссауи мен Әл Фарабидің ілімдерінің маңыздылығын атап өтуге болады. «Ахмет Яссауидің ілімдеріне негізделе отырып, жаһанданудың ұлттық бірегейлік пен құндылықтарға тигізетін жағымсыз әсерлерін төрт санатқа бөлуге болады. Біріншіден, өзектен алшақтау және мағынаны жоғалту. Бұл тұрғыда Яссауи даналық пен өмірдің мәнін баса айтады. Жаһандану процесі, әсіресе жылдам өзгеріс, тұтынушылық мәдениет және материалдыққа бағытталу, жеке тұлғаларды дәстүрлі құндылықтар мен рухани өмірдің «өзегінен» алшақтатуы мүмкін. Пішінді ұстану және мағынаны жоғалту қаупі ұлттық құндылықтардың мазмұнынан айырылып, тек сыртқы пішіндердің сақталуына әкелуі мүмкін. Екіншіден, дарашылдыққа және ләззатқа шамадан тыс мән беру. Әлеуметтік ынтымақтастық пен «халыққа қызмет етуді» баса көрсететін Яссауидің сопылық жолы қазіргі заманғы дарашылдықтың және ләззатқа бағытталған өмір салтының таралуымен қайшы келуі мүмкін. Қалағанын таңдау еркіндігін абсолютті ету, жеке тұлғаны қоғамның моральдық шешімдерінен тәуелсіз етіп, ұлттық бірегейліктің негізін құрайтын ортақ құндылықтарды әлсіретуі мүмкін. Үшіншіден, дәстүрлі құндылықтардың маңызсыздығы. Жаһандану арқылы таралатын бөтен мәдени ықпалдар мен өмір салты ұлттық бірегейлікті құрайтын жергілікті дәстүрлердің, тілдің және моральдық принциптердің уақыт өте келе маңызсыз болып, ұмытылуына себеп болуы мүмкін. Яссауидің «Хикметтері» осы құндылықтарды қорғауға және сақтауға қызмет етті. Төртіншіден, «Кем Алат Иле Кемалат Олмас» (Жаман құралдармен кемелдікке жету мүмкін емес) қағидасының бұзылуы. "Жаман құралдармен кемелдікке жету мүмкін емес" деген мағынаны білдіретін бұл қағида, жаһандану әкелген құралдардың (технология, байланыс, медиа және т.б.) қате мақсаттармен немесе этикалық емес әдістермен қолданылуы ұлттық құндылықтар мен бірегейліктің тозуына әкелетінін көрсетеді» [7].

Қорытындылай келе, Ахмет Яссауидің рухани және моральдық құндылықтарға,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences

әлеуметтік жауапкершілікке және даналыққа негізделген ілімдері жаһанданудың ұлттық бірегейлік пен құндылықтар тұрғысынан әкелуі мүмкін жағымсыз әсерлер ретінде материалдыққа бағытталу, мәдени эрозия, рухани бос орын және шамадан тыс дарашылдық сияқты элементтерді көруге мүмкіндік береді. Оның пікірінше, бұл жағымсыз әсерлердің қайтарымы (панцеясы) дұрыс рухани жетекшілік (даналық), дәстүрлі құндылықтарға беріктік және мағыналы өмір сүру болып табылады. Ахмет Яссауи іліміне және жалпы руханиятқа негізделген ой-тұжырым аясында, жаһандануға қарсы ұлттық бірегейлікті сақтау үшін жасалатын қадамдар, негізінен, білім, мәдениет және рухани өмір салаларына шоғырланады. Білім саласында ұлттық және рухани құндылықтарға баса назар аудару тарихи және мәдени сананы нығайтады. Алайда, бұл білім ана тілінде берілуі керек, себебі ана тілінің байлығын, нәзіктігін және рухани өлшемін үйрету қажет. Бұл жаһандық тіл әкелетін мәдени таяздыққа қарсы тұруға мүмкіндік береді. Білім беру барысында, Яссауидің «Хикметтеріндегідей», тек білімге ғана емес, сонымен қатар игі әдепке, парасаттылыққа және дұрыс өмір философиясына да бағытталған рухани тәрбие оқу бағдарламасына енгізілуі тиіс. Ұлттық бірегейліктің нақты көрінісі болып табылатын дәстүрлі өнер түрлерін (музыка, қолөнер, сәулет) қолдау және жастарды осы салаларға баулу – мәдени мұраны сақтаудың ең маңызды құралдарының бірі. Тағы бір құрал – ұлттық бірегейлікті айқындайтын және әлеуметтік байланыстарды нығайтатын мерекелерді, салт-дәстүрлерді және дәстүрлі іс-шараларды өзінің түпкі мәніне адал бола отырып, зор ықыласпен атап өту. Мәдени мұраны сақтау үшін қолданылатын соңғы құрал - мәдени өнімдерді жергіліктендіру. Басқаша айтқанда, жаһандық трендтерге соқыр еліктеудің орнына, ұлттық нақыштар мен құндылықтарды қамтитын төл мәдени өнімдерді (кино, әдебиет, музыка) шығаруды қолдау керек. Яссауи назар аударған соңғы сала – рухани өмір, ол әлеуметтік ынтымақтастық пен өзара іс-қимылды нығайту үшін маңызды. Көршілік және туыстық қарым-қатынастарды жандандыру ерекше маңызды. Дарашылдықтың (индивидуализм) таралуының алдын алу үшін, Яссауи баса айтқан әлеуметтік қызмет, ынтымақтастық және өзара көмек мәдениетін (мысалы, імек (хашар) және садақа-и жария сияқты) қолдайтын әлеуметтік жобалар әзірленуі тиіс. Бұл қадамдар ұлттық бірегейлікті оқшаулаудың орнына, оны күшейтуді және рухани негізге отырғызу арқылы жаһандық ықпалдарға төзімді етуді көздейді. Демақаан Демирел 2014 жылы жарық көрген «Фарабидің Идеал Мемлекеті: Қайырымды Қала» атты мақаласында мұсылман ойшылы Фарабидің саясат философиясының негізгі тақырыбын құрайтын «Қайырымды Қала» (*Әл-Мәдинәтул Фазыла*) ұғымын зерттейді [8].

Демирел Фарабидің саясатқа деген көзқарасы адамға бағытталғанын айта келіп, қайырымды қаланың бастауы мен түпкі мақсаты абсолютті бақыт екенін білдірген. Сондай-ақ, Фараби адамның түпкі мақсаты – бақыт пен ізгілікке жету екенін және бұл тек қайырымды қоғамда ғана мүмкін болатынын атап көрсеткен. Ол ең жақсы мемлекет нағыз әділеттілікке негізделеді және әділеттілік әрбір құндылықтың негізінде жатқан басты элемент деп санаған. Фараби мемлекет теориясын органикалық көзқарасқа негіздеп түсіндіруге тырысқан және идеалды мемлекетті «қайырымды қала – мінсіз сау дене» ұғымымен сипаттаған. Жүректі басқару органы ретінде анықтағанындай, қайырымды қаланың билеушісін де өмір мен қозғалыстың қайнар көзі деп білген. Бұл көзқарас Платонның қала-мемлекетіндегі ынтымақтастыққа ұқсайды. Фараби мемлекеттерді қайырымды қалалар және қайырымды емес қалалар деп жіктейді. Тек бір ғана қайырымды қала бар, ол – білімді және ізгі адамдар тұратын орын. Қайырымды емес қалалардың төрт түрі бар: 1. Надан қала (Жаһил қала): Бақытты білмейтін және жақсы болып көрінетін нәрселердің (денсаулық, байлық, ләззаттар және т.б.) соңынан қуатын қала. 2. Бұзылған қала немесе азғын қала (Фасық қала): Теориялық тұрғыдан қайырымды қаланың идеяларына ие, бірақ іс-әрекеттері надан қала тұрғындарының іс-әрекеттеріне ұқсайтын қала. 3. Өзгерген қала (Мутаббәддал қала): Бір кездері қайырымды қаланың идеялары мен іс-әрекеттеріне ие болған, бірақ қазір өзгерген және басқаша болып кеткен қала. 4. Адасқан қала немесе жолдан тайып ауытқыған қала (Даалла қала): Дүниедегі өмірден кейінгі бақытты мақсат ететін, бірақ Құдай және белсенді ақыл туралы қате пікірлері бар және билеушісі өзіне уахи келді деп

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences мәлімдейтін қала. Фарабидің идеалды мемлекет туралы түсінігі – адамзат үшін әрі дүниелік, әрі рухани бақытты мақсат ететін ізгілікті мақсатқа жетудің құралы. Ол әрдайым игі істер, ізгілік, бақыт және білім арасында байланыс орнатады. Қайырымды қала – бақытты әрі жақсы өмір жолында ілгерілеудің және өзін кемелдендірудің басты себебі. Ежелгі Грек ойшылдары Платон мен Аристотельге ұқсас, Фараби де саясат философиясында ізгілік ұғымына назар аударған, әділеттілікті барлық басқа ізгіліктерді қамтитын ең жоғарғы ізгілік деп санаған және саяси ізгілік пен моральдық ізгіліктің өзара тығыз байланысты екенін дәлелдеген. Сондықтан «Қайырымды қала» ұғымының қазіргі Түркі дүниетанымы контекстінде Қазақстанда және азаматтық қоғам құру әрекеттері үшін қандай модель бола алатыны туралы толығырақ зерттелуі қажет. Қазіргі уақытта біздің елге сөзі мен ісі қатар жүретін ірі адамдардың қажеттілігі туындап отыр. «Мәдениет, өркениет, ғылым-білім дамыған сайын адам да өсіп жетіліп, биіктей түсуі керек еді. Бірақ адам іріленудің, тұлға болып өсудің орнына кері кетіп, ұсақталып барады. Қазіргі адамдар адамзаттың қиыршық құнына айналып кеткен (песок человечества)» [9].

Конфуцийдің ұлағатты сөзі бар: «Адам аяғынан басына дейін өлшенбейді, басынан бастап аспанға дейін өлшенеді» - деген. Адам бір күйде қалып қоймайды. Қаласа ол өседі, өзінен асып түседі. Оның өсіп жетілуіне шек қоюға болмайды. Сондықтан біздің елдің жастарының да рухани дамып жетілуіне, ұлттық рухының қалыптасуына ұлттық негізде түркілік дүниетанымды еркін меңгеруіне мүмкіндік берген дұрыс деп ойлаймыз.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Түркі ойшылдарының еңбектеріне жүргізілген талдау рухани-адамгершілік тәрбиенің мәнін айқындайтын негізгі философиялық-педагогикалық идеяларды анықтауға және олардың қазіргі қазақ жастарының ұлттық рухын қалыптастыру үшін маңыздылығын бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі түркі дүниетанымында Білім тек білімге апаратын жол ретінде ғана емес, сонымен бірге ішкі үйлесімділікті, ізгілік пен әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастыру құралы ретінде қарастырылатындығын анықтау болды.

Әл-Фараби ілімі білім берудің заманауи құзыреттілік моделінің қағидаттарына сәйкес келетін ұтымды білімді адамның адамгершілік қалыптасуымен үйлестіру қажеттілігін атап көрсетеді. Ахмет Яссауидің еңбектерін талдау оның рухани кемелдік, кішіпейілділік, ізгілік және қоғамдық қызмет туралы идеялары тұрақты құндылық бағдарларына бағдарланған жастарды тәрбиелеу үшін өзекті болып қала беретінін көрсетті. Абай мен Шәкәрімнің қосқан үлесі өзін-өзі танудың, моральдық тазалық пен әлеуметтік белсенділіктің қазіргі заман жағдайындағы тұлғаның дамуының қажетті негізі ретіндегі рөлін ашады.

Салыстырмалы талдау түркі философиялық дәстүрі ұлттық бірегейлікті нығайту және жаһандану жағдайында мәдени тұрақтылықты арттыру қажеттілігін қоса алғанда, қазақстандық қоғамның қазіргі заманғы қажеттіліктерімен үйлесімді түрде салыстырылатынын анықтады. Ана тілінің, дәстүрлердің және ұлттық құндылықтардың рухани тұтастықты сақтау факторлары ретіндегі рөлі ерекше маңызға ие.

Нәтижелерді талқылау түркі дүниетанымының элементтерін білім беру процесіне қосу эмоционалды-адамгершілік саланың дамуына, тұрақты құндылық позициясын қалыптастыруға және мәдени бірігуге төтеп бере алатын тұлғаны тәрбиелеуге ықпал ететіндігін көрсетті. Осылайша, түркі ойшылдарының идеялары рухани иммунитетті қалыптастыру және қазақ жастарының ұлттық рухын нығайту үшін тиімді әдіснамалық негіз бола алады.

Қорытынды

Философиялық тұрғысынан алғанда қазіргі қоғамның шынайылығы – бір жерден басқарылатын жаһанданған әлем құру, сол әлемнің ғана ғылымы мен техникасын дамытып, технологиясын меңгеру, сол кеңістікте ғана өмір сүре алатындармен бәсекеге түсу, табиғи емес, қолдан жасалған саяси-экономикалық сұрыпталу заңынан өту. Бұл Тәуелсіз мемлекет ретінде танылған біз үшін де, басқа да дамушы мемлекеттер үшін де оңай дүние емес. Ақпараттандырылу, технократизм, сциентизм кезеңіндегі рухани мүшкілдік мәселесін жою

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences үшін барлық түркі тілдес халықтарының мүддесін қорғайтын ақпараттық кеңістік құру жөн деп ойлаймыз. Жүргізілген зерттеу Түркі дүниетанымы жаһандану жағдайында қазақ жастарының ұлттық рухын қалыптастыру үшін маңызды әдіснамалық негіз бола алатын тұтас рухани-философиялық жүйе екенін анықтауға мүмкіндік берді. Әл-Фараби, Ахмет Яссауи, Абай, Шәкәрім және басқа да ойшылдардың еңбектерін талдау олардың білім мен адамгершіліктің бірлігі, рухани жетілу, әлеуметтік жауапкершілік пен ізгілік туралы идеялары қазіргі білім беру жүйесі үшін жоғары өзектілікті сақтайтынын көрсетті.

Түркі құндылықтарына негізделген рухани-адамгершілік тәрбие ұлттық бірегейлікті нығайтуға, орнықты құндылық ұстанымын дамытуға, жастардың гуманистік дүниетанымы мен мәдени тұрақтылығын қалыптастыруға ықпал ететіні анықталды. Ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін және Ұлттық иммунитеттің негізі ретінде қызмет ететін ұлттық тіл, мәдени дәстүрлер мен рухани мұра ерекше маңызға ие. Алынған нәтижелер түркі философиясының элементтерін білім беру және тәрбие практикасына біріктіру қажеттілігін растайды. Бұл рухани-адамгершілік тәрбиенің тиімділігін арттыруға, ұлттық құндылықтардың рөлін күшейтуге және қазіргі заманғы сын-қатерлер контекстінде тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Айталы А. А. Рухани кемелдік. Ақтөбе.-2019 ж., 24 б.
2. Тайжанов А.Т. Білім философиясы мен социологиясы. Ақтөбе. – 2011., 4 б.
3. Сімітқов Ж., Нұрпейіс Т. Мәңгілік Ел болудың стратегиясы. Егемен Қазақстан.-17.07.2013, №172, 4 б.
4. «Иман» журналы., 2009 ж., №2., 18 б.
5. Нысанбаев Ә. Қазақ философиясының рухани бастаулары. Егемен Қазақстан-17.07.2013, №172, 3 б.
6. Рысқалиев Т.Х. Философия тарихына шолу. Орал. – 2005 ж., 97 б.
7. Bije, Hayati «Pîr-I Turkistan Hoca Ahmed Yesevî (Turkistan priest Khoja Ahmed Yasawi)». Ankara: Khoja Ahmed Yasawi University, 2016.
8. Demakaan Demirel. "Fârâbi'nin Ideal state: Erdemli Şehir (the ideal state of Farabi: The Good City)."Journal of Niğde University IIBF, 2014, 7(1): 358-369.
9. Ницше Ф., Рысқалиев Т.Х. «Құндылықтарды» жоққа шығарған ілімінің құнды жақтары. «Әлемдік философияның өзекті мәселелері: адам, оның санасы мен адамгершілігінің дамуы». 2023 ж.

References

1. Aitaly A. A. Ruhani kemeldık. Aqtöbe.-2019 j., 24 b.
2. Taijanov A.T. Bılım filosofiasy men sosiologiasy. Aqtöbe. – 2011., 4 b.
3. Sımtıkov J., Nürpeıs T. Mäñgılık El boludyñ strategiasy. Egemen Qazaqstan.-17.07.2013, №172, 4 b.
4. «İman» jurnaly., 2009 j., №2., 18 b.
5. Nysanbaev Ä. Qazaq filosofiasynyñ ruhani bastaulary. Egemen Qazaqstan-17.07.2013, №172, 3 b.
6. Rysqaliev T.H. Filosofia tarihyna şolu. Oral. – 2005 j., 97 b.
7. Bije, Hayati «Pîr-I Turkistan Hoca Ahmed Yesevî (Turkistan priest Khoja Ahmed Yasawi)». Ankara: Khoja Ahmed Yasawi University, 2016.
8. Demakaan Demirel «Fârâbi'nin Ideal state: Erdemli Şehir (the ideal state of Farabi: The Good City)». Journal of Niğde University IIBF, 2014, 7(1): 358-369.
9. Nisşe F., Rysqaliev T.H. «Qüندیlyqtardy» joqqa şyğarğan ılımınıñ qüнды jaqtary. «Älemdık filosofianyñ özecktı mäseleleri: adam, onyñ sanasy men adamgerşılıgınıñ damuy». 2023 j.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ТЮРКСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ.

БАЛАПАШЕВ Б.С.*, ХАЛИЛ Г.

*Балапашев Бекен Сарсенгалиевич - Магистр гуманитарных наук, кафедра Ассамблеи народа Казахстана и социально-политических дисциплин, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: beken.balapashev@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7744-2008>

Халил Гюнай - PhD, кафедра Ассамблеи народа Казахстана и социально-политических дисциплин, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: hall.gnayu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1503-7415>

Аннотация. В статье рассматривается значение проблем образования и воспитания в контексте тюркского мировоззрения как ключевого фактора формирования национального духа казахской молодежи. Автор подчеркивает, что, несмотря на признание образования и воспитания фундаментальными основами развития общества, их эффективность раскрывается лишь в сочетании с нравственными и духовными ценностями, составляющими ядро тюркской философии. В ходе исследования проводится анализ духовного наследия выдающихся мыслителей — Аль-Фараби, Ахмета Яссауи, Шакарима, Абая и других представителей тюркской интеллектуальной традиции. Особое внимание уделяется их взглядам на гармонию знания и нравственности, духовное совершенствование личности, воспитание ответственности и стремления к общественному благу.

Проблема сохранения национального сознания и культурной целостности в условиях глобализации рассматривается через призму идей тюркской философии, где устойчивость духовных основ общества определяется преемственностью ценностей. Доказано, что учение Яссауи о добродетели, духовной зрелости и социальной ответственности может служить методологической опорой в воспитании современной молодежи. В статье также раскрывается роль национальных ценностей, родного языка и духовно-нравственного воспитания в системе образования. На основе анализа делается вывод о том, что духовно-нравственное воспитание, основанное на тюркском мировоззрении, является важнейшим механизмом укрепления национального иммунитета, сохранения идентичности и формирования устойчивого национального духа.

Ключевые слова: образование, наука, воспитание, тюркское мировоззрение, философия.

THE IMPORTANCE OF THE PROBLEMS OF EDUCATION AND UPBRINGING IN THE TURKIC WORLDVIEW IN THE FORMATION OF THE NATIONAL SPIRIT OF KAZAKH YOUTH.

BALAPASHEV B.S.*, KHALIL G.

*Balapashev Beken Sarsengalieievich - Master of humanities, department of the Assembly of the people of Kazakhstan and socio-political disciplines, Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: beken.balapashev@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7744-2008>

Khalil Gunai - PhD, department of the Assembly of the People of Kazakhstan and socio-political disciplines, Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: hall.gnayu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1503-7415>

Abstract. The article examines the importance of the problems of education and upbringing in the context of the Turkic worldview as a key factor in the formation of the national spirit of Kazakh youth. The author emphasizes that, despite the recognition of education and upbringing as the fundamental foundations of the development of society, their effectiveness is revealed only in combination with the moral and spiritual values that form the core of Turkic philosophy. The study analyzes the spiritual heritage of prominent thinkers — Al-Farabi, Ahmet Yassawi, Shakarim, Abai and other representatives of the Turkic intellectual tradition. Special attention is paid to their views on the harmony of knowledge and morality, the spiritual improvement of the individual, the education of responsibility and the pursuit of the common good.

The problem of preserving national consciousness and cultural integrity in the context of globalization is considered through the prism of the ideas of Turkic philosophy, where the stability of the spiritual foundations of society is determined by the continuity of values. It is proved that Yassawi's teaching on virtue, spiritual maturity and social responsibility can serve as a methodological support in the education of modern youth. The article also reveals the role of national values, native language and spiritual and moral education in the education system. Based on the

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
analysis, it is concluded that spiritual and moral education based on the Turkic worldview is the most important
mechanism for strengthening national immunity, preserving identity and forming a stable national spirit.
Key words: education, science, upbringing, Turkic worldview, philosophy.

ЕРТЕГІЛІК ПОЭТИКА: ЖАНР ТАБИҒАТЫ МЕН ОБРАЗДЫҚ ӘЛЕМНІҢ КӨРКЕМДІК ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

ӘУЕСБАЕВА П.Т.^{1*} , КӘДІРХАНОВА С.С.² 

*Әуесбаева Пәкизат Теңізбайқызы¹ - Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: ksaryarka@inbox.ru, <https://orcid.org/00000-0002-7716-9715>

Кәдірханова Сандұғаш Серікбайқызы² – Докторант, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: sandugash_kadirkhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-2416-1957>

Аңдатпа. Мақалада ертегі жанрының поэтикасының кейбір үлгілері қарастырылады. Бұл үлгілер әңгіме айтушылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырады және бұл әр жанрға тән. Мұны әртүрлі ертегілердің сюжеттік ерекшеліктерін салыстыру арқылы тексеруге болады. Бұл мақалада ертегі жанрының поэтикасына тән жалпы заңдылықтар қарастырылады.

Түркі халықтары ертегілерінің типологиялық ұқсастығын ашатын негізгі тұстар да қарастырылады. Түркі халықтарының ертегілеріне ортақ мотивтер көне заман мен жаңа дәуірдегі әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің типологиялық қасиеттерінен туындайды. Дүние жүзіндегі көптеген халықтардың бай ертегі мұрасында түркі халықтарымен бірге әртүрлі ежелгі отбасылық қатынастарды қадағалайтын мотивтер сақталған және бұл түркі халықтарының көптеген ертегілерінің сюжеті үшін мотив қызметін атқарған. Бір-біріне әсер ету және араласу барысында көне мотивтер мен сюжеттер дамып, байып, басқа халықтар арасында бар тенденциялар ертегі поэтикасының жергілікті үлгілеріне еніп, өзіндік колоритке ие болады. Қорыта айтқанда, түркі халықтарының ертегілеріндегі типологиялық ұқсастықтарды ертегі түрі немесе мотив және поэтикалық элемент ретінде, немесе образдар жүйесі ретінде жан-жақты зерттеуге болатынын айтқымыз келеді. Бұл мақалада біз осы мәселелердің кейбір аспектілеріне ғана тоқталдық.

Түйін сөздер: ертегі, сюжет, мотив, поэтика, типологиялық ұқсастық.

Кіріспе.

Халық прозасының көркемдік әлеуеті ең жоғары салаларының бірі – ертегі жанры, оның поэтикасы құрылымы жағынан да, мазмұндық жүйесі жағынан да өте күрделі құбылыс болып табылады. Өзіндік қалыптасу кезеңдерінен өтіп, көркемдік шарықтау деңгейіне жеткен бұл жанрдың тілі мен композициялық үлгісі әлем халықтарының ертегілерімен салыстырғанда ортақ сипаттарымен қатар, тек қазақ ертегілеріне тән бірегей белгілерімен де ерекшеленеді. Осы туралы қазақ ертегілерін терең зерттеген С.Қасқабасов: «Әрине, көптеген халық ертегілерінің композициялық құрылымы бірдей деуге келмейді. Құрылымдағы ұқсастық жалпы жүйеде, оның кей бөлшектерінде ғана байқалады, ал сол бөлшектердің ішкі реттілігі мен мазмұны әр елдің ертегісінде өзінше сипат алады» [1, 239], – деп пайымдайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Бұл зерттеуде түркі халықтарының ертегілік мұраларына қатысты мәтіндік материалдар, жанрлық сипаттамалар, мотивтік құрылымдар, образдар жүйесі пайдаланылды. Материал ретінде қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, татар және алтай ертегілерінің әртүрлі нұсқалары алынды. Талдау барысында салыстырмалы-типологиялық, құрылымдық-семантикалық, мифопоэтикалық әдістер қолданылды. Ертегілердің сюжеттік желісі, поэтикалық тілі, мотивтер жүйесі, образдық құрылымы мен дәстүрлі элементтердің қызметі зерттеудің негізгі нысаны ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, фольклортану, мифология, компаративистика бағытындағы еңбектер теориялық база ретінде пайдаланылды. Түркі халықтарының ертегілерінде байқалатын поэтикалық жүйе олардың тарихи тағдырлары мен мәдени-әлеуметтік дамуының әркелкі болуына байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие. Сондықтан қазақ ертегілерінің поэтикасын талдау барысында алдымен жанрдың ішкі табиғатына тән ортақ белгілерді айқындап, кейін сол негізде өзге халықтардың ертегілерімен салыстыра зерттеу қажеттігі туындайды.

Мәселен, ертегі поэтикасында жиі кездесетін формулалық құрылымдар – тілдік және тақырыптық қайталаулар – тек түркі әлеміне тән құбылыс емес, әлемнің көптеген халықтарына ортақ көркемдік тәсіл. Қазақ фольклортануында мұндай формулалық ерекшеліктер эпосқа қатысты талданғанымен, ертегі жанры аясында толыққанды саралана қоймаған. Ал орыс фольклортану ғылымында бұл бағыт едәуір жүйелі түрде қарастырылғаны байқалады.

П.А. Гринцер [2] әлемдік деңгейде танылған жазба эпостардың да бастауында фольклорлық дәстүр жатқанын атап көрсетеді. Ғалым «Махабхарата» мен «Рамаяна» мәтіндеріндегі формулалық жүйені бірнеше түрге бөліп сипаттайды. Ол аталған эпостарда «атрибуттық формулалар», «баяндау формулалары», «көмекші формулалар», «төл сөзге байланысты формулалар» тәрізді бірнеше жіктелімнің бар екенін көрсетіп, олардың әрқайсысының қызметтік ерекшелігіне тоқталады.

Формулалықтың табиғатына қатысты пікір айтқан С.Д. Серебряный оның пайда болуын ең алдымен ауызша дәстүрдің заңдылықтарымен байланыстырады: «Формулалықтың тууының басты алғышарты - поэтикалық мәтіндердің ауызша өмір сүру сипатында» [3], - деп түйіндейді. Ал Г.Н. Мальцев бұл мәселеге бағалау тұрғысынан келіп: «Әртүрлі сипаттағы жалпы орындар» формулалары мындаған жылдар бойы канондық көркемдік жүйелер үшін маңызды позитивті фактор болып келеді» [4], - деген тұжырым ұсынады.

Формулалықтың эпоста көрініс табу ерекшеліктерін Р. Бердібай жан-жақты талдаған. Оның пайымдауынша, формулалардың бір бөлігі қысқа тілдік оралымдардан, тұрақты эпитеттер мен дәстүрлі теңеулерден тұрады. Эпикалық мәтіндерде жиі кездесетін екінші бір топ – қайта-қайта қолданылатын жолдар мен тармақтар. Зерттеуші мұндай формулалардың ең қысқа түрі бір жолдан ғана тұрса, ауқымдырақ нұсқалары бірнеше жолға дейін созылатынын атап өтеді [5, 124–127].

Қиял-ғажайып және батырлық ертегілердің біразында Самұрық бейнесі тұрақты түрде ұшырасады. Бұл образ кейде Самұрық құс, кейде Семір құс, енді бірде Алып қара құс сипатында көрінеді. Мұндай эпизодтардың классикалық үлгісі – «Ертөстік» ертегісіндегі батырдың Самұрықпен кездесуі. Шығармада Самұрық орасан зор құс ретінде таныстырылады: оның бір ғана қанаты жайылғанда, кеңдігі бір айлық жерге тең деп суреттеледі.

Бәйтерекке қонып түскен құс ең алдымен Ер Төстікті жау деп қабылдап, балапандарына қауіп төндіруші ретінде оған тап береді. Алайда шырылдаған балапандарын естіген соң шабуылын тоқтатады. Самұрықтың екі басы бар екені айтылады: бір басы адамға, екіншісі құсқа ұқсайды. Сол адам бейнелі бас батырға тіл қатып, бұл мекенге қандай мақсатпен келгенін сұрайды және оның балапандарға қастық ойлағанын меңзейді.

Ер Төстік өзін жер бетінен адасып келген адам ретінде таныстырып, балапандарға зиян келтірмек түгілі, керісінше оларды айдаһардан аман алып қалғанын айтады. Балапандар батырдың көрсеткен жақсылығын жасырмай жеткізгеннен кейін, Алып қара құс Ер Төстіктің аяғына жығылып, онымен берік достық орнатады.

Ертегідегі баяндауға сүйенсек, бұл алып құс жылына бір-ақ балапан шығарады, содан кейін жем іздеп алысқа кетіп, айға жуық уақыттан кейін ғана оралады. Самұрықтың жоқтығын пайдаланған айдаһар жыл сайын балапандарын жеп кететіндіктен, құс әр сапарынан қайтарда қайғыға батып жылап келеді. Шығармадағы дауыл – құстың қанат қағысынан туған жел, жаңбыр – оның көз жасы екені осылайша түсіндіріледі. Ер Төстікпен таныстығы осы қасіретті жағдайдың ашылуымен қатар өрбиді. Достық орнаған соң Самұрық батырға «Не қалайсың?» деп тіл қатады. Ер Төстік оған бастан кешкен оқиғаларын баяндап, жер үстіне қайта шығу ниетін білдіреді [6, 22].

Қиял-ғажайып ертегілерінде Самұрық бейнесінің кейіпкермен кездесуі әрқашан бірдей түрде қайталанбайды, кейбір нұсқаларда бұл эпизод өзгерген мазмұнда беріледі. Мысалы, Аюалпаң, Суды салпаң, Тауды талпаң секілді кейіпкерлер қатысатын нұсқаларда Самұрықтың балапандарына қатер төндіретін құсты Аюалпаң шоқпарымен ұрып өлтіреді.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Бұдан кейін ағаш басындағы үш балапан оған алғыс білдіріп, анасының келгенде қандай жағдайлар орын алатынын алдын ала ескертіп өтеді. Үлкені Аюалпаңды қанатының астына жатуға шақырып, шешесі келе жатқанда дауыл тұрып, қар, жаңбыр, бұршақ жауатынын, оған қорықпау керектігін айтады.

Балапандардың әрқайсысы Самұрықтың келуімен байланысты табиғи құбылыстардың мәнін түсіндіреді: «бұршақ – анасының құмалағы, жаңбыр – көз жасы, жел – қанат екпіні, қар – қақырығы» дейді. Мұның барлығы шынымен солай болып, түйедей алып құс келіп қонады. Самұрық Аюалпаңды байқамай жұтып қояды, ал балапандары «Таста, қақбас!» деп айқайлаған соң, оны қайта шығарады.

Осыдан кейін құс Аюалпаңға оның бұл жерге не мақсатпен келгенін сұрайды. Батыр өзін жер бетіне шығуды ойлаған адам екенін, балапандарға қастандық жасамақ болған мақұлықты жолай көріп, өлтіріп тастағанын айтып, жер үстіне шығарып салуын өтінеді [6, 132–133]. «Аю дәу» ертегісіндегі Семір құстың қызметі де дәл осы мазмұнға жақын: кейіпкерді аса қауіпті жағдайдан құтқару және оны екі әлемнің арасындағы қыспақтан алып шығу – Самұрыққа ортақ функция.

Осы эпизодтарда ғана емес, ертегі поэтикасында қолданылатын тұрақты тіркестер мен формулалық бейнелеулердің де өзіндік семантикалық жүгі бар. Мұнда жанрдың көп ғасырлық дамуы барысында қалыптасқан көркемдік-танымдық іздер айқын көрінеді.

С. Қасқабасов бұл жайында: «Айтушылар мен тыңдаушылар оқиғалар мен батырлардың әрекетін ашық бағалауға бейім болғандықтан, көркем бейнелеудің тұрақты тәсілдері қалыптасады. Осылайша кез келген батырды да, кез келген сұлу қызды да сомдауға жарайтын «әмбебап» эпитеттер, теңеулер мен формулалық сипаттамалар пайда болады» [1, 91], - деп жазады.

Ертегілерде халықтың арман-тілегін бейнелейтін қаһарман тұлғаны сомдауда қолданылатын көркемдік әдістердің бірі әрі ең тұрақтысы – әсірелеу. Бұл тәсіл поэтикалық кеңістікті үлкейтіп, кейіпкердің эстетикалық салмағын арттырады. Ф.М. Селиванов гиперболаны екі түрге жіктейді: салыстырмалы гипербола және көркем-реалды гипербола [7]. Ал С.Г. Лазутиннің пікірінше, гипербола кең көлемді маңызды оқиғаларды сипаттауда және батырлардың монументалды бейнесін жасауда жиі пайдаланылатын тәсіл болып табылады [8].

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақ ертегілеріндегі классикалық үлгілердің бірі – «Кендебай» ертегісіндегі кейіпкердің бейнесі: «Кендебай ай сайын емес, күн сайын өседі; алты күнде күліп, алпыс күнде жүріп кетеді; алты жылда жігіт болып үлгереді. Ол сондай күшті болып өседі, алысқанын жықпай қоймайды, шыңырау құдыққа құлаған нарларды жалғыз өзі тартып шығарады».

Сол сияқты «Желім батырдың» да бір күнде бір жасқа, екі күнде екі жасқа, он күнде он жасқа тола беретін бейнесі ертегі бастауынан-ақ қаһармандық масштабты айқындап, көне поэтикалық дәстүрді көрсетеді. Зерттеушілер мұндай әсірелеулердің тамыры фольклордың жанрлық табиғатында жатқанын, қарапайым болмыспен қатар ғажайып элементтердің қатар өрілуіне мүмкіндік беретінін айтады [1, 251].

Сондай-ақ батырлық күштің әсіреленуі жаумен шайқас сәттерінде де ерекше мәнге ие. Бұл жөнінде «әсірелей көрсетілген батырлық қуат кейіпкерге жауларымен айқасқанда да қажет» деген тұжырым бар [9, 66]. Мұны қиял-ғажайып және батырлық ертегілердегі оқиғалардан айқын көреміз.

Мысалы, бір ертегілерде кейіпкер «үш күн, үш түн соғысып», ақыры әлсіреген жалғыз көзді дәуді жеңіп, оны зынданға алып барып байлап тастайды. Дәудің жеңілуінің тағы бір себебі – оның қырық күн бойы ел шауып, ұйқы көрмей, әбден қалжырап келуі екендігі баяндалады. Келген соң қырық күн ұйықтап, әл жинап барып қайта жорыққа шығатын әдеті бар екені де айтылады [5].

Келесі бір нұсқада «дәуді оятып, алпыс күн бойы алысып жүріп өлтіреді» делінеді. Дәудің қолындағы үш қызды үш батыр алып, Құрмерген елге қайтуға дайындалады. Ол

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
«жеті күн ұйықтап, жеті күн ұйықтамай» жүретін күш иесі ретінде бейнеленеді. Дегенмен
ұйықтап жатқан сол жеті күннің бірінде дәудің шешесі жалмауыз кемпір келіп, қызды алдап,
батырдың жаны қайда екенін сұратпақ болады [6, 238].

Осындай эпизодтарда «үш күн, үш түн алысты» деген секілді формулалық уақыт
өлшемдері жиі қолданылады. Кейіпкердің зұлым күштерді жеңуі халықтың батырға деген
мәңгілік сенімі мен қорғанышқа деген арманын аңғартады. Батырға көмектесуші
бейнелердің ішінде әсірелеудің айқын іздері ат мен алып құс образдарынан да көрінеді.

Қазақ ертегілерінде әсірелеу тәсілінің ең көрнекті көріністерінің бірі – батырдың мінген
атының бейнесі. «Кендебайдың Керкұласы» туралы баяндауда бұл айқын байқалады:
«Құлын сағат емес, минут сайын өсіп, алты айдың ішінде алты кез атқа айналады. Түсі –
керкұла. Кендебай бұл атты баптап мініп, түн қатып жүріп аң аулайды. Керкұла қуғанын
жеткізбей қоймайтын, қашқанды құтқармайтын, аузымен құс ілерлік жүйрік ретінде
суреттеледі. Батыр оны құстай ұшырып, алты қырдан асып қашқан құланды көзді ашып-
жұмғанша қуып жетіп, құйрығынан ұстап алатын болады» [6, 31].

«Еркем Айдар» ертегісіндегі тұлпар да дәл осындай әсірелеумен бейнеленеді: «Қотыр
күрең тайды ұстай бергенде, ол құнанға айналады, жүген салғанда дөненге, ерттеп мінгенде
бес жасар атқа айналады. Айшылық жерді алты аттайтын, жылшылық жолды жеті аттайтын
ерекше тұлпар» [6, 84]. Мұндай гиперболалық сипаттамалар ертегі мазмұнының әсерін
күшейтіп қана қоймай, кейіпкер табиғатын даралауға қызмет етеді.

Батырдың болашақ ұл болуына байланысты Әлібек әке-шешесінің жан қиналысын
әсірелей суреттеу де осы тәсілдің поэтикалық қуатын көрсетеді:

Темір таяқ тебен инедей,
Темір етік теңгедей болып,
Мойны ырғайдай,
Биті торғайдай болады [6, 72].

Самұрық құсқа қатысты әсірелеулер де көптеген нұсқаларда тұрақты формулалық
сипатта қайталанады. Мысалы: «Дауыл – құстың қанатының желі, жаңбыр – көз жасы, ал бір
ғана қанатының өзі бір айлық жерді алып кетеді» деген секілді көркемдеулер жиі кездеседі.
Жалмауыз кемпірдің жасын «жүз беске жеткен», «барса келмес жердің құпиясын білетін»
деп беру де – халық қиялының гиперболалық тәсіліне тән үлгі.

Ертегі жанрының ішкі жіктелуіне эпикалық құрылымдағы өзгерістер де ықпал етеді.
Мифтік сипаттағы аң-құс туралы әңгімелер тотемдік сенімдерге сүйенсе, кейінгі көркем
ертегілерде жануарлар бейнесі тұспалдау арқылы әлеуметтік-таптық қатынастарды
бейнелеуге жұмсалады. Осыған орай классикалық хайуанаттар ертегілерінде суреттелетін аң
мен құс бейнелері шын мәнінде адамдардың мінезін, қоғамдағы қатынастарды бейнелейтін
символдық образдар ретінде көрінеді [1, 189].

Академик С. Қасқабасов хайуанаттар туралы ертегілерді ішкі табиғатына қарай үш
топқа жіктейді:

1. Этиологиялық ертегілер – мифтік түсініктерден ажырамаған, жануарлардың мінез-
құлқы мен болмысын ерекше себеппен түсіндіретін көне сипаттағы мәтіндер;

2. Аллегориялық ертегілер – адам мінезін хайуанаттар арқылы бейнелейтін, тұспалға
негізделген шығармалар;

3. Мысал ертегілер (апологтар) – көбіне кітаби дәстүрге жақындау, ғибраттық мәні
басым туындылар [1].

Ертегілерде жануарлар бейнесінің берілуі де жанрдың даму кезеңдеріне байланысты
түрліше сипат алады. Соның ішінде құс образының көркемдік қызметі ерекше зерттеуді
қажет етеді. Көптеген қиял-ғажайып ертегілерде кейіпкерді өлім аузынан алып қалатын
Самұрық (кейде Семір құс) екі дүниенің шекарасы саналған бәйтерекке ұялаған құдірет иесі
ретінде танылады. Самұрыққа қатысты эпизодтар әр ертегідегі мазмұндық
айырмашылықтарға қарамастан, формулалық «ортақ жерлер» ретінде қайталанып отырады.

Ал аққу туралы тотемдік түсініктердің көріністері жанрдың түрлі нұсқаларында
сақталғанымен, кей жағдайларда оның орнына қарлығаштың жебеушілік қызметі күшейе

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
түседі. Мысалы, «Қарабатыр» ертегісінде тұтқында жатқан кейіпкерге қарға, сауысқан, тырна, қаз, тіпті аққу да жәрдем бермейді. Құстардың ішінен жалғыз қарлығаш қана батырдың жанайқайына құлақ асып, оның хабарын еліне жеткізіп, құтқарылуына себепкер болады.

Ертегіде бұл эпизод өте әсерлі суреттеледі: «Қарлығаш біраз ұшып барып, қайта айналып балаға қонады. Бала әке-шешесі тұмарды көріп танығанмен, қай жерде жатқанын білмей қалуы мүмкін екенін ойлап, қолын пышақпен сәл жаралап, қанын тұмарға жаудың таңбасы ретінде жағады. Қарлығашқа тапсырмасын айтып, тұмарды мойнына байлап жібереді. Қарлығаш тау асып, көл кешіп, шөл мен қияны артқа тастап, ұзақ жол жүріп, отыз күннен кейін бір ауылға келеді...» [6, 152].

Ертегілердегі уақыт пен кеңістік туралы түсініктер де халық дүниетанымының айқын айғағы. Көркем мәтіндегі уақыт пен кеңістік өлшемдерінің әртүрлілігі жанрдың тарихи қалыптасу жолдарын, поэтикалық эволюциясын танытады. Дәстүрлі қазақ қоғамының өмір салты, табиғатпен етене байланысы, кеңістікті сезіну мәдениеті ертегі құрылымында молынан сақталған.

Ертегі поэтикасында сюжеттік уақыт кейіпкердің әрекетімен тікелей сабақтасып отырады. Оқиға басталған сәттен бастап, уақыт желісі үнемі алға жылжып, қаһарманның бастан кешетін сынақтарына, кездесетін кедергілерді жеңуіне сәйкес дамиды. Бір оқиға екіншісіне ұласып, әрекеттер тізбегі бір бағытта өрбиді.

Қазақ ертегілеріне оқиға мерзімін ұзақ әрі кең етіп көрсету тән болғанымен, сол ұзақ жолды немесе қиян-кескі соғысты қысқа формулалық тіркестермен баяндау – фольклордың берік поэтикалық дәстүрі. Бұл тәсіл оқиғаның уақыттық ауқымын кеңейте отырып, қиял-ғажайып элементтерді күшейтеді.

Қиял-ғажайып ертегілерде тылсым күштермен күрес әдетте түн мезгіліне тән. «Түн қараңғы, төңірек тұңғық тастай» деген сияқты хикаялық сипаттамалар архаикалық ертегілердің негізгі белгілерінің бірі. Түнгі оқиғаның қоюлығы көбіне от жарығымен, оның қасында отырған кейіпкер мен оған тап келетін жалмауыз, жезтырнақ тәрізді құбыжық бейнелері арқылы драматизмін арттыра түседі. Мәселен, «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде ғажайып құлынның тууы да түн ортасында жүзеге асады.

Ертегіде бұл эпизод айрықша әсерлі суреттеледі: Бие күзеткен төре балалары «ештеңе болған жоқ» деп ханға жалған айтады. Сол кезде Кендебай келіп: «Түн ортасында екі балаңыз ұйықтап қалды. Таңға жақын бие бір алтын құйрықты, құндыз жүнді құлын туды. Сол сәтте аспаннан қалың бұлт түйіліп түсіп, құлынды көтеріп әкете бастады. Мен құйрығынан шап еткізіп ұстап қалдым. Бұлтқа араласқан алып құс құлынды алып ұшты, ал құйрық қолымда қалды», – деп болған жайтты баяндайды.

Хан: «Құйрық қайда?» – деп ашулана сұрағанда, Кендебай: «Міне», – деп алтын құйрықты көрсетеді. Сол сәтте бүкіл үй ішін жарық нұр кернейді, ал ханның балалары ұялып төмен қарайды [6, 34].

Ертегілердегі уақыт көрсеткіштерін зерттеу – фольклортануда аса маңызды әрі тың бағыттардың бірі. Себебі ертегідегі уақыт өлшемдері көбіне кеңістік ұғымдарымен қатар өріледі. Батырдың жолға шығуы, қашықтықтарды еңсеруі, түрлі кеңістіктерді артқа тастауы – бәрі де уақыт пен кеңістіктің бір-біріне әсер ететін, біртұтас поэтикалық жүйе екенін дәлелдейді.

Бас қаһарманның жолында кездесетін асау өзен, шөл дала, биік тау сияқты табиғи кеңістіктер оған бөгет бола алмайды. Өйткені фольклор поэтикасына тән заңдылық бойынша, «табиғи ортаның кейіпкер үшін кедергі болмауы – ертегіге тән ерекшелік. Қаһарман қаншалықты алысқа барса да, оны тоқтатар тек қолдан жасалған қастандық қана» [10, 137].

Ертегілердің ішкі жанрлық топтарында мифтік танымның ізі айқын байқалады. Кеңістік көбінесе «өзіміздің» және «бөтен» деп жіктеліп, қарама-қарсылық принципінде құрылады. Әсіресе, қиял-ғажайып ертегілерде адамзаттық әлемге қарсы қойылатын адамзаттық емес кейіпкерлердің (дию, албасты, марту, жезтырнақ, шойынқұлақ, жалғыз

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
көзді дәу және т.б.) мекені нақты айқындалады. Мұндай зұлым күштер көбіне жеті қабат жер
астында, немесе мұхит жағасында, елсіз қалтарыста тұрады.

Аспан әлеміне байланысты кеңістік те ерекше сипатқа ие. Алып «Бәйтерек», алып қара
құс, Самұрық секілді символдық образдар аспан мен жердің арақатынасын белгілеп,
кейіпкердің жер үстіне қайта шығуына түрткі болатын маңызды поэтикалық элементтерге
айналады.

Ертегі кеңістігінің концепциясы көне наным-сенімдермен тікелей байланысты. Ежелгі
дәуірдегі «тірілер дүниесі» мен «өлілер дүниесін» екіге бөліп қарау адамзат санасында өте
ерте, жоғарғы палеолиттен бастап қалыптасқанын археологиялық зерттеулер дәлелдейді.
Көне таным бойынша, о дүниенің көрінісі мен оның тұрғындары бұл дүниедегі шынайы
өмірге мүлдем кереғар сипатта қабылданған. Ш. Уәлихановтың «жер асты адамдарының
белдікті аяқтарына байлап жүретіндігі» жайлы пікірі осы ойдың айқын дәлелі [11, 480]. Бұл
тіл, киім, дене бітімі, жүріс-тұрыс өзгешеліктерін қамтитын белгілер әлем халықтарының
басым көпшілігіне ортақ мифтік түсінік жүйесін құрайды.

Е. Тұрсынов якут мифологиясына тоқталып: «Якуттардың сенімінде өлілер мекенінде,
төменгі әлемде балықтардың аузы мойнында, көзі желкесінде орналасады» дейді [12, 93].
Демек, басқа әлем өкілдерін құбыжық, адамнан бөлек бейнеде көрсету түркі-моңғол
халықтарына ғана емес, еуропалық халықтардың ертегі дәстүріне де ортақ құбылыс. Сол
себепті жалмауыз кемпір, албасты, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу секілді образдар қиял-
ғажайып та, батырлық та, новеллалық ертегілерде түрлі нұсқада көрініс табады.

Мысалы: «Субатыр жалт қарағанда, бойы бір қарыс, сақалы жеті кез, аппақ қудай шал
кіріп келеді...» деп басталатын көріністер зұлым немесе бөтен әлем өкілінің адамзат
болмысынан мүлде бөлек екенін көрсетеді.

Субатырдың алдынан шыққан әлгі шал келісімен-ақ қазандағы етті сұрайды. Батыр
оның бұл талабына көнбей, «бермеймін» деп жауап береді. Сол сәтте шал мысқылдап күліп,
Субатырды бір аяғымен желкесінен басып тұрып, қазандағы етті сүйегімен бірге қылғытып
жеп қояды да, бұрылып кете барады.

Үш батыр дереу желмаяларына мініп, алып шалдың ізіне түседі. Олар үш ай, үш күн
жүріп барып, шалдың бір алып бәйтеректі сүйреп әкеліп, жердің жарығына тығып жатқанын
көреді. Жарыққа үңілгендегі түбі көрінбес шыңырау. Батырлар біраз дауласып, «сен түс, сен
түс» деп тұрғанда, екеуінің батылы бармайды. Ақыры Нанбатыр өзі түсуді ұйғарады.

Ол қылышын қолына алып, беліне арқан байлайды да, жер асты әлеміне қарай түсе
бастайды. Жоғарыдағы екі жолдасы арқанды бірінің ұшын біріне жалғай береді. Бір жүз
қырық арқан жалғағанда ғана Нанбатыр шыңырау түбіне жетеді. Жер астына түскенде ол
күмбез тәрізді үлкен кеңістікке тап болады, ал күмбездің іші бойы бір қарыс, сақалы жеті
қарыс құбыжықтарға толы екен [6, 150].

Мұндай о дүние бейнелері кейіпкердің ең соңғы, ең қатерлі сапары ретінде
сипатталады. Бұл әлем кейде жер асты, кейде жалын атқан дария, кейде биік тау түрінде
көрінеді.

Мысалы, «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде кейіпкер аспанға лапылдап жалын
шашқан от дариясына тап болады. Оның арғы бетіне өту үшін Керкұла ат Кендебайға:
«Алдындағы көрініп тұрған от дариясы. Баратын жерің соның ар жағында. Қазір көзіңді жұм,
мен «аш» дегенше ашпа. Ертерек ашсаң, екеуіміз де ажалға ұшыраймыз» деп ескертеді.
Кендебай көзін жұмып, атпен бірге ұша жөнеледі. Алдымен оған ыстық леп, артынан
ысылдаған жел сезіледі. Біршама уақыттан соң ат «Көзіңді аш!» деп белгі береді.

Көшпелі халықтың дүниетанымындағы кеңістік құрылымы да эпикалық мәтіндерде
айқын көрініс табады. Зерттеулерге қарағанда, дала халықтарының өмір сүру ортасы – ұшы-
қиырсыз кең жазық. Олардың тарихи мекені шығыста Алтаймен, оңтүстікте Тәңірімен (Тянь-
Шань), солтүстікте Оралмен, батыста Қап (Кавказ) тауларымен шектелген. Осы таулардың
сыртында «бөтен әлем» немесе «жау бар» деген түсінік қалыптасқан. Ал бұл кеңістіктің
ішіндегі ұсақ таулар да шекаралық таулар сияқты мәнге ие болып, эпикалық кеңістіктің
табиғатын айқындаған.

Ертегі кеңістігінің «өз әлемі» мен «жау әлемі» болып жіктелуі сюжеттік құрылымда ерекше маңызға ие. Бұл екі ұғым бір-біріне қарама-қарсы болғанымен, екеуі бірге ғана тұтас эпикалық оқиғаны құрайды. Сондықтан да «бұл ұғымдар жай ғана қарсы қойылған категориялар емес, бір-бірінен өзіндік өмір сүрмейтін егіз түсініктер; олардың кезекпен қабысып отыруы арқылы толыққанды сюжет қалыптасады» [10].

Нанбатыр жер асты мекеніндегі адамдарды алғаш көргенде олардың «Мен арықпын! Сен семізсің!» деп шуласып жатқанын байқайды. Батыр бұл әрекетті түсінбей таңырқайды. Сонда көгенделіп жатқан адамдардың бірі басын кеш көтеріп: «Бізді жер астында өмір сүретін, бойы бір қарыс, сақалы жеті кез құбыжық осы жерге алып келген. Күн сайын бізден он шақты адамды таңдап алып, сойып жейді. Сол себепті есік ашылғанда бәріміз «мен арықпын» деп айқайлаймыз. Себебі семіз дегенін бірден алып кетеді» деп түсіндіреді.

Нанбатыр олардың барлығын көгеннен босатып, жер бетіне өз беттерінше шығудың амалын табуға кеңес береді. Алға қарай жүре берген батыр жолай тағы бір есікке кезігеді. Ол есікті ашқанда, ішінде айдай толықсып тұрған ғажайып сұлу қызды көреді. Қыздың жанында бәйтеректі сүйреп қашқан алып шал қисайып жатыр екен. Батырды көрген бойда шал атып тұрып, Нанбатырға тап береді. Бірақ батыр оған мүмкіндік бермей, қылышымен оның басын шауып түсіреді.

Қыз зар еңіреп, қуанышы мен қайғысы аралас күйде былай дейді: «Ағатай, жер бетінің адамын көремін деп ойламап едім! Мен Сабаз деген момын шалдың жалғыз қызымын. Осы құбыжықтардың қолына түскеніме бір жыл болды. Мені құтқара гөр!» – деп шырылдайды [6, 154].

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, ертегі поэтикасында талданған заңдылықтар әр жанрлық түрдің ішкі табиғатына және оны жеткізуші айтушының шеберлігі мен даралығына байланысты түрліше өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Мұны әр ертегі мәтінін өзара салыстыра қарағанда айқын аңғаруға болады. Біздің талдау барысында сөз болғаны — жанрға ортақ негізгі қағидалар мен жалпы поэтикалық заңдылықтар ғана.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
2. Гринцер П.А. Стилистическое развертывание темы в санскритском эпосе // Памятники книжного эпоса. – Москва, 1978.
3. Серебряный С.Д. Формулы и повторы в «Рамаяне» Тулсидаса // Памятники книжного эпоса. – Москва, 1878.
4. Мальцев Г.Н. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. – Ленинград, 1989.
5. Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 232 б.
6. Қазақ ертегілері. 4-том. – Алматы, 1989. – 304 б.
7. Селиванов Ф.М. Гипербола в былинах // Фольклор как искусство слова. – Москва, 1975. вып. 3. С.9.
8. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – Москва, 1989.
9. Юдин Ю. Героические былины. – Москва, 1975.
10. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
11. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1961. – 480 б.
12. Тұрсынов Е. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы, 1973.

References

1. Qasqabasov S. Qazaqtyñ halyq prozasy. – Almaty: Ğylym, 1984. – 272 b.
2. Grincer P.A. Stilisticheskoe razvertyvanie temy v sanskritskom epose // Pamyatniki knizhnogo eposa. – Moskva, 1978.
3. Serebryanyj S.D. Formuly i povtory v «Ramayane» Tulsidasa // Pamyatniki knizhnogo eposa. – Moskva, 1878.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences

4. Mal'cev G.N. Tradicionnye formuly russkoj narodnoj neobryadovoj liriki. – Leningrad, 1989.
5. Berdibaev R. Qazaq eposy. – Almaty: Ğylym, 1982. – 232 b.
6. Qazaq ertegileri. 4-tom. – Almaty, 1989. – 304 b.
7. Selivanov F.M. Giperbola v bylinah // Fol'klor kak iskusstvo slova. – Moskva, 1975. vyp. 3. S.9.
8. Lazutin S.G. Poetika russkogo fol'klora. – Moskva, 1989.
9. YUdin YU. Geroicheskie byliny. – Moskva, 1975.
10. Ybyraev Ş. Epos әлемі. – Almaty: Ğylym, 1993. – 296 b.
11. Uәlihanov Ş. Таңдамалы шығармалар. – Almaty, 1961. – 480 b.
12. Tursynov E. Genезis kazahskoj bytovoj skazki. – Almaty, 1973.

ПОЭТИКА ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКИ: ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ЖАНРОВОЙ ПРИРОДЫ И ОБРАЗНОГО МИРА

АУЕСБАЕВА П.Т.^{1*} , КӘДІРХАНОВА С.С.² 

*Ауесбаева Пакизат Тенизбаевна¹ - Кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, Казахстан

E-mail: ksaryarka@inbox.ru, <https://orcid.org/00000-0002-7716-9715>

Кәдірханова Сандугаш Серікбайқызы² – Докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: sandugash_kadirkhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-2416-1957>

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные аспекты поэтики жанра волшебной сказки. Отмечается, что поэтические особенности сказочного повествования варьируются в зависимости от индивидуальных качеств рассказчиков, что является характерным для данного жанра. Проверка этого положения возможна путем сопоставления сюжетных моделей различных сказок. В работе анализируются общие закономерности, присущие поэтике сказочного жанра, а также выявляются ключевые моменты, раскрывающие типологическое сходство сказок тюркских народов.

Общие мотивы, свойственные тюркскому сказочному наследию, обусловлены типологическими признаками древних и более поздних обычаев, норм и традиций. В богатом сказочном фонде многих народов мира сохранились мотивы, восходящие к архаическим формам семейных отношений, которые выполняли функцию сюжетных движущих элементов и в сказках тюркских народов. В процессе взаимовлияния и культурного взаимодействия древние мотивы и сюжеты развивались, наполнялись новыми смыслами, а существовавшие у других народов тенденции проникали в локальные образцы сказочной поэтики, формируя их своеобразный художественный колорит.

В заключение подчеркивается, что типологические сходства в сказках тюркских народов могут быть предметом всестороннего изучения как в аспекте сюжетных и мотивных структур, так и в системе поэтических элементов и образных моделей. В рамках данной статьи рассмотрены лишь некоторые аспекты этой обширной проблемы.

Ключевые слова: сказка, сюжет, мотив, поэтика, типологическое сходство.

THE POETICS OF THE FAIRY TALE: ARTISTIC PRINCIPLES OF GENRE NATURE AND IMAGERY

AUYESBAYEVA P.T.^{1*} , KADIRKHANOVA S.S.² 

*Auyesbayeva Pakizat Tenizbayevna¹ - Candidate of philological sciences, associate professor, M.O. Auezov institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ksaryarka@inbox.ru, <https://orcid.org/00000-0002-7716-9715>

Kadirkhanova Sandugash Serikbayevna² - Doctoral student, Al-Farabi kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: sandugash_kadirkhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-2416-1957>

Abstract. The article examines specific aspects of the poetics of the fairy-tale genre. It is noted that the poetic features of fairy-tale narration vary according to the individual characteristics of storytellers, which is typical for this

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences genre. This assumption can be verified through a comparative analysis of the plot structures of various tales. The paper identifies the general laws inherent in the poetics of the fairy-tale genre and highlights key elements that reveal the typological similarities of the fairy tales of Turkic peoples.

The common motifs characteristic of the Turkic fairy-tale tradition stem from typological features of ancient and later customs, norms, and traditions. In the rich folklore heritage of many peoples of the world, motifs tracing back to archaic forms of family relations have been preserved, functioning as narrative-driving elements in the fairy tales of Turkic peoples as well. Through processes of mutual influence and cultural interaction, ancient motifs and сюжет patterns evolved, acquired new meanings, and tendencies found in other cultures penetrated into local models of fairy-tale poetics, giving them a distinctive artistic colouring.

In conclusion, the study emphasizes that the typological similarities in the fairy tales of Turkic peoples can be comprehensively examined either through their plot and motive structures or through their system of poetic elements and imagery. This article focuses only on several aspects of this extensive subject.

Key words: tale, plot, motif, poetics, typological properties.

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТІҢ ЖАҢА ҚАҺАРМАНДАРЫ

ОРДА Г.Ж. 

Орда Гүлжахан Жұмабердіқызы – Филология ғылымдарының докторы, доцент (ӘӨИ), М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: gulzhahan_orda6882@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5930-3784>

Аңдатпа. Мақалада М.Әбдәкімұлының «Сүлеймен қарақшы» хикаяты талдау нысанына алынған. XX ғасырдың бірінші жартысында Оңтүстік өңірінде болған тарихи оқиға жекелеген тұлғалардың тағдыр тауқыметімен суреттелген. Хикаяттың негізгі кейіпкері Сүлеймен бейнесін ашуда жазушының портрет, кейіпкер сөзі, диалог, монолог, түс, эпизод, сюжеттерді пайдалану шеберлігі нақты мысалдармен айшықталған. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Өзбекстанның астанасы Ташкенттегі адам жегіш жөйттермен, Тәжікстан тауларындағы басмашылармен алысқан кейіпкерлер өмірі ертегілер мен батырлық эпостардағы жекелеген мотивтермен салыстырыла зерттелген. Батырлық жырлардағы суға салса батпайтын, отқа салса жанбайтын батырлардың өмірде болғаны Сүлеймен мен Қараманның өмір жорықтарынан көрінеді. Он бес жасынан бастап тас төсеніп, мұз жастанған Қараман, Сүлеймен батырлардың Қазақстанмен бірге Орта Азия халықтарының сүйікті қаһарманына айналуы нанымды бейнеленген. Кеңес өкіметіне жақпағандықтан, қазақ пен өзбек елінде жүріп бірнеше рет тар қапасқа отырғандығы олардың бейнесін аша түскен. Бір дәуір мен бір өңірде өмір сүрген қазақ батырларының Тәшкенде тізе қосып жауларымен бірлесе алысқаны – өмірден алынған, ел аузында атадан-балаға аңыз болып жеткен шындық екені ғылыми тұрғыда дәлелденген. Аңыздың артында өмір шындығы жататыны тәрізді екі батырға қатысты аңызға бергісіз әңгімелердің де өмірден алынғанына көңіл аударылған. Жазушының өмір шындығын көркем шындыққа айналдырудағы көркемдік ізденістері нақты мысалдармен айшықталған.

Түйін сөздер: проза, қаһарман, портрет, кейіпкер сөзі, диалог, монолог, түс, эпизод.

Кіріспе.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экокүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» нысаналы бағдарламасының «Әдеби өлкетану» тақырыбын зерттеу мақсатымен Түркістан облысы мен Шымкент қаласындағы бірсыпыра қаламгерлердің шығармашылығы зерттеу нысанымызға айналды. Солардың бірі – қазіргі қазақ прозасының көрнекті өкілдерінің бірі Момбек Әбдәкімұлы.

Жазушы шығармаларына XX ғасыр басындағы Қазақстанның Оңтүстік өңіріндегі алуан түрлі оқиғалар арқау болды. Ол – XX ғасыр басындағы зұлматтар, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің Оңтүстіктегі қаһармандары, кеңес өкіметінің орнауы, басмашылар мен жөйттермен күрес, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, Қараман, Сүлеймен қарақшылар өмір сүрген дәуірдегі өлке тарихы туралы бірнеше шығарма жазып, қазақ әдебиетінде Оңтүстік өлкесінің көркем шежіресін жасап жүрген жазушы.

«Зобалаң» романына 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың басталуы мен оның зардаптары, ҚазАКСР-ы және Өзбек КСР-ының халкомкеңестері мен орталық атқару комитеттерінің шешімімен салынған Шымкент-Ташкент төте теміржолы құрылысы туралы мәліметтер нақты деректер негізінде көркем суреттелген. Жазушы деректіроманда архив деректері мен ашаршылықты көзімен көрмен көнекөз қариялардың естеліктері негізінде зобалаң жылдарға жан бітірген.

«Қараман қарақшы», «Сүлеймен қарақшы» хикаяларында ел ішінде «Қарақшы» атанып, аттары аңызға айналған Қараман мен Сүлейменнің ерлігі жан-жақты суреттелген. Жазушы бала күнінен құлағына таныс кейіпкерлер туралы ел ішіндегі аңыз-әңгімелерді жинай жүріп, көз көргендердің әңгімелерін тыңдай жүріп бүкіл өмірін қазаққа арнаған батырлардың көркем бейнесін жасаған. Олардың өмір сүрген кезеңдері де ел басына ауыр күн туған XX ғасырдың бірінші жартысымен тура келді. Патшаның жұмысқа қазақтан жігіт алуы, Қазан төңкерісі, кеңес өкіметінің орнауы, байлар мен ауқаттылардың дүние-мүлкін

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
тәркілеу, колхозға ұжымдасу, 1920-1921, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, екінші дүниежүзілік соғыс – елді тұралатып тастаған қасіреттер жылдар еді. Жаужүрек батырлар ат үстінде жүріп қанішерлер мен баскесерлерді, байларды тура жолға салу үшін оларды тонап, қолға түскен дүние мүлікті кедей кепшікке таратып беріп, халықтың сүйікті қаһарманына, батырына айналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдарға тән жүйелеу, жинақтау, герменевтикалық талдау, сипаттау, салыстыру әдістері пайдаланылды.

Фольклортанушы ғалымдардан фольклор мен әдебиеттің өзара байланысы жөніндегі С.Қасқабасовтың, эпостың негізгі ерекшелігі туралы Ш.Ыбыраевтың, әдебиеттанушы ғалымдардан монолог туралы Т.Бекниязовтың, диалог туралы С.Мақпыровтың, көркемдік компоненттердің атқаратын қызметі жөніндегі Т.Рахымжановтың, психологизм туралы Б.Майтановтың пікірлеріне сүйене отырып ғылыми пайымдаулар жасалды.

Отандық ғалымдармен бірге орыс әдебиеттанушыларынан портреттің атқаратын қызметі жөнінде Л.Тимофеев пен С.Тураевтің, сюжет жөніндегі Г.Поспеловтың пікірлері басшылыққа алынды.

Сонымен бірге автордың қазіргі қазақ әдебиетіндегі түрлі мәселелерді зерттеп жүргені әдебиеттегі қазақ әйелі бейнесінің трансформациялануы, қазақ және тува әдебиеті мәтіндеріндегі эмоцияның ерекшелігі [1], қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер [2] туралы зерттеулерінен байқалады. Ұсынылып отырған мақала автордың бұған дейін зерттеп жүрген мәселелерін және бір қырынан толықтырады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Отызыншы-қыркыншы жылдары Ташкенде басмашылармен, жөйттермен күресіп жүргенде Ұлы Отан соғысы басталды. Военкоматқа барып қанша сұранса да Ташкенде тіркеуі жоқ, ешқандай құжаты жоқ қырықтан жаңа асқан Сүлейменді елуден асып кеткенсің деп соғысқа алмаған. Жиырма үш жасында қарақшы аталған Сүлеймен өз өмірі мен істеген ісі туралы былай дейді: «Дегенмен, мен өзімді қарақшы санаған емеспін. Ілкіде, жастық кезімде аласапыран күндерді бастан өткеріп жүргенімде адамға жақпайтын талай қылықты жасаған шығарамын. Иә, жасағаным анық қой. Бірақ оларды – өзімді, қала берді өзге әлсіздер мен момындарды қорғау үшін жасадым. Жасамасам болмады».

Оның қазақ аштықтан қырылатын жылдары ұрылардың Өзбекстаннан, Қырғызстаннан айдап келген жылқыларын ауыл-ауылға таратқаны да, колхоздың малын елге бөліп бергені де өмірден алынған шындық. Ленгирдің мал базары мен Алай базарындағы бассыздықтарды жолға салып, Қарағандыдан келген Сүлейменді мүгедек еткені, Қырғызстандағы Сүлейменді жайратуы, Қажымұқанмен белдесуі, өзі ұсталып кеткенде әйелін бір бұзаулы сиырға сатқан молданы шайханада бауыздауы және басқа шытырман оқиғалар өмірден алынғандығымен құнды. Өмірінің соңғы күні де өзіне таныс елес-адамды бір күнде екі рет көрген Сүлеймен талқанының таусылғанын шамалап, кетерінде: «– Дүйсенбек, биыл алпыс тоғызға келдім. Он алты жасқа дейінгі өмірімді есептемегенде, қалған ғұмырымның барлығы дала мен тау арасында қыран сияқты қалықтаумен өтті. Осыған орай кейде ойлаймын, ажал маған үйде емес, далада тап болады-ау деп. Қош болғайсың. Бұрындары кездескен кездерімізде артық-кем қылық көрсетіп, ағат сөйлеген жерім болса кешкейсің, інім», – деп інісімен қош айтысып қоштасты. Алпыс тоғыз жасында жүрек талмасынан кеткен Сүлейменнің он алты жасынан кейінгі өмірінің бәрі далада ат үстінде өтсе, ақырғы демі де үйінде емес, қазақтың кең даласында шығып еді.

«Сүлеймен қарақшы» – Төле бидің алтыншы ұрпағы Сүлеймен туралы хикаят. Шытырман оқиғаға толы шығармада қылмыстан аяқ алып жүру оңай емес. Олар мемлекеттік дәрежеге көтерілген сыбайлас-жемқорлықтың түп тамырына балта шабу үшін бүкіл өмірлерін арнады. Қашан да әділдік үшін ат үстінен түспей атыс-шабыс үстінде жүретін батырлардың өмірі бір қарағанда Мысырда жүріп ұры-қарысы жоқ, алаяқтары жоқ бейбіт мемлекет орнатам деп шарқ ұрған Сұлтан бейбарыс бабамыздың өмірін көз алдымызға елестетеді.

Негізгі оқиға Сүлейменнің ата-бабаларын таныстырудан басталады. Батырлар тәрізді Сүлейменнің де өмірге келуі тосын құбылыстарға толы. Анасының аюдың жүрегіне жерік болғанының өзінен болашақты аю тәрізді бір алыптың дүниеге келетінін байқауға болады. Оны жазушы екі кейіпкердің диалогына сыйғызған:

«Сонда Жұмакүл:

«Ұйқыдан жаңа оянып, көк шырша мен көк аршаның дәмі қанына әлі сіңбеген аюдың шикі жүрегі болса, көңілім бір жайланып қалар еді-ау, ата. Өткенде жеген төрт аюдың жүрегі құмарымды баспай жүр», – дейді.

«Ә, онда саған қысқы ұйқыдан ұрғашыларынан кейін оялатын марғау еркек аюдың жүрегі керек екен де. Күйеуіңе айт. Дәл қазір сонау Қырыққыздың үстіндегі қырғыз асуындағы шатқалда еркек аюлар жаңа ғана үңгірден шығып, көкке енді бас қойды. Денелеріне көктің дәмі әлі сіңбеген солардың бірін атып алсын. Құдай қаласа, содан кейін аюдай айбатты бір ұл туарсың», – деп жөніне кете барыпты...

Мұны естіген Мәмен дереу Қырыққызға жол тартып, сол жерде аңшылар жалдап, бір еркек аюды аттырып алады да, жүрегін ауылына алып келеді. Қаны тамған келтектей жүректі көргенде Жұмакүл ай-шайға қарамай, апыл-ғұпыл шайнамай жұта салады. Содан бір күн өтпей-ақ жанын қинаған жерік сап басылыпты» [3]. Жерік асын жемесе басыла қоймайтын жеріктің бесінші аюдың жүрегі ғана басқанының өзі – ерекше құбылыс еді.

Сегіз айдан кейін туылған ұлға Сүлеймен деп ат қойылды, бірақ ол тоғыз жасында әкесі Мәменнен, он бір жасында анасы Жұмакүлден айырылып тұлдыр жетім болып өсті. «Тірегім – Төле, түбім – Қожамжар, атам – Дауылбай бай болса да, әкем Мәменнен мұралыққа бір тышқақ лақ та қалмағанына ренжимін кейде» дейтін Сүлеймен ешкімге алақанын жаймай, өз күнін өзі көріп есейді.

Сүлеймен он алты жасында нағашысы Көбектің айтуымен асау құнанды құрықсыз-ақ жерге жығып салғанымен таныла бастаса, он жетіге келгенде қарақшы атанған нағашысы мен Әріпбай, Тастан, Әмір, Кендір тәрізді жаужүрек барымташылардың қатарына қосылды. Алғашқы сапарда барымтаның не екенін білмейтін, ұзақ сапарға шығып көрмеген сұрағы көп балаң жігіт оқырманның көз алдында жауырыны күжірейіп тұлғаланып өсе береді.

Жазушы оның бұл сапарының оң емес екені жөнінде былай дейді. «Сүлеймен атты ер-тоқымын түзеп, қос тартпасын бекем етіп тартты: «А, Құдай, жолымды оңғара көр», – деп атқа қонды... Бірақ дәл осы сәтте Сүлеймен Құдайды аузына алғанымен Құдай қош көрмейтін, адамшылыққа жат іске аттанып бара жатқанын, Құдайдың ұрыға емес, малынан айрылып, аңырап қалған тоналушыға жақ болатынын ойламады». Алғашқы оқиға Сүлейменнің бойындағы алапат күшін байқатса, екіншісі оның Алланың қаламаған жолына бара жатқанының белгісі ретінде алынған. Осы тәрізді жекелеген эпизодтармен кейіпкер бейнесі сомдалып, толығып отырады. Оны Әулиетаста тау қабыланын, Аюқұлағанның сайында құлынды биеге шапқан жабайы қабанды жалаң қолмен алуынан көреміз.

Досалы бидің тапсырмасымен Досыбай, Қосыбай бектің ауылындағы сыбайластары Елсапа арқылы жылқының жайын білген қарақшыларға жылқышыларды байлап тастап, бір үйірді алдына салып айдап кету қиынға түскен жоқ. Бес-алты кісі атымен сыйып кететін ебелектен там жасау, ағысы қатты Шыршық өзенінен атпен өту тәрізді барымташылардың ісі олардың батырлығы мен шалт қимылдарын, өз істерінің кәнігі шеберлері екенін толықтыра түседі.

Көбектің «Әр ұрының сезгіш ит сияқты бөлекше бір сезімі болады. Бірақ оны басқаларға айтпайды» – деген сөзін Әулиетасты табуды ашып айтпауынан, Елсапаның арқыраған тажалсудың ортасындағы өткелдің құпиясын айтпауынан байқауға болады. Бұл – ұрылардың өз заңы.

«Кеше ғой, үңгір ішінде жаттық. Бүгін ашық даладамыз. Егер мұндайда жаңбыр құйып кетсе не болмақ?» Бұл – болашақта жапан далада құйған жаңбыр асты мен соққан боранның өтінде жалғыз өзі талай рет қалып кетуіне тура келетін Сүлейменнің; сондай сәттерде кешегі түсіне кірген ақбоз ат мінген қара киімді, қара сақалды кісімен тілдесіп отыратын Сүлейменнің; екі мәрте сондай боранды түндерде аш қасқырлардың қоршауына қалып,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
олардан тек күштілігінің арқасында ғана аман құтылатын Сүлейменнің; келешекте тұрақсыз өмір, талай жердің дәмін татырған күрделі ғұмыр өткізетін Сүлейменнің; жұрт өзін Құдайдай көріп, алдында құрдай жорғалайтын, күллі Тәшкеннің ұры-қарақшыларының піріне айналатын, олар үшін ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс болатын Сүлейменнің; небір соттар мен прокурорлар өзін көргенде тұтығып сөйлей алмай қалатын Сүлейменнің; ал әзірше Қайыршақтының түбінде топырақ төсеніп, тас жастанып жатқан Сүлейменнің ойы еді. Авторлық сипаттама мен кейіпкер монологу оның болашағынан хабар береді.

Екінші көзге түсетін мәселе – батырдың өзіне лайық ат таңдауы. Батырлық эпостарда батырдың өзіне серік болар тұлпар таңдау мотиві хикаятта да сақталған. Шыршықтан жылқы айдап келе жатқанда жолда туған биенің құлынын сойдырмай, қоржынға салып алып келгені, төрт жылдан соң оның өзіне лайық қарагер ат болуынан батырлар тәрізді өзіне ат таңдауы көрінеді. «Ат жақсысы иесінің ісінен жаңылмайды» дегендей, Қазығұртта қасқырлар қамағанда оған көмектескен қарагер ат Сүлеймен басмашылардың зынданынан қашып шыққанда артынан іздеп келген болатын. Қарагерінің арқасында қасқыр мен Зүндін жөйтке жем болмай, басмашылардың оғынан аман қалды.

Шығарманың этнографиялық бояуын Тойдағы Шақпақ, Жуантөбе, Батырөлген жырасынан айналып өтетін аламан бәйге, отыз-қырық атты шабандоз бірден лап қоятын көкпар, түйе балуандардың күресі қанықтыра түскен. Ордабек болыс қосқан сегіз құнанның ешқайсысы бәйгеге іліне алмауы оның намысын қайраса, Сүлеймен атын асқақтатты. Ордабектің атбегісі баптаған ақжал ат аламан бәйгеден екінші болып келіп, бес жылқы, елу сомды қанжығасына байлады. Осы сәтті жазушы былай суреттеді: «Бір күннен кейін күрес пен көкпардан ешкімге дес бермеген жігіттеріне разы болып, көңілі масаттанған Ордабек байбатша Билікөл жерімен қош айтысып, би-болыстарын, шабандоз-атбегілерін, атқосшы-қызметшілерін, жалпы, өзімен бірге тойға келген үш жүздей қалың нөкерін ертіп, елге, Қазығұртқа қарай бет түзеді». Ордабектің осы жүрісінен оның сән-салтанатымен жүретіні ғана емес, мамыражай замандағы қазақ даласындағы той-думанды көреміз. Осы тыныштық араға көп жыл салмай, оқырманның көз алдына өзгереді.

Түйе балуандардың күресіне Верный ұлығы алып келген екі орысқа екі қазақ қарсы шықты, соның бірі Сүлеймен болатын. Бірінші қазақ алғашқы күресте жеңілген соң, Сүлейменді Төле би бабасының әруағы қолдап, өзіне ғана көрінетін елес-адамның ақылымен тізеден шалып, дию орысты бірінші белдесуде жер қаптырды. Он жеті жасар Сүлейменге жиырма бестегі Некалайды алу оңайға түскен жоқ. Бір тойда үлкен қаладан келген екі орысты жеңген Сүлейменге бүкіл Жетісу, Сырдария облысының ең мықты түйе балуаны деген атақ оңайлықпен келген жоқ.

Оның сырт тұлғасына қарап Досбол, Естемес билер, Елтай төре, Сүгірәлі болыс та Сүлейменнен балуан шығатынына сенді. Керімбай болыстың алты алашқа берген тойына бара жатып Құлажан мен Сүлейменнің танысуы «Ер шекіспей, бекіспейтінін» көрсетеді. Бұл той Құлажан, Нұржан, Дүйсен, Сәт, Сүлеймен тәрізді перілерді бір-біріне жақын таныстырды. Досалы оны Тәшкен мен Верныйдағы балуандар мектебінде оқытқанда ол болашақта Қажымұқан тәрізді балуан болар еді, бірақ би оны басқа жолға салды. Сүлеймен алдымен бозаға тойған Сайрамның сегіз өзбегін бір өзі сілейтіп салса, кейін қырғыздардан елу жеті жылқыны барымталап қайтты.

Келесі көңіл аударарлық мәселе – қазақтың игі-жақсылары халқын жаттан да, жаудан аман алып қалғаны, бай-болыстары ауыл аймағын асырағаны. Оны Досалы бидің ашаршылық кезінде қамбада астығы, қорада малы таусылғанша асырағаны растайды. Бұл жұтта бидің мініс аттарынан басқа төрт түлігі түгел ашыққан жұртқа таратылса, оның ішінде Сүлейменнің «түйе балуан» бәйгесінде алған үш жылқы мен үш танадан көбейген біраз малы қоса кетті. Осындай сәтте Досалы Көбек бастаған барымташыларын қырғыз елінен мал айдап келуге жұмсайды. Әріпбай, Тастан, Кендір, Әмірлер жорық үстінде дию күш, қабылан жүректі Сүлейменнің бетін қағып жүретін Көбекті қатардан қалдыруға ынтық емес. Осы сапарда Көбек мертігіп өмірден озды. Бар сүйенішінен айырылған Сүлейменге нағашысынан айырылу оңай болған жоқ.

Сеніміне кірген Сүлейменге қыз айттырып жүрген Досбол би өмірден өткен соң, Ордабек болыстың Арғынның Алтай тармағына жататын Мөңке деген кісінің Балдықыз атты қызын Сүлейменге әйелдікке алып беруі – бай-болыстар туралы қалыптасқан біржақты көзқарасты жоққа шығарады.

Кеңес өкіметі орнаған соң, Ордабекті Оралға жер аударуы, онымен қоймай, міліса нәшәндігі болып жүрген баласы Ноғайды қудалуы, Қазығұрт, Бадам болыстықтарын билеген Сүгірәлі, Жүндібай, Құрбанәлі болыстар мен Естемес, Баймұса, Токбай билердің ел билеуден шеттетілуі, Кеңес өкіметінің адамы Құлтанды көкпарша сүйреген, байлардың қолшоқпары болған Сүлейменнің он жылға сотталуы – жаңа өкіметтің ел басқару жүйесіне алып келген озбырлығы еді.

Қалың қазақ әлдеқашан жаңа өкіметке мойынұсынғанмен, Алай тауының терістігі мен Ферғана жазығындағы басмашылар мен қарақшылар бәлшебекке бағынбай жүрген. Бұл кезде Сүлеймен баяғыда тауда қалған Төркекелді мен Аязбекке кездесіп, үш «арлан» бірден Қоқанға тартқан. Фольклортанушы ғалым Ш.Ыбыраев көне эпостың жеті түрлі белгісін санапалап көрсеткенде, солардың бірі – «аңшы, мергендердің зұлым күштерді жеңе жүріп мұратқа жетуі», – дейді [4]. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, эпостардағы осы мотивті Сүлейменнің түрлі зұлым күш иелерін жеңе жүріп мұратына жетуінен көреміз.

Әдебиеттанушы ғалым Б.Майтанов «Психологизм – көркемдік бейнелеу принципі, ойлау типі, жазушы талантының төл белгісі әрі стиль көрінісі», – деген пікіріне сүйенетін болсақ [5], психологизмнің көркем шығармада қолданылатын амал-тәсілдерінің бірі – түс көру. Жазушы түсті болашақты болжау ретінде алған. Әулиетас үңгіріндегі түс пен түсіндегі «Балам, тиіспе оларға! Олардың күні сенен кем емес», – деген апасының, ақбоз атқа мінген, қара киімді, қара сақалды шалдың «Әй, балам, жарадың! Болашақта үлкен балуан болады екенсің. Бірақ ылғи мал қуып, болмаса қанға араласып жүресің-ау деймін», Ташкен түрмесінде және түсіне кіріп «Отырған өзің, ал анау майдан ортасында жүрген сенің өмірің», – деген сөздерінен оның болашағын болжауға болады. Үнемі түсінде қан майданның ішінде атоылап жүретін өзін көретін түсті он реттен аса көрсе, сол түс Ташкен түрмесінде де қайталанып отыруы тегін емес.

Әр тараудағы оқиға араға бірнеше жыл салып өрбиді. Көбек өлгеннен бері «Қаратау мен Қазығұрт, Шу мен Сыр арасындағы сайын дала төсіндегі жұртты сансыратып жіберген алапат жұт – жылан мен жылқы қатар келген «жылантақырдың» өткеніне үшінші жыл. Бұл 1921 жыл еді». «Қырғыздардан айдап келген баяғы елу жеті жылқының ішінен Досалы ту семіз он бес бие мен үш айғырды бөлек алып қалып, қалғандарын ашыққан жұртқа таратып берген». Сүлейменнің бұл кездегі жұмысы – он бес биеден тараған қырық шақты тай-құнанды күзету.

Бұл кезде Ордабектің Ноғайы Тәшкендегі оқуын бітіріп келіп, Шымқаладағы жаңа өкіметтің жұмысына тұрған. Соның айтуынша жаңа өкімет жерімізді болыстық кеңестерге бөліп билейтінге ұқсайды. «Біз мына шеті Сайрам, батысы Қазығұрт, шығысы Ақсу болып, Көксәйек пен Бадам болыстығына кіретін болыппыз» деген әңгімесін өрбіткен Досбол Сүлейменге Ноғайдың етегінен ұстауға кеңес береді.

Ноғайдың шақыруымен келе жатып тағы бір тосын оқиғаға тап болады. Түлкібас пен Бадамның жақсы жерлерін кірмелердің иемденіп, шошқа бағуы – сол тұстағы қазақ даласын жайлаған қасірет еді. Қазақ жаңа өкімет келген соң осылай шұрайлы жерлерінен айырылып, тастақ, шөлейт жерлерге ысырыла бастады. Соның бір көрінісі – орыстардың жабылып Сүлейменнің астындағы атын тартып алып, өзін жаяу жібермек болуы. Кеудесінде жаны барда ешкімді басындырмайтын ол орыстың побын өлтірген соң, Ноғайға да бармай, елден қашып Қоқанға бет түзейді.

Монолог жөнінде әдебиеттанушы ғалым Т.Бекниязов былай дейді: «Монолог, сөйлету – драмалық шығармадағы, сондай-ақ басқа әдеби шығармадағы кейіпкердің ішкі көңіл күйін білдіретін толғау сөзі: кейіпкерді сөйлету тәсілі. Монолог кейіпкердің өзімен өзі сырласқандай, ойланып-толғанғандай болып айтатын сөзі» [6]. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, кейіпкер бейнесін толықтыруда монолог үлкен қызмет атқарады. Оны

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Сүлейменнің жапан далада жалғыз қалған шағындағы мына монологынан көруге болады: «Ит, кәпір-ай, жанындағы арсалаңдаған ит секілді мас жігіттерінің сөзін сөйлеп, өзіме тиіспегенде, ажал таппас еді-ау. Өзінен болды. Несі бар, жынымды қоздырып. Титтей да обал жоқ өліміне. Бұдан былай қалғандары қазақтарға тиіспей жүретін болады. Соның кесірінен Ордабекке бара алмай, екі өлі қасқырдың жанында жатысым мынау айдалада».

Әдебиет пен фольклордың байланысы жөнінде фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов былай дейді: «Бүгінгі қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыт, ағым, стиль мәнерінде жазылған шығармаларда көрініп жүрген постмодерндік белгі есебіндегі адам мен хайуан арасында жақындықтың болуы, бір адамның екіге бөлінуі, кейіпкердің іс-әрекеттерінің түсінде атқарылуы, қаһарманның сандырақ халге түсіп, елес көруі сияқты көркем тәсілдер фольклорда ертеден бері мотив, не сюжет түрінде қолданылып келген үрдіс екені аян» [7]. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, шығармадағы кісі-әруақ – фольклорлық мотив. Жапан далада қасқырлар қамағанда «Қорықпа, балам, бұлар аңның бөрісі болса, сен адамның арыстанысың. Біреуін жарақаттасаң болды, қалғандары тым-тырақай қашады», – деп құлақ түбінен сыбырлаған қап-қара сақалды кісі жылыстап кете барды. Қара сақалды осы кісі баяғыда күресте тізеден шал деп ақыл беріп бір көмектессе, бүгін қасқырлардан қорықпа деп қасында тұрды. Осы тұста автор Төле бабаны желеп-жебеп жүретін ақбоз атты, қара сақалды әруақ-кісі туралы аңызды пайдаланады. Төле өлген соң, одан тараған ұрпақтарын айналшықтап жүретін кісі-әруақ енді Сүлейменнің жебеушісіне айналған.

Түрке, Көкен, Дөңбай, Сүлеймен Аязбек, Сиязбек, Төркекелді, Салықбайлар басмашы Срайылдың зынданынан қашып шыққанмен Түрке, Дөңбай, Көкендер Бошбай басмашының қарақшыларымен болған алғашқы шайқаста шейіт болды. Салықбай тәуіптің оғынан өлген соң, бірбет Сүлеймен оның кегін алу үшін қайта барып үйдегі төртеуді түгел жер жастандырды.

Сүлейменді қызылдардың тыңшысы деп түсінген басмашы Тұрлыбайдың үш күн суық жер төледе қорлауы, Сүлейменнің оны қыстың күні ағып жатқан суға тастап кетуі, кейін араға бірнеше жыл салғанда Тәшкенде қайта кездесіп Сүлейменге шектен тыс өшпенділік көрсетуі тәрізді шытырман оқиғалар біріне-бірі жалғаса өрбиді. Әр оқиғаның астында жатқан қастандық, жауыздықпен күресе жүріп Сүлеймен де тәжірбие жинақтап, ширығып келеді.

Көркем шығармадағы әдіс-тәсілдің бірі – оқиғаға қатысты ел ішіндегі аңыз-әңгімелерді тиімді пайдалана отырып, негізгі оқиғаны ашу. Биеге шаппаған соң, көзін байлап қойып өз анасына салғанын білген Ақжалдың құз басындағы жартастан өзін тастауына қатысты аңыз жылқының тектілігі үшін алынғанмен, Парманқұл мен Сүлеймен де осындай текті қазақтардың бірі екенін көрсету мақсатында пайдаланған.

Сюжет жөнінде әдебиеттанушы ғалым Г.Поспелов былай дейді. «Сюжет – явление форму потому, что именно через него наибольшей мере писатель осуществляет творческую типизацию воспроизводимых им общественно-исторических характеров» [8]. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы шығармадағы оқиғалар арқылы қоғамдық-тарихи кейіпкердің толық келбетін жасаған. Тәшкенде адам жейтін жөйіттермен күресуі, Қоқанда екі жыл жүргенде Исламқұл мен Шалпар адамдарының қастандық жасауы, Сүлейменнің олардан кек алуы, Қоқанды қарақшылар мен баскесерлерден тазалауы, өзіне қастандық жасағандардан кек алуы, тәшкендік Бекаба жұмсаған Құрақты тұтқындауы, Тұрдақтың қол-аяғын сындырып, тілін тілгілеп жазалауы, өзін түрмеге жапқан Құлтанды неше жылдан кейін іздеп келуі, Итжеккенде қара Иванды өлтіріп түрме бастығының көмегімен Тәшкенге келіп, бандылардың шаһары Ташкендегі Алай базарында Бекабаның алты жендетін жайратып салуы, Қоқанда Сүлейменді өлтірмей келгені үшін Құрақты Беабаның мүгедек етуі, Сүлейменнің Құрақты іздеп келуі, Бекабаның жөйіттерімен алысуы – тәрізді Сүлейменнің басынан өткен шытырман оқиғалар оқырманын баурап отырады.

1932 жылы мешінде отыз төрт жасына дейін Итжеккенге айдалған Сүлейменнің кейінгі өмірі бір мың тоғыз жүз қырқыншы жылдардың басына дейін күллі Өзбекстанды дірілдеткен жөйіттермен алысумен өтті. Бұл кезде Ташкендегі қазақтардан бас көтерер Парманқұл мен

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Қараманды қарақшы деп соттатып, Қараман Барсакелмеске жер аударылған. Алай базарында төбелесті деп ұсталған Сүлейменді Мамажан шығарып алып, оны Қараман, Парманқұл, Пархадпен таныстырады. Бұл кезде Сүлейменді қазақтар, Ташкен жұрты Қараманды «қарақшы» атап кеткен болатын. Сүлеймен, Пархад, Парманқұлдардың алты ай бойы Ташкенге жан сауғалап жеткен аш қазақтарды тойындыруы олардың болмысын ашуға қызмет етеді.

Шығармадағы көркемдік компоненттердің атқаратын қызметі жөнінде әдебиеттанушы ғалым Т.Рахымжанов: «... біз қаһарман психологиясын ашатын кейіпкер характерін өткірлеп, ұштай түсетін портрет, пейзаж, монолог, диалог және көркем деталь өнері секілді көркемдік компоненттерге айрықша мән береміз», – деген болатын [9]. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, көркем шығармада үлкен қызмет атқаратын көркемдік компоненттің бірі – диалог. Кейіпкерлер арасындағы диалог негізгі оқиға мен кейіпкерлер бейнесін торлықтыра түседі. Оны Құлтан мен Сүлейменнің мына диалогынан көруге болады:

«– Айналадағы жұрттың күйі – анау. Ал өзің болыс үйіндей там салып, төбе бидей өмір сүресің. Осы үй-мүйіңмен қосып, өртеп жіберейін бе?

– Қой, Сүке. Үйдің мүлкі жақсы болса, ол өкіметтің арқасы да. Жұрт маған ұқсап, жұмыс істейді деймісің. Осыдан да олар, жалқаулығынан деймін де, күн көре алмай жүргендері...

– Не оттап тұрсың?! Жұмыс істеп, адалдығыңмен байығыш болсаң, кешегі Ордабектің кезінде неге осындай тұрмысқа қол жеткізе алмадың? Елді тонап, атып-асып, қорқытумен, біреудің еңбегін пайдаланып жинаған дәулетіңді қалай өкімет пен жұмыстың арқасы деп айтып тұрсың? – деп Сүлеймен желкесінен қойып қалды. Құлтан серейген күйі мұрны жер сүзе құлады...».

Диалог жөніндегі әдебиеттанушы ғалым С.Мақпировтың «Диалог та, монолог та кейіпкер тілінің (сөзінің) формалары ретінде көркем бейненің адамдық болмысын танытуда аса маңызды мәнге ие», – деген пікіріне сүйенетін болсақ [10], осы диалогтан Құлтан мен Сүлейменнің өмірлік ұстанымдарын, болмыс-бітімін, қасиеттерін толық танимыз.

Сүлеймен ауыл адамдарына көзі ашық оқығандары мен бай-болыстарын түгел айдатып, алдын аттырып, соңын 10 жылға жер аударған Құлтан мен Тәңкіден өштерін алып, үйлеріндегі барын көтертіп жіберді. Олардың астарындағы мініп жүрген аттарын Сүлеймен жігіттерінің аш отырған екі ауылға таратып беруі – екінің бірінің қолынан келмейтін ерлік. Осылайша олар жаңа өкіметтен де, оның сенімді өкілдерінен де аяқтарын тартпай, дала заңымен өмір сүрді.

Бұл уақытта қазақ даласын ашаршылық жайлап, шамасы келгендер көрші елдерге тентіреп, ел асып кетіп еді. Колхоз бастығы – Тәңкі мен бұрынғы ауылнай – Сабаш – сол тұстағы белсенділердің, аштан бұратылып жатқан кемпір мен шал – аштардың жиынтық бейнесі ретінде суреттелген. Ашыққан қазақтарды тойындырам деп жүріп қапияда қолға түсіп, Итжеккенге айдалған Сүлейменнің жиырма күннен астам жол жүріп екі Паханды жолда мүгедек етіп, барған соң қара Иванды екі жендетімен жер жастандыруынан оның бойындағы адам баласына дес бермейтін алапат күшті байқауға болады. Сібір түрмелерінде бірнеше жылдан бері Пахан болып отырған Иванның басын қазанның астындағы шоққа үйітіп, өзін ыстық сорпаға тұншықтырып өлтіруі – денесіне қатты соққы тисе, көзіне түк көрінбей кететін Сүлейменнің өздігінен ешкімге тиіспейтін, тиіскенді аямайтындығының көрінісі.

Батырлық эпостардағы батырлардың қарсыластарының осал болмайтыны тәрізді, Сүлейменнің ұстасқандарының алапат күш иесі болғанын қара Иванның сенімді жендетінің болмыс бітімінен көруге болады:

«Алақандары күректей. Салалы ұзын саусақтарының әрқайсысы кішкене баланың білегіндей. Оң жақ бетінде кішкене арықтай созылып түскен тыртық орны бар екен. Қалың сақалы сол тыртықты жаба алмай тұр. Қастары өсіп кеткен шаш секілді, екі қабағын жапқан. Мұрны бүркіт тұмсығындай доғал әрі ұзын. Еріндері есек ерніндей. Екі көзінің қарашығы жоқ секілді. Жанарының іші тұздай көкпеңбек. Кез келген адам онымен алыспақ түгілі

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
бетіне де қарауға қорқатындай. Қазандай басына ілінген құлақтары кішкентай-ақ. Құдды бір олар бастың екі жағына ілініп тұрған үлкен қол сияқты. Иегі мен басы тұтасып кеткендей, мойны көрінбейді. Домаланған зор кеудесі бидай толы үлкен қанардай дөп-дөңгелек. Қолдары тым ұзын, тізесіне жетеді. Дене-тұрқы тым оғаш, белі мен мықынына ешбір жігіттің құшағы жетпестей жуан». Көркем шығармадағы портреттің атқаратын қызметін әдебиеттанушы ғалымдар Л.Тимофеев пен С.Тураев былай түсіндіреді: «В литературном произведении – описание внешности персонажа, играющее определенную роль в его характеристике; одно из средств создания образа» [11]. Ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, осы портреттің өзінен кейіпкердің болмыс-бітімін тануға болады.

Алай базарында Бекабаның адамдарын сабағаны үшін Сүлеймен мен Парманкүл түрмеге тоқытылды. Бұл жерде Сүлеймен он жылдан аса түрмені билеген таулық Ахмадпен кездесті. Түрмеде ешқандай заңның жоғын Ахмадтың Низамның басын кесіп алып келуінен, түн ішінде баракқа келіп төбелес шығаруынан көруге болады. Бұл жерден екі батырды үлкен қызметтегі қазақ азаматы Мамажан құтқарып алды. Бұл – үшеуі де қазақ үшін жанын беруге даяр азаматтар. Сүлеймен Ташкенде жүрген кезінде екі рет түрмеге түссе де жөйіттерді жайратып, басынған бұзықтарды сабасына түсіріп, аш қазақтарға қолынан келген көмегін жасады. Екінші рет қолға түскенде жаңадан милиция бастығы болған Мамажанның олардың астына ат беріп Ташкеннен жырақ Қоқанға қашырып жіберуі – бауырларына жасаған жанашырлығы мен қамқорлығы еді.

Қоқанға бара жатқан жолда Ақсай колхозынан барымталаған елу жылқыны ашаршылық жылдары ауа көшкен үш қазақ ауылына үлестіріп, олардың тынышын алған таулық басмашылармен есеп айырысады. Осылай Сүлеймен, Парманкүл, Айдабол үшеуі басмашыларға қыздарын күң, ұлдарын құл етіп, өздері қоркумен күн кешіп жүрген қазақтарға көмек қолын созады. Өкіметтің өзі басмашыларға арқа сүйеп отырған өзбекстанда олар бар істі солардың қолымен жасауға үйренген. Бестоғайдағы Пұштайдың ауылында Озғар құрбашы бастаған басмашыларды талқандап, елін басмашыларға сатқан Пұштай, Ордаш, Ерсінді жазалап Қоқанға өтеді. Қарагерден басқа ат көтере алмайтын Сүлейменге Парманкүл Шымған маңындағы Ақсай колхоз бастығының астындағы Желтимес аты туралы айтады. «Жауда да бір үйің болсын» дейтін қазақтың сөзі тегін емес, Парманкүлдың досы Ақсайдың жігіті Айдаболдың көмегімен базадағы төрт қарауылдың күзетіндегі Желтиместі алып шығады. Қоқанға жеткен соң Пұсырманкүл арқылы Желтиместі тәжік саудагерге саудалап, атты көзден тасалап ауған асырып жібереді.

Сүлеймен қашқарлық Жақар мен Жардақты бір-біріне өлтіртіп Ділда мен баласының кегін алған соң, 1937 жылдың қараша айында Шыршыққа келіп там алған. Жардақтан алған алтынды Пұсырманкүл, Парманкүл үшеуі бөліп алған. Ендігі оның бір арманы – Бекаба мен әйелі мен баласын өлтірген адамды табу.

«Батырдың аңғал болатыны» тәрізді өзі екі сөйлемейтін Сүлеймен үнемі өзін алдаған жылпостар мен алаяқтардың сөзіне еріп тұтқынға түсіп жүреді. Соның бірі – Алай базарындағы Қосылдың сөзіне сеніп Бекабаның үңгіріне өз аяғымен келуі. Үнемі қиналғанда ақылын айтатын елес-адам оған Бекабаның үңгіріне кіргенде «Сескенуші болма. Шалт қимылдамасаң, ажал табасың» деп кеңес берді. Адам баласына көрінбейтін Бекаба Сүлейменді үңгіріне алдап алдыртты. Ел аузында аты аңызға айналған адам жегіш жөйтті жазушы Сүлейменнің көзімен былай суреттейді:

«Құдай-ау, мынау жатқан адам ба, әлде құбыжық па? Қазандай бас, кіші-гірім диірмен тасындай былшиған бет, бордақы өгіздің тұрпатындай дене, талға салатын белдемше ағаштай жуан аяқтар... Жүн басқан жуан қолдары ұзын екен. Тізелеріне жетіп жатыр. Салбыраған қарыны көрпеше үстіне жайылып кетіпті. Сол салбыраған қарнының астында ұзын қылыш жатыр. Оның түрін көзімен бір шалған Сүлеймен бұрындары Бекабаның тұрпатын сипаттап айтқан жөйіттердің сөздерінің рас екеніне шындап көзі жетті...».

Бірнеше жыл бұрын Өдімәт бастаған жөйіттердің қолына да аңғалдығымен түскен болатын. Ол кезде де жөйіттерді жалғыз өзі талқандаса, енді Бекабаның ордасын жалғыз өзі күйретіп, қазынасын алып келе жатқанда Қосылдың адамдары оны Жайранның қолына

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
жеткізді. Қоқандағы татар әйелі Ділда мен баласын бауыздаған Жайранның тұтқынына түскен Сүлейменді Пархад, Парманқұл, Тағай бастаған достары өлімнен арашалап қалады. Жазушы Сүлейменнің жанында үнемі сенімді серіктері жүретінін осындай сюжеттермен толықтырып отырады. Әдебиеттанушы ғалым Р.Рүстембекова «Әдебиетті алдымен адамтану, сол арқылы қоғамтану деп қарасақ әр жазушы өз қаһарманының бойына тән еркшеліктерді жинақтап типтік образ жасайды», – деген болатын [12]. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы Сүлеймен, Пархад, Парманқұл, Тағай бейнелерін типтік деңгейге көтерген.

Оқиға өткен Бадам өзені, Біркөлік жазығы, Қырыққыз, Шыршық өзені, Өгем, Кетік, Сыр, Шаян, Құркелес, Шыршық, Құрама, Қазығұрт, Алатау таулары, Қаржан асуы, Ақтас, Құмдытас құздары, Аюқұлаған құзы, Теректі шатқалы, Қотырбұлақ, Жылақ Ата, Мыңжылқы, Әулиетас үңгірі, Аққорған, Сайрамсу, Түлкібас, Кемербастау тәрізді жер-су атаулары сол өңірдің тарихынан хабар береді. Жекелеген эпизодтардың үлкен міндет атқаратынын «Әліксәндіріпқа» деген жердің атауынан көруге болады. Қоқандықтардан кейін қазақты билеген орыстардың жазықсыз адамды атып салған мергендігі үшін жерді соның атымен атауынан олардың жаңа өкіметті қазақтың даласын қанға бөктіріп орнатқаны байқалады.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, жазушы өмірде болған, көздері тірісінде аты аңызға айналған қазақ батырларының көркем бейнесін ұлттық әдебиетке алып келді. Солардың бірі де, бірегейі – Төле би бабмыздың тікелей ұрпағы Сүлеймен. Жазушы «алып анадан туатынын» анасының аюдың жүрегіне жерік болуымен суреттеген. Авторлық ұстаным Сүлейменнің дүние есігін ашқаннан, өмірден өткен соңғы сәтіне дейінгі өмірінде қазақ үшін аттан түспеген батырға «қарақшы» дегенді халық сүйгендіктен қосақтаған дегенге саяды. «Бөрі азығы жолда деп» дүние жинамаған батырдың ішер тамағы мен киер киімі халықтың үлесінде болғаны нанымды бейнеленген. Оның қолына түскенін кедей-кепшікке үлестіріп, ашаршылықтан бір қазақты да өлтірмей аман алып қалуға бар күшін жұмсауы – ұлтқа қызмет етудің жақсы үлгісі. Кедей-кепшікті қанаған басмашы, жөйттермен соғысқан батыр төңірегінде өзі секілді жаудан қайтпайтын Пархад, Парманқұл, Тағай тәрізді ержүрек батыр достары болды. Негізгі оқиға бас кейіпкердің төңірегінде жүріп жататындықтан, оның бар өмірі шытырман оқиғалар мен қылмыстарға толы болды. Әр қылмысты ашуда ол әрі тексеруші, әрі ізкесушінің қызметін атқара жүріп, ақ патша мен кеңес өкіметі жеңе алмаған адам жейтін жөйт Бекабаның ордасын талқандады.

Жазушының жетістігі – кейіпкер сөзі, диалог, монолог, түс, жекелеген эпизодтар мен көркемдік детальдарды тиімді пайдалануы. Психологизмді шебер игерген жазушы Сүлейменнің бойындағы түрлі күйініш, сүйініш сезімдерімен оның ет пен сүйектен жаралған екі аяқты пенде екенімен шынайы бейнеледі. Осылайша, ұлт әдебиеті қазақ тарихынан үлкен орын алатын ұлт қаһармандармен толықты. Шығарманың негізгі жетістігі де осында.

Әдебиеттер тізімі

1. Мансурова Э., Орда Г., Аскарова Г. Анализ Частности эмоций в текстах казахской и тувинской литературы // Новые исследования Тувы. – №3. – 2025. – С. 82-9 // <https://nit.tuva.asia/nit/issue/view/67>
2. Орда Г., Мансурова Э. Қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер // Керуен. – Том 83. – №2. – 2024. – Б. 73-86. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-05>
3. Әбдәкімұлы М. Сүлеймен қарақшы (детективті хикаят). – Алматы: «Дария дамыту орталығы», 2021. – 552 б. <https://pubhtml5.com/gzki/oaen/basic/>
4. Ыбыраев Ш. Көне эпос. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Қазақ фольклорының тарихы. – 1-том. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2008. – 812 б.
5. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Оқу құралы. – Алматы, 1996. – 336 б.
6. Бекниязов Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1996. – 240 б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences

7. Қасқабасов С. Алтын жылға. Алматы: «Жібек жолы» БҰ, 2010. – 576 б.
8. Пospelов Г.Н. Теория литературы. Учебник для ун-тов. – Москва: Высш.школа, 1978. – 351 с.
9. Рахымжанов Т. Қазақ прозасындағы психологизм. «ғылыми зерттеу). Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2016. – 160 б.
10. Мақыров С. Адамтану өнері. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 214 б.
11. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Краткий словарь литературоведческих терминов. Пособие для учащихся сред.школы. Ред-сост.: Л.И.Тимофеев, С.В.Тураев. – Москва: «Просвещение», 1978. – 223 с.
12. Рүстембекова. Қазіргі қазақ прозасы. – Алматы: «Жазушы», 1988. – 176 б.

References

1. Mansurova E., Orda G., Askarova G. Analiz Chastnosti emosi v tekstah kazahskoi i tuvinskoi literatury // Novye issledovania Tuvy. – №3. – 2025. – S. 82-9 // <https://nit.tuva.asia/nit/issue/view/67>.
2. Orda G., Mansurova E. Qazaq povesterindegi mazmündyq, türlık ızdenıster // Keruen. – Tom 83. – №2. – 2024. – B. 73-86. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-05>.
3. Äbdäkımüly M. Süleimen qaraqşy (detektivtı hikaiat). – Almaty: «Daria damytu ortalyğy», 2021. – 552 b. <https://pubhtml5.com/gzki/oaen/basic/>.
4. Ybyraev Ş. Köne epos. Kit.: Qazaq ädebietiniñ tarihy. On tomdyq. Qazaq föklorynyñ tarihy. – 1-tom. – Almaty: QAZaqparat, 2008. – 812 b. 2
5. Maitanov B. Qazaq romany jäne psihologialyq taldau. Oqu qūraly. – Almaty, 1996. – 336 b. 3
6. Bekniazov T. Ädebiettanu terminderiniñ sözdıgı. – Almaty: «Ana tılı», 1996. – 240 b.
7. Qasqabasov S. Altyn jylğa. Almaty: «Jibek joly» BÜ, 2010. – 576 b. 5.
8. Pospelov G.N. Teoria literatury. Uchebnik dlä un-tov. – Moskva: Vyssh. şkola, 1978. – 351 s.
9. Rahymjanov T. Qazaq prozasyndağy psihologizm. «ğylymi zertteu). Almaty: Abai atyndağy QazÜPU, 2016. – 160 b.
10. Maqpyrov S. Adamtanu önerı. Almaty: «Arys» baspasy, 2009. – 214 b.
11. Timofeev L.İ., Turaev S.V. Kratki slovär literaturovedcheskih terminov. Posobie dlä uchaşichsä sred. şkoly. Red-sost.: L.İ. Timofeev, S.V. Turaev. – Moskva: «Prosveşenie», 1978. – 223 s. 4.
12. Rüstembekova. Qazırgıqazaqprozasy. – Almaty: «Jazuşy», 1988. – 176 b.

НОВЫЕ ГЕРОИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

ОРДА Г.Ж. 

Орда Гульжахан Жумабердиқызы – Доктор филологических наук, доцент (ИЛИ), Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан
E-mail: gulzhahan_orda6882@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5930-3784>

Аннотация. В статье рассматривается повесть М. Абдакимұлы «Сулеймен-разбойник». Исторические события, произошедшие на юге в первой половине XX века, иллюстрируются судьбами отдельных личностей. На конкретных примерах показано мастерство писателя в использовании портретов, речевых образов, диалогов, монологов, колорита и эпизодических сюжетов для раскрытия образа главного героя повести. Роль портретов в создании образа героя обосновывается мнениями литературоведов. Судьбы героев, сражавшихся слюдоедами в Ташкенте, столице Узбекистана, и с Басмашем в горах Таджикистана после установления Советской власти, рассматриваются в сопоставлении с отдельными мотивами сказок и героического эпоса. Наличие в героических поэмах героев, не тонущих в воде и не горящих в огне, подтверждается жизненным путем Сулеймена и Карамана. История Карамана и Сулеймена, которых с пятнадцати лет побивали камнями и морозили, и которые стали любимыми героями народов Средней Азии и Казахстана, убедительно изображена в произведении. Тот факт, что оба они неоднократно подвергались тюремному заключению на казахских и узбекских землях из-за

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
недовольства советской властью своими личными взглядами, раскрывает их образ. Научно доказано, что казахские герои, жившие в одну эпоху и в одном регионе, преклонившие колени в Ташкенте и сражавшиеся вместе с врагами, – это жизненная правда, передаваемая из поколения в поколение как легенда. Обращает на себя внимание тот факт, что истории о двух героях, не являющиеся легендой, также взяты из жизни, подобно тому, как жизненная правда лежит в основе легенды. На конкретных примерах проиллюстрированы художественные искания писателя по воплощению жизненной правды в художественную реальность.

Ключевые слова: проза, герой, портрет, речь персонажа, диалог, монолог, сон, эпизод.

NEW HEROES OF CONTEMPORARY LITERATURE

ORDA G.ZH. 

Orda Gulzhakhan Zhumaberdikzy – Doctor of philology, docent institute of literature and art named after. M.O. Auezov, Kazakh national university. al-Farabi, Kazakhstan, Almaty

E-mail: gulzhahan_orda6882@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5930-3784>

Abstract. This article examines M. Abdakimuly's novella «Suleiman the Robber». Historical events that took place in the south in the first half of the 20th century are illustrated by the lives of individual characters. Specific examples demonstrate the writer's mastery of portraits, speech patterns, dialogue, monologues, color, and episodic plots to reveal the protagonist's character. The role of portraits in creating the hero's image is substantiated by the opinions of literary scholars. The fates of the heroes who fought cannibals in Tashkent, the capital of Uzbekistan, and Basmash in the mountains of Tajikistan after the establishment of Soviet power are examined in comparison with individual motifs from fairy tales and heroic epics. The presence in heroic poems of heroes who neither drown in water nor burn in fire is confirmed by the lives of Suleiman and Karaman. The story of Karaman and Suleiman, who were stoned and frozen from the age of fifteen and became beloved heroes of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, is convincingly depicted in the work. The fact that both were repeatedly imprisoned in Kazakh and Uzbek lands due to their dissatisfaction with the Soviet regime and their personal views reveals their character. It has been scientifically proven that these Kazakh heroes, who lived in the same era and in the same region, who knelt in Tashkent and fought alongside their enemies, represent the truth of life, passed down from generation to generation as legend. It is noteworthy that the stories of the two heroes, while not legendary, are also drawn from life, just as the truth of life underlies the legend. Specific examples illustrate the writer's artistic quest to embody the truth of life in artistic reality.

Key words: prose, hero, portrait, character speech, dialogue, monologue, dream, episode.

SOCIO-PROFESSIONAL COMMUNICATION STYLES AND ORGANIZATIONAL ROLE

HANZA L. 

Hanza Laura - PhD(c), lecturer, Universitatea Libera Internațională Moldova, Chisinau, Moldova

E-mail: laura.hinza@yahoo.com, <https://orcid.org/0009-0002-5528-3741>

Abstract. This research aims to analyze the statistically significant differences between the socio-professional communication styles used by employees with executive and managerial functions in an organization. The study explores four communication styles: non-assertive, aggressive, manipulative and assertive, and the main goal is to identify how the organizational role influences the communication patterns of employees.

To test the hypothesis, the scores obtained by the participants based on these styles were analyzed, applying advanced statistical tests to evaluate their distributions and verify the normality of the data. The results showed that the score distributions are not symmetrical, being leptokurtic, which required the use of non-parametric tests, such as the Mann-Whitney U test, to compare the communication styles between the two groups of employees. Analyzing the differences between executive and managerial personnel, the research highlighted significant differences in the adoption of communication styles. Thus, employees in executive roles tend to adopt a more pronounced non-assertive style, while those in leadership positions frequently use a manipulative style. Executive personnel also showed a lower use of the aggressive style, compared to management.

An important aspect of the study is that no significant differences were observed for the assertive style between the two groups, suggesting a relatively uniform use of this style in both functions.

The results of the research provide an in-depth understanding of how organizational functions influence communication styles and have important implications for the development of management strategies and the improvement of internal relations in organizations.

Key words: communication, leadership, execution, assertive style, non-assertive style, aggressive style, manipulative style, organizational psychology.

Introduction

Communication within organizations constitutes a fundamental component in shaping interpersonal relationships, group dynamics, and overall organizational effectiveness [11]. In contemporary professional environments, socio-professional communication styles represent key instruments that orient the ways in which employees interact and cooperate, being strongly conditioned by the position and responsibilities they assume.

From the perspective of pedagogical and psychopedagogical sciences, these styles can be regarded as mechanisms of social learning and professional modeling, through which individuals acquire and consolidate adaptive behaviors in organizational contexts [6].

The literature on organizational communication has evolved along several axes, ranging from the study of interactional styles to analyses of their impact on performance, motivation, and interpersonal cohesion [5, 12].

Socio-professional communication is frequently classified into four major styles: non-assertive, aggressive, manipulative, and assertive. Each of these categories influences employees' capacities to manage conflict, collaborate with peers, and articulate professional standpoints. From a pedagogical perspective, the assertive style resembles the facilitative communication promoted in student-centered instruction, supporting openness, constructive feedback, and co-construction of meaning—competences encouraged within psychopedagogical training for educators and managers alike [9].

Empirical studies have highlighted systematic associations between communication style and organizational role. Individuals in managerial or supervisory positions often display manipulative or strategically persuasive patterns, whereas those in executive or operational roles may lean toward non-assertive or compliant forms of interaction [14]. Understanding these tendencies is relevant not only to

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
 Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
 organizational psychology but also to educational management, where leaders' communicative behaviors shape institutional climate, participatory decision-making, and the development of professional communities.

The present research aims to investigate significant differences between the socio-professional communication styles of employees in executive and managerial positions and to assess the implications of these differences for the quality of internal relationships within organizations. By employing advanced statistical techniques, such as the Mann-Whitney U test, the study seeks to capture nuanced variations in style and to elucidate the correlations between communicative approaches and occupational status. Such analyses also resonate with psychopedagogical paradigms emphasizing the formative function of communication in professional development and in fostering climates conducive to collaborative learning.

Ultimately, interpreting these findings through both organizational and pedagogical lenses contributes to a deeper understanding of the complexity of socio-professional communication in modern institutions, offering theoretical insights and practical recommendations for enhancing dialogue, cooperation, and reflective practice among employees.

Materials and methods of research

The purpose of the research that will be described below is to analyze the statistically significant differences between the socio-professional communication styles used by employees with executive and management functions in organizations. The objective that guided the investigation approach was to identify the differences between the socio-professional communication styles used by employees with executive functions and those used by employees with non-executive functions (leadership.) The research hypothesis is that it is assumed that there are statistically significant differences in terms of socio-professional communication style and role in the organization Participants. The research group is composed of 326 participants from urban and rural areas, employed in various fields including the banking field, aged between 21 and 72 years old, respectively, who were administered a multiaxial questionnaire, in electronic format, using the Google Forms platform, with items that targeted aspects of communication styles. Methods and tools for data collection. The individuals in the sample used in the research, both executive and managerial positions, women and men, completed the Communication Styles Questionnaire, which includes 60 statements to which the subjects had the opportunity to express their personal opinion by selecting one of the two response options: true or false. Communication style refers to the set of manifestation particularities characteristic of a person in the communicative act.

The results and its discussion

To verify the hypothesis, the following results were analyzed. Frequency distribution of the Dominance variable, derived from Communication Styles, allocated between the two attributes of the Role in the organization variable. Number of subjects associated with each communication style, distribution made, on the one hand, between 185 participants occupying the execution function and, on the other, 141 subjects with management functions.

Table 1 – Starting indices

		Statistics			
		Non-Assertive Style	Aggressive style	Manipulative style	Assertive style
N	Valid	326	326	326	326
	Missing	0	0	0	0
Mean		6.40	7.00	7.06	9.21
Median		6.00	6.00	6.00	10.00

Mode	6	2	5	14
Std. Deviation	3.578	4.010	4.043	4.566
Skewness	.358	.330	.436	-.294
Std. Error of Skewness	.135	.135	.135	.135
Kurtosis	-.870	-1.016	-.947	-1.387
Std. Error of Kurtosis	.269	.269	.269	.269
Range	14	14	14	14
Minimum	1	1	1	1
Maximum	15	15	15	15

Analyzing the starting indices on the two samples, it appears that for the non-assertive style there is a mean score of 6.40, median 6.00, mode is 6 and standard deviation has the value 3.57; the skewness coefficient is 0.35, with a standard error value of 0.13.

The coefficient of 0.35 does not fall within the first interval of a standard error (-0.03 ... +0.13), for 99%, but neither in the one associated with the second standard error, for 95%, (-0.26 ... +0.26) thus stating that the distribution of scores is not symmetrical. The Kurtosis coefficient is -0.87 and does not fall within the first interval of a standard error (-0.26 ... +0.26), for 99%, but not within the one associated with the second standard error, for 95%, (-0.52 ... +0.52), the distribution being, as expressed by the normality curve, a leptokurtic one.

For the aggressive style there is a mean of the scores of 7.00, the median is 6.00, the mode is 2 and the standard deviation has the value 4.01. The skewness coefficient is 0.33, with the value of a standard error of 0.13. The value of 0.33 does not fall within the first range of a standard error (-0.13 ... +0.13), for 99%, but not within the range associated with the second standard error, for 95%, (-0.26 ... +0.26) thus stating that the distribution of scores is not symmetrical. The Kurtosis coefficient is -1.01 and does not fall within the first range of a standard error (-0.26 ... +0.26), for 99%, but not within the range associated with the second standard error, for 95%, (-0.52 ... +0.52), the distribution being, as expressed by the normality curve, a leptokurtic one.

For the manipulative style there is a mean of scores of 7.06, median 6.00, mode is 5 and the standard deviation has the value 4.04. The skewness coefficient is 0.43 with a standard error of 0.13. The value of 0.43 does not fall within the first range of a standard error (-0.13 ... +0.13), for 99%, but not within the range associated with the second standard error, for 95%, (-0.26 ... +0.26), thus stating that the distribution of scores is not symmetrical. The Kurtosis coefficient is -0.94, which does not fall within the first range of a standard error (-0.26 ... +0.26), for 99%, but not within the range associated with the second standard error, for 95%, (-0.52 ... +0.52), the distribution being, as expressed by the normality curve, a leptokurtic one.

For the assertive style there is a mean score of 9.21, median 10.00, mode is 14 and standard deviation has the value 4.56, the skewness coefficient is -0.29, with a standard error value of 0.13. The coefficient 0.29 does not fall within the first interval of a standard error (-0.13 ... +0.13), for 99%, but neither in that associated with the second standard error, for 95%, (-0.26 ... +0.26), thus stating that the distribution of scores is not symmetrical. The Kurtosis coefficient is -1.13, which does not fall within the first range of a standard error (-0.26 ... +0.26), for 99%, but not within the range associated with the second standard error, for 95%, (-0.52 ... +0.52) - the distribution being, as expressed by the normality curve, a leptokurtic one.

From the analysis of the normality test in table 2.14, we observe that the significance threshold of the Kolmogorov-Smirnov test is less than 0.05, which means that the scores of the four communication styles do not comply with the normality criteria associated with the distribution, and the non-parametric

The hypothesis testing regarding the identification of statistically significant differences in terms of the socio-professional communication style used and the role in the organization will be done by analyzing the tables below.

Table 2 – Average ranks

Ranks				
	Function in the organization	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Non-Assertive Style	Execution	185	179.82	33266.50
	Leadership	141	142.09	20034.50
	Total	326		
Aggressive Style	Execution	185	153.74	28442.50
	Leadership	141	176.30	24858.50
	Total	326		
Manipulative Style	Execution	185	131.18	24268.00
	Leadership	141	205.91	29033.00
	Total	326		
Assertive Style	Execution	185	171.36	31701.00
	Leadership	141	153.19	21600.00
	Total	326		

The table shows differences between the average ranks for subjects with an executive role and those with a management role, on communication styles as follows: non-assertive style for executive functions is 37.73 higher than for personnel with management roles, aggressive style for personnel with an executive role is 22.56 lower than for personnel with a management role, manipulative style for personnel with executive functions is 74.73 lower than for personnel with a management role, and assertive style for executive personnel is 18.17 higher than for personnel with a management role.

Table 3 – Statistical tests

Test Statistics ^a				
	Non-Assertive Style	Aggressive Style	Manipulative Style	Assertive Style
Mann-Whitney U	10023.500	11237.500	7063.000	11589.000
Wilcoxon W	20034.500	28442.500	24268.000	21600.000
Z	-3.595	-2.148	-7.117	-1.732
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000	.032	.000	.083
a. Grouping Variable: Function in the organization				

According to the Mann-Whitney U test revealed in table 2.21, there is a significance level of 99% for the non-assertive and manipulative style ($p = 0.00$; $0.00 < 0.01 < 0.05$), which denotes that the personnel in executive positions adopt a non-assertive communication style, unlike the personnel in management positions who adopt a manipulative communication style. A significance level of 95% for aggressive ($p = 0.03 < 0.05$) indicates that the personnel in executive positions adopt the aggressive communication style less than the personnel in management positions.

At the same time, the analysis of the table shows that there are no statistically significant differences for the assertive communication style in terms of the role in the organization ($p = 0.08 > 0.05$), the test not being statistically significant.

Table 4 – Median values

		Report			
Function in the organization		Non-Assertive Style	Aggressive Style	Manipulative Style	Assertive Style
Execution	N	185	185	185	185
	Median	7.00	6.00	5.00	12.00
Leadership	N	141	141	141	141
	Median	5.00	7.00	8.00	8.00
Total	N	326	326	326	326
	Median	6.00	6.00	6.00	10.00

The table above shows the median values associated with the 4 communication styles broken down by the two types of roles in the organization. For executive functions, the median for the non-assertive style is 7, for the aggressive style it is 6, for the manipulative style it is 5 and for the assertive style the median is 12. For leadership functions the median values are: 5 for the non-assertive style, 7 for the aggressive style, 8 for the manipulative style and 8 for the assertive style.

The Mann-Whitney U test revealed significant differences between executive and managerial staff. Executives adopted more non-assertive styles ($p < 0.01$), while managers adopted manipulative styles more frequently ($p < 0.01$). Aggressive styles were less used by executives compared to managers ($p < 0.05$). No significant differences were found for the assertive style. These findings resonate with recent evidence showing that leadership style is strongly associated with employee adaptability and organizational change processes [13]. Moreover, leaders' tendency to use persuasive or manipulative tactics is consistent with the full-range leadership model, where transformational leadership fosters satisfaction, while transactional or manipulative approaches drive efficiency but may lower motivation [4].

Leaders' access to resources and responsibilities may explain the prevalence of manipulative strategies, while executive staff show more compliance. This aligns with research indicating that leaders' emotional intelligence and communication behaviors significantly shape employee trust and job performance [8, 10]. Transparent communication, particularly during crises, was found to mitigate anxiety and strengthen organizational trust [10].

Conclusion

Within organizational contexts, leaders may sometimes be perceived as more manipulative than employees in executive positions, a perception that is rooted in the interplay between responsibilities, access to resources, and power dynamics. This interpretation does not imply that manipulation is an intrinsic attribute of leadership, but rather that certain structural and situational conditions may foster behaviors perceived as manipulative at the managerial level more frequently than at the operational level [7, 3]. From a pedagogical and psychopedagogical standpoint, such patterns underscore the formative role of ethical communication in professional development, as well as the importance of modeling transparent and participatory interaction within organizations [9].

One explanatory factor concerns access to power and strategic information. Leaders generally have privileged access to organizational knowledge and resources, which offers them significant leverage in shaping decision-making processes. Informational power enables them to select, frame, or even withhold data to advance organizational or personal objectives, in contrast to executive staff, who typically possess less information and thus limited capacity to influence outcomes. Pedagogical

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
research emphasizes that the responsible use of information is central to cultivating professional integrity and fostering climates of mutual trust, values that should be embedded in training programs for leaders and educators alike [6].

A second dimension relates to **accountability for results and performance pressures**. Leadership roles entail heightened responsibility for achieving strategic objectives, which can generate substantial psychological pressure. Under such circumstances, leaders may resort to persuasive or manipulative tactics to mobilize teams or influence colleagues, particularly when alternative solutions appear constrained. Psychopedagogical frameworks suggest that developing stress management, ethical reasoning, and collaborative problem-solving skills within leadership preparation curricula may mitigate the risk of adopting counterproductive strategies [12].

Influence and control over organizational resources also shape communicative practices. The ability to allocate financial, material, or human resources can become a form of leverage, sometimes used to steer subordinates' behavior or secure desired outcomes. For instance, promises of promotion or bonuses may be employed to sway decisions. Within educational leadership, similar risks are recognized, prompting recommendations for transparent decision-making and participatory governance to avoid perceptions of favoritism or undue pressure [14].

Furthermore, leaders' advanced influencing and persuasion skills, often honed through professional experience and training, can inadvertently blur the line between ethical persuasion and manipulation. The negotiation and conflict management competencies required in leadership are akin to the facilitative communication approaches promoted in student-centered pedagogy, which prioritize empathy, reciprocity, and reflective dialogue [5]. Integrating ethical communication modules in psychopedagogical programs for managers may reinforce responsible use of these skills.

As individuals ascend organizational hierarchies, the tendency toward consolidating power and maintaining control may emerge. Strategies such as forming alliances, withholding information, or marginalizing potential competitors can be interpreted as manipulative efforts to safeguard positional security. Pedagogical perspectives highlight that leadership education should cultivate democratic values and cooperative learning strategies to counteract such defensive behaviors.

The perception of leaders' roles also contributes to this phenomenon. Because managers are often tasked with implementing difficult decisions or organizational changes, their actions can be interpreted as manipulative even when they reflect legitimate managerial duties. Psychopedagogical theories of social perception underscore that attribution biases can shape how authority figures are evaluated, emphasizing the value of meta-communication and transparent reasoning in organizational training.

Finally, structural opportunities and psychological distance from consequences may reinforce this dynamic. Leaders, by virtue of their broader remit, engage in negotiations, internal politics, and high-level strategies, affording more occasions to employ influence tactics. At the same time, their distance from operational realities can reduce their sensitivity to the immediate repercussions of their choices. This finding resonates with research on professional ethics, which advocates experiential learning and reflective supervision as means of fostering awareness of the impact of leadership communication.

In sum, the convergence of power, performance demands, and resource control can amplify the perception that individuals in leadership roles are more manipulative than those in executive positions. Nevertheless, this tendency is neither inevitable nor universal; it is contingent upon personal ethics, organizational culture, and the quality of professional training. Pedagogical and psychopedagogical disciplines contribute by proposing educational frameworks that integrate ethical reasoning, participatory communication, and reflective practice, thereby supporting the cultivation of leadership behaviors grounded in transparency and social responsibility.

The study confirms that organizational roles influence socio-professional communication styles. Executives tend to be more non-assertive, while managers show a greater inclination toward manipulative communication. These insights are consistent with findings that transformational

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
 Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
 leadership remains the most effective style for motivating and inspiring employees [2], while poor communication or overreliance on manipulative strategies can reduce trust and performance [1]. Furthermore, acknowledging employees' active roles in organizational communication may support the development of healthier workplace climates [15].

References

1. Ahmed A., & Rahman S. The influence of organizational communication on employee performance: A case study of XYZ company. *Journal of Organizational Studies*, 15(2), 55–68, 2025. <https://www.researchgate.net/publication/390180148>
2. Deng C. Transformational leadership effectiveness: an evidence-based primer. *Human Resource Development International*, 26(1), 1–15, 2023. <https://doi.org/10.1080/13678868.2022.2135938>
3. Galinsky A. D., Gruenfeld D. H., & Magee J. C. Power and perspectives not taken. *Psychological Science*, 17(12), 1068–1074, 2006. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01824.x>
4. Garzón-Lasso F. Full-range leadership style and its effect on employees' effort, efficiency, and satisfaction. *Behavioral Sciences*, 14(5), 213, 2024. <https://doi.org/10.3390/bs14050213>
5. Hackman M. Z., & Johnson C. E. *Leadership: A communication perspective* (6th ed.). Long Grove, IL: Waveland Press, p.74-81, 2013.
6. Iucu R. B. *Management and pedagogy in educational organizations*. Bucharest: University of Bucharest Publishing House, p.101-112, 2018.
7. Keltner D., Gruenfeld D. H., & Anderson C. Power, approach, and inhibition. *Psychological Review*, 110(2), 265–284, 2003. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.110.2.265>
8. Lee C.-C., Huang S.-C., & Zhao C.-Y. The effects of leader emotional intelligence, leadership styles, organizational commitment, and trust on job performance. *Frontiers in Psychology*, 13, 881725, 2022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.881725>
9. Marin E., & Cristea S. Communication competences in psychopedagogical training: Implications for professional practice. *Journal of Educational Sciences*, 22(1), 45–58, 2020. <https://doi.org/10.35923/jes.2020.22.1.45>
10. Men L. R., Yue C. A., & Liu Y. Fostering employee trust via effective supervisory communication during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Business Communication*, 59(5), 645–668, 2022. <https://doi.org/10.1177/23294884211024424>
11. Miller K. *Organizational communication: Approaches and processes* (7th ed.). Boston, MA: Cengage Learning, p.47-53, 2014.
12. Runcan P. L., & Ionescu A. *Interpersonal communication and organizational climate*. Timișoara: West University Press, p.66-78, 2019.
13. Saleem A., Khan A. W., & Qureshi M. A. Leadership styles and the process of organizational change. *Frontiers in Psychology*, 13, 920495, 2022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.920495>
14. Salavastu D. *Educational psychology: Concepts and applications*. Iași: Polirom, p.91-98, 2019.
15. Verhoeven J. W. M. Active employee communication roles in organizations. *Journal of Applied Communication Research*, 50(2), 123–142, 2022. <https://doi.org/10.1080/1553118X.2021.2014503>

Әдебиеттер тізімі

1. Ahmed A., & Rahman S. The influence of organizational communication on employee performance: A case study of XYZ company. *Journal of Organizational Studies*, 15(2), 55–68, 2025. <https://www.researchgate.net/publication/390180148>
2. Deng C. Transformational leadership effectiveness: an evidence-based primer. *Human Resource Development International*, 26(1), 1–15, 2023. <https://doi.org/10.1080/13678868.2022.2135938>
3. Galinsky A. D., Gruenfeld D. H., & Magee J. C. Power and perspectives not taken. *Psychological Science*, 17(12), 1068–1074, 2006. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01824.x>
4. Garzón-Lasso F. Full-range leadership style and its effect on employees' effort, efficiency, and satisfaction. *Behavioral Sciences*, 14(5), 213, 2024. <https://doi.org/10.3390/bs14050213>
5. Hackman M. Z., & Johnson C. E. *Leadership: A communication perspective* (6th ed.). Long Grove, IL: Waveland Press, p.74-81, 2013.
6. Iucu R. B. *Management and pedagogy in educational organizations*. Bucharest: University of Bucharest Publishing House, p.101-112, 2018.
7. Keltner D., Gruenfeld D. H., & Anderson C. Power, approach, and inhibition. *Psychological Review*, 110(2), 265–284, 2003. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.110.2.265>
8. Lee C.-C., Huang S.-C., & Zhao C.-Y. The effects of leader emotional intelligence, leadership styles, organizational commitment, and trust on job performance. *Frontiers in Psychology*, 13, 881725, 2022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.881725>
9. Marin E., & Cristea S. Communication competences in psychopedagogical training: Implications for professional practice. *Journal of Educational Sciences*, 22(1), 45–58, 2020. <https://doi.org/10.35923/jes.2020.22.1.45>
10. Men L. R., Yue C. A., & Liu Y. Fostering employee trust via effective supervisory communication during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Business Communication*, 59(5), 645–668, 2022. <https://doi.org/10.1177/23294884211024424>
11. Miller K. *Organizational communication: Approaches and processes* (7th ed.). Boston, MA: Cengage Learning, p.47-53, 2014.
12. Runcan P. L., & Ionescu A. *Interpersonal communication and organizational climate*. Timișoara: West University Press, p.66-78, 2019.
13. Saleem A., Khan A. W., & Qureshi M. A. Leadership styles and the process of organizational change. *Frontiers in Psychology*, 13, 920495, 2022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.920495>
14. Salavastu D. *Educational psychology: Concepts and applications*. Iași: Polirom, p.91-98, 2019.
15. Verhoeven J. W. M. Active employee communication roles in organizations. *Journal of Applied Communication Research*, 50(2), 123–142, 2022. <https://doi.org/10.1080/1553118X.2021.2014503>

ӘЛЕУМЕТТІК-КӘСІБИ БАЙЛАНЫС СТИЛДЕРІ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ РӨЛІ

ХИНЗА Л. 

Хинза Лаура - Магистр, оқытушы, Молдованың еркін халықаралық университеті, Кишинев қ., Молдавия
E-mail: laura.hinza@yahoo.com, <https://orcid.org/0009-0002-5528-3741>

Аңдатпа. Бұл зерттеу ұйымдағы атқарушы және басқару функциялары бар қызметкерлер пайдаланатын әлеуметтік-кәсіби қарым-қатынас стильдері арасындағы статистикалық маңызды айырмашылықтарды талдауға бағытталған. Зерттеу төрт қарым-қатынас стилін зерттейді: талапсыз, агрессивті, манипуляциялық және сенімді сонымен қатар негізгі мақсат ұйымдық рөл қызметкерлердің қарым-қатынас үлгілеріне қалай әсер ететінін анықтау.

Гипотезаны тексеру үшін қатысушылардың осы стильдер негізінде алған ұпайлары талданды, олардың таралуын бағалау және деректердің қалыптатылығын тексеру үшін кеңейтілген статистикалық сынақтар қолданылды. Нәтижелер қызметкерлердің екі тобы арасындағы қарым-қатынас мәнерлерін салыстыру үшін Манн-Уитни U сынағы сияқты параметрлік емес сынақтарды қолдануды қажет ететін лептокуртикалық болып табылатын ұпайларды бөлу симметриялы емес екенін көрсетті. Атқарушы және басқарушы персонал арасындағы айырмашылықтарды талдай отырып, зерттеу қарым-қатынас стилін қабылдаудағы елеулі айырмашылықтарды көрсетті. Осылайша, басшы рөлдердегі қызметкерлер айқынырақ талап етілмейтін стильді қабылдауға бейім, ал басшылық лауазымдардағылар манипуляциялық стильді жиі пайдаланады. Басшы қызметкерлер де басқарумен салыстырғанда агрессивті стильді азырақ пайдаланғанын көрсетті.

Зерттеудің маңызды аспектісі - бұл екі топтың арасында сертивті стиль үшін айтарлықтай айырмашылықтар байқалмады. Бұл екі функцияда осы стильді салыстырмалы түрде біркелкі қолдануды ұсынады.

Зерттеу нәтижелері ұйымдық функциялардың қарым-қатынас стиліне қалай әсер ететінін терең түсінуге мүмкіндік береді және басқару стратегияларын әзірлеуге және ұйымдардағы ішкі қатынастарды жақсартуға маңызды әсер етеді.

Түйін сөздер: коммуникация, көшбасшылық, орындаушылық, ассертивті стиль, сертсіз стиль, агрессивті стиль, манипуляциялық стиль.

СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ ОБЩЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ РОЛИ

ХИНЗА Л. 

Хинза Лаура – Магистр, преподаватель, Свободный международный университет Молдовы, г. Кишинев, Молдавия

E-mail: laura.hinza@yahoo.com, <https://orcid.org/0009-0002-5528-3741>

Аннотация. Целью данного исследования является анализ статистически значимых различий между социально-профессиональными стилями общения, используемыми сотрудниками с исполнительными и управленческими функциями в организации. В исследовании рассматриваются четыре стиля общения: неуверенный, агрессивный, манипулятивный и напористый, и главная цель — определить, как организационная роль влияет на модели общения сотрудников.

Для проверки гипотезы были проанализированы баллы, полученные участниками на основе этих стилей с применением расширенных статистических тестов для оценки их распределений и проверки нормальности данных. Результаты показали, что распределения баллов не являются симметричными, являясь лептокуртическими, что потребовало использования непараметрических тестов, таких как U-тест Манна-Уитни, для сравнения стилей общения между двумя группами сотрудников. Анализируя различия между исполнительным и управленческим персоналом, исследование выявило существенные различия в принятии стилей общения. Таким образом, сотрудники на руководящих должностях, как правило, принимают более выраженный неуверенный стиль, в то время как те, кто занимает руководящие должности, часто используют манипулятивный стиль. Руководящий персонал также показал более низкое использование агрессивного стиля по сравнению с менеджментом.

Важным аспектом исследования является то, что не было обнаружено существенных различий в отношении напористого стиля между двумя группами, что предполагает относительно единообразное использование этого стиля в обеих функциях.

Результаты исследования обеспечивают глубокое понимание того, как организационные функции влияют на стили общения и имеют важные последствия для разработки стратегий управления и улучшения внутренних отношений в организациях.

Ключевые слова: общение, лидерство, исполнение, напористый стиль, не напористый стиль, агрессивный стиль, манипулятивный стиль.

ҚАЗАҚ КӨРКЕМ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕУДІҢ ПОЭТИКАСЫ

БАЛТЫМОВА М.Р. 

Балтымова Мира Рашидовна – Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Өл-
Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: mbr76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2758-8436>

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі психологизмнің көркем көріністері жан-жақты талданады. Көркем шығарманың басты өзегі – адам болмысы болғандықтан, кейіпкердің ішкі жан дүниесінде жүріп жатқан психологиялық құбылыстарды бейнелеудің түрлі тәсілдері қарастырылады. Кейіпкердің терең сыры мен рухани күйінің оқырман қабылдауына қалай әсер ететіні де назардан тыс қалмайды. Қазіргі әдебиеттану мен әдеби сын үшін психологизм табиғатын зерделеу – теориялық та, практикалық та маңызы зор күрделі мәселе.

Әдебиет адам тұлғасын танытатын өнер болғандықтан, жазушы міндеті – оның рухани әлемін, сезімдік әсерін, дүниені қабылдау ерекшелігін, ішкі шешімдері мен қайшылықтарын көркемдік тұрғыдан ашып көрсету. Психологизмнің негізгі қызметі – өмір ақиқаты мен көркемдік шындықтың үйлесімді байланысын сақтау. Осы орайда даралау мен жинақтау, фактілік дерек пен көркем қиялдың тоғысуы, автор бейнесінің мәтіндегі орны секілді бірқатар мәселелер өзара ықпалдастықта талданады.

Адам жанының нәзік күйін, рухани тазалығын, моральдық ұстанымдарын ішкі ой-сезімдер арқылы бейнелеу ерекшеліктерін анықтау мақсатында Әбіш Кекілбаев пен Төлен Әбдіков шығармалары негізге алынды. Зерттеу барысында талдау және синтез, жүйелеу, контент-талдау, сипаттамалық әдіс сияқты ғылыми тәсілдер қолданылды.

Алынған нәтижелер көркем туындылардағы психологизм құбылыстарын айқындауға мүмкіндік береді және жоғары оқу орындарындағы «Көркем мәтін теориясы» пәніне қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға жарамды.

Түйін сөздер: психологизм, кейіпкердің жан дүниесі, көркем шығарма, жантану, проза, іс-әрекет, мінез-құлық.

Кіріспе.

Адамзат пайда болған уақыттан бері адамның өзін және өзінің ішкі әлемін танып-білуге деген қызығушылығы ешқашан бәсеңдеген емес. Адам табиғаты – оның биологиялық, психологиялық, физиологиялық болмысы – әр ғылым саласында әртүрлі қырынан зерттеліп келеді. Дегенмен адам жанындағы құпия, терең иірімдер мен рухани толғаныстарды барынша дәл жеткізетін сала – көркем әдебиет. Өйткені көркем шығарма шынайы өмірдің сырын тек сыртқы әрекеттер арқылы емес, ең алдымен адам жанының қозғалысы арқылы танытады.

Жазушы кейіпкердің ішкі дүниесін, сезімдік және рухани өмірін, әрбір қадамы мен әрекетінің астарындағы себеп-салдарды көркемдік тұрғыдан жан-жақты зерделегенде ғана психологиялық сипаттағы көркем мәтін қалыптасады. Сондықтан психологизм – әдебиеттануда адам болмысын ашудың басты көркемдік тетіктерінің бірі. Психологизмді әдетте екі түрлі деңгейде қарастыруға болады. Кең мағынадағы психологизм – кез келген көркем шығармаға тән, адам сезімінің, көңіл-күйінің, ішкі тартыстарының жалпы бейнеленуін қамтиды. Тар мағынадағы психологизм – жеке тұлғаның ішкі әлеміне терең үңіліп, характердің күрделі табиғатын, психикалық күйін, сана қозғалысын егжей-тегжейлі бейнелеуге басымдық береді.

Егер шығарманы психологиялық тұрғыдан талдамай, кейіпкер психикасының терең қатпарына бойламаса, оның рухани табиғатын, сезімдік әлемін, ішкі күйзелісі мен толғанысын дәл бейнелеу де, оны түсіну де қиынға соғады. Осы себепті психологизм – көркем туындының адамды тану мүмкіндігін арттыратын әдеби-эстетикалық тәсілдердің бірі болып саналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Адамның сезімдік әлемін сырттай бақылап, оның ішкі күйін талдап, мәнін ашып

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
баяндау – проза жанрына тән ерекше сипаттардың бірі. Мұхтар Әуезов те көркем прозаның табиғатын түсіндіре отырып, «психологиялық тереңдік араласпаған шығарманың бар болмысы жалаң, әсерсіз, жабайы жолға түскен мәтінге ұқсайды» деп бағалаған [1, 12]. «Литературная энциклопедия терминов и понятий» еңбегінде әдебиеттегі психологизм «кейіпкердің ішкі ойын, рухани күйзелісін, жан толғанысын барынша дәл әрі көпқырлы бейнелеуге бағытталған көркемдік тәсіл» деп анықталады [2, 835].

Әдебиет зерттеушісі Б. Майтанов психологизмді сөз өнерінің табиғи болмысымен сабақтастырып, оны «қаһарманның рухани болмысын, жан әлемінің қыр-сырын ашуға мүмкіндік беретін көркемдік амалдардың жиынтығы» ретінде сипаттайды [3, 4]. Зерттеушінің бұл пікірі жоғарыда келтірілген анықтамаларды толықтырып, психологиялық прозаның мәнін тереңдете түседі.

А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қара сөз бен дарынды сөздің айырмашылықтарын айқындап, олардың жанрлық табиғатын саралайды. Оның пайымдауынша, қара сөз тек ұғым қалыптастырса, «дарынды сөз адамның ойына өң беріп, көңіліне күй түсіретін» көркемдік қуатқа ие [4, 86]. Демек, психологиялық прозаға тән басты ерекшелік – адамның ішкі жан құбылыстарын, сезімдік толғаныстарын, сыртқы және ішкі әрекеттердің арақатынасын терең зерделей отырып, оқырманға эмоциялық әсер қалдыру.

Психологиялық прозаның көркемдік табиғатын талдаған ғалым Л. Гинзбург жанрдың негізгі ерекшелігін «кейіпкердің ойы мен іс-әрекетінің әрдайым үйлесе бермейтін күрделі қатынасынан» көреді [5, 286]. Яғни кейіпкердің әрекеті көбіне оның ішкі ой ағынын толық ашып бере алмайды, ал осы сәйкессіздік – психологизмнің көркемдік қуатын арттыратын факторлардың бірі.

Зерттеу барысында осы теориялық тұжырымдар негізге алынып, қазақ әдебиетіндегі психологизм табиғаты салыстырмалы талдау, сипаттамалық әдіс, контент-талдау және жүйелеу тәсілдері арқылы сараланды.

Көркем туындыдағы психологизм табиғатын айқындайтын тәсілдер өте көпқырлы. Зерттеушілердің пікірінше, «психологиялық талдаудың түрлері сан алуан: автордың ішкі толғаныстары, кейіпкердің өзін-өзі саралауы, рухани әлемді бейнелеудің жанама тетіктері – бейвербалды ишараттар, сыртқы қимыл-қозғалыстар және басқа да элементтер авторлық аналитикалық пайым арқылы көрініс табады. Осы тәсілдердің ішінде кейіпкердің ішкі монологы мен ішкі сөзі айрықша мәнге ие» [5, 330].

Басқаша айтқанда, автордың ой толғанысы мен кейіпкердің өзін-өзі тануы ішкі монолог, ішкі сөз, түс көру секілді аналитикалық сипаттағы амалдар арқылы жасалса, ал адамның рухани әлемін жанама бейнелейтін құралдар – ым-ишарат, мінездік әрекет, көркемдік деталь, заттық әлем, психологиялық орта – динамикалық тәсілдер ретінде көрінеді. Бұл жүйе кейіпкердің жан дүниесін екі деңгейлі көрсетумен ерекшеленеді: бірі саналы пайымға құрылған, екіншісі адамның терең, бейсаналық қабаттарымен байланыстағы эмоционалдық күй. Адам мінезін, оның кісілік табиғатын, жан-жүйесін сана астарындағы бейсаналық психикамен байланыстыра отырып талдау – психологиялық прозаның негізгі көркемдік механизмі. Жазушы кейіпкердің ішкі әлемін дәл бейнелей алғанда ғана оның жан қақтығысы, әрекет себептері мен эмоциялық күйі толық ашылады.

Л. Гинзбург психологиялық прозаның жанрлық ерекшелігін дәл осы қырынан сипаттап: мұндай шығармалар кейіпкердің рухани өмірі мен іс-әрекетінің тұтас жүйесін, түрлі деңгейдегі қақтығыстарын, аналитикалық психологизмін қамтуға бағытталады; сондай-ақ кейіпкердің сезімдік толғанысына әрдайым сәйкес келмейтін әрекеттерін түсіндіру де осы жанрдың ең маңызды міндеттерінің бірі екенін атап өтеді.

Швейцариялық психолог, әйгілі ойшыл К. Юнг сөз өнеріндегі психологиялық талдауға жаңа бағыт әкеліп, ұжымдық бейсаналылық ұғымын ғылыми айналымға енгізгені белгілі. Оның пайымдауынша, адамзат санасының терең қабаттарында тұтас адамзатқа ортақ бейнелер, яғни архетиптер сақталады. Бұл архетиптер алғашқы қауымдық рәсімдер мен магиялық салттарда, мифтік сюжеттер мен ритуалдық аңыздарда, символдық ишараттарда, сондай-ақ түс көру секілді психологиялық құбылыстарда айқын көрінеді. Уақыт өте келе осы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
бейнелер мен модельдер көркем өнердің түрлі нысандарында жаңаша мазмұнға ие болып,
әдеби шығармашылықта да өзіндік өріс тапқан.

К. Юнгтің пікірінше, адам психологиясын зерттеу мен көркем мәтінді талдау екі түрлі мақсатқа қызмет етеді және олардың әдістемелік ұстанымдары да бір-бірінен өзгеше. Психологиялық анализ өнер туындысын түсіндіруде белгілі бір әдіснамалық мүмкіндік берсе де, көркем шығарманы толыққанды игеру эстетикалық және әдеби категориялардың ауқымында жүзеге асатынын Юнг ерекше атап көрсетеді [6, 105].

3. Фрейдтің психоанализ әдісі алғашында жүйке сырқаттарын емдеу мақсатында қолданылған медициналық тәсіл ретінде қалыптасқаны белгілі. Бірақ уақыт өте келе оның адам психикасын зерттеудегі қуаты кеңейіп, бұл әдіс әдебиет, өнер, мәдениеттану секілді гуманитарлық салаларда да қолданыла бастады. Әсіресе көркем әдебиетте психоанализдің адам жанының терең қатпарларын ашуда ерекше тиімді құралға айналуы – психологизмнің табиғи дамуына жол ашты.

Адамның ішкі жан дүниесін, бейсаналық күйін, психологиялық күйзелісін жаңа ракурстан танытатын бұл тәсіл көркем мәтінге тың сипат беріп, психологизмнің жан-жақты өркендеуіне ықпал етті. Психологиялық прозаның философиялық тереңдігі, эстетикалық құндылығы мен көркемдік қуаты да осы әдіс арқылы кеңейе түсті.

Нәтижелер және оларды талқылау

Адамның сыртқы әлемнен қабылдайтын барлық әсерлері, яғни көру, есту, иіс сезу, дәм мен жанасу арқылы түскен ақпараттар санада өңделіп, мидағы күрделі сигналдық процестерден өтеді де, еріксіз әрекет, сезімдік күй арқылы сыртқа шығып отырады. Бұл құбылыстардың табиғаты Абай сипаттаған «тән мен жан» қатынасының диалектикасымен өзара сабақтас.

Шәкәрім Құдайбердіұлы осы мәселені былайша түсіндіреді:

«Тән сезіп, құлақ естіп, көзбен көрмек,

Мұрын иіс, тіл — дәмнен хабар бермек.

Бесеуімен мидағы ой хабар алып,

Жақсы-жаман әр істі сол тексермек» [7, 55]. Бұл жолдар адамның танымдық әрекеті мен психологиялық процестерінің біртұтас жүйе ретінде жұмыс істейтінін дәл көрсетеді.

Б. Майтановтың пікірінше, адам болмысындағы психологизм табиғаты түйсіну, пайымдау және ойлану әрекеттерінің түрлі көріністеріне негізделеді [3, 4]. Демек, көркем мәтіндегі психологиялық бейнелеу – адам санасының терең қабаттарын модельдейтін ерекше көркемдік тәсіл.

Психологиялық прозаның өзіндік жанрлық және стильдік ерекшеліктері бар. Біріншіден, бұл жанрда дәстүрлі көркем прозадағыдай оқиғалық желі, уақыт пен кеңістік, сыртқы тартыс немесе кейіпкердің әлеуметтік портреті бірінші кезекке шықпайды. Мұнда шығарма құрылымының негізгі тірегі – адамның ішкі әлемі, рухани дағдарыс, тіршілік пен өлім арасындағы күйзеліс, санадағы өзгерістер мен тұлғалық эволюция. Екіншіден, психологиялық туындыда басты назар кейіпкердің ішкі тартысы мен жан қақтығысында. Сыртқы оқиғалар тізбегі мінезді ашуға тек қосымша құрал ретінде қызмет етеді. Негізгі көркемдік салмақ адамның ішкі сапалық өзгерісі, рухани қопарылыс, сезімдік дүмпу арқылы беріледі. Үшіншіден, психологиялық прозаның эстетикалық әлемі жанрдың өзіне тән көркемдік талаптары негізінде қалыптасады. Бұл жанрда ой мен сезім қайшылықтары, сөз бен іс арасындағы сәйкессіздіктер, адамның ақыл-ойы мен әрекетінің алшақтығы терең талданып, көркемдік жүйеде сараланады. Жазушы адамның сыртқы әрекетінен гөрі оның ішкі толғанысын бейнелеуге басымдық береді, сондықтан психологизм — адамның рухани болмысын танудың ең пәрменді көркемдік амалдарының бірі болып табылады.

Ғалым Г. Пірәлиева психологиялық бейнелеу тәсілдерін жүйелеп, өзінің ғылыми тұжырымдамасын ұсынған болатын. Оның пікірінше, психологиялық көркемдеудің үш негізгі түрі бар. Біріншісі – кейіпкердің жан дүниесін тікелей ашатын «тура» психологиялық бейнелеу, яғни ішкі сөз, ішкі монолог, өзін-өзі бақылау, ойша елестету, ес еске түсіру сияқты амалдар арқылы жүзеге асатын аналитикалық тәсіл. Екіншісі – адамның психологиялық

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
күйін сыртқы белгілер мен бейвербалды ишараттар арқылы көрсету: қимыл-қозғалыс, мимика, ым-ишара, заттық деталь және басқа жанама көрсеткіштер. Үшіншісі – осы екі тәсілді біріктіріп, біртұтас көркемдік жүйе құрайтын авторлық психологиялық баяндау [8, 11–12].

Психологизм жазушының көркемдік стилін айқындайтын негізгі белгілердің бірі ретінде қарастырылады. Қаламгердің повесть, әңгіме секілді прозалық шығармаларындағы кейіпкерлер әлемін тану олардың психологиялық болмысын ашу арқылы жүзеге асады. Психологиялық бейнелеу ұлттық әдебиетте терең тамыр жайған көркемдік құбылыс. Егер поэзиядағы психологизмнің бастауын сөз шебері Абайдың шығармашылығынан таратады десек, бұл пікір ешқандай шүбә туғызбайды. Ол адам жанының нәзік иірімдерін жеткізуде жаңа көркемдік өрнектер әкеліп, оқырманды ішкі әлеммен сырластыратын өзгеше тәсіл қалыптастырды.

Зерттеуші Қ. Жұмалиев Абайға дейінгі қазақ поэзиясында адам психологиясын берудің екі тәсілі – психологиялық параллелизм мен түрлі монологтардың болғанын айтады [9, 303]. Демек, психологизмнің белсенді көркемдік әдіске айналуы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ прозасының қалыптасу кезеңімен астасып жатыр. Жаңа дамып келе жатқан проза жанры осы кезеңде ауыз әдебиеті мен әлемдік әдеби тәжірибенің көркемдік дәстүрлерін шығармашылықпен игеріп, ұлттық топыраққа бейімдеп сіңіре бастады. Жазуы ерте қалыптасқан халықтардың көркемдік жетістіктері қазақ әдебиетінің алғашқы прозаиктерінің еңбектерінен көрініс тауып, ұлттық әдебиеттегі психологизмнің орнығуына тың серпін берді.

Ұлттық психология әлеуметтік психологияның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады және осы ғылымның ортақ заңдылықтарына сүйенеді. Этностың тарихи даму барысында қалыптасқан қоғамдық санасы белгілі бір кезеңнің рухани деңгейін танытады. Адам мінезі – оның тәртібі мен қылықтарына әсер ететін, тұлғаның өзіне ғана тән психологиялық ерекшеліктер жиынтығы. Мінез – адамның еркі, іс-әрекеті, ұстанымы мен эмоционалдық болмысы арқылы айқындалатын күрделі психикалық құрылым. Жеке тұлғаның мінез-құлқы көбіне ол өмір сүретін әлеуметтік ортадағы мінез үлгілерімен сабақтас келеді. Керісінше, тұлғалардың мінездік қасиеттері біртіндеп белгілі бір топтың ортақ мінез сипаттарын да қалыптастыруы мүмкін.

Қазақ халқы да ұзақ тарихи эволюция барысында өзіне тән ұлттық психологиялық кешендерді қалыптастырды. Солардың бірі – жауынгерлік мінез. Ежелгі кезеңдерден бастап бүгінгі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар жауынгерлік қасиетімен, батылдығымен, қырағылығымен ерекшеленгені тарихи деректерден белгілі. Түркі тектес тайпалардың Еуразия кеңістігінде қуатты мемлекеттер құруы да осы мінез сипатына байланысты. Сонымен қатар кең даланың табиғи қаталдығы, көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығы халқымызға кеңпейілділік, бауырмалдық, қонақжайлық, мейірбандық секілді қасиеттерді дарытты. Ұлттық мінездің жағымды көріністерінің қатарында жомарттық, мәрттік, балажандық, аңғалдық сияқты нышандар да айрықша аталады.

Бұл ұлттық-психологиялық белгілер көркем прозада XX ғасыр басында бой көрсете бастады. Ж. Аймауытовтың «Ақбілек», «Қартқожасы», М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу» секілді шығармалары қазақ әдебиетіндегі психологиялық прозаның қалыптасуына негіз болды.

Психолог-жазушы Ж. Аймауытовтың психология ғылымына терең дендеп енуі нәтижесінде «Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау» еңбектері жарық көрді. Ол көптеген психологиялық терминдерді қазақ тілінде жүйелеуге күш салды. Мәселен, «психоанализ» ұғымын «жанталдау» деп қазақшалап, адам мінезін жіктеудің алғаш үлгілерін ұсынды. Жазушы мінездерді бірнеше типке бөліп, олардың ерекшеліктері мен бейімділіктерін талдап, мынадай терминдерді қолданды: күйгелек, аяныш жанды, сарыуайымшыл, қызбалы, ыстық қанды, салқынқанды, құмартпалы, ұйтқымалы. Сонымен қатар ол адамның мінездік болмысын танып-білуде сыртқы келбеттің маңызына тоқталып: «Кісінің қылығын қимылына қарап сынаймыз, көзге көрінетін қимыл – беттікі» [10, 104],-деп

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
атап өтеді. Адамның эмоционалдық күйін тануда көздің өзгерісі, бет-әлпеттің құбылуы, мимикалық ишараттар, қол сермеу секілді бейвербалды белгілердің ерекше мәнге ие екеніне назар аударады.

XX ғасырдың 60–80 жылдарындағы қазақ прозасы жаңа көркемдік сапамен толығып, адам жанының күрделі иірімдерін бейнелеуге бағытталған тың ізденістермен ерекшеленді. Бұл кезеңде Ә. Кекілбаев, Ә. Нұрпейісов, Т. Ахтанов, А. Сүлейменов, С. Мұратбеков, М. Мағауин, Д. Исабеков, Т. Әбдіков, О. Бөкей сынды қаламгерлер прозада психологизмнің өрісін кеңейтіп, кейіпкердің ішкі толғанысын терең ашатын жаңа көркем тәсілдерді әдеби айналымға енгізді.

Олар ұлттық фольклор дәстүрлерін, Шығыс пен Батыс әдебиетінің көркем тәжірибелерін шығармашылық тұрғыда игеріп, әрқайсысы өзіне тән ерекше көркемдік өрнек қалыптастырды. Қазақ прозасында осы кезеңде психологизммен қатар экзистенциалистік сарындар да айқын байқалады. Дегенмен бұл ұқсастықтарды әлем әдебиетіндегі экзистенциалистермен тікелей салыстыруға болмайды. Себебі қоғамдық орта, тарихи жағдай, ұлттық дүниетаным, жазушы мақсаты мен көркем объектілері мүлде басқа мәдени-әлеуметтік контекстте қалыптасты.

Ә. Кекілбаевтың «Күй», «Аңыздың ақыры», «Шыңырау», «Ханшадария хикаясы» секілді туындылары «сана ағымы» сияқты күрделі психологиялық тәсілдерді қолдана отырып, тарихи тұлғалардың адамдық болмысын, рухани қайшылықтарын көркемдік тұрғыда ашуға бағытталған. Ал Т. Әбдіковтің «Тозақ оттары жымындайды», «Оң қол», «Парасат майданы» шығармаларында мағынасыздық, жалғыздық, экзистенциалдық дағдарысқа түскен кейіпкерлер психологиясы алдыңғы орынға шығады. Оның прозасындағы осы сарындар Батыс экзистенциализмін еске салғанымен, ұлттық болмыстың, тарихи тағдырдың, менталитеттің ерекшелігі бұл ықпалды тек стильдік деңгейде ғана танытады.

Әдеби әдіске қатысты мәселелер жазушының дүниетанымдық бағдарын, көркемдік әлемі мен эстетикалық ұстанымын айқындайтын құбылыс. Кейіпкер жан дүниесін бейнелеу жолдары, психологиялық талдау тәсілдері, көркемдік мақсат пен мазмұн бірлігі осы әдістердің нәтижесінде көрініс табады. Көркем проза табиғатын шартты түрде былай бейнелеуге болады: көркемдік әдіс – шығарманың мазмұндық арқауы болса, психологиялық талдау – оның пішіндік құрылымын айқындайтын негізгі көркемдік элемент. Осы екі компоненттің үйлесімі ғана адам жанын терең ашатын көркем мәтін қалыптастырады.

Классик жазушы Әбіш Кекілбаевтың шығармашылық табиғатын айқындайтын ең жетекші көркемдік белгі – психологизм. «Аңыздың ақыры» [11] романында суреттелетін Ұлы Әмірші, Бибі ханым және шебер бейнелері сыртқы әрекеттермен емес, ең алдымен ішкі жан әлеміндегі толқындар арқылы көрінеді. Г. Пірәлиеваның тұжырымы бойынша, бұл кейіпкерлер «күйзеліс пен толғаныстың, жан арпалысының сырын ашатын бет-жүздегі, мінездегі психологиялық өзгерістер арқылы танылады» [9, 172].

Романдағы Әмірші бейнесі – типтендірудің күрделі үлгісі. Ол – тарихи тұлға емес, билікке жету жолындағы рухани және әлеуметтік қайшылықтарды бойына жинақтаған символдық характер. Әуелде қарапайым сарбаздардың бірі болғанымен, оны даңққа жеткізген – қанағатсыздық пен ішкі өжеттік. Осы мінездік қасиеттер оның бойынан қаталдықты, зұлымдығы мен айлакерлікті, тапқырлықты және ішкі сергектікті қатар өрбітіп, біртұтас характер жасайды.

Кекілбаев Әміршінің адам танудағы шеберлігін айрықша жазады: ол қасындағылардың көңіл түкпіріндегі күмәнін, жасырған сырларын, пенделік осалдығын дәл аңғаратын әккі әрі салқынқанды билеуші. Жазушының суреткерлік шеберлігі осы психологиялық штрихтардың нанымды ашылуынан байқалады. Әміршінің ішкі әлемі – құпияға толы жұмбақ кеңістік. Ол өз сезімін өзгеге ғана емес, тіпті өзіне де ашық мойындата алмайтын тұйық мінезді тұлға. Оның эмоционалдық күйі сырт көзге көрінбейді, сондықтан оқырман кейіпкер жанын авторлық баяндау арқылы ғана таниды. Әсіресе Әміршінің ішкі монологтары, ой ағысы, сезімдегі қақтығыстар мен күдіктер – романның негізгі психологиялық арқауы. Кекілбаев прозасының күші – сюжет қуалаудан гөрі адам жанын, рухани әлемін, санадағы терең

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
дірілдерді ашуға бағытталуында. Ол оқырманын кейіпкердің ішкі өміріне жетелей отырып, психологиялық процестердің күрделі жүйесін көркемдік деңгейде шешеді.

Ғалымдардың пайымдауынша, даралау тәсілінің ең маңыздысы – мінезді психологиялық талдау арқылы ашу. Осы тұрғыдан келгенде «Аңыздың ақыры» психологизмнің ең жарқын үлгілерінің бірі ретінде бағаланады.

Төлен Әбдіковтің «Оң қол» әңгімесі – қазақ прозасындағы психологиялық талдаудың ең күрделі үлгілерінің бірі. Шығарма жас дәрігердің әңгімелеуі арқылы өрбиді. Ол ауруханаға түскен жас қыздың жағдайын бақылап, оның жан күйзелісін сырттай ғана емес, ішкі логикасына дейін зерттеуге тырысады. Алма өзінің оң қолын бөтен күш ретінде қабылдайды. Дәрігердің айтуынша, ол: *«Маған қастандық жасаған — осы. Бұл менің қолым емес, бөтен қол. Мені өлтіргісі келіп жүр»* [12, 4],-деп, оң қолын көрсетеді. Мұндай психикалық ауытқуды медицинада тұлғаның екіге жарылуы, яғни бір денеде екі түрлі «меннің» қатар өмір сүруі деп түсіндіреді. Алманың бойындағы сырлы құбылыстар жас дәрігерге ғылыми тұрғыдан үлкен қызығушылық тудырып, ол қыздың жағдайын күнделік арқылы жүйелі бақылай бастайды. Түнге енгенде Алманың оң қолы өз бетінше әрекет етіп, қыздың кеңірдегін қылқа бууға тырысады. Қалған уақытта бұл қол бейтарап, тіпті қалыпты болып көрінеді. Осы карама-қайшы ерекшеліктер кейіпкердің психикалық күйінің түпкі күрделі себептерін ашуға итермелейді.

Қыздың өзіне беймәлім болғанымен, оның санасында өзін-өзі жоюға деген жасырын ниет бар екені аңғарылады. Дәрігер бұл құбылыстың өз бастауын қайдан алатынын анықтау мақсатында Алманың өткен өмірін, мінезін, адамдармен қарым-қатынасын зерттесе де, өз-өзіне қол жұмсауға итермелейтін жеке психологиялық себеп таба алмайды. Сол себепті ол мұны тұқым қуалайтын психикалық бағдар болуы ықтимал деп болжайды: бәлкім әкесі, анасы не аталарының бірі кезінде өзін-өзі өлтіруге әрекеттенген. Сол ниет бейсаналық формада ұрпаққа өтіп, Алманың рухани әлемінде жаңғырып отырғандай. Тірі қалған жалғыз сана иесі қыздың өзі, ал ниетті жүзеге асыруға тырысатын күш оның оң қолы ретінде көрініс табады.

Дәрігер күнделікті бақылаудың арқасында Алманың күйінің біршама жақсарғанын байқайды. Бірақ қыздың жалғыздыққа душар болу сезімі одан әрі тереңдей түседі. Автор жалғыздықтың адам рухына тигізетін әсерін ерекше астарлап көрсетеді: тіршіліктің мәні – адаммен араласу, көңіл бөлісу, бірге қайғыру мен қуану. Ал әлемде жалғыз қалған жан үшін тіршілік өлімнен де қорқынышты болуы мүмкін. Алманың жан дүниесіндегі рухани жалғыздық осы экзистенциалдық қорқынышты еске салады.

Зерттеулерден кейін жас дәрігер бас дәрігерден қыздың оң қолын кесіп тастауға рұқсат алады. Дегенмен, ота жасалмайды: сол түннің өзінде оң қол Алманың өмірін қияды. Оқиғаның трагедиясы – бір адамның бойында қатар өмір сүрген екі «жанның» күресі. Әңгіме адам санасының жұмбақ қатпарларында жатқан, әлі де толық зерттелмеген тылсым күштердің бар екенін меңзейді.

Біздіңше, Алманың ажалына себеп – сыртқы қол емес, ең алдымен ой. Адамның барлық әрекеті ойдан бастау алады; жаман ой түбінде өз мақсатына жетуге тырысады. Алманың санасына әуелде генетикалық түрде орныққан өз-өзіне қол жұмсау идеясы түптің түбінде жарыққа шығып, қасіретті финалға әкеледі.

Төлен Әбдіковтің психологиялық прозадағы тағы бір маңызды туындысы – «Парасат майданы». «Оң қолдағы» шиеленіс жас қыздың бойындағы бейсаналық жарылуға қатысты болса, бұл повесте автор өмірдің талай өткелінен өтіп, жүйкесі қажыған адамның ішкі драмасын сөз етеді. Шығарма қаһарманының жан дүниесіндегі екіұдай тартыс күнделік жазбалары арқылы өріліп, оқиға желісі адам жанының қақ жарылу құбылысын философиялық биікке көтереді.

Күнделікті күйкі тірлікте бір адамның ішкі әлемі күн сайын құбылып отыратыны баршаға белгілі болғанымен, адам өз болмысына сырт көзбен үңіліп, өзін зерттей бермейтіні жасырын емес. Автордың өзі бұл туындының идеялық арқауы өмірлік деректерден алынғанын айта келе: *«Адам үш күн ұйықтағанда мүлде басқа тұлғаға айналады. Бірақ сол*

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
адам өзін бұрынғысымен салыстырып, екі бөлек «менді» аңғара алмайды. Дәрігерлер ұзақ зерттеген осы құбылыстың түп-тамырында адамның санасының екіге жарылуы жатыр» [13], – деп түсіндіреді.

Повесть композициясы қаһарман мен оған хат жазатын беймәлім тұлғаның арасындағы пікірталасқа негізделген. Жазбаша түрде өрбитін бұл диалогтың өзегінде – адамзат әлемін «зұлым күштер» билейді деген идеяны дәлелдеуге тырысқан хат иесінің көзқарасы. Қарсы тарап – рухани биікке ұмтылған, адамгершілік пен парасатқа сенетін кейіпкер. Ол бейтаныс адамның уәжіне мойынсұнбай, адам болмысының негізінде ізгілік жатыр деп есептейді. Хат жазушыны райынан қайтару мақсатымен онымен кездескісі келсе де, бұл әрекеті нәтижесіз аяқталады.

Автор бұл пікірталасты сырттай ғана емес, әрбір адамның рухани әлемінде күн сайын өтіп жататын, бірақ көбіне білінбей қалатын ішкі күрестің символы ретінде береді. Қаһармандық тартыстың астарында жақсылық пен жамандықтың табиғаты, олардың өзара бір-біріне сәйкес өмір сүре алмайтын егіз ұғым екені айқындалады. Повесть ішінде келтірілген: *«Жақсылық пен Жамандықты екі жаққа бөліп тастау мүмкін емес» [13, 7], – деген тұжырым осы ойды тереңдете түседі.*

Автор мысал ретінде бір адамның күндіз үлгілі қызметкер, жанұясына мейірімді отағасы бола тұра, түн жарымында адам өлтіруге баратын қылмыскерге айналуы мүмкін екенін көрсетеді [13]. Бұл дерек адам табиғатының күрделілігін, адамның бір мезетте қарама-қарсы мінездерге ие бола алатынын айқын дәлелдейді.

«Парасат майданы» – тек психологиялық ауытқуды көркем бейнелеу ғана емес, адамның ішкі әлеміндегі мәңгілік қақтығыстың көркем моделі. Повесте медициналық психологиядағы «тұлғаның екіге жарылуы» құбылысы көркемдік әдіске айналып, әрбір оқырманның бойындағы рухани дағдарыстарды ойлануға жетелейтін философиялық астарға ие болады. Жазушы жүйкесі ширыққан кейіпкердің тағдыры арқылы заман адамының рухани күйзелісін, моральдық тоқырауын, адамның ішкі әлеміндегі жарық пен қараңғының тартысын шебер ашады.

Әбдіков адамның бойындағы екі «менді» – ізгілікке ұмтылатын рухани бастау мен ішкі зұлымдықтың көлеңкелі табиғатын – майдан алаңына шығарып, парасат пен нәпсінің шайқасын көрсетеді. Осы арқылы автор қазақ прозасындағы психологизмді мүлде жаңа деңгейге көтеріп, жанрдың мүмкіндігін кеңейтеді. Француз жазушысы А.Барбюстың: *«Жазушы — қоғам қайраткері. Егер ол қателессе, жұртты теріс жолға бастайды»* деген сөзі бұл шығармаға да тікелей қатыстыдай әсер қалдырады.

Пішін мен мазмұнның өзара бағыныстылығы – көркемдік заңдылықтардың бірі. Мазмұн өзгерсе, оны жеткізетін пішін де жаңаша сипат алады, ал пішіндегі көркемдік шешімдер мазмұнның тереңдеуіне жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда психологиялық талдаудың әдеби процестегі орны ерекше. Ол жазушыға жанды, нанымды, толыққанды образ қалыптастырудың ең қолайлы әрі пәрменді амалдарының бірі ретінде қызмет етеді. Характері айқын тұлға жасалмайынша, көркем туындының рухани тұтастығы да толық ашылмайды.

Ә.Қоңыратбаевтың: *«Даралау – характер жасаудың ішкі заңы» [14, 31], – деген пікірі осы ойды дәлелдей түседі. Кейіпкерді даралауға апаратын жол – типтендіру, яғни адам табиғатын жинақтай отырып, тұлғаның бірегей болмысын айқындау. Дәл осы типтендіру үдерісінде психологизм шешуші рөл атқарып, кейіпкердің ерекше мінездік белгілерін, ішкі қайшылықтарын, ой-сезім динамикасын ашуға мүмкіндік береді.*

Қорытынды. Көркем туындының оқырманға әсер ету қуаты ең алдымен оның көркемдік-бейнелілік жүйесіне, тілдік өрнегіне, жазушы шеберлігіне байланысты. Шынайы суреткер айналасындағы қоғамдық, әлеуметтік, рухани құбылыстарды зерделей отырып, соның ішкі мәнін танытатын жаңа дүниелер тудырады. Ол оқиғаларды тек баяндап қана қоймай, оларды адам психологиясымен сабақтастырып, әр кейіпкердің ішкі әлемін, жан құбылыстарын, рухани күйзелістерін дәл бейнелеуге ұмтылады.

Психологиялық талдауға құрылған көркем шығармалар адам болмысының күрделі

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences

ірімдерін ашып көрсету арқылы әдебиеттің танымдық және тәрбиелік қызметін кеңейтеді. Жазушы кейіпкердің ішкі драмасын, дүниетанымын, сезімдік күйін, ой тартыстарын ашқан сайын шығарма оқырманға жақындай түседі және жеке тұлғаның рухани әлемін тереңірек тануға ықпал етеді. Осылайша психологизм – заманауи қазақ прозасының көркемдік жаңаруына жол ашып, әдебиетіміздің идеялық-көркемдік әлеуетін байытатын маңызды әдіс ретінде айқындалады.

Әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М. Анкетаға жауап. – Жұлдыз. – 1991. – №10. – 12-б.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: НПҚ «ИТЕЛВАК», 2001. – 799 с.
3. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: «Жазушы», 1987. – 232 б.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Гинзбург Л. О психологической прозе. – Москва: «Художественная литература», 1977. – 449 с.
6. Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество // Самосознание европейской культуры XX века. – Москва, 1991. – С. 105.
7. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалар. – Алматы: «Жазушы», 1988. – 360 б.
8. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: «Алаш», 2003. – 328 б.
9. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы: «Білім», 1960. – 377 б.
10. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: «Рауан», 1995. – 309 б.
11. Кекілбаев Ә. Аңыздың ақыры. – Алматы: RS Халықаралық Абай клубы, 2016. – 352 б.
12. Әбдіков Т. Оң қол. – Астана: «Атамұра», 2003. – 204 б.
13. Әбдіков Т. Парасат майданы. – Астана: «Атамұра», 2002. – 208 б.
14. Қоңыратбаев Ә. Шеберлік сырлары. Әдеби сын. – Алматы: «Жазушы», 1979. – 316 б.

References

1. Äyezov M. Anketaǵa jaıap. – Juldyz. – 1991. – №10. – 12-b.
2. Literatýrnaia entsiklopedia terminov i poniatii. – Moskva: NPK «ITELVAK», 2001. – 799 s.
3. Maitanov B. Qaharmannyń rýhanı álemi. – Almaty: «Jazýshy», 1987. – 232 b.
4. Baitursynov A. Ädebiet tanytqysh. Zertteı men óleńder. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b.
5. Ginzbyrg L. O psihologicheskoi proze. – Moskva: «Hýdojestvennaia literatýra», 1977. – 449 s.
6. Iýng K.G. Psihologıa i poeticheskoe tvorchestvo // Samosoznanie evropeiskoi kúltýry XX veka. – Moskva, 1991. – S. 105.
7. Qudaiberdiuly Sh. Shyǵarmalar. – Almaty: «Jazýshy», 1988. – 360 b.
8. Pırálieva G. Kórkem prozadaǵy psihologizmniń keibir máseleleri. – Almaty: «Alash», 2003. – 328 b.
9. Jumaliev Q. Qazaq ádebieti tarihnynyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili. 2-tom. – Almaty: «Bilim», 1960. – 377 b.
10. Aımaýytov J. Psiqologıa. – Almaty: «Raıan», 1995. – 309 b.
11. Kekilbaev Á. Ányzdyń aqyry. – Almaty: RS Halyqaralyq Abai klýby, 2016. – 352 b.
12. Ábdikov T. Oń qol. – Astana: «Atamura», 2003. – 204 b.
13. Ábdikov T. Parasat maidany. – Astana: «Atamura», 2002. – 208 b.
14. Qońyratbaev Á. Sheberlik syrlary. Ádebi syn. – Almaty: «Jazýshy», 1979. – 316 b.

ПОЭТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

БАЛТЫМОВА М.Р. 

Балтымова Мира Рашидовна – Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: mbr76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2758-8436>

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируются художественные проявления психологизма в казахской литературе. Поскольку центральным ядром художественного произведения является человеческая личность, рассматриваются различные способы изображения психологических процессов, происходящих во внутреннем мире героя. Особое внимание уделяется тому, как глубинные переживания и духовное состояние персонажа влияют на восприятие текста читателем. Для современного литературоведения и литературной критики исследование природы психологизма является сложной, но актуальной задачей, обладающей как теоретическим, так и практическим значением.

Литература как искусство познания человеческой личности ставит перед писателем задачу художественно раскрывать духовный мир героя, его эмоциональные реакции, особенности восприятия мира, внутренние решения и противоречия. Основная функция психологизма заключается в обеспечении гармоничного единства жизненной правды и художественной истины. В этой связи в статье рассматриваются такие взаимосвязанные вопросы, как взаимодействие индивидуализации и типизации, соотношение фактического материала и художественного вымысла, а также место авторского образа в структуре текста.

Для определения специфики передачи тонких душевных состояний, духовной чистоты и нравственных принципов посредством внутреннего переживания были проанализированы произведения Әбиша Кекілбаева и Толена Абдікова. В исследовании использованы научные методы анализа и синтеза, систематизации, контент-анализа и описательный метод.

Полученные результаты позволяют выявить особенности проявления психологизма в художественных произведениях и могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при преподавании дисциплины «Теория художественного текста» в вузах.

Ключевые слова: психологизм, внутренний мир героя, художественное произведение, психология, проза, действие, поведение.

THE POETICS OF PSYCHOLOGICAL REPRESENTATION IN KAZAKH FICTION

BALTYMOVA M.R. 

Baltymova Mira Rashidovna – Candidate of philological sciences, associate professor, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: mbr76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2758-8436>

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the artistic manifestations of psychologism in Kazakh literature. Since the core of any literary work is the human being, the study examines various methods of representing psychological processes unfolding within a character's inner world. Considerable attention is given to how the protagonist's emotional depth, spiritual state, and hidden experiences influence the reader's perception. Exploring the nature of psychologism has become one of the most complex and significant theoretical and practical issues in contemporary literary studies and criticism.

As literature is an art form that reveals human personality, a writer's primary task is to depict the character's spiritual world, emotional reactions, worldview, and internal contradictions in an aesthetically meaningful way. The key function of psychologism is to preserve the balance between factual reality and artistic truth. The article therefore analyzes the interaction of such aspects as individualization and generalization, the correlation between factual evidence and artistic imagination, and the role of the author's perspective within the text.

To identify how subtle psychological states, moral values, and spiritual integrity are conveyed through inner experiences, the works of Äbîsh Kekîlbayev and Tolen Abdikov are taken as primary material. The research employs analytical and synthetic methods, systematization, content analysis, and descriptive approach.

The findings contribute to defining the specificity of psychologism in literary texts and can serve as supplementary teaching material for university-level courses in «Theory of Literary Text».

Key words: psychologism, inner world of the hero, artwork, psychology, prose, action, behavior.

АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА ҚАЛАЛЫҚ ОРТАДА ДЕМАЛЫС АЙМАҚТАРЫН ҚҰРУ СТРАТЕГИЯСЫ

МОМЕНОВ Б.М. , БАРБОСЫНОВА Г.Е. * , КУЗНЕЦОВА Ю.Н. 

Моменов Боранбай Мурзагалиевич – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: momenovbm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4606-4072>

***Барбосынова Гаухар Ералиевна** – Магистр, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: barbosynova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9273-5914>

Кузнецова Юлия Николаевна – Магистр, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: ykuznetsova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-1556-0156>

Андатпа. Мақалада Ақтөбе қаласының (Қазақстан) ландшафттық құрылымында демалыс аймақтарын құруға және рекреациялық кеңістіктерді жобалауға бағытталған стратегиялық тәсілдер қарастырылады. Бұл бағыттар қалалық тұрғындардың өмір сүру сапасын арттыруға арналған. Устойчиві даму қағидаттарына, биодизайнға және қалалық ландшафттардың көпфункционалы болуына ерекше көңіл бөлінеді. Сондай-ақ аймақтың климаттық, әлеуметтік-мәдени және экологиялық ерекшеліктері ескеріліп, жергілікті жағдайларға бейімделген жобалау принциптері ұсынылады. Урбандалу мен климаттық өзгерістер жағдайында Орталық Азияда жайлы және орнықты қалалық орта қалыптастыру өзекті мәселеге айналады.

Мақалада тиімді демалыс аймақтарын қалыптастырудың негізгі аспектілері егжей-тегжейлі талданады. Атап айтқанда:

- табиғи жағдайларға бейімделу үшін құрғақшылыққа төзімді фитоценоздарды және инновациялық су үнемдеу технологияларын енгізу;
- рекреациялық кеңістіктердің әлеуметтік қолжетімділігі мен инклюзивтілігін қамтамасыз ету;
- биологиялық әртүрлілікті сақтау мақсатында экологиялық дәліздер құру.

Жұмыста бірқатар инновациялық шешімдер ұсынылады: жауын-шашын суларын жинау және қайта пайдалану жүйелері, тік көгалдандыру технологиялары, қоршаған ортаның параметрлері реттелетін микроклиматтық аймақтар құру.

Мақалада қала құрылысы тәжірибесін жергілікті мәдени-тарихи дәстүрлермен және табиғи-климаттық ерекшеліктермен интеграциялау мәселелеріне де ерекше назар аударылады. Зерттеу рекреациялық кеңістіктерді дамытуға арналған тұжырымдамалық үлгіні ұсынады, ол жобалаудың экологиялық, әлеуметтік және технологиялық аспектілерін үйлестіреді.

Түйін сөздер: ландшафтық сәулет, демалыс аймақтары, қалалық орта, орнықты даму, урбанистика, экодизайн, ландшафтық дизайн, рекреациялық кеңістіктер.

Кіріспе.

Қазіргі заманғы қалалар, соның ішінде Ақтөбе, сапалы рекреациялық кеңістіктердің жетіспеушілігіне тап болып отыр. Бұл жағдай қалалық тұрғындардың психоэмоционалдық жай-күйінің және дене саулығының нашарлауына әкелуде. Тұрғын үй мен өндірістік құрылыс ауқымының ұлғаюымен қатар жүретін белсенді урбанизация жасыл желектердің аумағының азаюына себепші болып, «қалалық жылу аралы» әсерін күшейтеді және қоршаған ортаның экологиялық тұрақтылығын төмендетеді. Мұндай жағдайда демалыс аймақтарын стратегиялық түрде қалыптастыру ерекше маңызға ие болады, себебі олар тек рекреациялық емес, сонымен қатар климатты реттейтін, экологиялық және мәдени-әлеуметтік функцияларды да орындайды.

Қалалық рекреациялық кеңістіктерді қалыптастырудың тиімді стратегиясын жасау кешенді тәсілді талап етеді. Бұл тәсіл мыналарды қамтуы қажет:

- экологиялық факторлар (құрғақ климатқа бейімделу, құрғақшылыққа төзімді өсімдіктерді пайдалану, суды тұтынуды оңтайландыру);
- әлеуметтік қажеттіліктер (әртүрлі жастағы және әлеуметтік топтар үшін көпфункционалы аймақтар құру);

• эстетикалық-ландшафттық құндылық (жасыл кеңістіктерді қалалық құрылыммен үйлесімді біріктіру).

Ақтөбе қаласының климаттық ерекшеліктері (температураның күрт өзгеруі, күшті желдер, құрғақшылық) қосымша шектеулер қояды, сондықтан көгалдандырылған аумақтарды жобалауда ғылыми негізделген шешімдерді қолдану аса маңызды. Дұрыс ұйымдастырылған демалыс аймақтары тұрғындардың өмір сүру сапасын арттырып қана қоймай, сонымен қатар қаланың тұрақты даму жүйесінде маңызды элементке айналады. Олар микроклиматты жақсартады, шаң-тозаң деңгейін төмендетеді және демалыс пен әлеуметтік байланыстар үшін қолайлы жағдай жасайды.

Осылайша, мақала өзектілігі Ақтөбе қаласының ерекшелігін ескере отырып, дені сау, экологиялық тепе-тең және әлеуметтік бағдарланған қалалық ортаны қалыптастыруға ықпал ететін рекреациялық аймақтар құру стратегиясын әзірлеу қажеттілігімен түсіндіріледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу жұмысы Ақтөбе қаласының ландшафттық құрылымын, рекреациялық аймақтарының жай-күйін және олардың даму әлеуетін кешенді бағалауға бағытталды. Материалдар ретінде қаланың бас жоспарлары, өңірдің табиғи-географиялық деректері, климаттық көрсеткіштер, әлеуметтік-демографиялық статистика, сондай-ақ қолданыстағы рекреациялық аумақтардың кеңістіктік-талдамалық материалдары пайдаланылды.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

1. Картографиялық-кеңістіктік талдау – қалалық ландшафттардың құрылымын, жасыл желектердің таралуын, рекреациялық ресурстардың қолжетімділігін және экологиялық желілердің үздіксіздігін бағалау мақсатында геоақпараттық жүйелер (GIS) арқылы жүргізілді.

2. Ландшафттық-экологиялық бағалау – табиғи компоненттердің (топырақ, өсімдіктер, су ресурстары, микроклимат) рекреациялық әлеуетін анықтау үшін қолданылды.

3. Әлеуметтік зерттеу әдістері – тұрғындардың демалыс инфрақұрылымына деген қажеттіліктері мен қала кеңістігін пайдалану ерекшеліктерін анықтау үшін сауалнама, бақылау және жартылай құрылымданған сұхбаттар жүргізілді.

4. Функционалдық-кеңістіктік модельдеу – тұрақты дизайн қағидалары (sustainable design), биодизайн және экологиялық инженерия негізінде ұсынылған жобалық шешімдердің тиімділігін бағалау үшін қолданылды.

5. Салыстырмалы талдау – халықаралық тәжірибелерді (Алматы, Астана, Бішкек, Анкара, Ханчжоу, Душанбе үлгілері) Ақтөбе жағдайымен салыстыру арқылы бейімделген ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді.

Аталған әдістерді үйлестіру рекреациялық аумақтарды жобалау мен жаңғыртудың экологиялық, функционалдық және әлеуметтік аспектілерін кешенді зерттеуге жағдай жасады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Зерттеу нәтижелері Ақтөбе қаласының рекреациялық кеңістіктерін дамытуда бірқатар өзекті мәселелерді және оларды шешудің перспективалық бағыттарын айқындады.

Табиғи-климаттық бейімделу. Анализ көрсеткендей, өңірдің континенттік климаты мен жауын-шашынның жеткіліксіздігі су ресурстарын тиімді пайдалану қажеттілігін арттырады. Бұл бағытта:

- құрғақшылыққа төзімді жергілікті өсімдік түрлерін (ксерофиттер) пайдалану;
- тамшылатып суару және жауын-суды жинау жүйелерін енгізу;
- көлеңкелі аймақтарды кеңейту үшін тік көгалдандыру мен перголаларды қолдану мұндай жағдайға бейімделген ландшафт қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік қолжетімділік және инклюзия. Жүргізілген әлеуметтік зерттеу нәтижелері тұрғындардың рекреациялық кеңістіктерге тең қолжетімділігін қамтамасыз ету қажеттігін көрсетті. Инклюзивті ортаны жобалау үшін:

- мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған маршруттар;
- қауіпсіз жаяу және велоқатынастар;
- отбасыға арналған көпфункционалы аймақтар сияқты шешімдер ұсынылды.

Қала аумағында жасыл желектердің үзік-үзік орналасуы биоәртүрлілікті төмендетеді. Бұл мәселені шешу үшін экологиялық дәліздер желісі жобаланып, олардың:

- жасыл инфрақұрылымды біріктіру;
- жануарлар мен құстардың миграциясына жағдай жасау;
- ауа сапасын жақсарту

сияқты қызметтер атқаратыны анықталды.

Инновациялық «жасыл» технологияларды енгізу. Жобалық модельдеу нәтижесінде келесі шешімдер тиімді деп танылды:

- жауын-суды жинау және қайта пайдалану жүйелері;
- жасыл шатырлар мен жасыл қабырғалар;
- микроклимат реттелетін көлеңкелі алаңдар;
- күн энергиясын қолданатын шағын архитектуралық формалар.

Мәдени-тарихи сәйкестік. Зерттеу көрсеткендей, ландшафтық жобаларды өңірдің этномәдени ерекшеліктерімен үйлестіру қалалық ортаның бірегейлігін арттырады. Бұл бағытта:

- ұлттық орнамент элементтерін шағын архитектуралық формаларға енгізу;
 - жергілікті табиғи материалдарды қолдану;
 - тарихи ландшафтық құрылымдардың кейбір мотивтерін жаңғырту
- сияқты ұсыныстар жасалды.

Қазіргі жағдайды талдау және сын-қатерлер. Ақтөбе қаласы — Батыс Қазақстанның ең ірі әрі қарқынды дамып келе жатқан орталықтарының бірі — соңғы онжылдықтарда жедел урбанизация процесін бастан кешіруде. Тұрғын үй және коммерциялық аймақтардың кеңеюі, халық санының өсуі мен индустриялану қаланың табиғи және әлеуметтік инфрақұрылымына айтарлықтай қысым түсіреді. Әсіресе, урбанизацияның кері салдарын өтей алатын тұрақты, функционалды және эстетикалық жағынан тартымды демалыс аймақтарын қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр.

Көптеген жасыл аймақтар мен саябақтар, соның ішінде Тұңғыш Президент атындағы саябақ, кеңестік кезеңде жобаланған және қазіргі заманғы жайлы қалалық орта талаптарына сай келмейді. Негізгі мәселелер мыналарды қамтиды:

- кіші сәулет формаларының (орындықтар, күркелер, көлеңкелік шатырлар) тозуы;
- жарықтандыру мен қауіпсіздіктің жеткіліксіздігі, әсіресе кешкі уақытта;
- балалар мен спорт алаңдарының болмауы немесе ескіргендігі;
- халықтың қозғалысы шектеулі топтары үшін қолжетімділіктің шектеулігі.

Ақтөбе жауын-шашын мөлшері төмен әрі булану деңгейі жоғары климаттық аймақта орналасқан. Қолданыстағы суару жүйелері көбінесе:

- су қолмен беріледі, автоматтандырылмаған;
- ескі құбырлар мен ағып кетулерге байланысты су шығыны жоғары;
- тамшылатып немесе жерасты суару сияқты заманауи технологиялар қолданылмайды;
- жаңбыр суын немесе техникалық суды жинап, қайта пайдалану мүмкіндігі

ескерілмейді.

Ақтөбе қаласының құрылымында жасыл аймақтардың бытыраңқылығы байқалады:

- көптеген саябақтар мен скверлер бір-бірінен оқшау орналасқан;
- табиғи аймақтарды байланыстыратын жаяу жүргінші немесе велосипед маршруттары

жоқ;

- құрылыстар жасыл дәліздер арасындағы экожүйелік байланысты үзеді;
- бұл биологиялық әртүрлілікті төмендетіп, қаланың «жасыл қаңқасын» қалыптастыруға кедергі келтіреді.

Нұр-Ақтөбе және қаланың оңтүстік бөлігіндегі шағын аудандар сияқты жаңа тұрғын үй массивтері негізінен тұрғын үй құрылысына бағытталған, мұнда:

- саябақтар мен скверлерге арналған жоспарлы жобалар қарастырылмаған;
- демалыс, спортпен айналысу және әлеуметтік қарым-қатынасқа арналған қоғамдық кеңістіктер жоқ;

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
– көгалдандыру тапшылығы микроклиматты нашарлатып, шаң мен жылу жүктемесін арттырады;

– тұрғындар ескі саябақтарға бару үшін автокөлік қолдануға мәжбүр, бұл жол инфрақұрылымына түсетін жүктемені арттырып, ауаның ластануына әкеледі.

Стратегиялық жоспарлау қағидаттары. Қалалық ландшафттық ортада демалыс аймақтарын тиімді іске асыру табиғи, әлеуметтік және экологиялық бейімделуге негізделген стратегиялық тәсілді талап етеді. Мұндай кеңістіктердің тұрақтылығы мен функционалдығын қамтамасыз ететін негізгі қағидаттар төменде келтірілген [1].

Табиғи-климаттық жағдайларға бейімделу. Ақтөбе — Орталық Азияның көптеген қалалары сияқты — құрғақ климаттық аймақта орналасқан, мұнда су ресурстары шектеулі әрі температуралық ауытқулар айқын байқалады. Осыған байланысты басты шаралар мыналарды қамтиды:

• **Ксерофитті көгалдандыру:**

Сусыздыққа төзімді өсімдіктерді (ксерофиттерді) пайдалану — сексеуіл, қараған, тамариск, юкка, лаванда және астық тұқымдас шөптер. Бұл өсімдіктер минималды суаруды қажет етеді, жергілікті жағдайда жақсы бейімделеді және жоғары декоративті құндылыққа ие.

• **Су ресурстарын жабық жүйемен басқару:**

Ландшафтты су үнемдейтін технологиялармен жобалау, оған мыналар жатады:

- шатырлар мен қатты жабындардан жаңбыр суын жинау;
- сұр суды сүзгіден өткізу және қайта пайдалану;
- су жинақтағыштар мен автоматтандырылған сорғы станцияларын орнату.

• **Микроклимат пен желден қорғанысты қалыптастыру:**

- жасыл қабырғалар мен көлеңке түсіретін құрылымдарды орнату;
- желден қорғау үшін ағаштар мен бұталарды периметр бойымен отырғызу;
- жол төсемдерінде суды ұстайтын материалдарды қолдану;
- микроклиматты салқындату үшін су қоймалары мен субұрқақтарды интеграциялау.

Әлеуметтік бағытталған жобалау. Демалыс аймақтарын құру кезінде халықтың алуан түрлілігін ескеру және инклюзивтілік қамтамасыз етілуі қажет:

• Әрбір тұрғын үшін демалыс аймағына үйінен 800 метрден аспайтын қашықтықта жеңіл әрі қауіпсіз қолжетімділік болуы тиіс. Бұл халықтың белсенділігін арттырып, көлік жүктемесін азайтады.

• **Универсалды дизайн:**

- кедергісіз орта (пандустар, кең жолақтар, тактильдік элементтер);
- әртүрлі жас және әлеуметтік топтарға арналған функционалды аймақтар (балалар алаңдары, қарттарға арналған орындар, спорттық және мәдени кеңістіктер);
- қауіпсіз жарықтандыру және бейнебақылау жүйелері.

• **Дәстүрлі мәдениетті интеграциялау:**

- шағын сәулет нысандарында ұлттық өрнектер мен ою-өрнектерді қолдану;
- ескерткіштер мен мәдени нысандар орнату;
- арнайы бөлінген аймақтарда этно-фестивальдер мен салт-дәстүрлік шаралар өткізу.

Экологиялық тұрақтылық. Демалыс аймақтарын жобалау қоршаған ортаға кері әсерді барынша азайтып қана қоймай, қалалық экожүйені қалпына келтіруге ықпал етуі тиіс:

Су тұтынуды азайту. Топырақ ылғалдылығы мен ауа райы жағдайларын автоматты түрде бақылайтын smart-суландыру жүйелерін енгізу, тамшылатып және жер асты суару, ылғалды сақтау үшін мульчаны пайдалану.

Экологиялық таза материалдар. Жергілікті және жаңартылатын ресурстарды (балшық, табиғи тас, қайта өңделген ағаш) пайдалану, пластик пен бетонды табиғи материалдармен алмастыру мүмкіндігін қарастыру.

Эко-коридорлар жүйесі. Барлық жасыл аймақтарды бірыңғай желіге – қаланың «жасыл қаңқасына» біріктіру, жануарлар, жәндіктер мен құстар үшін өмір сүру ортасының үздіксіздігін қамтамасыз ету, қалалық шекара ішіндегі табиғи су айдындарын, жыралар мен сай-салаларды қалпына келтіру.

Инновациялық іске асыру тәсілдері. Қазіргі урбанизациялық сын-қатерлер демалыс аймақтарын жобалау және дамыту барысында инновациялық шешімдерді интеграциялауды талап етеді. Бұл тәсілдер экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік тиімділікке, өзгермелі жағдайларға бейімделуге және тұрғындардың белсенді қатысуына ықпал етеді.

Функционалдық аймақтарға бөлу. Қалалық аумақты тұрғындардың функционалдық қажеттіліктеріне сай ұтымды бөлу қалалық кеңістікті тиімді пайдалануға және қолайлы орта қалыптастыруға мүмкіндік береді [2].

• Белсенді рекреациялық кластерлер – физикалық белсенділік пен жаппай іс-шаралар үшін арналған:

- түрлі жастағы топтарға арналған заманауи спорт алаңдары;
- ашық алаңдарға арналған амфитеатрлар мен сахналар;
- фестивальдер мен жәрмеңкелер өткізуге арналған көпфункционалы кеңістіктер;
- урбан-ареналар мен скейт-парктер;
- воркаут пен йогаға арналған аймақтар.

Тыныш демалыс және релаксация аймақтары – жеке, тыныш демалысқа жағдай жасайды:

- шудан және күн сәулесінен қорғалған серуен жолдары;
- көлеңкелі жерлерге орнатылған беседкалар, пергодалар, орындықтар мен әткеншектер;
- жасыл желекпен қоршалған оқу бұрыштары;
- босаңсытатын фон ретінде қызмет ететін су ландшафт элементтері (бұлақтар, шағын тоғандар);
- қарттар мен мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған терапевтік бақтар.

Экологиялық маршруттар – тек қозғалыс құралы емес, сонымен қатар ағартушылық функцияны атқарады:

- саябақ аймақтары мен қалалық құрылымдағы табиғи элементтерді өзара байланыстырады;
- қалпына келтірілген экожүйелері бар өзен жағалаулары, сайлар мен жыралар бойымен өтеді;

- навигациялық және білім беру стендтерімен жабдықталады (ботаникалық ақпарат, интерактивті мазмұнмен QR-кодтар).

Жасыл технологияларды енгізу. Инновациялық «жасыл» технологиялар қалалық ортада табиғи ресурстарды тұрақты басқарудың негізі болып табылады:

Жаңбыр бақтары (rain gardens) - беткі ағынды суларды басқаруға арналған инженерлік-ландшафтық шешімдер: жаңбыр суын тротуарлар мен жолдардан су сіңіретін топырақ пен ылғалсүйгіш өсімдіктер отырғызылған арнайы учаскелерге бағыттайды, ластағыштардан тазартады, топырақ эрозиясын және су тасқындарын болдырмайды.

Тік көгалдандыру жүйелері. Ғимараттардың, қоршаулардың, аялдамалардың, автотұрақтардың қабырғаларын көгалдандыруға мүмкіндік береді, қосымша жылу және шу оқшаулауын қамтамасыз етеді, шанды азайтады және ауа ылғалдылығын арттырады, көрнекі жағынан тартымды қалалық орта қалыптастырады.

Күн панельдеріндегі автономды энергия жүйелері. Аллеяларды жарықтандыру, гаджеттерді қуаттау, фонтан сорғыларын жұмыс істеу үшін қолданылады, олар күнқағарларға, орындықтарға, павильондарға орналастырылады; бұл энергияға тәуелділікті және көмірқышқыл газының шығарындыларын азайтуға мүмкіндік береді.

Қоғамның қатысуы. Қалалық ортадағы кез келген өзгерістердің табысты жүзеге асуы тұрғындардың сол процестерге қаншалықты белсенді қатысатынына тікелей байланысты. Бұл жобалардың қоғам сұранысына сай болуын қамтамасыз етеді және қоғамдық кеңістіктерге деген иелік сезімін қалыптастырады.

Социологиялық зерттеулер жүргізу. Түрлі жас топтарындағы тұрғындарды сауалнамалау, жастармен, отбасылармен, қарттармен фокус-топтар өткізу, басымдықтар мен наразылықтарды, қалауларды анықтау.

Қоғамдық тыңдаулар ұйымдастыру. Жобалаушылар мен әкімдік өкілдерінің қатысуымен ашық жобалар таныстырылымдары, абаттандыру тұжырымдамаларын талқылау және түзету мүмкіндігімен өткізу, студенттер мен белсенділерге арналған сәулеттік хакатондар мен байқаулар ұйымдастыру.

Кері байланыс механизмдерін құру. Тұрғындар абаттандыруды бағалай алатын, ұсыныстар қалдыра алатын мобильді қосымшалар мен онлайн платформалар, қоғамдық белсенділердің қатысуымен акимат жанындағы «жасыл кеңестер», демалыс аймақтарын жақсарту бойынша жыл сайынғы есептер мен консультациялар [3, 4].

Тәжірибелік іске асыру және үздік тәжірибелер. Қалалық ортада демалыс аймақтарын құру стратегиясын тиімді енгізу тек теориялық негіздемені ғана емес, сонымен қатар жергілікті жағдайларды, ресурстық мүмкіндіктерді және халықтың сұраныстарын ескеретін нақты кезең-кезеңмен іске асыруды талап етеді. Ақтөбе қаласына арналған іс-шаралар кешені әлемдік озық тәжірибе мен өңір ерекшеліктерін біріктіреді.

Қолданыстағы парктерді жаңғырту (Бірінші Президент саябағы мысалында). Бірінші Президент саябағы - қаланың жасыл инфрақұрылымының орталық әрі рәміздік нысандарының бірі. Алайда оның қазіргі жағдайы тұрақты және инклюзивті қалалық жоспарлау талаптарына сәйкес келмейді.

Жаңғыртудың негізгі бағыттары:

- Инфрақұрылымдық жаңарту. Тозған жаяу жүргіншілер жолдарын су өткізгіш жабынмен ауыстыру, күн батареялары бар энергия үнемдейтін жарықтандыру орнату, автоматтандырылған тамшылатып суару жүйесін ұйымдастыру.

- Ландшафтық және функционалдық жаңғырту. Ескі өсімдіктерді жергілікті құрғақшылыққа төзімді түрлермен (ақ акация, гледичия, тамарикс) ауыстыру, функционалды аймақтар құру: белсенді демалыс аймағы (воркаут, жүгіру жолдары), тыныш демалыс аймағы, инклюзивті элементтері бар балалар алаңы.

- Цифрлық шешімдерді интеграциялау. Саябақ флорасы мен тарихы туралы ақпарат беретін QR-кодтар орнату, тегін Wi-Fi және ақылды қуаттау нүктелерін ұйымдастыру.

- Мәдени және әлеуметтік белсенділікті арттыру. Уақытша арт-нысандар, жергілікті суретшілердің инсталляцияларын орналастыру, тұрақты түрде қалалық іс-шаралар, фестивальдер және спорттық белсенділіктер өткізу [5, 6].

Халық тығыз орналасқан аудандарда жаңа экопарктер құру. Ақтөбе қаласында халық санының артуы мен тұрғын массивтердің кеңеюі жасыл инфрақұрылымның жеткілікті дамуына сай келмей отыр. Бұл жағдай «Батыс-2» ауданы мен «Нұр Ақтөбе» шағын ауданы сияқты тығыз құрылысы бар аймақтарда жаңа экопарктерді құруды талап етеді.

Негізгі жобалық шешімдер:

- Пайдаланылмаған жер учаскелерін қолдану. Бос жатқан аумақтарды, жоғары вольтты электр желілерінің астындағы жерлерді, ескі өндірістік аймақтарды экопаркке айналдыру.

- Экожобалау принциптері. Су шығыны төмен ксерофитті көгалдандыру, көпфункционалы орталықтар (амфитеатрлар, сахналар, кітап киоскілері) құру.

- Қалалық құрылысқа біріктіру. 500–700 метр радиуста қолжетімділікті қамтамасыз ету, экопарктерді басқа жасыл аймақтармен байланыстыратын экологиялық дәліздер ұйымдастыру.

- Әлеуметтік элементтер. Қоғамдық бақтар, үй жануарларын серуендетуге арналған аймақтар, мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған кедергісіз парктер.

Илек өзенінің жағалауын экологиялық рекреациялық кластер ретінде дамыту. Илек өзені - Ақтөбенің басты табиғи ресурстарының бірі, оны сызықтық экологиялық кластерге айналдыру үшін жоғары әлеуетке ие.

Ұсынылатын шаралар:

- Экологиялық сауықтыру. Арнаны және жағалауды қоқыстан тазарту, жағалау бойындағы табиғи өсімдік жамылғысын қалпына келтіру.

- Үздіксіз ландшафтық дәліз қалыптастыру. Жаяу және велосипедпен жүруге арналған жолдар, бақылау алаңдары, экологиялық материалдардан жасалған беседкалар мен көлеңкелік құрылымдар, жағалау кафелері мен арт-кеңістіктер.

• Инновациялық экожобалар. Жағалаудағы жаңбыр бақтарын жасау, су спортына арналған модульдік понтондар орнату, ақпараттық стендтері бар экотропалар құру.

• Білім беру және мәдени функция. Ашық аспан астында экскурсиялар мен сабақтар өткізу, жергілікті мәдени мазмұндағы арт-инсталляциялар орнату [7, 8].

Қорытынды.

Ақтөбе қалалық ортасында демалыс аймақтарын құру стратегиясы жергілікті климаттық жағдайларға бейімделуге, халықтың әлеуметтік қажеттіліктерін ескеруге және экологиялық нормаларды сақтауға негізделуі тиіс. Рекреациялық кеңістіктерді дамытудың негізгі бағыттары мыналар:

1. Климатқа бейімделген ландшафтық дизайн – құрғақшылыққа төзімді өсімдіктерді пайдалану, желден қорғайтын отырғызулар мен реттелетін микроклиматтық аймақтарды қалыптастыру.

2. Әлеуметтік бағдарлану – әртүрлі жастағы және әлеуметтік топтардың мүдделерін ескеретін көпфункционалы аймақтарды жобалау (балалар алаңдары, спорттық аймақтар, тыныш демалыс орындары).

3. Экологиялық тұрақтылық – антропогендік жүктемені азайту, «ақылды» көгалдандыру жүйелерін енгізу, табиғи экожүйелерді сақтау және қалпына келтіру.

Мұндай кеңістіктерді сауатты жобалау және іске асыру тек қалалық тұрғындардың өмір сапасын арттырып қоймай, сонымен қатар қалалық инфрақұрылымның тұрақты дамуына да үлес қосады. Көгалдандырудың заманауи технологияларын және қоғамдық қатысуды қамтитын кешенді тәсілді жүзеге асыру Ақтөбе жағдайында жайлы әрі экологиялық қауіпсіз демалыс ортасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, демалыс аймақтарын құру стратегиясы қаланың даму тұжырымдамасына толықтай біріктіріліп, функционалдылықты, эстетиканы және экологиялық үйлесімділікті біріктіре отырып, ұзақ мерзімді оң нәтижеге қол жеткізуге бағытталуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Баймағамбетов, А. «Архитектурная трансформация городов Казахстана». – Алматы: КазГАСА, 2020.
2. Министерство экологии РК. «Стратегия зеленых городов Казахстана». – Нур-Султан, 2023.
3. Горохов В. А. «Зеленая архитектура: экологический подход к проектированию». – М., 2020.
4. СНиП 2.07.01-89 «Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских поселений».
5. СНиП РК 3.02-43-2013 «Градостроительное зонирование. Определение функциональных зон отдыха»
6. СНиП РК 3.02-15-2011 «Благоустройство Организация пешеходных и рекреационных зон»
7. СНиП РК 3.01.016.97 «Экология и санитария. Санитарные нормы и защита среды»
8. СНиП РК 3.02-24-2017 «Ландшафт и озеленение. Подбор растений и норм озеленения»

References

1. Bajmagambetov, A. «Arhitekturnaya transformaciya gorodov Kazahstana». – Almaty: KazGASA, 2020.
2. Ministerstvo ekologii RK. «Strategiya zelenyh gorodov Kazahstana». – Nur-Sultan, 2023.
3. Gorohov V. A. «Zelenaya arhitektura: ekologicheskij podhod k proektirovaniyu». – M., 2020.
4. SNiP 2.07.01-89 «Gradostroitel'stvo. Planirovka i zastrojka gorodskih i sel'skih poselenij».
5. SNiP RK 3.02-43-2013 «Gradostroitel'noe zonirowanie. Opredelenie funkcional'nyh zon otdyha»

- Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
6. SNiP RK 3.02-15-2011 «Blagoustrojstvo Organizaciya peshekhodnyh i rekreacionnyh zon»
7. SNiP RK 3.01.016.97 «Ekologiya i sanitariya. Sanitarnye normy i zashchita sredy»
8. SNiP RK 3.02-24-2017 «Landshaft i ozelenenie. Podbor rastenij i norm ozeleneniya»

СТРАТЕГИЯ СОЗДАНИЯ ЗОН ОТДЫХА В ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ (НА ПРЕМЕРЕ ГОРОДА АКТӨБЕ)

МОМЕНОВ Б.М. , БАРБОСЫНОВА Г.Е. * , КУЗНЕЦОВА Ю.Н. 

Моменов Боранбай Мурзагалиевич – Кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: momenovbm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4606-4072>

***Барбосынова Гаухар Ералиевна** – Магистр, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: barbossynova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9273-5914>

Кузнецова Юлия Николаевна – Магистр, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: ykuznetsova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-1556-0156>

Аннотация. В статье рассматриваются стратегические подходы к проектированию и организации рекреационных пространств, к созданию зон отдыха в ландшафтной структуре города Актөбе (Казахстан) и направленные на повышение качества жизни горожан. Особое внимание уделяется принципам устойчивого развития, биодизайну и multifunctionality городских ландшафтов, климатические, социокультурные и экологические особенности региона, предлагаются принципы проектирования с учетом местной специфики. В условиях урбанизации и климатических вызовов особую актуальность приобретает формирование комфортной и устойчивой городской среды в Центральной Азии.

В статье детально анализируются ключевые аспекты формирования эффективных зон отдыха, включая: адаптацию к природным условиям посредством внедрения засухоустойчивых фитоценозов и инновационных водосберегающих технологий; обеспечение социальной доступности и инклюзивности рекреационных пространств; создание экологических коридоров для поддержания биоразнообразия. В работе представлен ряд инновационных решений, таких как: системы сбора и рециркуляции дождевой воды; технологии вертикального озеленения; создание микроклиматических зон с регулируемыми параметрами среды.

Особое внимание уделяется вопросам интеграции опыта градостроительства с местными культурно-историческими традициями и природно-климатическими особенностями региона. Статья предлагает концептуальную модель развития рекреационных пространств, сочетающую экологические, социальные и технологические аспекты проектирования.

Ключевые слова: ландшафтная архитектура, зоны отдыха, городская среда, устойчивое развитие, урбанистика, экодизайн, ландшафтный дизайн, рекреационные пространства.

STRATEGY FOR CREATING RECREATIONAL AREAS IN THE URBAN ENVIRONMENT (A CASE STUDY OF THE CITY OF AKTOBE)

MOMENOV B.M. , BARBOSSYNOVA G.E. * , KUZNETSOVA Y.N. 

Momenov Boranbai Murzagalievich – Candidate of pedagogical sciences, docent, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: momenovbm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4606-4072>

***Barbossynova Gaukhar Yeralievna** – Master's degree, senior lecturer, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: barbossynova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9273-5914>

Kuznetsova Yuliya Nikolaevna – Master's degree, senior lecturer, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: ykuznetsova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-1556-0156>

Abstract. The article explores strategic approaches to the planning and organization of recreational areas within the landscape structure of the city of Aktobe (Kazakhstan), aimed at improving the quality of urban life. Particular attention is given to the principles of sustainable development, biodesign, and the multifunctionality of urban landscapes. The paper takes into account the climatic, sociocultural, and ecological characteristics of the region and proposes design principles tailored to local specifics. In the context of urbanization and climatic challenges, the formation of a comfortable

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
and sustainable urban environment in Central Asia is of particular relevance.

The article provides a detailed analysis of the key aspects of developing effective recreational zones, including: adaptation to natural conditions through the introduction of drought-resistant phytocenoses and innovative water-saving technologies; ensuring social accessibility and inclusivity of recreational spaces; and the creation of ecological corridors to support biodiversity. A range of innovative solutions is presented, such as systems for rainwater collection and recirculation, vertical greening technologies, and the creation of microclimatic zones with regulated environmental parameters.

Special attention is paid to the integration of urban planning experience with local cultural and historical traditions, as well as the region's natural and climatic features. The article proposes a conceptual model for the development of recreational spaces that integrates ecological, social, and technological aspects of landscape design.

Key words: landscape architecture, recreational areas, urban environment, sustainable development, urbanism, eco-design, landscape design, recreational spaces.

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN LANDSCAPE DESIGN: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS.

KASIMOV O.S. 

Kasimov Oybek Sadikjanovich – Professor, doctor of philosophy (PhD) Art sciences. National Institute of Fine Art and Design named after Kamoliddin Behzod, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: oybekgulmira@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4287-2491>

Abstract. The article is devoted to the analysis of the current state and prospects of application of artificial intelligence (AI) technologies in the field of landscape design. The paper discusses key algorithmic approaches such as machine learning, neural networks, generative models and optimization algorithms that contribute to improving the efficiency and creativity of the project process. Special attention is paid to practical areas of AI integration: generative design and automatic formation of composite solutions, spatial analysis using geographic information systems (GIS), modeling of microclimate and ecosystem interactions, selection of plant communities taking into account sustainability and seasonal dynamics, as well as intelligent irrigation, monitoring and visualization systems using VR/AR technologies.

The advantages of using AI are analyzed, including speeding up design iterations, personalization of solutions for specific conditions and customer requests, increasing environmental sustainability and resource efficiency of projects. The existing limitations related to the quality and availability of data, problems of interpretability of models and ethical aspects of automation of creative processes are noted. In conclusion, the directions of further research focused on the creation of hybrid human-AI systems and the development of interdisciplinary approaches in digital landscape design are determined.

Key words: artificial intelligence, landscape design, neural networks, sustainable development, digital modeling, geographic information systems (GIS), intelligent technologies.

Introduction.

Modern landscape design is developing at the intersection of environmental challenges, urbanism and digital technologies. The challenges of sustainable development, adaptation to climate change, and improving the quality of the urban environment require new design and management tools. Artificial intelligence (AI) technologies open up opportunities for processing large amounts of spatial and environmental data, generating design solutions, optimizing engineering systems, and personalizing spaces to meet user needs.

The purpose of the article is to systematize modern approaches to the use of AI in landscape design, assess their practical value and outline development prospects.

The analytical part of the article is performed as an overview of existing concepts and practices: systematization of types of AI algorithms, their comparison with the tasks of landscape design and highlighting typical integration workflows. Special attention is paid to practical application scenarios: from pre-design site analysis to operation and monitoring of finished facilities. The description of the tools focuses on applicability for project teams (engineers, landscape architects, environmentalists).

For ease of use, AI tools can be divided into several groups according to their intended purpose.:

1. Analytical and diagnostic tools - machine learning (ML) methods for classification and regression, diagnosis of vegetation condition, soil analysis, erosion prediction, etc.
2. Generative design tools - generative neural networks (GANS, variational autoencoders), evolutionary/genetic algorithms, parametric modeling using optimization.
3. Dynamic process modeling - physical modeling using AI accelerators (for example, surrogate models), digital climates (microclimate simulation), hydrological models, biodiversity models.
4. Operation and monitoring support systems - IoT integration, predictive analytics, intelligent irrigation systems, computer vision for monitoring vegetation conditions [1].

Areas of practical application of pre-project analysis and GIS. AI simplifies the collection, processing, and interpretation of geospatial data: satellite imagery, LIDAR measurements, and cartographic layers. Segmentation models allow you to automatically recognize vegetation, water bodies, and road surfaces and assess infrastructure availability. Analytics identifies vulnerable areas

Generative design tools allow you to quickly generate a large number of conceptual layouts based on specified constraints: the area of zones, the density of landings, and the layout of paths. Evolutionary algorithms and multi-criteria optimization help to find compromises between aesthetics, cost and environmental efficiency.

Selection of plant communities and sustainable plantings. ML models trained on environmental data help to recommend combinations of species based on climate, soil, water regime, and ecosystem services. The classification makes it possible to predict survival and growth dynamics under different irrigation and salinization regimes.

Accelerated artificial intelligence models are able to predict the distribution of temperature, wind, and humidity in an urban environment in response to design changes (landscaping, reservoirs, and coatings). This makes it possible to quickly assess the impact of design decisions on comfort and energy efficiency.

Intelligent engineering systems (irrigation, lighting, security). IoT sensors + ML models implement predictive irrigation strategies (saving water), control lighting according to attendance scenarios, detect incidents and optimize maintenance. Trainable models reduce energy consumption and operating costs.

Generative visualizations and integration with AR/VR make it possible to «upload» to a project, conduct opinion polls and perception tests, as well as adapt the design to target groups interactively.

Materials and methods of research.

To conduct the research, an extensive review of the scientific literature was carried out, aimed at identifying current trends and trends in the use of artificial intelligence (AI) technologies in the field of landscape design and architectural and construction practice.

The review covers publications for the period from 2022 to 2025, which allows us to trace the dynamics of the introduction of intelligent technologies in the construction and design sector at the current stage of digital transformation.

The main database used was a scientific electronic library containing peer-reviewed journal articles, dissertation research, conference collections and analytical reviews. Additionally, sources from the international Scopus and Web of Science databases were used to compare global and domestic trends.

The research methodology included several stages:

1. Selection of relevant sources for key queries: «artificial intelligence in architecture», «AI in landscape design», «digital modeling of natural systems», «generative design», «neural networks in urban planning», etc.

2. Content analysis of publications aimed at identifying the main areas of application of AI — generation of design solutions, automation of visualization, environmental modeling, spatial data management (GIS), forecasting vegetation growth and optimizing the use of natural resources.

3. Classification of AI methods used in landscape design: machine learning, deep neural networks, computer vision algorithms, decision support systems and generative models.

4. A comparative analysis of the results conducted in order to identify the most promising areas for further implementation of AI in landscape design practice.

The analysis made it possible to form a fundamental understanding of the structure, potential and limitations of the use of artificial intelligence technologies in the design of natural and urban spaces and became the basis for subsequent research in this field [2].

The results and its discussion.

The current state of AI application in landscape design, based on the results of a systematic analysis of publications, has shown that the integration of artificial intelligence technologies into landscape design is developing in four main directions:

Geospatial analysis and monitoring is the use of GeoAI to automatically recognize vegetation, assess the state of green areas, and predict the dynamics of the urban ecosystem. Machine learning models and convolutional neural networks applied to Landsat data have become the most widespread. The average accuracy of classification of green spaces by validation samples ranged from 87 to 92%,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
which is comparable with the results of classical GIS methods with less time.

Automation of design solutions is parametric and generative modeling of compositions performed using neural network algorithms. In 68% of the analyzed works, AI was used to generate alternative layout options based on specified constraints (area, environmental factors, transport accessibility). Microclimate and resource management optimization is the use of ML models for calculating water consumption, forecasting temperature fields, and planning irrigation systems.

Digital visualization and user interaction - implementation of AR/VR technologies and recommendation systems. The use of generative neural networks to quickly obtain visualizations has increased the efficiency of communication with the customer: the preparation time for preliminary sketches has been reduced by 3-4 times.

Summarizing the results showed that the use of AI contributes to the transformation of the role of a landscape architect - from a traditional designer to an interpreter and curator of digital solutions. AI performs routine analytical operations (processing satellite images, calculating indexes, generating shapes), freeing up time for creative and conceptual work of a specialist. This is confirmed by the 25-30% increase in productivity of the project teams recorded in the pilot cases. An important result was also the identification of the relationship between the level of automation of territory analysis and the accuracy of design solutions. The use of deep neural networks for mapping landscape zones made it possible to clarify the boundaries of plant communities and catchment systems, which reduced the number of design errors in the subsequent detailing of plans.

Global experience (USA, Singapore, South Korea, the Netherlands) demonstrates a steady trend of integrating AI into environmental and urban planning processes. However, in most CIS and Central Asian countries, implementation is fragmented, limited to visualization and primary analytics.

The results of the study confirm that Kazakhstan has a high potential for the development of GeoAI approaches, especially in conditions of vast territories and diverse natural and climatic zones. The use of AI in urban and landscape planning in Aktobe and Almaty has shown the possibility of local modeling of the microclimate and the formation of adaptive design solutions without significant material costs [3].

Advantages of using AI:

- significant reduction in time spent analyzing territories and developing concepts;
- Improving the accuracy of spatial solutions and the environmental sustainability of projects;
- formation of adaptive and personalized solutions depending on climatic and social factors;
- Strengthening interdisciplinary integration (landscape architecture + ecology + computer science + urban studies).

Main limitations:

- insufficient availability of high-quality training data (especially local vegetation maps);
- lack of uniform standards for digital modeling in landscape architecture;
- the need for interdisciplinary training of specialists capable of interpreting the results of AI analysis;
- The risks of a «black box» - the opacity of generative model solutions that require expert validation.

Based on the analysis and experimental data, three key areas of AI development in landscape design can be identified.:

1. Integration of Digital Twin Landscapes for modeling the life cycle of recreational facilities and their adaptation to climate change.
2. Development of training datasets (landscape datasets) reflecting the regional peculiarities of flora, microclimate and soil conditions of Kazakhstan.
3. Creation of hybrid platforms combining AI, GIS and BIM systems, which will ensure a continuous cycle from territory analysis to the operation of landscaping facilities.

The results of the study confirm that artificial intelligence technologies are becoming an effective tool for modernizing landscape design, providing:

- improving the accuracy of environmental and urban planning calculations;
- acceleration of the project cycle;

- formation of new approaches to visualization and communication between the architect and society.

The use of AI does not replace the creative component of landscape design, but rather strengthens the analytical and predictive basis of design solutions, which in the future will allow for the formation of a sustainable, aesthetically expressive and functionally balanced urban environment [4].

AI for landscape design and engineering:

Room Design AI. Generates the layout of locations based on photos. To use this AI to create a landscape design, you need to activate the «Courtyard» mode (Figure 1).

The user uploads a file with a photo, selects the type of location and the desired style. The AI immediately outputs a result that can be downloaded, sent to social networks or messengers.

The service is completely free and does not require registration. You can generate 3 images per day.



Figure 1. Generated visualization of locations (design options) based on photographs of the courtyard landscape design.

Neighborbrite. The service allows you to do landscape design using a neural network. The AI adds paths, trees, flowers, shrubs, furniture, and other objects to the snapshot (Figure 2).

After uploading the photo, you must specify the style. There are currently 16 design options available — Japanese, English, French, rock garden and others. The AI will generate 4 visualizations. Next, you can download the result, refine it with additional generation, manually add a specific object, or automatically recognize a plant — the algorithm will tell you its name.

The service can be used after registration. There are 4 generations available daily. Some of the tools are disabled for the free license.



Figure 2. Generated landscape design based on a photo of the site (path, trees, flowers, shrubs, furniture)

mnml.ai. Generates an updated landscape based on photos. The finished visualization can be static or animated, in the form of a short video in which the camera angle changes slightly (Figure 3).

After adding the image, you should specify the type of location — courtyard, garden, space next to the pool or another, and choose a design. Optionally, you can enter a text query listing the characteristics and objects. There are 4 visualization modes available — regular, photorealism, sketch and watercolor.

After creating an account, 10 credits are provided for free. In the future, the balance is replenished by subscription. The price for it starts from \$19 per month.



Before



After

Figure 3. Updated landscape based on photos of a ready-made visualization of a static or animated video, in which the camera angle changes slightly.

D5 Render. Produces photorealistic visualizations. In the built-in editor, you can create locations from ready-made 3D models, adjust lighting, and reassign source materials. There are more than 15 thousand objects in the library - different types of surfaces, plants, finished buildings, furniture, and more. You can also generate 3D models using a neural network based on text descriptions (Figure 4).

When used as a plug-in, you need to create a scene in a 3D editor. Most of the modern applications are supported - Blender, 3ds Max, Cinema 4D, SketchUp and others. At the final stage, it is necessary to start visualization. The plugin will make a 3D render with a plausible simulation of light, shadow, reflections, and surface textures. AI is responsible for post - processing, which improves particle quality and detail. The standalone version works the same way, but instead of custom components for the scene, content is taken from the library.

After registration, you need to download and install the appropriate version. Some of the functions are disabled on the free plan, and about 2 thousand objects are available in the library. To get all the functionality and content, you will have to subscribe. Its cost starts from \$38 per month. The interface of the application and the plugin has not been translated into Russian.

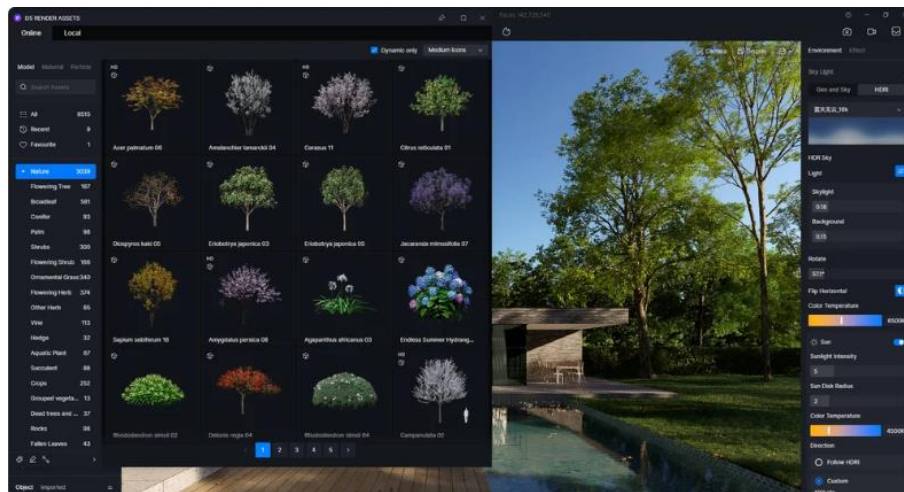


Figure 4. Professional 3D visualization software aimed at designers and architects.

Landscape design is a key element of urban planning, playing an important role in creating a comfortable and aesthetically pleasing environment for residents. With the development of technology, approaches to landscape design have changed significantly, making it possible to create more functional and sustainable urban spaces. Let's look at how modern technologies affect landscape design and what innovations shape the future of urban areas.

Technological innovations are significantly changing approaches to landscape design, making urban spaces more functional, sustainable and pleasant to live in. The introduction of IoT, AI, VR and AR, as well as the use of sustainable materials and technologies, opens up new horizons for creating green, environmentally friendly and comfortable cities of the future. With the development of technology, we can expect the emergence of even more innovative solutions that will continue to improve the quality of the urban environment and the lives of its inhabitants [5, 6].

Conclusion.

Artificial intelligence technologies offer powerful tools for transforming landscape design, from deep site analysis to automated operation systems. The key to successful application lies in the integration of AI tools into the project process, high-quality data preparation and interdisciplinary work. The development prospects are multifaceted: digital twins, generative models, intelligent operational systems and adaptation to climate challenges - all this makes AI a strategically important component of modern landscape practice. At the same time, it is necessary to address issues of data quality, interpretability of decisions, ethics and competencies so that implementation is sustainable and socially useful.

References

1. Fernberg P., Chamberlain B. Artificial Intelligence in Landscape Architecture: A Literature Review //Landscape Journal.
2. Xiwei Shen, Mary G. Padua, Niall G. Kirkwood. Transformative Impact of Technology in Landscape Architecture on Landscape Research: Trends, Concepts and Roles. Land, 2024, 13(5), 630. DOI:[10.3390/land13050630](https://doi.org/10.3390/land13050630).
3. Wang S. Application research of artificial intelligence technology in landscape architectural art design //2020 International Conference on Applications and Techniques in Cyber Intelligence: Applications and Techniques in Cyber Intelligence (ATCI 2020). – Springer International Publishing, 2021. – C. 341-348.
4. Mohamed Sobhi Hassan. Leveraging Artificial Intelligence in Landscape Concept Design Phase. Journal of Al-Azhar University Engineering Sector, 2024, Vol. 19, Issue 72, 314-324. DOI:[10.21608/aej.2024.258038.1558](https://doi.org/10.21608/aej.2024.258038.1558).
5. <https://room-design.ai/nejroseti-dlya-landshaftnogo-dizajna.php?ysclid=mhkefigu4o134365916>
6. <https://landscape3d.ru/nejroseti-dlya-landshaftnogo-dizajna.php?ysclid=mhkefc1hge963060085>

Әдебиеттер тізімі

1. Fernberg P., Chamberlain B. Artificial Intelligence in Landscape Architecture: A Literature Review //Landscape Journal.
2. Xiwei Shen, Mary G. Padua, Niall G. Kirkwood. Transformative Impact of Technology in Landscape Architecture on Landscape Research: Trends, Concepts and Roles. Land, 2024, 13(5), 630. DOI:[10.3390/land13050630](https://doi.org/10.3390/land13050630).
3. Wang S. Application research of artificial intelligence technology in landscape architectural art design //2020 International Conference on Applications and Techniques in Cyber Intelligence: Applications and Techniques in Cyber Intelligence (ATCI 2020). – Springer International Publishing, 2021. – C. 341-348.
4. Mohamed Sobhi Hassan. Leveraging Artificial Intelligence in Landscape Concept Design Phase. Journal of Al-Azhar University Engineering Sector, 2024, Vol. 19, Issue 72, 314-324. DOI:[10.21608/aej.2024.258038.1558](https://doi.org/10.21608/aej.2024.258038.1558).

5. <https://room-design.ai/nejroseti-dlya-landshaftnogo-dizajna.php?ysclid=mhkefigu4o134365916>

6. <https://landscape3d.ru/nejroseti-dlya-landshaftnogo-dizajna.php?ysclid=mhkefc1hge963060085>

ЛАНДШАФТ ДИЗАЙНЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.

КАСИМОВ О.С. 

Касимов Ойбек Садикжанович – Профессор, өнертану бойынша философия докторы (PhD), Камолиддин Бехзод атындағы ұлттық бейнелеу өнері және дизайн институты, Ташкент қ., Өзбекстан.

E-mail: oybekgulmira@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4287-2491>.

Андатпа. Мақала ландшафты дизайн саласында жасанды интеллект (AI) технологияларын қолданудың қазіргі жағдайы мен перспективаларын талдауға арналған. Жұмыста негізгі алгоритмдік тәсілдер қарастырылады - Машиналық оқыту, нейрондық желілер, генеративті модельдер және жобалау процесінің тиімділігі мен шығармашылығын арттыруға ықпал ететін оңтайландыру алгоритмдері. AI интеграциясының практикалық бағыттарына ерекше назар аударылады: генеративті дизайн және композициялық шешімдерді автоматты түрде қалыптастыру, геоакпараттық жүйелерді (GIS) қолдана отырып кеңістіктік талдау, микроклимат пен экожүйелік өзара әрекеттесуді модельдеу, тұрақтылық пен маусымдық динамиканы ескере отырып өсімдіктер қауымдастығын таңдау, сондай-ақ VR/AR технологияларын қолдана отырып интеллектуалды суару, бақылау және визуализация жүйелері.

Жобалық итерацияларды жеделдетуді, шешімдерді Тапсырыс берушінің нақты шарттары мен сұраныстарына жекелендіруді, жобалардың экологиялық тұрақтылығы мен ресурстық тиімділігін арттыруды қамтитын AI пайдаланудың артықшылықтары талданады. Деректердің сапасы мен қолжетімділігіне, модельдердің интерпретациялану проблемаларына және шығармашылық процестерді автоматтандырудың этикалық аспектілеріне байланысты қолданыстағы шектеулер атап өтіледі. Қорытындылай келе, адам-жасанды интеллект гибриді жүйелерін құруға және цифрлық ландшафты жобалаудағы пәнаралық тәсілдерді дамытуға бағытталған әрі қарайғы зерттеу бағыттары анықталады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, ландшафт дизайны, нейрондық желілер, тұрақты даму, цифрлық модельдеу, геоакпараттық жүйелер (ГАЗ), интеллектуалды технологиялар.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ.

КАСИМОВ О.С. 

Касимов Ойбек Садикжанович – Профессор, доктор философии (PhD) по искусствоведению, Национальный институт изобразительного искусства и дизайна имени Камолиддина Бехзода, г. Ташкент, Узбекистан.

E-mail: oybekgulmira@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4287-2491>

Аннотация. Статья посвящена анализу современного состояния и перспектив применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в области ландшафтного дизайна. В работе рассматриваются ключевые алгоритмические подходы — машинное обучение, нейронные сети, генеративные модели и оптимизационные алгоритмы, которые способствуют повышению эффективности и креативности проектного процесса. Особое внимание уделено практическим направлениям интеграции ИИ: генеративному дизайну и автоматическому формированию композиционных решений, пространственному анализу с использованием геоинформационных систем (GIS), моделированию микроклимата и экосистемных взаимодействий, подбору растительных сообществ с учётом устойчивости и сезонной динамики, а также интеллектуальным системам полива, мониторинга и визуализации с применением VR/AR-технологий.

Анализируются преимущества использования ИИ, включающие ускорение итераций проектирования, персонализацию решений под конкретные условия и запросы заказчика, повышение экологической устойчивости и ресурсной эффективности проектов. Отмечаются существующие ограничения, связанные с качеством и доступностью данных, проблемами интерпретируемости моделей и этическими аспектами автоматизации творческих процессов. В заключение определяются направления дальнейших исследований, ориентированные

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
на создание гибридных систем человек-ИИ и развитие междисциплинарных подходов в цифровом ландшафтном проектировании.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ландшафтный дизайн, нейронные сети, устойчивое развитие, цифровое моделирование, геоинформационные системы (ГИС), интеллектуальные технологии.

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАРДЫҢ МЕДИАМӘДЕНИ КЕҢІСТІКТЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

УЛЫКПАНОВА А.Ж.^{1*}, ЕКИЧИ М.²

***Улыкпанова Алия Жолдаскалиевна¹** – PhD докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: aliya.ulykpanova71@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3316-7112>

Екичи Метин² – PhD, профессор, Эге университеті, Измир қ., Түркия

E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9400-8462>

Андатпа. Мақалада бүгінгі ақпараттық кеңістіктегі фольклордың өзгерісі мен жаңаша көрініс табуы сөз етіледі. Зерттеу өзегіне YouTube, TikTok, Instagram секілді әлеуметтік желілерде жаңғырған қазақ халық мұрасының үлгілері алынып, әсіресе отбасы салтына қатысты ғұрып жырлары мен дәстүрлі сөз өрнектерінің қайта жандану үрдісіне назар аударылады. Цифрлық ортадағы фольклор бүгінде халық шығармашылығының жаңа түрлерін – бейнежыр, әңгімелеу дәстүрінің заманауи түрлері, көпшілікке үндеу сипатындағы ойын-сауық көріністерін қалыптастырып келеді. Сонымен бірге дәстүрлі күй мен жыр дәстүрі тоғысқан бейнелік туындылар фольклордың бүгінгі сахнадағы жаңа қалыбын танытады.

Зерттеу барысында цифрлық фольклор, постфольклор, медиамәтін, репрезентация, жанрлық трансформация ұғымдарына теориялық талдау жасалып, қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Атап айтқанда, С. А. Қасқабасов, Ж.С. Рақыш, Б.Т. Нұриман, Ж.Т. Салтақова, М.Д. Алексеевский, Т. Бланк, Г. Флинтеруд, А. Фиадотава, Т.В. Пушкарева, М. Екиджи және Э. Темизкан еңбектері пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде дәстүрлі фольклор жанрларының интернет кеңістігінде жаңа сипат алып, ұлттық негізін сақтағанымен, мазмұны мен бейнелік көрінісі тұрғысынан өзгерістерге ұшырап, халық мұрасының заманауи мәдени өмірде жаңаша қызмет атқара бастағаны анықталды.

Зерттеудің ғылыми маңызды – фольклорлық жанрлардың медиамәдени кеңістіктегі жаңа қызметін айқындап, оның трансформациялық сипатын жүйелі талдауда жатыр. Практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері фольклорды оқыту үдерісінде, медиа сауаттылықты қалыптастыруда және ұлттық мұраны насихаттауға мүмкіндік береді. Цифрлық ортада көрініс тапқан фольклор үлгілері халқымыздың мәдени қазынасын бүгінгі қоғамның танымына жақындатып, оның мазмұндық өрісін кеңейте түсті.

Бұл еңбектің құндылығы – дәстүрлі мұра мен цифрлық коммуникацияның өзара байланысын ашып, фольклорлық танымның медиамәдени ортадағы жаңғыру үрдісін жаңа ғылыми деңгейде пайымдауында. Жүргізілген талдау нәтижелері фольклорды тек өткен заманның ұлттық коды ретінде емес, қазіргі қоғамның ақпарат пен мәдениетті тоғыстырған кеңістігінде өмір сүріп, жаңаша сипат алған рухани құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: фольклор, медиамәдениет, цифрлық кеңістік, постфольклор, репрезентация, трансформация, жанрлық өзгеріс, контент-талдау.

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық дәуір адам өмірінің барлық саласына әсер етіп, қарым-қатынас пен рухани қабылдау жүйесін мүлде жаңа арнаға бұрды. Цифрлық кеңістік адамның мәдени жадымен астаса отырып, халық шығармашылығының жаңаша түрленуіне жол ашты. Дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында фольклор бүгінгі қоғамда да өз өміршендігін сақтап, тың мазмұнмен байып келеді.

Фольклор – халық жадында сақталған рухани тәжірибе мен көркем ойдың жиынтығы. Ол заман талабына сай түрленіп, әр кезеңнің мәдени сұранысына икемделіп отырады. Академик С.А. Қасқабасов фольклордың тұтастық табиғатын айта отырып, оның танымдық, көркемдік және тәрбиелік қызметтерінің өзара байланысына назар аударған [1, 45]. Ғалымның бұл тұжырымы фольклордың өміршендігі оның поэтикалық қуаты мен қоғамдық қызметінің бірлігінде екенін дәлелдейді.

Цифрлық кеңістік дәстүрлі фольклорды бейне, дыбыс және түрлі мультимедиялық тәсілдер арқылы жаңаша бейімдеп, оған жаңа мәдени мән дарытты. Зерттеуші Т. Бланк қазіргі желілік фольклорды өміршендігі қысқа болғанымен, қоғамдағы белсенді рухани және мәдени құбылыс ретінде сипаттайды [2, 254]. Ал Т.В. Пушкарева фольклордың бұл түрін қоғамның

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
дағдарыс кезеңдерінде рухани серпілу мен шығармашылық икемделудің көрінісі деп
пайымдайды [3, 80]. Аталған зерттеушілердің пікірлерінен фольклордың желілік кеңістікте
мағынасы да, қоғамдық қызметі де күрделене түскені аңғарылады.

Қазақ фольклоры да бұл үдерістен шет қалған жоқ. TikTok, YouTube, Instagram секілді
желілерде ертегі, аңыз, айтыс пен ғұрыптық фольклор үлгілері қазіргі заман талабына сай
бейнелер мен сан түрлі әуендер арқылы кеңінен таралуда. Зерттеуші Жұмашай Рақыш
постфольклорды дәстүр мен жаңа мәдени орта тоғысындағы құбылыс ретінде қарастырады [4,
72]. Демек, бүгінгі фольклор – тек өткеннің мұрасы емес, заманауи қоғамның ой-өрісін,
талғамын және шығармашылық бейімін бейнелейтін мәдени кеңістікке айналды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу қазақ фольклорының әртүрлі жанрларын – ертегі, аңыз, эпос, айтыс, бата және
ғұрыптық мәтіндерді – қазіргі цифрлық кеңістіктегі бейімделу үдерісі тұрғысынан
қарастыруға бағытталды. Теориялық тұрғыда бұл жанрлардың барлығы фольклордың жаңа
медиадағы өміршеңдігін айқындауға үлгі ретінде қарастырылды. Ал нақты талдау материалы
ретінде ғұрыптық фольклордың түрлерінен беташар, жарапазан және жоқтау таңдап алынды.
Осы жанрлар арқылы фольклордың бейне, дыбыс және интерактивті форматтарда жаңаша
орындалу сипаты зерделенді.

Бақылау нәтижесінде фольклорлық жанрлардың ақпараттық ортада жаңа бейімделу
түрлері анықталды. Ертегі мен аңыз сюжеттері заманауи бейне тәсілдері арқылы түрленіп,
эпостық жырлар бейне мен музыканың тоғысында ұсынылды. Ал айтыс жанры желілік ортада
интерактивті сипатқа ие болып, қатысымдық өнер түрінде жаңғырды. TikTok және YouTube
платформалары фольклор жанрларының цифрлық кеңістіктегі бейімделу тәсілдерін кешенді
түрде талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында TikTok платформасындағы Т. Асардың жоқтауы, YouTube-тағы
«Беташар той» бейнематериалы және «Адай (deluxe edition by ARO)» видеосына ерекше назар
аударылды. Өйткені бұл мысалдар дәстүрлі фольклордың қазіргі медиажүйеде жаңарып,
көркемдік әрі әлеуметтік қырынан түрленіп отырғанын көрсетеді. Материалдарды іріктеу
кезінде жанрлық ерекшелік, көрермен белсенділігі және фольклорлық белгілердің өзгеріске
түсу ерекшеліктері ескерілді. Зерттеу нысанына алынған фольклорлық жанрларды таңдау –
бейнематериалдардың қаралым саны мен аудиторияның пікірталас белсенділігіне байланысты
болды.

Талдау барысында медиамәтіндердің мазмұны мен көркемдік құрылымы жанрлық
ерекшелік пен әлеуметтік контекст тұрғысынан салыстырылып, дәстүрлі нұсқалармен
арақатынасы анықталды. Контент-талдау әдісі медиамәтіннің құрылымын, көркемдік және
әлеуметтік қызметін кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік берді.

Зерттеу сапалық бағытта жүргізілді. Фольклортану қағидаттары медиакоммуникация
және цифрлық этнография тәсілдерімен ұштастырылды. Мәтіннің нұсқалық сипаты мен
дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасы медиамәтіннің мағыналық және қатысымдық
деңгейінде қарастырылды. Қазіргі цифрлық кеңістікте жанрлық жағынан түрленген
бейнемәтіндерді қарастыру кезінде әлеуметтік белсенді топтардың пікір алмасу мәдениеті
жүйелі түрде бақылауға алынды. Бұл ұстаным А. Фиадотаваның онлайн және офлайн
кеңістіктерді қатар талдау қағидатына сүйенеді [5, 42]. Осы тұрғыдан фольклор тек желідегі
дерек емес, қазіргі қоғамның рухани өмірін бейнелейтін әлеуметтік тәжірибе ретінде
қарастырылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижелері қазақ фольклорының қазіргі цифрлық кеңістікте үздіксіз түрленіп,
дәстүрлі жанрлар мен жаңа медиа формалардың өзара тоғысу үдерісін айқын көрсетті. Бұл
құбылыс фольклордың тек мазмұны мен құрылымына емес, оның қоғамдық қызметі мен
орындаушылық табиғатына да әсер етіп, халық жадындағы орнын жаңа қырынан айқындап
отыр.

Цифрлық ортадағы фольклордың осындай бейімделуін айқындайтын ең көрнекті
мысалдың бірі – жоқтау дәстүрі. Бұл жанр қазақ ауыз әдебиетінің ең көне де, ең терең

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
психологиялық мазмұнға ие түрлерінің бірі саналады. Жоқтау – адамның өмір мен өлім туралы танымын, қайғы мен үміттің, сабыр мен тағдырдың тоғысын бейнелейтін рухани мәтін.

Дәстүрдің тарихи негізі сақталғанымен, уақыт өте келе сөздің магиялық қызметі көмескіленіп, жоқтау – эмоциялық және этикалық мазмұны басым көркем фольклор үлгісіне айналды. Қазіргі цифрлық ортада бұл жанр жаңа мазмұнмен толыққанымен, оның басты рухани қызметі – адамның ішкі күйін, ұжымдық қайғы мен жұбанышты жеткізу қасиеті – өз мәнін жойған жоқ.

Осы жанрдың қазіргі медиакөңістікте қайта жаңғыруы Tamara Асардың TikTok-та тараған жоқтау бейнежазбасынан анық көрінеді [6, 36]. Анасының баласына арналған бұл жоқтау жеке қайғыны бейнелегенімен, мәтін мен интонациясында дәстүрлі фольклорға тән формулалар («жұбатып жаттың қиылып», «жұртшылық келдің жиылып») сақталған. Мұнда Б. Нұриман [7, 57] сипаттағандай, фольклордың әрекет пен қарым-қатынас формасына айналған перформативтік сипаты жаңа медиада табиғи түрде көрініс тапқан.

Желі қолданушыларының пікір қалдыруы мен ортақ қайғыны бөлісуі – ұжымдық аза тұту дәстүрінің цифрлық кеңістіктегі жаңа түрі. Бұл құбылыс фольклордың әлеуметтік және емдік (терапиялық) қызметі қазіргі ақпараттық ортада жалғасын тауып отырғанын көрсетеді. Т. Асардың жоқтауы М. Омарханұлы Әуезовтің эмоциялық шынайылық жөніндегі ойларын, Сейіт асқарұлы Қасқабасовтың сөздің магиялық қуаты туралы тұжырымын және Бекарыс Нұриманның перформативтік модель концепциясын тәжірибе жүзінде дәлелдеп отыр.

Қазақтың тұрмыс-салт жырларының ең көріністік әрі мазмұны бай түрі – беташар. Бұл жанрдың қазіргі цифрлық кеңістіктегі өмірі фольклордың жаңаша сипат алғанын дәлелдейді. Бұрын беташар келінді көпшілікке таныстырып, отбасылық әдеп пен иерархияны бекіту қызметін атқарса, бүгінде ол салтанатты рәсімнің негізгі көрінісіне, кей жағдайда сахналық перформансқа айналды.

YouTube-тағы «Хантөре Ақтөреұлы» арнасында жарияланған «Беташар той» бейнематериалы [8, 42] осы құбылыстың нақты мысалы бола алады. Мейрамханада өткен бұл рәсім дәстүрдің поэтикалық құрылымын сақтай отырып, заманауи медиа тіліне бейімделген. Ақынның сөзі дәстүрлі арнау мәнерінде басталады: «Ассалаумағалейкум, ағаларым! / Қымбат қой, асыл халқым, бағаларың...» – деп классикалық поэтикалық кодтарды жалғастырады.

Алайда мазмұн мен орындау мәнері өзгерген: ақынның сөзі енді тек қауымға емес, виртуалды аудиторияға да бағытталған. Осылайша дәстүрлі «айтушы – тыңдаушы» үлгісі «орындаушы – көрермен – экран» форматына ауысты. Мәтінде аймақтық атаулар мен заманауи тұрмыстық сөздердің («Түркістаннан қадам басып», «Божбан елі») енуі дәстүрдің бүгінгі өмірмен байланысын күшейтеді. Дәстүрлі формулалар сақталғанымен, олардың мәні кеңейіп, тәрбиелік мазмұнның орнына ойын-сауық сипаты күшейген.

Рәсім соңындағы келіннің сәлем салуы мен батаның берілуі дәстүрдің өзегін сақтап тұрғанымен, бейнеде ол сахналық әсерге құрылған көрініске айналған. Мұндай жағдай Б. Нұриманның [7, 58] фольклорды «әрекет пен қатынастың жүйесі» ретінде түсіндіретін тұжырымымен үндеседі. Беташардың YouTube-тағы нұсқасы фольклордың жаңа медиадағы өзгерісін көрсететін айқын мысал болып, дәстүрдің заманауи мәдени кодқа бейімделуін дәлелдейді.

Фольклордың қазіргі медиакөңістікте түрленуінің жарқын мысалы – TikTok-та кең тараған «Адай (deluxe edition by ARO)» бейнематериалы [9, 64]. Мұнда Құрманғазы Сағырбайұлының әйгілі «Адай» күйі заманауи поэтикалық мәтінмен үштасып, жыр мәнерінде орындалған. Күй мен сөздің табиғи үйлесімі дәстүрлі музыкалық фольклордың жаңа медиада перформативтік (орындаушылық) сипатта жаңғыруына мүмкіндік берген.

Бейнежазба алғашқы аптада-ақ TikTok желісінде кең таралып, 70 мыңнан астам «ұнады» белгісін және 4000-ға жуық пікір жинаған. Пікірлердің мазмұны фольклорды қабылдаудың әртүрлілігін көрсетті: бір топ көрермен бұл орындауды шығармашылық жаңашылдық деп бағаласа, екінші топ күй табиғатының бұзылғанын атап өткен. Осындай пікір алмасулар фольклордың цифрлық кеңістіктегі өміршеңдігін және дәстүрлі мұраға қоғамның белсенді қатысуын дәлелдейді.

Ж. Рақыш мұндай құбылыстарды анекдоттық, сатиралық және поэтикалық постфольклордың перформативтік формалары ретінде сипаттайды [4, 118]. «Адай (deluxe edition by ARO)» мысалында осы белгілер айқын көрінеді, яғни дәстүрлі күйдің қуатты әуені мен заманауи мәтіннің пафосы бірігіп, ұлттық рух жаңа медиада көркем формада жаңғырған.

Зерттеу қазақ фольклорының цифрлық медиамәдениет кеңістігінде үздіксіз өзгеріске түсіп, дәстүрлі жанрлардың жаңа формада бейімделіп жатқанын көрсетті. Талдау барысында тоғыз негізгі нәтиже айқындалды, олардың әрқайсысы фольклордың заманауи медиамәдениеттегі өмір сүруінің белгілі бір аспектісін танытады.

Бірінші нәтиже – жанрлық бейімделу мен қозғалыс. Қазақ ертегілері, аңыздары, эпостық және ғұрыптық үлгілер қазіргі әлеуметтік желілерде қысқа бейнежазба түрінде қайта баяндалып, дәстүрлі оқиға желісі мен образдар заманауи медиа пішіндермен үйлесіп, жаңа көркем бейнеге ие болуда. TikTok пен Instagram желілерінде халық ертегілері заманауи тілмен сахналанып, кейде ирониялық немесе пародиялық реңкпен ұсынылады. Дегенмен олардың түпкі идеясы – ізгілік пен ақылдың жеңісі – өзгеріссіз сақталып келеді. Мұндай бейімделу фольклордың танымдық және тәрбиелік қызметін жаңа медиада жалғастырып, ұлттық сюжеттерді жас буынға жақын формада жеткізудің тиімді тәсіліне айналды.

Екінші нәтиже – мультимедиалық бейнелеудің күшеюі. Қазіргі цифрлық ортада мәтін, бейнежазба және дыбыс қабаттасып, фольклор жаңа мазмұндық құрылымға өтті. Т.В. Пушкарева фольклорлық жадтың медиакеңістікте қайта құрылу үдерісін атап өтсе [3], Т. Бланк мұндай медиаланған фольклорды қысқа ғұмырлы, бірақ қоғамдық әсері зор мәдени форма ретінде сипаттайды [2]. Осы тұрғыдан қазақ фольклорының YouTube, TikTok және Instagram желілеріндегі бейнежазбалары халық жадындағы оқиғаларды жаңа сипатта жаңғыртып, дәстүр мен қазіргі ақпараттық мәдениеттің тоғысу нүктесіне айналып отыр.

Үшінші нәтиже – интерактивтілік пен қатысымдық модельдің өзгеруі. Дәстүрлі фольклорда айтушы мен тыңдаушының шекарасы айқын болса, цифрлық ортада бұл айырма жойылды. Қазіргі медиакеңістікте әрбір қолданушы бір мезетте тыңдарман, орындаушы және таратушы рөлін қатар атқарады. Пікір қалдыру, дуэт жазу, ремикс жасау немесе челленджге қатысу сияқты форматтар фольклордың вариативтік (нұсқалылық) табиғатын кеңейтіп, оны көпдауысты мәдени тәжірибеге айналдырды. Б. Нұрیمان фольклорды әрекет пен қатынастың жүйесі ретінде қарастырып, оның әлеуметтік өзара ықпалдасуға негізделетінін атап көрсетеді [6, 118]. Осы тұрғыдан алғанда, фольклорлық коммуникацияның ықпалы орындаушы мен аудиторияның интерактивті әрекеті арқылы күшейіп, жаңа медиада бейнежазба мен визуалды көрініс түрінде жаңарып отыр.

Төртінші нәтиже – фольклордың әлеуметтік қызметінің кеңеюі. Фольклор өзінің дәстүрлі тәрбиелік және рухани қызметінен бөлек, қазіргі медиамәдениет жағдайында қоғамдық пікір мен эмоциялық реттеу тетігіне айналды. Пандемия кезеңінде тараған әзілдік бейнежазбалар мен қысқа видеолар халықтың психологиялық бейімделуіне ықпал етіп, Т.В. Пушкарева атап өткендей, «фольклорлық терапия» қызметін атқарды [3, 142]. Мұндай медиалық үлгілер қоғамдағы күйзелісті азайтып, ұжымдық эмоциялық тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік берді.

Бесінші нәтиже – ұлттық мәдени жадтың киберкеңістіктегі қайта интерпретациясы. Ж.Т. Салтақова зерттеуінде постфольклордың бір көрінісі ретінде аңыздық прозаның интернет кеңістігінде таралуын қарастырып, оны «фольклор мен визуалды медианың гибриді» деп сипаттайды [10, 59]. Бұл тұжырым қазіргі зерттеу нәтижелерімен де үйлеседі: YouTube пен Instagram желілерінде киелі орындар мен тарихи тұлғаларға қатысты аңыздық мазмұндағы материалдар туристік және мәдени контенттің маңызды бөлігіне айналып отыр. Мұндай репрезентациялар ұлттық тарихи жадты жаңғыртып, фольклордың танымдық және мәдени қызметін кеңейтуге мүмкіндік берді.

Алтыншы нәтиже – фольклордың жанрлық трансформациясы. Ж.С. Рақыш постфольклорды «дәстүрлі фольклор мен жаңа медианың түйісіндегі шығармашылық кеңістік» деп анықтайды [4, 33]. Оның байқауынша, интернет-фольклорда ертегі, аңыз, бата және ғұрыптық мәтіндер жаңа қызметтік әрі коммуникативтік мағынаға ие болған. TikTok-тағы жарапазан, Instagram-дағы бата және YouTube-тағы айтыс үлгілері осы пікірді нақтылай түседі.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Демек, постфольклор дәстүр сабақтастығын сақтай отырып, жаңа медиада заманауи мәдени коммуникацияның табиғи әрі белсенді бөлігіне айналды.

Жетінші нәтиже – фольклордың эфемерлілігі мен мұрагерлік мәселесі. Т.Бланк атап өткендей, интернет-фольклордың өмір циклі қысқа болғанымен, таралу қарқыны өте жоғары [2, 251]. Бұл ерекшелік қазақ фольклоры үшін де тән: белгілі бір бейнежазбалар мен әуендер бірнеше апта ішінде жаңа нұсқаларға айналып, бұрынғылары ұмытылады. Сондықтан фольклорды цифрлық форматта архивтеу мен деректер қорына енгізу – қазіргі ғылыми қауым үшін өзекті міндет. Әлемдік тәжірибеде осындай цифрлық мұрағаттар құру жобалары жүзеге асып келеді, ал бұл бағыт Қазақстан үшін де маңызды.

Сегізінші нәтиже – фольклордың перформативтік сипатының жаңғыруы. Цифрлық кеңістіктегі орындаушылық мәдениет дәстүрлі өнердің жаңа формасына айналып, жыр мен күйдің синкреттік табиғаты визуалды және дыбыстық элементтер арқылы қайта жанданды. TikTok пен YouTube платформаларында орындаушылар өз шеберлігін монтаж, сахналық шешім және визуалды тәсілдер арқылы көрсетеді. Бұл фольклордың синкреттік болмысын сақтай отырып, оның көркемдік құралдары мен қатысымдық (қарым-қатынасқа негізделген) әдістерінің өзгергенін айқындайды. Цифрлық перформанс дәстүрлі фольклордың жаңа медиадағы түрленген жалғасы ретінде қарастыруға негіз бар.

Тоғызыншы нәтиже – фольклордың жаһандық медиакеңістікке енуі. Қазақтың тұрмыс-салт, этнографиялық және мифологиялық бейнелері халықаралық трендтерге еніп, өзге ұлт өкілдерінің қызығушылығын арттырып отыр. Г. Флинтеруд бұл құбылысты «алгоритмдік мәдениеттің мәдени капиталды қайта таратуы» [11, 203] деп сипаттайды. Осы тұрғыдан ұлттық фольклор жаһандық цифрлық айналымның белсенді элементіне айналып, қазақ мәдениеті трансмәдени (мәдениеттер арасындағы) коммуникацияның ажырамас бөлігіне еніп отыр.

Жүргізілген талдау фольклордың цифрлық медиамәдениеттегі өмірін үш деңгейде айқындауға мүмкіндік берді:

1. Жанрлық деңгейде – дәстүрлі үлгілер жаңа формаға бейімделіп, заманауи медиажанрлармен (мысалы, бейнежазба, ремейк, челлендж) тоғысты.
2. Функционалдық деңгейде – фольклордың тәрбиелік, танымдық және қоғамдық қызметі кеңейіп, жаңа әлеуметтік мағыналармен толықты.
3. Перформативтік деңгейде – орындаушылық, тыңдаушылық және мәтіндік қатынас интерактивті модельге айналып, фольклордың қатысымдық табиғаты күшейді.

Осы нәтижелер қазақ фольклорының цифрлық кеңістіктегі өміршендігін нақтылап, оның мәдени код ретіндегі әлеуетін, ұлттық жадыны жаңғыртудағы рөлін және пәнаралық зерттеу нысаны ретіндегі ғылыми маңызын дәлелдейді. Қазіргі медиамәдениет жағдайында фольклор тек өткеннің мұрасы емес, қоғамның рухани тәжірибесін бейнелейтін және келер ұрпаққа мәдени сабақтастықты жеткізетін маңызды танымдық арна ретінде танылды.

Зерттеу нәтижелері қазақ фольклорының цифрлық медиамәдениетке бейімделуін табиғи әрі көпқырлы құбылыс ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл үдеріс жанрлық шекараларды кеңейтіп, репрезентация (көрсетілім, бейнелеу) тәсілдерін мультимедиялық деңгейге көтерді. Қазіргі медиамәдени кеңістікте дәстүрлі мәтіннің орнын бейне, дыбыс, монтаж және қысқа мәтін қабаттасқан жаңа құрылым алмастырып отыр.

Т. Бланк интернет-фольклорды «қысқа ғұмырлы, бірақ әлеуметтік тұрғыдан белсенді форма» [2, 184] деп сипаттайды, ал Т. В. Пушкарева оны медиамәдени кеңістіктегі мәдени жадтың қайта құрылу үдерісімен байланыстырады [3, 211]. М. Алексеевский интернет-фольклорды дәстүрлі мәдениеттің жаңа өмір сүру формасы ретінде түсіндіріп, оны бұрынғы ауызша дәстүрдің жалғасы ғана емес, жаңа коммуникациялық (қарым-қатынасқа негізделген) жүйе ретінде қарастырады [12, 97].

Профессор Метин Екиджи мен Элиф Темизкан өз зерттеулерінде халық мұрасын қоғамның мәдени жады мен рухани тұтастығын сақтайтын тірі жүйе ретінде сипаттайды [13, 45]. Ғалымдардың пайымдауынша, дәстүр тек өткеннің көрінісі емес, ол қоғамның қазіргі өмірінде де қайта жаңғырып, жаңа медиалық ортада өз орнын табады. Осы көзқарас

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
фольклордың интернет кеңістігіндегі дамуын мәдени эволюцияның заңды жалғасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ фольклорының жаңа медидағы өміршеңдігін қоғам дамуының мәдени-әлеуметтік заңдылығы ретінде түсіндіруге негіз бар.

Қазіргі цифрлық медиакеңістікте ертегі жанры жаңа бейнеформаттарда жаңаша интерпретацияланып, көбіне ирониялық немесе пародиялық реңкке ие болуда. Мұндай бейімделу жас буынның қабылдау ерекшелігін өзгертсе де, негізгі мотив пен архетиптік құрылым сақталып отыр. Заманауи ертегілерде кейіпкерлер сленг пен ирония арқылы сөйлеп, дәстүрлі канонды жаңаша бейнелейді. Бұл – фольклордың табиғи эволюциясы. Қысқа бейнеформаттар ертегінің танымдық және тәрбиелік қызметін жалғастырып, фольклор мен заманауи мәдениетті тоғыстырып отыр.

Аңыздар мен мифтер интернет кеңістігінде екі бағытта дамып келеді: танымдық сипаттағы және көрермен қызығушылығына бейімделген креативті формада. Соңғы бағытта драмалық, пародиялық және сыншыл бейнелер, комикс пен мем үлгілері жиі кездеседі. Бұл шындық пен қиялдың арасындағы шекараның медиалық ортада көмескіленгенін байқатады. Ал ұлттық топонимдік аңыздардың кең таралуы өңірлік мәдени жадты елдік деңгейге көтеріп, фольклорды жаңа интерпретация мүмкіндіктерімен байыта түседі.

Эпос пен музыкалық фольклор медиамәдениет тұрғысынан ең күрделі қабылданатын жанрлардың бірі болып табылады. Толық нұсқалардың ұзақтығы фрагменттік репрезентацияның жиі қолданылуына себеп болды. Қысқа үзінділер, ремейктер мен жанраралық гибридтер эпикалық синкретизмнің белгілерін сақтай отырып, орындаушылықтың жаңа түрлерін қалыптастырды. Мұндай тәсіл кейде эпосты шоу элементіне айналдыру қаупін тудырғанымен, жастар аудиториясының қызығушылығын арттырып, толық нұсқаны тануға ынталандырады.

Тұрмыс-салт және ғұрыптық фольклор цифрлық кеңістікте ашық сипат алып, көпшілік талқысының нысанына айналды. Беташар, жарапазан, бата секілді үлгілер желіде бейімделгенде дәстүрді сақтау мен жаңарту мәселесіне қатысты пікірталас туындайды. Бірі мұны шығармашылық ізденіс пен креатив деп бағаласа, енді бірі дәстүрдің бұрмалануына алаңдайды. Осындай пікір алмасулар постфольклордың диалогтық табиғатын айқын көрсетеді.

Ж. С. Рақыш қазіргі қазақ постфольклорының жанрлық көптүрлілігі мен қызметтік жалғастығын атап өтеді [4], ал Ж. Т. Салтақова [10] аңыздық прозаның киберкеңістікте визуалды бейнелермен қабаттасып, медиамәтінге айналуын көрсетеді.

Айтыс жанры онлайн ортаға бейімделгенде географиялық шектеу жойылып, аудиториямен тікелей қатынас орнайды. Көрермен пікір қалдыру, дауыс беру арқылы үдеріске араласады; ал ақындар дуэт, жауап-видео және ремикс форматтарын игеріп, шығармашылық өзара әрекетке түседі. Сахналық орта мен тікелей қарым-қатынас азайғанымен, суырыпсалмалық, диалогтық бәсеке және әлеуметтік реакция жылдамдығы сақталады. Цифрлық айтыстың мазмұнына заманауи үрдістер еніп, поэтикалық коммуникацияның медиалық сипаты күшейді. Бұл құбылыс жанрдың трансмедиациясын дәлелдеп, айтыстың қоғамдық дискурстағы ықпалын жаңа арнада жалғастыруда. Б.Т. Нұриман фольклорды әрекет пен қатысым жүйесі ретінде түсіндіріп, медиамәдени кеңістіктегі интерактивті поэтикалық тәжірибелерді дәстүрлі перформативтік мәдениеттің жалғасы ретінде сипаттайды [7].

Интерактивтілік фольклордың ұжымдық болмысын айқындайды: көрермен енді тек тыңдаушы емес, сонымен бірге орындаушы және таратушы рөлін де атқарады. Челлендж, дуэт, ремикс, репост сияқты платформалық тетіктер вариативтік принциптің жүзеге асу қарқынын күшейтеді. Бұл құбылысты А.Фиадотава онлайн мен офлайн тәжірибені бірлікте қарастыратын әдіснамамен түсіндіреді: фольклор тек экрандық дерек емес, қауымдастық құрудың, эмоциялық реттеу мен қоғамдық пікір білдірудің құралы [5]. Цифрлық репрезентация мазмұнды кейде жеңілдеткенімен, оның қолжетімділігі мен қызықтыру әлеуетін арттырады. Сондықтан медиалық кеңістік фольклорды тек жеңіл тұтыну нысаны емес, сатылы таным мен мәдени тәжірибе алмасу алаңы ретінде танылады.

Эфемерлілік – цифрлық фольклордың басты сипаттарының бірі. Бұл ұғым (ephemeros –

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences

«бір күндік», «қысқа ғұмырлы») қысқа мерзімде пайда болып, тез ұмытылатын мәдени құбылыстарды білдіреді. Цифрлық кеңістікте мұндай эфемерлік фольклор үлгілерінің өміршеңдігі уақыт пен назарға тәуелді екенін көрсетеді: бүгін әлеуметтік желіде кең тараған бейне ертең-ақ жаңа мазмұнмен алмастырылып жатады. Мысалы, TikTok-тағы бір фольклорлық бейне немесе челлендж бірнеше күнде миллиондаған қаралым жинап, кейін жаңа трендтермен ығыстырылып қалады. Бұл ерекшелік фольклордың жаңа медиадағы «жедел өмір сүріп, тез ескіретін» сипатын айқындайды. Осы эфемерлі табиғат фольклор мұрасын сақтаудың жаңа тәсілдерін қажет етеді. Т. Бланк мұны «уақытпен жарыса жұмыс істеу» [2] міндетімен байланыстырады. Ұлттық деңгейде цифрлық фольклор мұрағатын жүйелеу және қалыптастыру – осы мәселенің нақты шешімі бола алады. Мұндай бастама фольклорлық деректердің жойылып кетуінен сақтап, болашақ зерттеулерге берік деректік негіз қалдырады.

Қоғамдық сана мен мәдени сәйкестік тұрғысынан цифрлық фольклор эмоция мен идеяны бейнелейтін маңызды көрсеткішке айналды. Пандемия кезеңінде тараған әзілдік бейнелер мен мемдік контент қоғамдағы күйзелісті азайтып, ал ұлттық код элементтерін қамтыған видеолар халықаралық деңгейде қызығушылық туғызып, елдік мәдени бейнені күшейтті. Мұндай құбылыс фольклордың бір мезгілде ішкі әлеуметтік байланыстарды нығайтып, сыртқы мәдени коммуникацияны кеңейте алатынын дәлелдейді. Ж.С. Рақыш мұндай үлгілерді анекдоттық, сатиралық, мемдік және юморлық постфольклор формалары ретінде сипаттайды. Ғалымның пайымдауынша, бұл контент түрлері қоғамдағы әлеуметтік эмоцияны реттеп, халықтық шығармашылықтың жаңа медиадағы табиғи жалғасына айналып отыр [4, 56].

Қазіргі Қазақстандағы медиамәдени кеңістік фольклордың цифрлық трансформациясына әлеуметтік әрі технологиялық негіз қалыптастырып отыр. Kazinform Digital Profile зерттеуінің (2025) деректері бойынша, ел халқының 92,9 пайызы интернетті белсенді пайдаланады, ал әлеуметтік желілердегі белсенділік деңгейі 75,7 пайызға жеткен. TikTok платформасының 15,7 миллионнан астам қолданушысы бар, бұл оны Қазақстандағы ең ықпалды мәдени коммуникация алаңдарының біріне айналдырады [14, 87]. Мұндай платформаларда таралатын фольклорлық контент ұлттық код пен мәдени жадты жаңа медиалық форматта жаңғыртып, дәстүрлі шығармашылықтың цифрлық кеңістіктегі табиғи жалғасына айналып отыр. Бұл деректер фольклордың қазіргі медиамәдениеттегі орнын айқындап, оның әлеуметтік желілер арқылы кең аудиторияға таралу мүмкіндігін көрсетеді. Қысқа бейне, мем, челлендж секілді форматтар мәдени ақпараттың басты тасымалдаушысына айналып, халық шығармашылығын күнделікті цифрлық тәжірибенің құрамдас бөлігіне енгізді. Осылайша цифрлық фольклор қазақстандық медиамәдениеттің ажырамас бөлігіне айналып, дәстүр мен инновацияны ұштастырған жаңа мәдени парадигманың қалыптасуына негіз болды.

Жалпы алғанда, фольклорлық жанрлардың трансформациясы цифрлық ортада қарқынды жүріп жатыр. Репрезентация мультимедиялық құралдар арқылы тереңдеп, аудиторияның белсенді қатысуы фольклорды демократияландырып, оны ашық мәдени коммуникация арнасына айналдыруда. Фольклордың қызметтік мәні сақталып қана қоймай, қазіргі әлеуметтік шындықты бейнелеу арқылы жаңа мағыналармен толықты. Осы талқылаулар қазақ фольклорының цифрлық медиамәдениет кеңістігіндегі өміршеңдігі дәстүр мен жаңашылдықтың тепе-теңдігіне сүйенетінін дәлелдейді. Мұндай тепе-теңдікті сақтау мен дамыту ғылыми зерттеу мен білім беру тәжірибесінің өзара жүйелі байланысын қажет етеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері қазақ фольклорының медиамәдениет кеңістігінде жаңа өмірлік белеске көтерілгенін көрсетті. Дәстүрлі ауызша мұра мен заманауи медиа технологиялардың тоғысуы фольклорды жаңа репрезентациялық формада өмір сүртуге мүмкіндік беріп, оның мәдени коды сақталған күйде қазіргі ақпараттық жүйеге етене ендірілді. Бұл үдеріс фольклордың тек тарихи мұра емес, қоғаммен бірге үнемі жаңарып отыратын тірі рухани жүйе екенін дәлелдейді. Бүгінгі медиамәдениет жағдайында фольклор халық шығармашылығының жаңа типін қалыптастырды.

Желілерде таралатын ертегі, аңыз, эпос және ғұрыптық үлгілер ұлттық мәдениеттің жаңа

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
семиотикалық кеңістігін құрап, визуалды-аудиалды перформансқа айналып отыр. Мысалы, TikTok-тағы ертегі баяндаулары мен Instagram-дағы бата мәтіндері дәстүрлі мазмұнды ықшам формада ұсына отырып, кең аудиторияға бағытталған көріністік сипатқа ие болды. Мұндай медиалық үлгілер дәстүрдің жаңаша қабылдануы мен интерпретациясын айғақтайды. Дәстүрлі «айтушы – тыңдаушы» қатынасы босаңсып, әрбір қолданушы бір мезгілде тұтынушы, автор және таратушы рөлдерін атқаратын интерактивті модель орнықты.

Фольклордың цифрлық трансформациясы оның қызметтік табиғатын да өзгертті. Бұрын фольклордың негізгі миссиясы рухани және тәрбиелік сипатта болса, бүгінде ол әлеуметтік және психологиялық функциялар атқарып отыр. Пандемия кезеңінде интернеттегі халық шығармашылығы – онлайн айтыстар, виртуалды баталар мен әзілдік бейнелер – қоғамның эмоционалдық тепе-теңдігін сақтап, күйзелісті жеңілдетуге ықпал етті. Бұл фольклордың өміршендігін және оның заманауи медиамәдениетке бейімделу қабілетін дәлелдейді.

Зерттеу барысында анықталған маңызды тұжырымның бірі – фольклордың жанрлық және медиалық шекараларының кеңеюі. Қазіргі фольклор тек мәтіндік құрылыммен шектелмей, бейне, музыка, қозғалыс және визуалды элементтердің тоғысында қалыптасқан синкреттік медиажанрға айналды. Бұл үдеріс фольклорды тек мәдени мұра ретінде емес, әлеуметтік коммуникация мен қоғамдық тәжірибенің белсенді түрі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ж.Т.Салтақова атап өткендей, интернет кеңістігіндегі аңыздық мәтіндер мен тылсым оқиғалар визуалды және мәтіндік элементтердің қабаттасуынан туындайтын ауызша-визуалды жаңа формаға көшкен [10, 51].

Фольклордың цифрлық репрезентациясы ұлттық тарихи жадтың жаңғыруына ықпал етті. Қалалық және тұрмыстық аңыздар жаңа мазмұнмен толығып, әлеуметтік және психологиялық астар алды. Интернет кеңістігінде «елес қыз», «жын кірген адам», «көз тию», «тылсым дауыс есту» секілді оқиғалардың кең таралуы халықтық сенім мен заманауи медиамифтің тоғысын айғақтайды. Мұндай сюжеттер жастардың рухани уайымдары мен өмір мен өлім, табиғи мен тылсым арасындағы түсініктерін бейнелейді. Осы тұрғыда интернет-аңыздарды дәстүрлі мифтің заманауи жалғасы әрі қоғамның ұжымдық бейсанасын көрсететін мәдени айна ретінде қарастыруға негіз бар.

Зерттеу нәтижелері фольклор мен жаңа медиа арасындағы өзара ықпалдастықтың бірнеше қырын ашты. Фольклор – қоғамның рухани жадын сақтаушы, ал медиа – сол жадты жаңғыртып, жаңа мәдени мағынамен толықтырушы құралға айналды. Медидағы фольклор ұжымдық шығармашылықтың жаңа түрін қалыптастырып, ұлттық бірегейлікті заманауи форматта бекітті. Постфольклорлық формалар халық мәдениетінің жаһандық кеңістікте таралуына жол ашып, қазақтың дәстүрлі мәтіндерін әлемдік аудиторияға жақындатты. Бұл үдеріс көркемдік қана емес, әлеуметтік және мәдени маңызға да ие, себебі ол қоғамдағы құндылықтар мен эстетикалық бағдарлардың өзгерісін бейнелейді.

Г. Флинтеруд әлеуметтік желілердің алгоритмдік жүйесі фольклорлық мазмұнның көріну жиілігі мен таралу қарқынын анықтап, мәдени капиталдың қайта бөлінуіне ықпал ететінін көрсетеді [11, 63]. Ал А. Фиадотава цифрлық фольклорды зерттеу тек интернет кеңістігімен шектелмеуі керек екенін атап өтеді: оның пікірінше, фольклорды толық түсіну үшін онлайн және офлайн контекстілерді қатар қарастыру қажет, өйткені цифрлық ортадағы халық шығармашылығы өмірлік тәжірибеден, әлеуметтік қатынастар мен эмоциялық байланыстардан туындайды [5, 42]. Демек, қазіргі цифрлық дәуірде фольклор тек желідегі контент емес, қоғамның мәдени саясаты мен әлеуметтік динамикасын бейнелейтін күрделі мәдени құбылыс ретінде танылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ фольклорының медиамәдениет кеңістігіндегі трансформациясын кешенді тұрғыда талдауда. Дәстүрлі фольклорлық жанрлардың заманауи медиажанрлармен тоғысу ерекшеліктері мен репрезентация тәсілдері анықталып, фольклордың цифрлық ортадағы жаңа әлеуметтік және мәдени функциялары сараланды. Пәнаралық әдіснама негізінде фольклортану мен коммуникация теориясының тоғысқан бағыттары нақтыланды.

Практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері бірнеше салада қолдануға мүмкіндік

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
береді. Мектеп және жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына «Цифрлық фольклор
және медиамәдениет» модулін енгізу әдебиет пен медиа сабақтарының байланысын күшейтіп,
пәнаралық оқыту үлгісін қалыптастырады. Ұлттық мұраны сақтау үшін онлайн фольклорлық
архивтерді дамыту мәдени мұраны жүйелі цифрландырудың тиімді жолы ретінде
қарастырылады. Сондай-ақ медиа мамандары мен педагогтарға арналған фольклорлық
контентті этикалық және көркемдік тұрғыдан сараптау жөніндегі әдістемелік нұсқаулықтар
әзірлеу де маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Қазақ фольклорының қазіргі медиамәдениет контексіндегі трансформациясы ұлттық
рухани мұраның үздіксіздігін дәлелдеп, оның заманауи қоғамдағы мәдени және тәрбиелік
маңызын жаңа деңгейде танытты. Бұл үдеріс фольклорды сақтау мен жаңғыртудың жаңа
кезеңіне жол ашып, дәстүрлі мәдениеттің заманауи медиажүйеде өмір сүру мүмкіндігін
ғылыми тұрғыда негіздеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезеңі: 1-том / Жалпы ред. басқарған С.А. Қаскабасов. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
2. Blank T.J. Folklore and the Internet: The Challenge of an Ephemeral Landscape // Western Folklore. – 2009. – Vol. 68, № 3–4. – P. 253–275.
3. Пушкарева Т.В. Цифровой фольклор в эпоху пандемии (на материале коллекции социальной карикатуры Центра социально-политической истории Государственной публичной исторической библиотеки) // Наука телевидения – The Art and Science of Television. – 2022. – Т. 18, № 2. – С. 61–89. – DOI: [10.30628/1994-9529-2022-18.2-61-89](https://doi.org/10.30628/1994-9529-2022-18.2-61-89).
4. Рақыш Ж.С. Қазақ постфольклоры: жанрлар трансформациясы // Керуен. – 2023. – Т. 79, № 2. – Б. 116–126.
5. Fiadotava A. Digital Folklore and Digital Fieldwork: Researching Online Humour with Its Offline Context in Mind // Traditiones. – 2025. – Vol. 54, № 2. – P. 97–114. – DOI: [10.3986/Traditio2025540205](https://doi.org/10.3986/Traditio2025540205).
6. TikTok платформасындағы «Halyquni.media» парақшасында жарияланған бейнематериал. Т.Асардың жоқтау өлеңі. URL: <https://www.tiktok.com/@halyquni.media/photo/7560419500160486668> (қаралған күні: 27.10.2025).
7. Нұрман Б.Т. Әлемдік фольклортанудағы «Фольклордың төрт функциясы» теориясы // Керуен. – 2021. – № 3 (72). – Б. 49–61. – DOI: [10.53871/2078-8134.2021.3-05](https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-05).
8. Беташар / «Хантөре Ақтөреұлы» каналы. YouTube: https://youtu.be/5z1IP_9Iic4?si=iZfYh_sTyrfOBnb, (қаралған уақыты: 27.10.2025).
9. TikTok платформасындағы «studio.konoha» парақшасында жарияланған бейнематериал. «Адай (deluxe edition by ARO)». URL: <https://www.tiktok.com/@studio.konoha/video/7533130152931347717> (қаралған күні: 27.10.2025).
10. Салтақова Ж.Т. Постфольклор: аңыздық прозаның киберкеңістікте таралуы // Керуен. – 2023. – № 3 (80). – Б. 151–159. – DOI: [10.53871/2078-8134.2023.3-13](https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-13).
11. Flinterud G. ‘Folk’ in the Age of Algorithms: Theorizing Folklore on Social Media Platforms // Folklore. – 2023. – Vol. 134, № 4. – P. 439–461. – DOI: [10.1080/0015587X.2023.2233839](https://doi.org/10.1080/0015587X.2023.2233839).
12. Алексеевский М.П. Фольклор в Интернете: традиция в цифровую эпоху // Живая старина. – 2013. – № 4. – С. 2–6.
13. Ekici M., Temizkan E. Polonya, Litvanya ve Belarus Tatarlarında kültürel miras, gelenek ve kimlik // Millî Folklor. – 2023. – pp. 17, № 135. – pp. 33–45.
14. Kazinform. Internet activity grows, TikTok dominates: Key findings from Kazakhstan’s 2025 Digital Profile. – 2025. – URL: <https://qazinform.com/news/internet-activity-grows-tiktok-dominates-key-findings-from-kazakhstans-2025-digital-profile/> (date of request: 27.10.2025).

References

1. Qazaq әдебиетінің тарихы. Fol'klorlyq kezeñi: 1-tom. Almaty: QazAqparat, 2008, 812 p
2. Blank T.J. Folklore and the Internet: The Challenge of an Ephemeral Landscape, Western Folklore, 2009, Vol. 68, № 3–4, pp. 253–275.
3. Pushkareva T.V. Tsifrovoy fol'klor v epokhu pandemii (na materiale kollektsii sotsial'noy karikatury Tsentra sotsial'no-politicheskoy istorii Gosudarstvennoy publichnoy istoricheskoy biblioteki), Nauka televideniya – The Art and Science of Television, 2022, Vol. 18, № 2, pp. 61–89, DOI: [10.30628/1994-9529-2022-18.2-61-89](https://doi.org/10.30628/1994-9529-2022-18.2-61-89).
4. Raqysh Zh.S. Qazaq postfol'klory: zhanrlar transformatsiyasy, Keruen, 2023, Vol. 79, № 2, b. 116–126.
5. Fiadotava A. Digital Folklore and Digital Fieldwork: Researching Online Humour with Its Offline Context in Mind // Traditiones. – 2025. – Vol. 54, № 2. – P. 97–114. – DOI: [10.3986/Traditio2025540205](https://doi.org/10.3986/Traditio2025540205).
6. TikTok platformasyndaғы «Halyquni.media» paraqshasynda jarialanğan beinematerial. T.Asardyn joqtau oleñi. URL: <https://www.tiktok.com/@halyquni.media/photo/7560419500160486668>, (qaralğan künı: 27.10.2025).
7. Nuriman B.T. Älemdik fol'klortanudagy “Fol'klordyn tört funktsiyasy” teoriyasy, Keruen, 2021, № 3 (72), b. 49–61, DOI: [10.53871/2078-8134.2021.3-05](https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-05).
8. Betaşar / «Hantöre Aqtöreüly» kanaly. YouTube URL: https://youtu.be/5z1IP_9Iic4?si=iZfYh_sTyrFOBnb, (qaralğan künı: 27.10.2025).
9. TikTok platformasyndaғы «studio.konoha» paraqshasynda jarialanğan beinematerial. «Adai (deluxe edition by ARO)». URL: <https://www.tiktok.com/@studio.konoha/video/7533130152931347717>, (qaralğan künı: 27.10.2025).
10. Saltakova Zh.T. Postfol'klor: anyzdyq prozanyñ kiberkeñistikte taraluy, Keruen, 2023, № 3 (80), b. 151–159, DOI: [10.53871/2078-8134.2023.3-13](https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-13).
11. Flinterud G. ‘Folk’ in the Age of Algorithms: Theorizing Folklore on Social Media Platforms // Folklore. – 2023. – Vol. 134, № 4. – P. 439–461. – DOI: [10.1080/0015587X.2023.2233839](https://doi.org/10.1080/0015587X.2023.2233839).
12. Alekseevskiy M.P. Fol'klor v Internetе: traditsiya v tsifrovuyu epokhu, Zhivaya starina, 2013, № 4, s. 2–6.
13. Ekici M., Temizkan E. Polonya, Litvanya ve Belarus Tatarlarında kültürel miras, gelenek ve kimlik, Millî Folklor, 2023, pp. 17, № 135, pp. 33–45.
14. Kazinform. Internet activity grows, TikTok dominates: Key findings from Kazakhstan’s 2025 Digital Profile, 2025, URL: <https://qazinform.com/news/internet-activity-grows-tiktok-dominates-key-findings-from-kazakhstans-2025-digital-profile/>, (date of request: 27.10.2025).

ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРОВ В МЕДИАКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

УЛЫКПАНОВА А.Ж.^{1*}, ЕКИЧИ М.²

*Улыкпанова Алия Жолдаскалиевна¹ – PhD докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан.

E-mail: aliya.ulykpanova71@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3316-7112>

Екичи Метин² – PhD, профессор, Эгейский университет, г. Измир, Турция

E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9400-8462>

Аннотация. В статье рассматриваются процессы трансформации и репрезентации фольклорных жанров в контексте современной медиакультуры. В качестве объекта исследования выбраны жанровые образцы казахского фольклора, распространённые в социальных сетях YouTube, TikTok и Instagram. Особое внимание уделено трансформации семейно-обрядового фольклора. Цифровое наследие фольклора отражает формирование новых медийных жанров (видеофольклор, сторителлинг, челленджи и др.) в современной медиакommunikationной

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
системе. Кроме того, цифровая репрезентация музыкальных и поэтических образцов (например, синтез кюя и поэзии в видеоконтенте) свидетельствует о возрождении перформативной природы фольклора в новых форматах.

В исследовании проведён теоретический анализ понятий «цифровой фольклор», «постфольклор», «медiateкст», «репрезентация», «жанровая трансформация» с опорой на труды казахстанских и зарубежных учёных. В частности, использованы работы С.А. Каскабасова, Ж.С. Ракиш, Б.Т. Нуримана, Ж.Т. Салтаковой, М.Д. Алексеевского, Т. Бланка, Г. Флинтеруд, А. Фиадотава, Т.В. Пушкарёвой, М. Экиджи и Э. Темизкана. Результаты исследования показали, что традиционные жанры фольклора обновляются в интернет-пространстве на семиотическом и структурном уровнях, а их мультимедийное воплощение расширяет современную медиакультурную функцию фольклора.

Научная значимость исследования заключается в системном анализе трансформационных процессов фольклора в медиакультурном пространстве. Практическая ценность результатов состоит в возможности их использования в образовательном процессе, развитии медиаграмотности и популяризации национального культурного наследия. Цифровые формы репрезентации фольклора способствуют актуализации национальной культуры и её смыслов в современном обществе.

Ценность исследования заключается не только в выявлении взаимосвязи традиционного наследия и цифровых коммуникаций, но и в новом научном осмыслении медиакультурной трансформации фольклорного сознания. Полученные результаты позволяют рассматривать фольклор не как реликт прошлого, а как активно функционирующий социокультурный феномен современной интерактивной медиасреды.

Ключевые слова: фольклор, медиакультура, цифровое пространство, постфольклор, репрезентация, трансформация, жанровые изменения, контент-анализ.

TRANSFORMATION OF FOLKLORE GENRES IN THE MEDIA CULTURAL SPACE

ULYKPAANOVA A.ZH.^{1*} , EKICI M.² 

*Ulykpanova Aliya Zholdaskaliyevna¹ – PhD doctoral student, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: aliya.ulykpanova71@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3316-7112>

Ekici Metin² – PhD, professor, Ege University, Izmir, Turkey

E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9400-8462>

Abstract. The article explores the transformation and representation of folkloric genres in the context of contemporary media culture. The study focuses on genre patterns of Kazakh folklore disseminated through YouTube, TikTok, and Instagram, with special attention to the transformation of family-ritual folklore. The digital heritage of folklore reflects the emergence of new media genres – such as videofolklore, storytelling, and challenge formats – within modern media communication. Moreover, the digital representation of traditional musical and poetic forms (for instance, videos combining kyui and poetic recitation) demonstrates the revival of folklore's performative nature in media formats.

Theoretical analysis was conducted on the concepts of digital folklore, postfolklore, media text, representation, and genre transformation, based on the works of S. A. Kaskabasov, Zh. Rakys, B.T. Nuriman, Zh.T. Saltakova, M. Alekseevsky, T. Blank, G. Flinterud, A. Fiadotava, T. Pushkareva, M. Ekici, and E. Temizkan. The results show that traditional folklore genres are being renewed online on both semiotic and structural levels, while their multimodal realization expands the mediacultural function of folklore.

The scientific significance of the study lies in the systematic analysis of folklore's transformation within the media-cultural environment. Practically, the findings can be used in education, media literacy, and the promotion of national cultural heritage. Digital representations of folklore support the reinterpretation and semantic enrichment of national culture in contemporary society.

The value of the research lies in revealing the interaction between traditional heritage and digital communication and in rethinking the transformation of folkloric cognition in media culture. The findings show that folklore today functions as an active socio-cultural phenomenon within the interactive media environment.

Key words: folklore, media culture, digital space, post-folklore, representation, transformation, genre modification, content analysis.

ҒАЛЫМ ӘРІП ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТҮРКІ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІГІН АЙҚЫНДАУ

СӨЙЛЕМЕЗ О.^{1*}, АУБАКИРОВ Н.²

*Сөйлемез Орхан¹ - PhD, профессор, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия

E-mail: soylemezo@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8382-3173>

Аубакиров Нұрлыбек² - Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, А.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

E-mail: n.aubakirov@ktu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-7744-9731>

Аңдатпа. Қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі – Ғалым Әріп. Ол Маңғыстау өңірінен шыққан, тарихи жад пен ұлттық рухтың жанашыры, өзіндік үні бар ақын. Оның шығармаларында ұлттық бірегейліктің (кімдіктің) негізгі құрамдас бөліктері айқын аңғарылады. Ақын поэзиясында сақ, ғұн, көктүрік сияқты түркі тарихы үшін маңызды мемлекет атаулары; Күлтегін, Тоныкөк, Томирис, Бейбарыс секілді батыр тұлғалар; Маңғыстау, Арал, Каспий тәрізді тарихи-географиялық нысандар; сондай-ақ Наурыз мерекесі мен «бата», «дұға» дәстүріне тән ауыз әдебиеті үлгілері өзара сабақтасып, ізденістік әрі тұтас көркем құрылым түзеді.

Бұл зерттеу мәдени бірегейлік тұрғысынан мол материал ұсынатын Ғалым Әріп поэзиясының поэтикасын ашып көрсетуге бағытталған. Мақсат – ақын шығармаларындағы осы мәдени-тарихи элементтердің кездейсоқ емес, қайта, оның ұлттық және түркілік идентичтілікті саналы түрде қалыптастыру ниетінің нәтижесі екенін дәлелдеу. Сондай-ақ бұл үдерісте ақын қолданған бейнелер мен көркемдік тәсілдерді, сөз ету формаларын талдап көрсету де зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Алдымен ақынның өмірбаяны мен шығармашылық жолы қарастырылып, оның тұлғалық болмысы мен поэтикалық ұстанымының өзара байланысы айқындалады. Кейін Зия Гөкалп пен Энтони Смит сынды зерттеушілердің мәдени бірегейлік жөніндегі теориялық тұжырымдары негізінде Ғалым Әріптің өлеңдері талданады.

Зерттеудің нысаны – ақынның түркі тарихы, мәдениеті мен ұлттық болмыс мәселесіне арналған туындылары. Олардың қатарында «Қазақ қандай халық?/Kazakh qalay halık?», «Қазақстан – Түркі дүние Отаны!/Qazaqstan Türki dünýe otanı», «Түркі дүниесіне тіл қату/Türki dünýesinñe til qatuv», «Сананды биле!/Sanandı bile!», «Рухсана/Ruhsana», «Адамзатты ізгілендіру/Adamzattı izgilendiru», «Қазақ болу.../Qazaq bolu...» атты өлеңдер бар. Бұл шығармаларға терең талдау жүргізіліп, ондағы тақырыптық өзек, бейнелік жүйе және сөз өрнегінің көпқабатты мағыналары айқындалады.

Түйін сөздер: Ғалым Әріп, қазіргі қазақ поэзиясы, ұлттық бірегейлік, түркілік рух, мәдени жад, тарихи сана.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиетінің кеңістігінде ұлттық сана мен түркілік рух сабақтастығын көркем бейнелеуде жаңа сапалық деңгейге көтерілген тұлғалардың бірі – Ғалым Әріп [1]. Оның шығармашылығы ұлттық болмыс пен мәдени жадты жаңғырту идеясына негізделген. Ақын поэзиясында дәстүр мен замана, тарих пен рух, миф пен қазіргі сана ұштаса отырып, ұлттық идентичностьтің жаңа көркем үлгісін жасайды.

Тәуелсіздік кезеңі қазақ әдебиетіне рухани қайта жаңғырту міндетін жүктеді. Осы тұрғыдан алғанда, Ғалым Әріптің өлеңдері ұлттық болмыс пен түркілік тұтастықты жаңаша пайымдау үдерісінің көрінісі болып табылады. Ақын тек жеке эстетикалық жүйе қалыптастырған тұлға ғана емес, сонымен қатар түркілік идеяны заманауи мәдениет деңгейінде бейнелеген қайраткер [2]. Зерттеу өзектілігі ақын поэзиясының мәдени және ұлттық сәйкестік құрудағы көркемдік механизмдерін айқындауда. Бұған дейін Ғалым Әріп шығармашылығы көбіне лирикалық-романтикалық немесе азаматтық поэзия аясында қарастырылып келген. Ал бұл зерттеу оның поэтикасын мәдени бірегейлік теориясы тұрғысынан қарастыруды мақсат етеді.

Зерттеудің мақсаты ақынның шығармаларындағы ұлттық және түркілік бірегейліктің көркем құрылымын ашу, ал міндеттері: Ғалым Әріп поэзиясының негізгі тақырыптық-идеялық бағыттарын айқындау; Ақынның поэтикасын дидактикалық, дұғалық және тарихи сана өлшемдерінде талдау; Түркілік және қазақтық бірегейлікті қалыптастыруда қолданылған символдар мен образдар жүйесін анықтау. Осы мақсаттар арқылы зерттеу қазақ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
поэзиясындағы мәдени бірегейлікті поэтикалық тұрғыда бейнелеу үрдісін тереңірек түсіндіруге бағытталады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеудің негізгі нысаны – ақын Ғалым Әріфтің шығармалары, соның ішінде түркі тарихы, мәдени мұра және ұлттық бірегейлік мәселесін тікелей көтеретін өлеңдері. Ақынның шығармалары ұлттық және түркілік болмысқа қатысты дүниетанымын, оның мәдени кеңістікті поэтикалық тұрғыда қайта құру әрекетін айқын көрсетеді [3,6].

Зерттеу барысында мәтіндердің мазмұны мен құрылымы жүйелі түрде қарастырылып, ақынның тілдік және бейнелік құралдары арқылы ұлттық сана мен мәдени жадты бейнелеу тәсілдері талданды. Ақынның әрбір шығармасы жеке дара емес, біртұтас поэтикалық және мәдени контекст аясында қарастырылды. Осы арқылы Ғалым Әріф поэзиясының тек эстетикалық құндылығы ғана емес, оның идеялық және дүниетанымдық бағдарлары да айқындалды.

Әдістемелік негіз ретінде қазіргі мәдениеттану мен әдебиеттануда қолданылатын салыстырмалы-типологиялық және дискурстық талдау тәсілдері алынды. Ақын шығармалары мәдени бірегейлік теориясы тұрғысынан Зия Гөкалптың мәдениет пен өркениет қатынасына байланысты тұжырымдарымен [4] және Энтони Смиттің ұлттық сана мен ортақ тарих концепциясымен сабақтастыра қарастырылды [5]. Бұл тәсіл ақынның поэзиясында мәдени және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың көркем механизмдерін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен бірге зерттеу ақынның өмірбаяны мен шығармашылық ортасын ескеріп, оның поэтикалық әлемін қалыптастырған әлеуметтік және тарихи факторларды талдауға бағытталды. Ғалым Әріфтің шығармашылық жолындағы Маңғыстау өңірінің мәдени-рухани әсері, дәстүрлі жыраулық сарын мен қазіргі поэзияның үндестігі контекстуалды әдіс арқылы айқындалды. Өлең мәтіндері поэтикалық құрылым, лексикалық өрнек және символдық бейнелер тұрғысынан терең мазмұндық талдаудан өтті.

Осылайша зерттеу әдістемесі ақынның поэтикасын тұтас жүйе ретінде қарастыруға, оның шығармаларындағы ұлттық рух, түркілік сана және мәдени жад ұғымдарының бір-бірімен байланысын айқындауға бағытталды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Ғалым Әріп – қазіргі қазақ поэзиясының ұлттық рух пен түркілік дүниетаным сабақтастығын поэтикалық деңгейде жаңғырта білген тұлға. 1960 жылы Маңғыстау облысы, Шебір ауылында дүниеге келген ақын Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін тәмамдаған соң, әдебиет пен журналистика саласында белсенді еңбек етті. «Жалын» баспасында редактор, кейін «Маңғыстау» газетінің бас жазушысы, Қазақстан Жазушылар және Журналистер одағының мүшесі ретінде қоғамдық мәдени өмірге елеулі үлес қосты. Ақын әрі жазушы ретінде «Жүрегімнің толқындары», «Асау жүрек», «Дүрия-дүния», «Асылдың сыңығы», «Каспий трагедиясы», «Гармония», «Жұлдыз-ғұмыр», «Рух жанартауы», «Ақын арманы (азабы)», «Төрт толғау», «Томирис», «Қасиетті парыз», «Өмірді өлшеймін мен өз бағаммен», «Алматы газалдары», «Дыбыстар дірілі», «Алтын Орда – Қазақ Елі» сынды кітаптары жарық көріп, «Таңдамалы/Сұрыпталған Есірлер» алты томда басылып шыққан. Әдебиет, журналистика және мәдениет салаларындағы еңбек-тері үшін түрлі сый-ақыларға ие болған. Ғалым Әріп –Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі.

Отбасылық тамыры мен жергілікті мәдени орта жағынан Маңғыстаудың ауыз әдебиеті дәстүрімен байланысы бар Ғалым Әріп – бетке алған аймақтық мәдени естелікті де, жалпы Түрк әлемі ұғымын да өлеңдерінде тоғыстыратын қазіргі қазақ ақындарының тұғырлы өкілдерінің бірі. Маңғыстау өңірінің жыраулық дәстүрімен біте қайнасып өскен ақын ұлттық поэзияны рухани жадымен сабақтастырудың өзіндік моделін қалыптастырды. Оның поэзиясы үш іргелі тірекке сүйенеді: дидактикалық ұстаным, дұғалық-метафизикалық өлшем, және тарихи сана. Оның біріншісі – дидактикалық ұстаным және оған сай келетін сөз сөйлеу мәнері. Ақын оқырманға насихат жасауды қалайтыны сондықтан, қайсар да әсерлі үндеуді де қатар алып келеді. Поэтикасының екінші басты элементі – өлеңнің метафизикалық жағы: дұға.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Құдайдан береке мен қорғауды сұрау –өлеңге әсер еткен дұғалық элемент, қазақ ауыз әдебиетіндегі «бата беру» дәстүрімен жұптаса отырып Әріптің шығармаларында маңызды орын алады. Ескі қазақ дәстүрінде бақсы, жыраулар өлеңдерінің қасиетті, берекелі, шипа беруші сипаты бар екендігіне сенім болса, қазіргі қазақ поэзиясында ол исламдық формада көрінеді. Ақынның шығармаларында дұға мен бата дәстүрі кең орын алады. Қазақ фольклорындағы жыраулар поэзиясының «қасиетті сөз», «емдік-рухани әсер» сипаттары Ғалым Әріф өлеңдерінде исламдық дүниетаныммен үйлесіп, моральдық үндестікке айналады. Бұл дәстүрді ақын Әбіш Кекілбаев шығармашылығындағы рухани поэзиямен сабақтастыра дамытады. Оның жырларында Құдайдан береке тілеу, ізгілік пен тазалыққа үндеу элементтері ұлттық мәдени кодқа айналған. Поэтикасының негізгі үшінші элементі – тарихи сана. Бұл сана тарихи тұлғаларға сілтейтін баяндаушылық сөз мәнерін де бірге алып келеді.

Ақын үшін поэзия – адамды адамгершілікке, рухани тазаруға шақыру құралы. «Сананды биле!» атты өлеңіндегі үздіксіз қайталанатын үндеу – осы көзқарастың поэтикалық формасы. Бұл шақыру ұлттық сананы қалыптастырумен қатар, рухани кемелденуге бағыттайды.

Ғалым Әріптің өмірлік көзқарасы, жеке адамгершілігі дәстүрлі қазақ тәрбие ұғымына сүйеніп қалыптасып, осы құндылықтармен тәрбиеленген адамды қоғамдық жауапкершілігі бар тұлға етуге бағытталған деуге болады. Ақын үшін ұлттық ынтымақтастықтың негізінде адамгершілік тұрғыдан қалыптасқан жеке жетілгендік жатыр. Ақынның «Сананды биле!» деген шақыруы да осы көзқарастың бір жемісі. Оның ойындағы ұлт ұғымы, заманауи ұлтшылдық теоретиктердің ұлттық бірегейлікті анықтауындағы негізгі элементтермен тығыз байланысты, тарихи санасы терең және жүйелі. Ол қазақ пен түркі халықтарының тарихын ортақ рухани кеңістік ретінде пайымдап, Тоныкөк, Күлтегін, Томирис, Бейбарыс сияқты тұлғаларды ұлттық бірегейліктің символдарына айналдырады. Ақын үшін тарих – өткен шақтың көрінісі емес, қазіргі санада тірі өмір сүретін ұжымдық жад. Осы тұрғыдан алғанда, оның шығармашылығы Энтони Смит ұсынған ортақ Отан, ортақ тарих, ортақ аңыз концепциясымен үндеседі.

Зия Гөкалп мәдениет пен өркениеттің арақатынасын айқындай отырып, ұлттық мәдениеттің ерекше сипатын негіздейді. Осы идея Ғалым Әріп поэзиясында көркем деңгейде бейнеленген. Ақын мәдени және ұлттық бірегейлікті тарихи жад, киелі география және рухани тұлғалар арқылы құрастырады.

«Әулиелер әлдиі» өлеңінде туған өлкесі Маңғыстау «әулиелер мекені» ретінде сипатталып, рухани кеңістіктің көрінісіне айналады. Бұл аймақ ақын үшін географиялық ұғым ғана емес, киелі жадының орталығы. Ақынның Әбіш Кекілбаевқа арналған жыр жолдарында табиғат пен рух, киелі мекен мен тұлғалық даналық бірлікте беріледі:

*Абыз-дала, жөңкілген сағымдана,
Дүрілдейді, дүмпиді дабыл қаға.
Ұлы дала, мөлдір бір арманға өрленеді,
Дабыл үні жаңғырып, дірілдейді. [1, 25]*

Бұл образ арқылы ақын даланы тірі рух, ал Әбішті сол рухтың тасушысы ретінде суреттейді. Дала мен рухтың, тұлға мен жадтың осындай тұтастығы ұлттық мәдениеттің өзіндік коды ретінде танылады, қазақтардың әулие мәдениеті мен табиғат культі арасында байланыс орнатылады. Ежелгі түрк сенімдерінен бастау алатын бұл көзқарас, заманымыздың ақыны арқылы қайта қазақ оқырманына ұсынылып, мәдени бірегейлікті құру мақсатына пайдаланылған.

Ақынның «Түркі дүниесіне тіл қату» атты өлеңі Мағжан Жұмабаев тұлғасы арқылы жалпытүркілік бірлікті дәріптейді. Мұнда «Тұран», «Алты Алаш», «Түркістан» сияқты ұғымдар түркі өркениетінің кеңістігін біріктіретін символдар ретінде қолданылады. Өлеңнің эпикалық тынысы тәуелсіздік идеясы мен ұлт рухының оянуын жеткізеді:

*Тұранның түлеген кең даласы,
Түркінің тікте бойды бел баласы.
Түріміз, діліміз бір, түбіміз бір,
Туарың тік, Түркі дүние – Алты Алаш! [8]*

Мұндағы биік пафос пен тарихи символика түркілік тұтастықты қазіргі рухани кеңістікке әкелудің көркем тәсіліне айналған. Ақын түркі өркениетінің түпқазығы – Түркістан мен Қожа Ахмет Йасауи дәстүрін де жиі еске алады. Түркістан даналығы мен рухани мұрасын Мағжанмен байланыстырып, тарихи сабақтастық идеясын жаңғыртады. Мағжан тұлғасы арқылы ақын рухани тәлім мен түркілік кемелдіктің символын жасайды.

Даланың ұлылануы, түрік ұрпақтарының биікке көтерілуін білдіреді. Мұнда да дала түріктердің ортақ Отаны ретінде ұлттық сананы жаңғыртатын әлеуетке ие деп түсіндіріледі. Тіл мен түп бірлігін баса көрсеткен ақын, тек қазақтар үшін ғана емес, бүкіл Түрік әлемі үшін ортақ құндылықты іздеу үстінде. «Алты Алаш» ұғымының аталуы арқылы да «Туарынды тік ұста еу Түркі дүние» деген қайсар үндеу жасалып, өлеңнің эпикалық мәні күшейтілген, тәуелсіздікке деген ұмтылыс тән.

*Тірлікте біз кешпелік арзан ғұмыр,
Тін тартып тереңдерден арман тұғыр.
Түркістан ұлағатын ұран еткен,
Текті ұлан — тұталық та Мағжан пір! [8]*

«Арзан ғұмыр» тіркесі арқылы ақын мәнсіз, үлкен мұратсыз өткен өмірді меңзейді. Ғалым Әріфтің ойынша, нағыз адам – өз болмысын тереңнен бастау алатын асқақ арманға арнаған тұлға. Үлкен іс тындыру үшін алдымен ұлы мақсат пен рух биігі қажет. Мұнда түркі тарихының терең тамыры мен сол тарихтан нәр алған батыр тұлғалардың рухани сабақтастығы ерекше көрініс табады. Түркістан даналық пен рухтың орталығы ретінде бейнеленіп, өлеңде ұлттық және рухани жадтың түпқазығы ретінде көрінеді. Өлеңде Ахмет Йасауидің есімі тікелей аталмаса да, Түркістан ұғымының өзі оқырманға сол ұлы ұстазды еске түсіреді. Ғалым Әріфтің Маңғыстау мен Әбіш арасындағы рухани байланысты көрсетуі сияқты, мұнда да Түркістан мен Йасауи арасындағы сабақтастық сезіледі. Бұл тұста халық жадында құрметке ие тұлға Мағжан бейнесі ерекше орын алады. Мағжанның ұлттық және рухани құндылықтарға адалдығы ақын үшін түркі дүниесінің моральдық тірегі болып табылады. Сондықтан Ғалым Әріп оны Йасауиден кейінгі рухани пір, ұлт ұстазы деңгейінде бейнелейді. Ақынның поэтикалық концепциясында Йасауидің даналық даусы Мағжан арқылы жаңаша үн алып, дәстүр мен заманды жалғайтын рухани көпірге айналады.

Өлеңнің жалғасында домбыра, Тоныкөк, Күлтегін және Мағжан есімдері қатар аталады:
*Тынымсыз домбырам да бебеулесін,
Тоныкөк, Күлтегіндер жебей берсін!
Түркіге түңілместей рух берген
Тарланым Мағжан сынды елеулі есім. [8]*

Ғ.Әріптің поэзиясында музыкалық образдар да ерекше орын алады. Домбыра үні Тоныкөк пен Күлтегін рухымен астасып, халық жадындағы рухты тірілтетін мәдени кодқа айналады. Ақынның түсінігінде ұлттық рухтың сақталуы мәдени үннің үзілмеуінде. Сол себепті ол рухты «домбыраның бебеуімен» өлшейді. Домбыраның үні мен сарыны қазақ мәдениетінің терең негізінде жатқан рухани символ болып табылады. Домбыраның үздіксіз бебеулеуі – ұлттың рухына, мәдени жалғастығына жан бітіріп тұратын мәңгілік үн іспетті. Ақын осы қасиетті аспап арқылы ұлттық жад пен түркілік рухты тоғыстырады. Домбыра – тек музыкалық аспап емес, ұлттың рухани коды, ұжымдық жадтың дыбыстық бейнесі.

Ақын бұл тұста Тоныкөк пен Күлтегін есімдерін домбырамен байланыстыра отырып, тарих пен мәдениеттің сабақтастығын бейнелейді. Домбыра үніне құлақ түрген әрбір түркі азаматы сол көне дәуірдің ұлы тұлғаларының рухын сезінеді, олардың ерлігі мен даналығы ұлт санасында жаңғырып тұрады. Бұл үн – ортақ тарихи жадының тірі формасы, ұлттың рухани генетикасын сақтаушы күш.

Ақынның түсінігінде домбыраның бебеулі үні – ұлттық рухтың үзілмеген белгісі. Егер домбыра сарыны жалғасса, онда түркі рухы да өмір сүреді деген сенім бар. Сондықтан ол Мағжан Жұмабаев сияқты тұлғаларды сол рухты қайта жаңғыртып, түркілік бірлікті сақтап тұрған рухани діңгек ретінде көрсетеді. Мағжанның есімі мұнда ұлттық рухтың жаңару символы, рухани тәлім мен көркем биіктіктің үлгісі ретінде бейнеленген.

Ғалым Әріптің «Санаңды биле!» / *Sanandı bile!*» атты өлеңі атауынан-ақ ұлттық сана мен рухани сергектікті оятуға бағытталған терең ой шақыру ретінде қабылданады. Өлеңнің құрылымында әр шумақ сайын қайталанып отыратын «Санаңды биле!» жолы лейтмотивтік сипат алып, мәтіннің тұтас идеялық өзегіне айналады. Бұл қайталау – ақынның оқырман санасына үздіксіз ықпал етуді көздеген көркемдік тәсілі. Ақын халықтың дәстүріне берік болуға, ақыл мен парасатты үйлестіре қолдануға үндейді. Ол бос сөз бен әрекетсіздіктен бас тартып, адам санасының сәби кезден бастап дұрыс бағытта қалыптасуы қажет екенін айтады. Ақынның «Балаларымызды бесіктен көтермей тәрбиелейік» деген жолдары ұлттық тәрбиенің іргетасы, ерте жастан қалыптасқан сана екенін меңзейді. Автор сананы ғылыммен, өнермен және еңбекпен жетілдіруді ұсына отырып, халықты рухани жаңғыруға шақырады. Өлеңде жалқаулық, бойкүйездік пен немқұрайдылық сын тезіне алынады, өйткені бұл қасиеттердің түпкі нәтижесі – мәңгүрттік. Ақын былай дейді:

*Ең жаманы бұл пәниде аңғырттық,
Бойкүйездік, жалқаулық пен салғырттық.
Бәрінен де ел, жер жайын ойламай,
Қара басын күйтейтұғын мәңгүрттік!* [1,36]

Мұндағы «мәңгүрттік» ұғымы ақынның дүниетанымында тек тарихи-әлеуметтік құбылыс емес, рухани құлдыраудың көрінісі. Ол ұлттық рухтың әлсіреуін адамның өз тегінен, мәдени тамырынан ажырауымен байланыстырады.

Ғалым Әріптің бұл өлеңі ұлтты оятуға бағытталған моральдық үндеу ғана емес, сонымен қатар рухани-мәдени бірегейлікті сақтау бағдарламасы іспетті. Өлең өн бойында «Тұран», «Түркістан», «Алтай» сияқты кеңістік атаулары жиі қолданылады. Бұл атаулар ақынның барша түркі әлемін қамтитын ортақ рухани тұтастық идеясын айқындайды. Осы арқылы ол түркілік өркениеттің тамыры ортақ екенін және сол ортақ рухтың жойылмауы ұлттың болашағын айқындайтынын көрсетеді. Ақын туған жері Маңғыстауды да «әулиелер мекені» ретінде атайды. Бұл – жер мен рух, кеңістік пен киелілік ұғымдарының өзара сабақтасқанын білдіреді. Өлеңнің соңғы шумақтарында ақын өткен мен бүгінді салыстырып, ұлттық рух пен сананың әлсіреуіне қынжылады:

*Елім деген ерің қайда ежелгі,
Найзалары қас-дұшпанға кезуелі.
Жемқорлықтың жемсауына жұтылған,
Рух өшкен, сана селкеу кез енді.* [1,19]

Бұл жолдар ақынның заманға айтқан өткір сыны ғана емес, ұлттық рухты сақтау жөніндегі көреген ескертуі. Ол Абай дәстүрін жалғастырып, қоғамның рухани дертін сана арқылы емдеу идеясын ұсынады. Ғалым Әріф үшін «сана» ұғымы тек ойлау қабілеті емес, адам мен ұлттың рухани тірегі, өзін тану кілті. Ол «бала тәрбиесін бесіктен бастау», «жалқаулық пен немқұрайдылықтан арылу», «сана мен жүректі біріктіру» идеяларын ұсынады. Бұл ойлар Абай дәстүрінің жалғасы іспетті.

Ғалым Әріф Абайды еске түсірердей өткір қоғамдық сыннан кейін өлеңінде Ұлы ұстаздың атын да тікелей атайды:

*Қайрап өткен заманында Абай да,
Беу, қазағым, тозып кетпе, абайла.
Тілің, ділің, дінің менен дәстүрің,
Санамызға сіңу керек қалайда.*

Бұл жолдарда ақын XIX ғасырда Абай айтқан ескертулердің өзектілігі әлі күнге дейін сақталып отырғанын меңзейді. Ғалым Әріптің ойынша, Абай ескерткен рухани дерттер – жалқаулық, немқұрайдылық, рухани енжарлық – әлі де қоғамда бар, сондықтан ақын осы өлең арқылы Абайдың аманатын бүгінгі күннің рухани талабымен қайта жаңғыртады.

Ақын бұл шумақта ұлттық санаға терең сіңуі тиіс төрт негізгі құндылықты атап көрсетеді, олар: тіл, дін, дәстүр және жүрек. Тіл – ұлттық мәдениеттің іргетасы, халықтың болмысын айқындайтын басты белгі. Дін – рухани құндылықтарды сақтаудың, адам мен қоғам арасындағы үйлесімділіктің негізі. Дәстүр мен салт-жора – ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
мәдени-рухани сабақтастықтың көрінісі. Ал жүрек – адамдық және рухани бастаманың түп қазығы. Ақынның ұстанымында жүрек пен сананың үйлесімді бірлігі ерекше мәнге ие. Ақылға ғана сүйеніп, сезім мен рух тереңдігін елемеу ұлттық бірегейлікті толық қалыптастырмайды. Сондықтан Ғалым Әріп үшін «сана» ұғымы – тек ойлау қабілетінің көрінісі емес, сонымен бірге адамдық ізгілік пен рухани кемелдіктің көрсеткіші. Осы өлең арқылы ақын Абай дәстүрін жалғастыра отырып, ұлттық ой мен адамгершіліктің тоғысқан тұсын айқындайды. Оның поэтикасында сана – ақыл мен жүректің тоғысу нүктесі, ұлт рухының тұтқасы ретінде бейнеленеді.

Қорытынды

Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі Ғалым Әріп – ұлттық және түркілік рухани кеңістікті жаңғыртқан ақын. Оның поэзиясы екі деңгейлі рухани құрылымға негізделген: бір жағынан, қазақтың ұлттық бірегейлігін, екінші жағынан, түркі дүниесінің рухани тұтастығын қалыптастыруға бағытталған.

Жүргізілген талдау нәтижелері ақын шығармаларында ортақ Отан, ортақ тарих және харизматикалық тұлғалар ұғымдары мәдени және рухани байланыстардың өзегіне айналатынын көрсетті. Ғалым Әріптің туындыларында Отан бейнесі тек географиялық ұғым емес, ұжымдық жадының мекені, ал Маңғыстау, Түркістан, Тұран сияқты топонимдер сол рухани кеңістіктің символдары ретінде қызмет етеді.

Тарихи тұлғалар жүйесі де ақын үшін ұлттық рухты сақтаудың маңызды көркем тәсілі болып табылады: Тоныкөк пен Күлтегін түркілік рухтың бастауы; Абай мен Мағжан – рухани жалғастығы; Әбіш Кекілбаев мәдени жадты жаңғыртушы тұлға ретінде бейнеленеді. Ақын шығармашылығында жиі кездесетін «сана» сөзі – рухани және адамгершілік кемелдік идеясын білдіретін кілттік ұғым. Ғалым Әріптің пайымдауынша, ұлттың болашағы сананың оянуында, ал сана тек ақылдың емес, жүректің де ісі. Осы себепті ақынның поэзиясында ақыл мен сезім, ой мен жүрек, тарих пен рух сабақтастығы көркем тұтастыққа айналған. Өлеңдеріндегі эпикалық серпін, дидактикалық үн және рухани биіктік оның ұлттық болмысқа адалдығы мен түркі дүниесінің бірлігіне сенімінің нәтижесі [6]. Бұл – қазіргі қазақ әдебиетіндегі рухани ізденістердің, ұлттық ойдың және мәдени жадтың көркем айғағы. Ғалым Әріп лирикасы эпикалық серпінмен, азаматтық үнмен және рухани жалынмен өрілген. Оның шығармалары заманауи қазақ поэзиясының мәдени, тарихи және этикалық өлшемдерін тоғыстырады. Ақын ұлттық бірегейлікті тек өткеннің ностальгиялық көрінісі ретінде емес, бүгінгі қоғамның рухани өзегін қалыптастыратын тірі жүйе ретінде ұсынады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері Ғалым Әріп поэзиясының мәдени бірегейлік құрудағы көркемдік механизмдерін айқындайды. Ақын шығармашылығында ұлттық рух пен түркілік тұтастық, тарихи сана мен моральдық құндылықтар біртұтас поэтикалық жүйеге айналып, қазіргі қазақ әдебиетінің жаңа идеялық деңгейін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Әріп Ғ. Алматы ғазалдары. - Алматы : «Келешек» баспасы, 2017. - 341 б
2. Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Rev. ed. London: Verso, 2006 [1983].
3. Assmann, Jan. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
4. Eagleton, Terry. Ideology: An Introduction. London: Verso, 1991.
5. Eliade, Mircea. Kutsal ve Dünyevi. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2003.
6. Gökalp, Ziya. Türkçülüğün Esasları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, çeşitli baskılar.
7. Smith, Anthony D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell, 1986.
8. <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=88769>

References

1. Ärip Ğ. Almaty ğazaldary. - Almaty : «Keleşek» baspasy, 2017. - 341 b
2. Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Nationalism. Rev. ed. London: Verso, 2006 [1983].

3. Assmann, Jan. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

4. Eagleton, Terry. Ideology: An Introduction. London: Verso, 1991.

5. Eliade, Mircea. Kutsal ve Dünyevi. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2003.

6. Gökalp, Ziya. Türkçülüğün Esasları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, çeşitli baskılar.

7. Smith, Anthony D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell, 1986.

8. <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=88769>

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПОЭЗИИ ГАЛЫМА АРИФА

СӨЙЛЕМЕЗ О.^{1*}, АУБАКИРОВ Н.²

*Сойлемез Орхан¹ - PhD, профессор, Университет Кастамону, г. Кастамону, Турция

E-mail: soylemezo@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8382-3173>

Аубакиров Нурлыбек² - Кандидат филологических наук, профессор, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, г. Караганда, Казахстан

E-mail: n.aubakirov@ktu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-7744-9731>

Аннотация. Галым Арип – один из ярких представителей современной казахской поэзии. Поэт родом из Мангистау, он является хранителем исторической памяти и национального духа, обладателем самобытного художественного голоса. В его творчестве отчетливо прослеживаются основные компоненты национальной идентичности. В поэзии автора органично переплетаются названия государств, значимых для тюркской истории (саки, гунны, коктырки); героические образы Культегина, Тоныкока, Томирис, Бейбарса; историко-географические топонимы Мангистау, Арал, Каспий; а также элементы устной поэзии, присущие празднику Наурыз и традициям «бата», «дұға». Все эти мотивы образуют целостную художественную структуру, основанную на поиске и духовной преемственности.

Настоящее исследование направлено на раскрытие поэтики Галыма Арипа, творчество которого представляет богатый материал в аспекте культурной идентичности. Цель работы – доказать, что указанные культурно-исторические элементы не являются случайными, а являются результатом осознанного стремления поэта формировать национальную и тюркскую идентичность. Одной из важных задач исследования также является анализ образной системы, художественных приёмов и форм выражения, использованных поэтом в этом процессе. Сначала рассматриваются биография и творческий путь поэта, выявляется взаимосвязь его личностного мировоззрения и поэтических принципов. Далее анализируются стихи Галыма Арипа на основе теоретических концепций культурной идентичности Зии Гокальпа и Энтони Смита.

Объект исследования – произведения поэта, посвящённые истории тюрков, культуре и проблематике национального бытия. Среди них стихи: «Қазақ қандай халық?/Kazakh qalay halıq?», «Қазақстан – Түркі дүние Отаны!/Qazaqstan Türki dünıye otanı», «Түркі дүниесіне тіл қату/Türki dünıyesinıñe til qatuv», «Сананды биле!/Sanandı bile!», «Рухсана/Ruhsana», «Адамзатты ізгілендіру/Adamzattı izgilendiru», «Қазақ болу.../Qazaq bolu...». Эти произведения подвергаются глубокому анализу, раскрываются их тематическое ядро, образная система и многослойность художественного слова.

Ключевые слова: Галым Арип, современная казахская поэзия, национальная идентичность, тюркский дух, культурная память, историческое сознание.

DEFINING TURKIC CULTURAL IDENTITY IN THE POETRY OF GALYM ARIP

SOYLEMEZ O.^{1*}, AUBAKIROV N.²

*Soylemez Orhan¹ - PhD, professor, Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye

E-mail: soylemezo@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8382-3173>

Aubakirov Nurlybek² - Candidate of philological sciences, professor, A. Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: n.aubakirov@ktu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-7744-9731>

Abstract. Galym Arip is one of the prominent representatives of contemporary Kazakh poetry. Originating from the Mangystau region, he is a guardian of historical memory and national spirit, possessing a distinctive poetic voice. His works clearly reflect the key components of national identity. In his poetry, the names of states significant to Turkic

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences history (Saka, Hun, Kokturk), heroic figures such as Kültegin, Tonykok, Tomiris, and Beibarys, historical-geographical landmarks like Mangystau, Aral, and the Caspian Sea, as well as elements of oral tradition related to the Nauryz celebration and «bata», «duga» rituals, interweave harmoniously, forming a unified and aesthetically coherent poetic structure.

This study aims to reveal the poetics of Galym Arip, whose works provide rich material for understanding cultural identity. The purpose is to demonstrate that these cultural-historical elements are not accidental, but rather the result of the poet's deliberate intention to shape national and Turkic identity. Another essential task of the research is to analyze the imagery, artistic techniques, and expressive forms employed by the poet in this process.

The article first examines the poet's biography and creative path, identifying the connection between his personal worldview and poetic principles. The analysis of Galym Arip's works is conducted in light of the theoretical concepts of cultural identity developed by Ziya Gökalp and Anthony Smith.

The object of research consists of the poet's works dedicated to Turkic history, culture, and the problematics of national being. These include the poems «Қазақ қандай халық?/Kazakh qalay halıq?», «Қазақстан – Түркі дүние Отаны!/Qazaqstan Türki dünıye otanı», «Түркі дүниесіне тіл қату/Türki dünıyesinñe til qatuv», «Сананды биле!/Sanandı bile!», «Рухсана/Ruhsana», «Адамзатты ізгілендіру/Adamzattı izgilendiru», and «Қазақ болу.../Qazaq bolu...». A thorough analysis is conducted to uncover their thematic core, imagery system, and the multilayered meanings of the poetic language.

Key words: Galym Arip, contemporary Kazakh poetry, national identity, Turkic spirit, cultural memory, historical consciousness.

ҚАЙЫР БЕКТҰРҒАНОВТЫҢ «БІР ҒАСЫР ҚҰПИЯСЫ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

МУТИЕВ З.Ж. , КУЛЬБАЕВА А.А. * 

Мутиев Зинулла Жаксылыкович – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4121-4171>

*Кульбаева Айнура Акбулатовна – 2-курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: ainkullbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7187-9477>

Аңдатпа. Мақалада Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» атты шығармасы қазіргі қазақ прозасының көркемдік-эстетикалық кеңістігінде тарихи жады мен адам санасы арасындағы байланыс феноменін бейнелеген туынды ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – шығарма құрылымындағы тарихи және экзистенциалдық уақыттың арақатынасын, архетиптік бейнелер мен символдық детальдардың мағыналық жүктемесін, автордың неомодернистік және постреалистік ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау. Әңгіме шағын көлеміне қарамастан, мазмұндық және идеялық тұрғыдан күрделі, көпқабатты поэтикалық құрылымға ие. Онда адамның ішкі әлемі мен тарихи кеңістіктің бірлігі психологиялық рефлексия және философиялық интерпретация тәсілдері арқылы ашылады.

Шығармадағы Махамбет бейнесі тарихи тұлға ғана емес, ұлттық рух пен еркіндіктің символы ретінде көрінеді. Жазушы жеке адамның рухани ізденісін ұжымдық жад деңгейіне көтеріп, уақыт пен сана арасындағы диалектикалық байланысты көрсетеді. Зерттеу барысында көркемдік, салыстырмалы, мифопоэтикалық және контекстуалдық талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Бұл тәсілдер арқылы автордың тілдік-стильдік ерекшелігі, символдық жүйесі мен эстетикалық көзқарасы анықталды.

«Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінің көркемдік табиғаты уақыт пен кеңістікті философиялық категория ретінде қарастырумен, адам санасындағы тарихи жара мен ұжымдық естің бейнеленуімен ерекшеленеді. Әңгімедегі шаң, жарық, үнсіздік, жол, терезе сияқты көркем детальдар мәтіннің астарлы мағына жүйесін түзіп, оқырманды рефлексия мен танымдық ізденіске итермелейді.

Зерттеу нәтижесінде Қайыр Бектұрғановтың прозасы қазіргі қазақ әдебиетінде когнитивтік және символдық бағыттағы жаңа эстетикалық парадигманы қалыптастырып отырғаны дәлелденді. «Бір ғасыр құпиясы» — тарихи-психологиялық мазмұны терең, ұлттық жад пен рухани сабақтастық идеясын көркемдік деңгейде жаңаша пайымдаған туынды.

Түйін сөздер: Қайыр Бектұрғанов, бір ғасыр құпиясы, неомодернизм, постклассикалық проза, психологиялық нарратив, фрагментарлық баяндау, сана поэтикасы, қазақ әдебиетінің жаңа бағыты.

Кіріспе.

Қазақ прозасының көркемдік-эстетикалық эволюциясында тарихи уақыт пен адам психологиясы арасындағы эстетикалық байланысты тереңдетуге бағытталған шығармалар легі ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасыр басында айқын бой көрсетті. Осы кезең әдебиетінде өткеннің құпиясын қазіргі сана сүзгісінен қайта пайымдау, тарихи жадыны көркем рефлексия арқылы жаңғырту, адам тағдыры мен этностық хронотоптың арақатынасын жаңа деңгейде суреттеу өзекті сипат алды. Сол бағыттағы көркемдік ізденістердің бірегей үлгілерінің қатарында Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» атты әңгімесі тұрады. Шағын көлемді бола тұра, шығармада уақыттың сығымдалу феномені, тарихи-мәдени кодтардың астарлы көрінісі, ес пен елес, оқиға мен интерпретация арасындағы күрделі байланыс суреттеледі.

Қайыр Бектұрғанов – өзі өмір сүрген дәуірдің ішкі дағдарыстарын, адам болмысының рухани жараларын көркемдік-символдық деңгейге көтере алған қаламгер. Оның прозасында тарихи-психологиялық ізденіс, заттық-метафизикалық детальдардың семиотикалық қабаттары, архетиптік сана формалары жиі тоғысады. Бұл ретте жазушының көркемдік ұстанымы посткеңестік кеңістіктегі тарихи жады дағдарысына жауап ретінде пайда болған жаңа әдеби парадигмамен үндес.

Шағын формадағы туындыны талдаудың өзектілігі әлемдік әдебиеттануда да жоғары.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Мәселен, Эдгар Аллан По әңгімені «бір отырыста толық қабылданатын, тұтас эстетикалық
эсерге негізделген жанр» деп бағалаған болса, Хорхе Луис Борхес қысқа мәтіннің «мағынаны
астарлау арқылы кеңістік пен уақытты қайта модельдеуге қабілетті» екенін пайымдайды [1].
Қазақ әдебиетіндегі осы поэтикалық ықшамдық пен мағыналық тереңдік феномені бүгінгі
әдебиеттануда әлі де арнайы пайымдауды қажет етеді.

«Бір ғасыр құпиясы» – бір қарағанда, қарапайым оқиғаға құрылғандай көрінгенімен,
оның ішкі құрылымы тарихи және онтологиялық уақытты қиылыстыра отырып, оқырман
санасын рефлексияға итермелейді. Әңгімеде жеке адамның бастан кешкен тәжірибесі бір
ғана биографиялық шеңберден шығып, ұжымдық жад кеңістігіне қосылады. Осы арқылы
жазушы «адам – уақыт – қоғам» ұштағанын символдық деңгейде тоғыстырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу нысаны ретінде Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» атты әңгімесі
алынды. Әңгіме құрылымы, кейіпкер психологиясы, баяндау формасы мен көркемдік
детальдары жан-жақты талданды. Неомодернизм мен постреализм бағытындағы әлемдік
әдебиет өкілдері — Эдгар По, Франц Кафка, Габриэль Гарсиа Маркес, Марсель Пруст
шығармаларымен салыстырмалы талдау жүргізілді.

Зерттеу барысында салыстырмалы-типологиялық, мифопоэтикалық, когнитивтік, және
герменевтикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер мәтіндегі архетиптік бейнелердің мәнін
ашуға, символдық детальдардың мазмұндық қызметін анықтауға және автордың эстетикалық
көзқарасын когнитивтік тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеудің өзектілігі – шығарманың көлемдік шағындығына қарамастан, оның
көпқабатты құрылымын, мағыналық астарын, ұлттық және әлемдік әдеби процеспен
байланысын кешенді түрде талдаудың ғылыми қажеттілігінде. Қазіргі қазақ прозасындағы
метафизикалық, интертекстуалдық және архетиптік негіздерді жүйелі зерттеу – қазақ
әдебиеттануы үшін жаңа бағыттардың бірі.

Мақаланы жазу барысында Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасын
көркемдік және идеялық тұрғыдан терең зерделеуге бағытталған кешенді әдістер
қолданылды. Зерттеу үдерісі мәтін табиғатын ашуға, авторлық дүниетаным мен ұлттық
рухани құндылықтарды тануға бағытталды. Көркемдік талдау әдісі негізінде шығармадағы
басты тұлға - қария бейнесі арқылы уақыт пен кеңістік, ұрпақтар сабақтастығы, тарихи жад
ұғымдары қарастырылды. Жазушының баяндау жүйесі мен кейіпкерлер психологиясын
талдауда психологиялық және құрылымдық тәсілдер үйлесім тапты. Бұл тұрғыда әке мен
бала арасындағы диалог тек тұрмыстық деңгейде емес, рухани-танымдық кеңістіктегі сенім
мен күмәннің, ақиқат пен жалғанның қақтығысы ретінде зерделенді.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы автордың прозалық ерекшелігі қазақ әдебиетіндегі
тарихи-рухани бағыттағы шығармалармен үндестірілді. Әсіресе Қайыр Бектұрғановтың
көркемдік әлемі Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев және Төлен Әбдік туындыларындағы
ұлттық рух пен тарихи таным мәселелерімен салыстырыла қарастырылды. Бұл бағыт
жазушының өзіндік қолтаңбасын, баяндау мәнерін және поэтикалық ойлау жүйесін
айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысындағы тағы бір маңызды бағыт - мифопоэтикалық және
интертекстуалдық талдау тәсілдері болды. Шығармада Махамбет бейнесінің символдық
деңгейде берілуі, оның рухани тұлға ретінде көрінуі, ұлттық жадтағы киелі ұғымдармен
сабақтасуы мифтік астар тұрғысынан сараланды. Мәтін ішіндегі Махамбет жырына, халық
аңыздарына, тарихи деректерге жасалған сілтемелер интертекстуалдық байланыс жүйесін
қалыптастырып, шығарма мазмұнын мәдени-өркениеттік кеңістікке енгізді.

Сонымен қатар контекстуалдық талдау арқылы автордың тілдік-стильдік ерекшелігі,
баяндау формасы мен көркемдік құрылымы айқындалды. Қайыр Бектұрғанов
шығармашылығының басты ерекшелігі - деректілік пен руханилықты, тарих пен адам
тағдырын бір арнаға тоғыстыра білуінде. Міне, осы бағыттарда жүргізілген талдау әдістері
«Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінің идеялық-көркемдік болмысын, ұлттық прозадағы
эстетикалық және философиялық мәнін терең ашуға мүмкіндік берді.

Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасын талдау нәтижесінде жазушының прозалық әлемі мен ұлттық идеяға негізделген көркемдік тұтастығы айқындалды. Өңгіменің құрылымдық-композициялық жүйесі дәстүрлі баяндау үлгісінен өзгеше, ол философиялық тереңдікке, рухани толғанысқа құрылған. Шығарманың өзегінде уақыт пен кеңістік шекарасын біріктіретін символикалық сипаттағы идеялар тоғысқан. Бұл тұрғыда автор кейіпкер санасындағы рухани ізденіс пен өткеннің ізіне үңілу арқылы адам мен тарих арасындағы байланысты жаңаша пайымдайды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Бектұрғанов шығармашылығында неомодернистік ойлау жүйесінің элементтері бар екенін көрсетті. Ол көркем шындықты дәстүрлі реализм аясынан шығарып, ішкі монолог, философиялық рефлексия, психологиялық талдау тәсілдері арқылы ұсынады. Шығармадағы кейіпкерлердің ой-толғаныстары, символикалық детальдар мен метафоралық тіл арқылы жасалған бейнелер жазушының заманауи көркемдік жүйесін қалыптастырғанын дәлелдейді.

Өңгімеде Махамбет бейнесі тек тарихи тұлға емес, рухтың, еркіндік пен намыстың символы ретінде беріледі. Бұл образ ұлттық жадты жаңғырту, өткен мен бүгін арасындағы рухани сабақтастықты көрсету міндетін атқарады. Автор дәуір мен тұлға тағдырын қатар өрбітіп, тарихи уақыт пен адам санасындағы ізгілік ұғымын көркем тұтастықта бейнелейді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері жазушының психологиялық прозаны меңгергенін айғақтайды. Қария мен жас ұрпақ арасындағы диалог сырттай қарағанда шағын эпизод қана болғанымен, тереңінде үлкен философиялық мән жатыр. Ол - ұлт жадындағы рухани жауапкершілік, ұмытылған тарих пен жоғалған құндылықтар жайлы ой.

Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасы – қазақ прозасында тарихи-рухани тақырыпты жаңа көркемдік деңгейде бейнелеген туынды. Зерттеу барысында оның идеялық мазмұны мен көркемдік құрылымы, сондай-ақ автордың шығармашылық ұстанымы айқындалып, қазіргі қазақ әдебиетінің даму бағыттарымен сабақтастығы дәлелденді.

Қайыр Бектұрғанов – қазақ прозасында кеңестік кезең мен тәуелсіздік жылдарының рухани-әлеуметтік ахуалын өзіндік көркемдік жүйе арқылы бейнелеген жазушылардың бірі. Оның шығармаларында оқиға тек баяндалмайды, ол – «мәннің ізделуі» бағытындағы ішкі қозғалыс, яғни адам жанының терең қабаттарына үңілу. Жазушының туындыларына тән басты сипат – психологиялық реминисценция, тарихи уақытқа рефлексия жасау, көркем детальдың семиотикалық қызметін күшейту.

Бектұрғанов прозасы реалистік баяндау әдісін сақтай отырып, символдық астарлар мен метафизикалық ой кеңістігін қатар тоғыстырады. Оның кейіпкерлері көбіне ішкі дағдарысқа кезіккен, өткеннің құны мен бүгінгі күннің мағынасын салыстыра алатын, ойлау кеңістігі бар тұлғалар. Сол арқылы жазушы кейіпкердің тағдырын жеке психология деңгейінде емес, мәдени-өркениеттік координаттар аясында көрсетеді.

Жазушының тілдік стиліне тән ерекшелік – қысқа сөйлем, қою мағыналық жүктеме, детальдардың символдық ерекшелігі. Бұл тәсіл әлем әдебиетіндегі Эрнест Хемингуэйдің «айсберг теориясымен» үндес келеді: мәтінде айтылғаннан гөрі айтылмаған тұстары көп, мағына астар күйінде түзіледі [2]. Сондықтан Бектұрғановтың шығармаларын «оқып шығу» жеткіліксіз, оны «оқи отырып интерпретациялау» қажет.

Қазақ әдебиетінде «қысқа жанрдағы терең мазмұн» дәстүрі ертеден бар: Бейімбет Майлиннің әңгімелері, Мұхтар Әуезовтің новеллалары, кейінгі кезеңде Төлен Әбдік пен Асқар Сүлейменов прозалары осы желіні жалғайды. Бектұрғанов сол дәстүрді жалғастыра отырып, оны жаңа философиялық категориялармен кеңейтеді: уақыттық ауысу, есте сақтау метафорасы, ұжымдық жара, тарихи жад феномені – жазушының шығармашылық жүйесінде тұрақты көрініс табады. Зерттеушілер жазушының тілін «мәдени кодтарды қайта тірілтуші көркем механизм» деп бағалайды. Өйткені ол үшін әдебиет – тек оқиға баяндау емес, шындықты санада қайта құрастыру, яғни «жаттанды тарихты емес, сезілетін тарихты суреттеу» [3], [4], [5].

Жазушының шығармалары формалық тұрғыдан шағын көрінгенімен, идеялық тұрғыдан көпқабатты. Бұл ерекшелік қазіргі әдебиеттануда «микромәтіндегі макроидея»

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
 Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
 тәсілі деп аталады. Осы тәсіл «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінде де айқын көрінеді — бір
 сәттік көрініс тұтас ғасырлық үдерістің коды ретінде ашылады.

«Бір ғасыр құпиясы» – атауынан бастап мағыналық көпқабаттылыққа құрылған
 шығарма. Жазушы оқиғаны сығымдап беріп, әңгіменің шынайы тақырыбын мәтіннің
 астарындағы таңбалар жүйесі арқылы ашады. Шағын прозалық формаға уақыттың тұтас бір
 кезеңін сыйғызу – авторлық поэтикадағы басты көркемдік әдіс.

Әңгімеде уақыт тек хронологиялық өлшем ретінде ғана емес, ақпарат тасушы, адам
 жадын сынаққа салушы, тарихи куәгер ретінде көрінеді. «Ғасыр» сөзі – биологиялық
 уақытқа сыймайтын, бірақ мәдени-рухани кеңістікті қамтитын ұғым. Оқиға желісі
 оқырманды бір сәтте екі түрлі уақыт шегіне енгізеді:

- көрінетін уақыт (сюжеттік қабат)
- көрінбейтін уақыт (мәдени-архетиптік қабат)

Бұл тәсіл әлем әдебиетінде Маркес, Борхес, Кафка, Пруст прозасында кездесетін
 «уақыттық көпқабаттану» әдісімен үндес [6], [7]. Бектұрғанов ең алдымен адамның ішкі
 уақытын суреттейді. Кейіпкер әлдебір сәтке тоқтайды, бірақ сол микросәттің ішінде
 ғасырлар бойғы мағыналық жүк қозғалысқа түседі.

Әңгімедегі негізгі идея – тарихи жараның ұмытылмайтындығы. Уақыт алға
 жылжығанмен, оқиға адамдар санасында, ұжымдық ес жадында «жабылмаған қабат» күйінде
 қалады. Тарихи шындық «хабарланған факт» емес, «сезілетін із» ретінде беріледі. Жазушы
 үшін шындықтың өзі «айтылған күйінде емес, адам бойында өмір сүретін күйінде» маңызды.

Әңгіменің көркемдік құрылымындағы тағы бір өзек – сыртқы және ішкі әлем диалогы.
 Кейіпкер айналасындағы физикалық шындыққа көз тастай отырып, санасында «ішкі
 хронотопты» іске қосады. Осылайша кеңістік тек географиялық емес, психологиялық-
 семантикалық сипат алады. Кеңістік – уақыттың көрінетін формасы, ал уақыт – кеңістіктің
 сезілетін формасы.

Психологиялық баяндау әдісі арқылы автор оқырманға дайын жауап емес, сұрақтан
 тұратын шындық ұсынылады. Бұл – постклассикалық әдебиетке тән тәсіл. Оқырман мәтіннің
 соңы не екенін білмей қалмайды, керісінше не істей алмайды: оған мәтінді өзі аяқтау міндеті
 жүктеледі. Осы ерекшелігімен әңгіме «ашық финал» заңдылығын сақтайды.

Символдардың рөлі ерекше: қарапайым заттар (сағат, терезе, үнсіздік, шаң, жарық) –
 реалистік деталь ғана емес, мәдени жадының тірі тетіктері. Мәселен, шаң – өткірші
 уақыттың көрінісі ғана емес, ұмытылған тарихтың метафорасы; жарық – таным әрекетінің,
 заттың мәнін ашу процесінің символы.

Жазушы идеяны жалаң дискурспен емес, көркем бейне арқылы жеткізеді. Сол себепті
 әңгіменің көркемдік қуаты ақпараттық емес, эстетикалық деңгейде әсер етеді.

«Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінің ішкі құрылымында уақыт (chronos) пен кеңістік
 (topos) категориялары тек фондық қызмет атқармайды, олар – авторлық идеяны ашатын
 негізгі көркемдік тетік. Бахтиннің хронотоп теориясы бойынша, көркем шығармада уақыт
 пен кеңістік бірігіп барып оқиғалық әлемді тудырады, яғни адам болмысы «қашан?» және
 «қайда?» деген екі сұрақтан бөлінбей тұрады [2, 84]. Бектұрғанов прозасында да осы
 заңдылық айқын.

1. Уақыттың екі қабаты: тарихи және экзистенциалдық. Әңгіменің уақыты – сағатпен
 өлшенетін сәттік көрініс емес. Ол - бір мезет ішінде ғасырлық салмақты жинақтайтын
 психологиялық уақыт. Автор уақытты үш өлшеммен береді (1-кесте).

Кесте 1. Көркем шығармадағы уақыт түрлерінің жіктелуі.

Уақыт түрі	Мазмұны	Мәтіндегі көрінісі
Тарихи уақыт	Ұлт басынан өткен кезең, ұжымдық жады	«Ғасыр» сөзінің концепті, өткеннің ауыр ізі
Экзистенциалды уақыт	Кейіпкердің ішкі сезіну кеңістігі	Үнсіздік, тосын ес, белгісіздік
Метауақыт	Реалды уақыттан тыс жататын рухани-мәдени қабат	Символдар, архетиптер, естелік пен елес

Бұл көпқабатты уақыт тәсілі А. Камю, К. Г. Юнг, М. Пруст, Х. Борхес шығармаларындағы «адам санасындағы созылмалы уақыт» үлгісімен үндес [7, 139].

Әңгімедегі кеңістік шынайы мекен ретінде емес, жад пен ой толғаныстың ішкі картасы ретінде ұсынылады. Физикалық кеңістік минималды - бірақ оның орнына когнитивтік кеңістік үстем. Мұндай тәсіл постреалистік прозада «ментальды кеңістік» деп аталады.

Кеңістік категориясы ұлттық архетиптерді де тірілтеді:

- Терезе - сыртқы әлем мен ішкі әлем арасындағы шекара
- Жол - тағдыр бағыты, таңдау
- Үнсіздік - айтылмаған тарихтың коды
- Жарық - ақиқатқа жақындау

Бұл жүйе қазақ әдебиетіндегі символдық кеңістік дәстүрін жалғайды: «Абай жолындағы» табиғат хронотопы, Төлен Әбдіктің «Оң қолындағы» психологиялық кеңістік, Оралхан Бөкейдегі шекаралық кеңістік.

Кесте 2. Әлемдік және ұлттық прозадағы кеңістік-уақыт.

Автор	Шығарма	Ұқсас
Франц Кафка	«Үңгір», «Процесс»	Адам мен жасырын жүйе арасындағы түсіндірілмейтін уақыт
Хорхе Луис Борхес	«Алеф»	Бір нүктеге сыйған шексіз кеңістік
Маркес	«Жүз жылдық жалғыздық»	Ұжымдық жад және уақыттың айналмалы табиғаты
Төлен Әбдік	«Парасат майданы»	Тарихи жараның санада лазерше қалуы
Асқар Сүлейменов	«Бір жүрек»	Философиялық-фрагменттік прозаның ұлттық формасы

Осылайша Бектұрғанов әңгімесі — тек қазақ прозасының ішкі құбылысы емес, жаһандық метаәдебиеттің де бір буыны.

Қайыр Бектұрғанов шығармашылығында композиция — жай ғана оқиға реттілігі емес, идеяны көркемдік деңгейде ашатын семиотикалық құрылым. «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінде композиция минималистік формада жасалғанымен, оның ішіндегі мағыналық жүктеме өте жоғары. Шығарма көлемі қысқа болған сайын, көркемдік элементтердің қызметі күшейе түседі — бұл қысқа прозаның заңдылығы.

1. Композициялық құрылым

Шығармада классикалық экспозиция – байланыс – шиеленіс – шарықтау – шешім схемасы толық қолданылмайды.

Кесте 3. Композициялық схема: Классикалық және Бектұрғанов үлгісі.

Классикалық схема	Бектұрғанов әңгімесіндегі баламасы
Экспозиция	Дайын күйдегі жағдай, «оқиғаға дейінгі үнсіздік»
Байланыс	Адамның ішкі еске түсіру механизмі іске қосылады
Шиеленіс	Уақыт пен жадтың қақтығысы
Шарықтау	Түйсік арқылы келетін «ақиқат нүктесі»
Шешім	Ашық финал, сұрақ күйіндегі аяқталу

Мұндай құрылым модерндік емес, постмодерндік эстетикаға жақын: шешім дайын емес, оқырман өзі аяқтауы тиіс.

2. Архетиптік бейнелер

Юнг теориясы бойынша, архетип — адамзат санасының терең қабатында сақталған әмбебап рухани модель. Өңгімеде бірнеше архетип анық көрінеді.

Кесте 4. Архетиптердің көркемдік көрінісі және олардың мәні.

Архетип	Көркем көрінісі	Мағынасы
Жол	қозғалыс, уақытқа ену	Тағдыр, таңдау, іздеу
Жарық	ішкі ояну сәті	Ақиқат, таным,
Терезе	ішкі және сыртқы әлем шекарасы	Екі әлемнің түйісуі
Үнсіздік	жоғалған дауыстың орны	Тарихи жара, ұмытылған шындық
Шаң	уақыттың тұнбасы	Ұлттық жадқа түскен белгі

Бұл символдар кездейсоқ емес — олар қазақтың дәстүрлі дүниетанымынан да, әлемдік мәдени кодтардан да тамыр тартады. Автор осы архетиптер арқылы жеке адамның тағдырын ұлттық-өркеніеттік контекстке көтереді.

3. Психологиялық тереңдік және «ішкі монолог» тәсілі. Өңгімеде оқиға диалогпен емес, сана толқынымен беріледі. Ішкі монолог – постреалистік прозадағы негізгі тәсілдердің бірі. Бұл - адамның ішкі уақытын сөйлеу арқылы емес, сезім арқылы көрсету технологиясы. Бектұрғановтың кейіпкері көп сөйлемейді - бірақ көп тебіренеді. Тіл сыртқы экспрессия емес, ішкі дірілдің суық ізіне айналады. Осы арқылы автор: «Тарих – баяндалатын нәрсе емес, бастан кешілетін нәрсе» деген идеяны алға шығарады.

4. Ашық финалдың қызметі. Өңгіме аяқталмайды, аяқталуға мүмкіндік беріледі. Бұл тәсілдің өзі - көркемдік ойды оқырманға сеніп тапсыру. Мұндай финалды зерттеушілер «катарсистік емес, катарсиске итермелейтін финал» деп атайды. Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесі тек оқиғалық (вербалды) мәтіннен ғана тұрмайды. Онда бейвербалды мәтін – яғни сөйлемге айналмаған, бірақ мағына беріп тұрған психологиялық, символдық, интонациялық қабаттар бар. Бұл тәсіл когнитивтік поэтика деп аталады: көркем мәтін – адамның ойлау құрылымын модельдейтін символдық жүйе.

Зерттеу нәтижесінде Қайыр Бектұрғанов прозасының көркемдік жүйесі жаңа неомодернистік сипатқа ие екендігі анықталды. «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесінде тарихи жад пен жеке сананың тоғысуы, уақыт пен кеңістіктің философиялық бірлігі көркемдік тұрғыда жүзеге асырылған. Махамбет бейнесі ұлттық рух пен еркіндіктің символы ретінде жаңаша сипатта берілген. Шығарма құрылымында интертекстуалдық байланыстар, ішкі монолог, психологиялық рефлексия, символдық уақыт пен кеңістік категориялары басым.

Сондай-ақ автордың баяндау тәсілінде реалистік баяндаудан постреалистік көпқабатты баяндауға көшу үрдісі байқалады. Бұл Бектұрғанов шығармаларының қазіргі қазақ прозасындағы неомодернистік бағытқа тән белгілерге ие екенін дәлелдейді.

Зерттеу көрсеткендей, Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» шығармасы тарихи-философиялық прозаның жаңа сапалық деңгейін айқындайды. Автор уақыт пен кеңістікті тек фондық элемент ретінде емес, кейіпкердің ішкі жан әлемін ашатын символдық құрал ретінде пайдаланады. Махамбет тұлғасы арқылы тарихи жадының үзілмеуі мен ұлттың рухани тұтастығы идеясы көрініс тапқан.

Шығармадағы шаң, үнсіздік, терезе, жарық сынды детальдар когнитивтік символдар ретінде кейіпкердің рухани халін, тарихи жарасын және ұжымдық санамен байланысын білдіреді. Бұл тәсілдер арқылы Бектұрғанов қазақ прозасында жаңа эстетикалық бағыт қалыптастырып, неомодернистік ойлаудың ұлттық көрінісін жасайды.

Әңгіме құрылымының тұтастығы мен философиялық астары оқырманды тарихи жадқа үңілуге, өткен мен бүгіннің арасындағы рухани сабақтастықты сезінуге жетелейді. Осылайша, «Бір ғасыр құпиясы» қазіргі қазақ әдебиетінде постреалистік және неомодернистік көркемдік парадигманың орнығуына ықпал еткен маңызды туынды болып табылады.

Қорытынды

Қайыр Бектұрғановтың «Бір ғасыр құпиясы» әңгімесі – қазақ прозасындағы тарихи жады, ұжымдық сананың үзілген тұстары, уақыт пен адам психологиясы арасындағы байланыс мәселелерін көркем-эстетикалық деңгейде көтерген шығарма. Автор шынайы оқиғалық материалға сүйене отырып, фактіні емес, сол фактінің адам санасындағы ізі мен мағыналық жалғасын бейнелейді. Осы арқылы мәтін тарихи оқиғаларды суреттеуді емес, тарихтың адам санасында қалай өмір сүретінін зерттеуге бағытталған көркемдік тәжірибеге айналады.

Әңгіме композициялық жағынан шағын болғанымен, семантикалық тұрғыдан көпқабатты құрылымға ие. Мұнда реалистік баяндау мен психологиялық-интеллектуалдық тереңдік ұштасып, оқырманды оқиға емес, мағына туралы ойлануға итермелейді. Символдық детальдердің (шаң, үнсіздік, уақыт үзігі, жарық пен көлеңке) көпқабатты қызметі мәтінді когнитивтік интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, Бектұрғанов прозасының басты ерекшелігі – тарихты сыртқы хроника ретінде емес, ішкі адамдық сезім, сана, жад кеңістігі ретінде бейнелеуінде. Бұл тұрғыдан алғанда, жазушының шығармасы XX ғасыр әдебиетіндегі тарихи-философиялық проза үрдістерімен үндеседі және постреализм белгілерін қамтиды.

«Бір ғасыр құпиясы» – мазмұны шағын, бірақ мағыналық салмағы зор туынды. Ол ұлттық әдебиетте тарихты көркем зерделеудің жаңа моделі ретінде бағалануға лайық және қазіргі қазақ прозасының когнитивтік, символдық, психологиялық деңгейдегі ізденістерін айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Poe E. A. The Philosophy of Composition. – Graham's Magazine, 1846.
2. Hemingway E. Death in the Afternoon. – New York: Scribner, 1932. – 358 p.
3. Кекілбаев Ә. Шыңырау. – Алматы: Өлке, 2000. – 220 б.
4. Әбдік Т. Парасат майданы. – Алматы: Қазығұрт, 2003. – 128 б.
5. Márquez G. G. One Hundred Years of Solitude. – New York: Harper & Row, 1970. – 417 p.
6. Kafka F. The Metamorphosis and Other Stories. – London: Penguin Classics, 2007. – 224 p.
7. Proust M. À la recherche du temps perdu (In Search of Lost Time). – Paris: Gallimard, 1913–1927

References

1. Poe E. A. The Philosophy of Composition. – Graham's Magazine, 1846.
2. Hemingway, E. Death in the Afternoon. – New York: Scribner, 1932. – 358 p.
3. Kekilbaev A. Shyngyrau. – Almaty: Olke, 2000. – 220 b.
4. Abdik T. Parasat maidan. – Almaty: Qazyghurt, 2003. – 128 b.
5. Márquez G. G. One Hundred Years of Solitude. – New York: Harper & Row, 1970. – 417 p.
6. Kafka F. The Metamorphosis and Other Stories. – London: Penguin Classics, 2007. – 224 p.
7. Proust M. À la recherche du temps perdu (In Search of Lost Time). – Paris: Gallimard, 1913–1927

THE ARTISTIC FEATURES OF THE CATEGORIES OF TIME AND SPACE IN QAYYR BEKTURGANOV'S STORY «THE SECRET OF A CENTURY»

MUTIYEV Z.ZH. , KULBAEVA A.A. 

Mutiyev Zinulla Zhaksylykovich – Candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4121-4171>

***Kulbaeva Ainur Akbulatovna** – 2nd year Master's student, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: ainkullbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7187-9477>

Abstract. The article examines Kair Bekturganov's short story «The Secret of a Century» as a work that artistically reflects the phenomenon of the relationship between historical memory and human consciousness in the aesthetic evolution of modern Kazakh prose. The purpose of the research is to identify the interaction of historical and existential time within the structure of the story, to analyze the semantic function of archetypal images and symbolic details, and to define the features of the writer's neo-modernist and post-realist worldview. Despite its concise form, the story possesses a complex, multilayered poetic structure combining philosophical depth and psychological reflection. Through the use of inner monologue, symbolic narrative, and intellectual introspection, Bekturganov reveals the unity of the individual's inner world and historical space.

The image of Makhambet in the story functions not only as a historical figure but also as a symbol of national spirit and freedom. The writer elevates personal spiritual experience to the level of collective memory, demonstrating the dialectical link between time and consciousness. The study applies artistic, comparative, mythopoetic, and contextual analysis methods to reveal the author's stylistic, linguistic, and aesthetic characteristics.

The artistic nature of «The Secret of a Century» is distinguished by its philosophical treatment of time and space as interconnected categories and its depiction of collective trauma and historical consciousness. Symbols such as dust, light, silence, road, and window form a multilayered semantic system that encourages readers toward reflection and self-analysis.

The findings show that Bekturganov's prose contributes to the development of a new aesthetic paradigm in contemporary Kazakh literature — one grounded in cognitive, symbolic, and philosophical dimensions. «The Secret of a Century» stands as a work that redefines the understanding of national memory and spiritual continuity through artistic expression.

Key words: Qayyr Bekturganov, the secret of a century, neomodernism, postclassical prose, psychological narrative, fragmentary narration, poetics of consciousness, new direction of Kazakh literature.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИЙ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В РАССКАЗЕ КАЙЫРА БЕКТУРГАНОВА «ТАЙНА ВЕКА»

МУТИЕВ З.Ж. , КУЛЬБАЕВА А.А. 

Мутиев Зинулла Жаксылыкович – Кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4121-4171>

***Кульбаева Айнура Акбулатовна** – Магистрант 2-курса, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: ainkullbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7187-9477>

Аннотация. В статье рассматривается рассказ Каира Бектурганова «Тайна века» как произведение, отражающее феномен взаимосвязи исторической памяти и человеческого сознания в эстетической эволюции современной казахской прозы. Цель исследования — выявить соотношение исторического и экзистенциального времени в структуре произведения, определить смысловую функцию архетипических образов и символических деталей, а также особенности неомодернистского и постреалистического мировоззрения автора. Несмотря на малый объем, рассказ отличается сложной, многослойной поэтической структурой, сочетающей философскую глубину и психологическую рефлексию. Через внутренний монолог, символическое повествование и интеллектуальную интроспекцию писатель раскрывает единство внутреннего мира человека и исторического пространства.

Образ Махамбета в рассказе представлен не только как историческая личность, но и как символ национального духа и свободы. Автор поднимает индивидуальный духовный опыт до уровня коллективной памяти, демонстрируя диалектическую связь между временем и сознанием. В исследовании применяются

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
художественный, сравнительный, мифопоэтический и контекстуальный методы анализа, позволившие раскрыть языковые, стиливые и эстетические особенности прозы Бектурганова.

Художественная природа «Тайны века» проявляется в философском осмыслении категорий времени и пространства, в отражении коллективной травмы и исторического сознания. Символы пыли, света, тишины, дороги и окна формируют многослойную семантическую систему, побуждающую читателя к рефлексии и внутреннему анализу.

Результаты исследования показывают, что проза Бектурганова формирует новую эстетическую парадигму современной казахской литературы, основанную на когнитивных, символических и философских принципах. Рассказ «Тайна века» представляет собой произведение, по-новому осмысляющее идею национальной памяти и духовной преемственности.

Ключевые слова: Каир Бектурганов, тайна одного века, неомодернизм, постклассическая проза, психологический нарратив, фрагментарное повествование, поэтика сознания, новое направление казахской литературы.

ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

МАКАРОВА В.Ф.^{1*} , КАЮМОВА Г.Ф.² 

***Макарова Венера Файзиевна¹** – Доктор филологических наук, доцент, Институт языка, литературы и искусств имени Г.Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан, г. Казань, Российская Федерация

E-mail: makarova_vf@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6344-3712>

Каюмова Гелюся Фаридовна² – Кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы, Казанский (Приволжский) федеральный университет, г. Казань, Российская Федерация

E-mail: gulfar21@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7243-7346>

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальная проблема развития универсальных учебных действий в условиях цифровизации образования. Целью программы развития универсальных учебных действий является обеспечение умения школьников учиться, дальнейшее развитие способности к самосовершенствованию и саморазвитию, а также реализация системно-деятельностного подхода, положенного в основу Стандарта, и развивающего потенциала общего среднего образования. В современном образовательном пространстве возрастает необходимость использования цифровых ресурсов, внедрения методов, направленных на формирование познавательной активности и самостоятельности учащихся. Среди таких решений особое значение имеют дистанционное обучение (онлайн), эффективное применение онлайн-платформ и интерактивное представление учебных материалов. Платформа Classroom выступает действенным инструментом организации и контроля учебного процесса; однако её результативность в школьном обучении зависит от правильного понимания условий развития познавательных, регулятивных, коммуникативных и личностных универсальных учебных действий. Целенаправленное и системное использование возможностей платформы позволяет учителю выстраивать индивидуальную образовательную траекторию учащихся, своевременно осуществлять обратную связь и повышать учебную мотивацию. В исследовании данные возможности подробно анализируются на примере курса «Татарская литература XX века» для 9 класса.

Ключевые слова: универсальные учебные действия, образовательный процесс, способы формирования, платформа Classroom, урок татарской литературы.

Введение.

На пороге XXI века все активнее обсуждаются идеи о том, что общество нового типа, информационное, цифровое общество требует преобразования во всех областях жизнедеятельности. Сейчас, 20 лет спустя ученые резюмируют: «люди, которые не могут пользоваться цифровыми технологиями, больше не могут быть полноценными участниками общества, экономической и культурной жизни» [1, 282]. Ученые признают, что именно 2019 и последующие годы – годы, когда весь мир переживал и переживает пандемию система образования сумела не только сохранить себя, но и выйти на новый уровень благодаря активному внедрению инструментов онлайн-обучения: «никто не предполагал, что жизнь поставит эксперимент, на который мы сами бы не решились – полный переход на дистанционное образование из-за пандемии. В связи с этим особенно значимо переосмыслить ценность этого глобального эксперимента с образованием и выявить его плюсы и минусы, связанные с рисками и возникающими новыми принципиально новой онлайн-педагогикой с ее инструментами, новыми форматами коммуникации, дидактикой смешанного обучения, смещением акцентов с преподавания на управление обучением, с преимущественной модели взаимодействия», – пишут по этому поводу А.Л. Морозова и другие [2]. Однако изменение инструментов, средств образования непременно влечет изменения и в понимании и решении проблем формирования универсальных учебных действий, которые, как известно, составляют основу ФГОС школьного образования. При обучении родной (татарской) литературе не все платформы являются одинаково эффективными. Проблемы чаще всего связаны со следующими явлениями:

- отсутствие татарского интерфейса;
- неумение учащихся работать с татароязычным сектором Интернет-пространства,

К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
отсутствие мотивации использовать его в процессе обучения;

– необходимость выстраивания коммуникации «учитель – ученик», «ученик – ученики» на родном (татарском) языке не только на уроке, но и в виртуальном пространстве.

Отметим значимость акцента на данных проблемах: без их решения невозможно реализовать положения ФГОС, в частности, возникают проблемы формирования универсальных учебных действий. Среди многочисленных платформ одной из тех, на базе которых данные проблемы представляются с нашей точки зрения решаемыми, является Classroom. Цель данного исследования заключается в представлении примера решения обозначенной проблемы на основе курса «Татарская литература XX века» для учащихся 9 классов, изучающих татарский язык как родной. В связи с этим были поставлены следующие задачи: 1) проанализировать научную литературу по проблематике исследования; 2) создать курс по татарской литературе на базе платформы Classroom с целью иллюстрации возможностей данной платформы и интерпретировать результаты с целью совершенствования методики обучения родной (татарской) литературе в условиях цифровизации образования и в соответствии с действующими ФГОС.

Курс «Татарская литература XX века» для 9 класса имеет модульную структуру и реализуется на платформе Classroom. Содержательно он включает четыре взаимосвязанных тематических блока: 1) литература начала XX века и модернизационные процессы в татарской культуре; 2) отражение революции и гражданской войны; 3) военная и послевоенная проза и поэзия; 4) художественный процесс второй половины XX века и его связь с современностью. При построении курса реализуются системно-деятельностный и компетентностный подходы, а также принципы проблемности, диалогичности, опоры на читательский опыт школьников и интеграции очных и дистанционных форм обучения. Каждая тема представлена в виде модуля Classroom, включающего информационный блок (тексты, видеолекции, аудиоматериалы), задания для индивидуальной и групповой работы, элементы рефлексии и самооценки, что позволяет целенаправленно формировать универсальные учебные действия.

Материалы и методы исследования.

Работа выполнена с опорой на идеи А.Н. Леонтьева, П.Я. Гальперина, Н.Ф. Талызину и других сторонников деятельностного подхода к учению [3-4], то есть учащиеся рассматриваются как активные субъекты обучения и воспитания. Методы исследования соответствуют специфике данного исследования. При создании курса «Татарская литература XX века» для учащихся 9 классов, изучающих татарский язык как родной» и использовании его как иллюстрации возможностей цифровых технологий в формировании универсальных учебных действий в школьном образовании были использованы методы анализа и обобщения, а также такие методы прогнозирования как моделирование, экстраполяции.

Результаты и их обсуждение.

Цифровизация проникает практически во все области деятельности человека и становится предпосылкой расширения его возможностей. Образование, в том числе и школьное, не становится исключением. Однако внедрение цифровых технологий не должно становиться самоцелью для учителя, скорее должно восприниматься как способ совершенствования образования, реализации требования ФГОС. Поэтому проблема формирования универсальных учебных действий в инновационной – цифровой среде имеет актуальное звучание. Универсальные учебные действия в широком смысле понимаются как умение учиться, т.е. способность субъекта к саморазвитию и самосовершенствованию путем сознательного и активного присвоения нового социального опыта [5, 21]. Особенности их формирования на уроках родной (татарской) литературы нами проиллюстрировано на примере курса «Татарская литература XX века» для учащихся 9 классов, изучающих татарский язык как родной. Курс построен на основе платформы Classroom и предполагает возможность использования как при дистанционном, частично дистанционном (например, согласно технологии «смешанный класс»), как часть проектной работы при очном (оффлайн) формате обучения. Предложенный курс является лишь иллюстрацией к некоторым

К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
положениям данного исследования, детальный анализ курса не входит в задачи данной работы. По данным педагогического наблюдения и анализа выполненных заданий использование платформы Classroom в рамках курса способствует:

- развитию регулятивных универсальных учебных действий (умение планировать выполнение заданий, распределять время, контролировать сроки сдачи работ, корректировать собственную деятельность на основе полученной обратной связи);
- формированию коммуникативных универсальных учебных действий (участие в обсуждениях на родном языке в виртуальном пространстве, умение аргументированно высказывать и отстаивать собственную позицию в комментариях, задавать уточняющие вопросы одноклассникам и учителю);
- совершенствованию познавательных универсальных учебных действий (поиск и отбор информации в татароязычном секторе Интернета, сопоставление разных источников, обобщение и представление результатов в формате презентации, эссе, проекта);
- развитию личностных универсальных учебных действий (рост учебной мотивации, осознание ответственности за результат, расширение читательского опыта за счет обращения к произведениям, не входящим в обязательную программу).

Таким образом, полученные результаты мини-апробации позволяют сделать вывод о том, что целенаправленное использование платформы Classroom при изучении родной (татарской) литературы создаёт условия для формирования всех четырех групп универсальных учебных действий в логике требований ФГОС.

Платформа Classroom позволяет учителям родной (татарской) литературы создать свой курс для всего класса или отдельных учеников в зависимости от поставленных целей и решаемых задач; делиться с учениками необходимым учебным материалом, дополнительной информацией по предмету; представлять информацию в виде видеолекций, текста, аудиотекстов; создавать интеграции с разными предметами и видами искусства; предлагать задания для учеников, как обязательные для выполнения, так и на выбор; оценивать задания учащихся и следить за их прогрессом; организовать общение учащихся с учителем и их общение друг с другом по теме урока.

Несмотря на названные преимущества использования платформы Classroom, а также явных ее возможностей в реализации положений ФГОС (речь идет в первую очередь об универсальных учебных действиях), мы считаем, что такое обучение на данный момент не может полностью заменить традиционное обучение, тем более что исследования ученых показывает, что около половины обучающихся не готовы полностью отказаться от традиционных занятий, и онлайн-курс для них – только дополнение традиционного учебного процесса [6, 169-170]. Мы также согласны с данным мнением и считаем, что обращение к платформе Classroom носит рекомендательный характер для использования как дополнение к традиционной организации учебного процесса.

Тенденции в образовании показывают, что степень значимости цифровых технологий и цифровых компетенций учителя будут в дальнейшем повышаться [7, 8], поэтому имеет смысл искать, находить, выявлять возможности разных платформ для школьного обучения в условиях ФГОС. Важной в таких условиях становится необходимость совершенствования технологий образования в направлении улучшения формирования интеллектуальной культуры, развития творческих способностей специалиста, а также педагогических технологий, основанных на концепции творческой деятельности [9, 46]. Цифровые технологии создают принципиально новые возможности в формировании познавательных универсальных учебных действий, которые понимаются как «система способов познания окружающего мира, самостоятельный процесс поиска информации и ее обработки, систематизации, обобщения и использования полученной информации» [10, 62].

Платформа Classroom предполагает создание условий для формирования личностных универсальных учебных действий. Согласно исследованию А.М. Суковых, необходимо обратить внимание на следующее: «в проекте стандартов общего образования второго поколения подчеркнуто, что личностные результаты освоения основной образовательной

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences

программы среднего (полного) общего образования должны отражать сформированность основ саморазвития и самовоспитания в соответствии с общечеловеческими нравственными ценностями и идеалами российского гражданского общества; готовность и способность к самостоятельной, творческой и ответственной деятельности (образовательной, учебно-исследовательской, проектной, коммуникативной, иной); сформированность нравственного сознания, чувств и поведения на основе усвоения общечеловеческих нравственных ценностей» [11, 11]. Уроки литературы сами по себе имеют огромный потенциал формирования нравственных ценностей. Помимо этого, платформа Classroom способствует формированию саморазвития. Например, в предложенном нами курсе для учащихся татарских групп «Татарская литература XX века» прикреплены видеоматериалы по теме (рис. 1.).

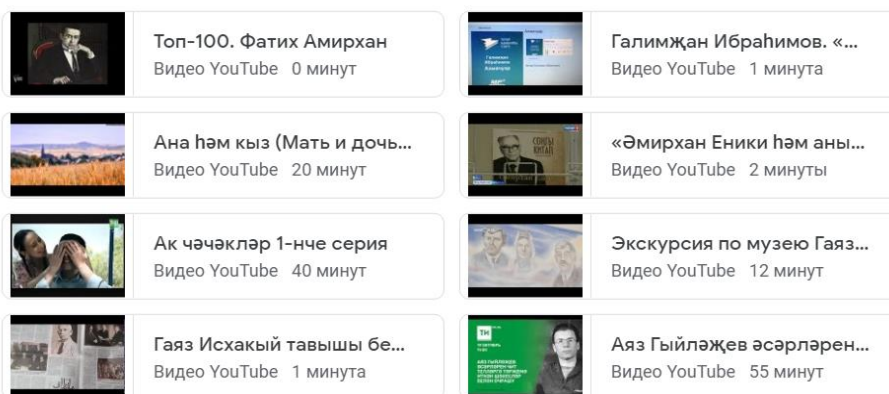


Рисунок 1. Видеоматериалы, прикрепленные к курсу «Татарская литература XX века»

Изучение всех предложенных видеоматериалов не обязательно для каждого учащегося, однако может быть предложено в виде проектной или (и) индивидуальной работы. Рекомендуемые нами задания:

– Сравните романа Г.Абсалямова «Белые цветы» и одноименной фильм. Видите ли вы разницу в передаче характеров героев? Что нового вносит режиссер? Адекватны ли эти новшества на ваш взгляд?

– Творчество А.Гилязова переведено на некоторые иностранные языки. В чем ценность таких переводов? В чем заключается сложность понимания произведений автора для иностранного читателя?

– Напишите отзыв о виртуальной экскурсии в музей Г.Исхаки и т.д.

Наличие готового видеоматериала в составе курса и предложение изучить данный материал и дополнить его другим материалом, подобранным и обработанным учениками самостоятельно, а также оформить его в виде проекта, исследовательской работы также является одним из путей формирования личностных универсальных действий.

Платформа Classroom создает условия и для формирования регулятивных универсальных учебных действий. Созданный на платформе нами курс имеет задания, которые необходимо сдать до определенного времени. Например, в курсе представлена презентация из пяти слайдов, посвященная творчеству Г.Исхаки. Количество всех верных ответов по заданиям слайда равняется 8. В некоторых слайдах достаточно выбрать верный ответ из предложенных нескольких (например, назвать правильно место рождения Г.Исхаки). Такие ответы оцениваются в один балл. Задания, требующие дополнительного изучения, творческого, ассоциативного мышления оцениваются в два балла. Представим задание из слайда.

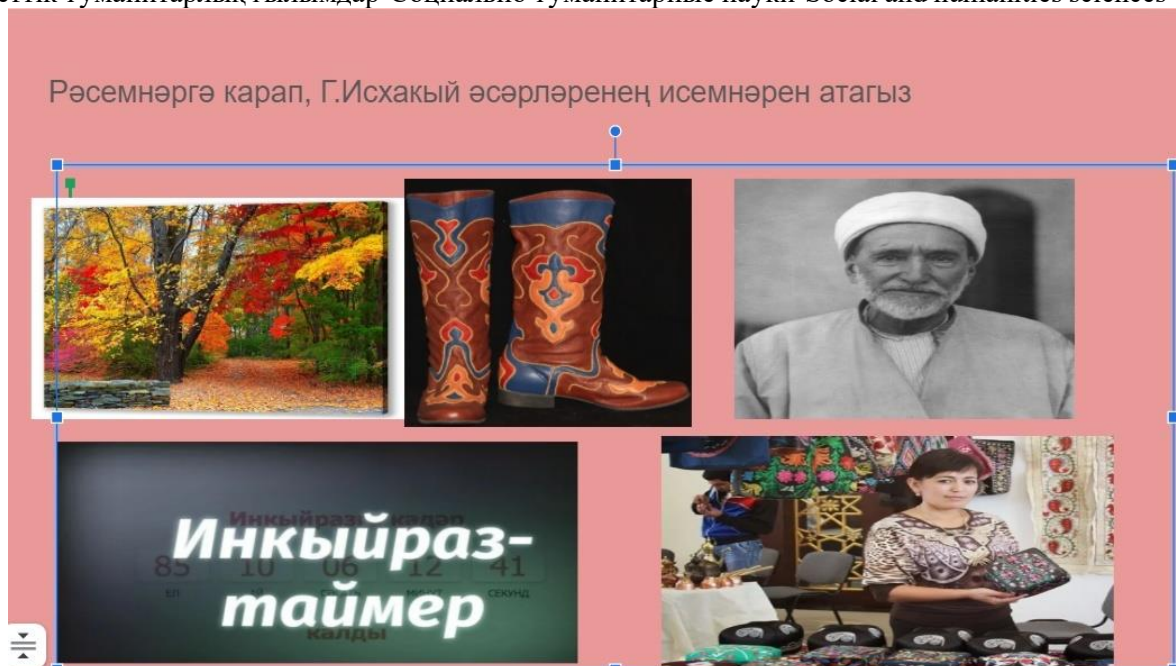


Рисунок 2. Пример задания, прикрепленного к курсу «Татарская литература XX века»

Итак, задание требует и наличия предметных, в том числе дополнительных к школьной программе знаний, и ассоциативное мышление. Предлагаемые рисунки призваны пробудить у учащихся ассоциации с произведениями (названиями произведений) Г.Исхаки. Так, первый рисунок должен пробудить ассоциации с повестью «Осень» («Көз»), второй рисунок – с рассказом «Ичиги» («Кәжүл читек»), третий рисунок – с романом «Мулла бабай», четвертый – с повестью «Вырождение через 200 лет» («Ике йөз елдан соң инкыйраз»), пятый – «Девушка-вышивальщица» («Кәләпүшче кыз»). Чтобы правильно назвать все произведения, учащиеся должны вспомнить не только изучаемые по программе произведения, но и обзор творчества, представленный авторами учебников, а также проявить дополнительный интерес к творчеству писателя. Незнание названия какого-либо из произведений не оказывает негативное влияние на оценочную систему данного задания, однако каждое названное произведение оценивается двумя баллами, так как является свидетельством того, что ученик работал с дополнительными источниками, читал произведения писателя вне программы.

К регулятивным УУД относят такие действия, которые обеспечивают организацию учебной деятельности не только через оценку, но также и через целеполагание, планирование, прогнозирование, контроль и коррекцию [12]. Курс, созданный на платформе Classroom, подразумевает выполнение разных заданий в ограниченном количестве времени. Учащийся самостоятельно планирует свое время, прогнозирует возможность достижения лучших результатов, учитель же назначает конкретную дату, до которой то или иное задание должно быть выполненным и отправленным к учителю на проверку.

Коммуникативные универсальные учебные действия являются особо значимыми в мире, в котором постоянно поступает поток информации и человек должен ее отбирать, перерабатывать в соответствии со своими запросами, потребностями и т.д. При очном (оффлайн) обучении умению работать с текстом, строить коммуникацию в группах уделяется достаточно много внимания, а такие методы обучения как проектная работа, деловая игра и другие учат не только построению коммуникации в группе, но и умению предоставлять ее аудитории, аргументировано защищать свою позицию. Цифровые технологии требуют нового взгляда на формирование коммуникативных универсальных действий. Как и многие другие электронные образовательные ресурсы (ЭОР), платформа Classroom дает значимые возможности для организации коммуникации, главными из которых называют «возможность прямого участия действующих лиц в реализации

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
образовательного процесса, участие в профессиональных сообществах и т.п., быстрый
доступ ко всем образовательным ресурсам» [13, 176].

Формирование универсальных учебных действий при использовании интернет-платформ удобно, целесообразно и потому, что учитель работает с обучающимися нового поколения, которые свободно владеют персональным компьютером и познают мир при помощи Интернета и умело используют сведения, полученные из глобальной сети» [14, 11].

Заключение.

Эпидемиологическая ситуация заставила по-новому взглянуть на многие аспекты жизни, в том числе изменения наблюдаются и в системе образования, которая испытала дистанционный формат обучения в школьном образовании. Становится очевидным, что такой формат выходит за рамки нетрадиционного обучения в силу разных обстоятельств, перечисление и анализ которых не ставится целью данной статьи. Ясно одно: педагог, не применяющий дистанционные технологии, не владеющий навыками электронного образования в современном обществе не может быть конкурентоспособным, так как лишается возможности создавать виртуальное образовательное пространство. Несмотря на новый формат, инновационный характер, к дистанционному формату предъявляются те же требования, что и к очному обучению, и одним из них является формирование универсальных учебных действий. На данный момент проблема не может считаться решенной до конца, так как:

- платформы создаются программистами, которые не имеют педагогической подготовки;

- исследователи подчеркивают, что «специалисты в области дидактики и методики преподавания конкретных дисциплин, как правило, далеки от информационных технологий и потому не могут в полной мере использовать их потенциальные возможности» [15, 90]. Поэтому качество школьного образования и его соответствия ФГОС во многом уже сегодня зависит от того, оценивает ли педагог интернет-платформы не только как возможность внедрения инновационных методов и приемов в школьное обучение, но и как возможность повышения качества образования, и как объективную необходимость в школьном обучении.

Формирование универсальных учебных действий при обучении родной (татарской) литературе в условиях цифровизации образования возможно, если учитель, в соответствии с программой, требованиями времени разрабатывает собственный подход, реализующийся в виде разработок курсов на базе платформы Classroom. Ресурс позволяет предоставлять учебный материал в разных форматах, что способствует формированию предметных знаний; позволяет учащимся регулировать время выполнения задач самостоятельно, что составляет основу регулятивных универсальных учебных действий; формирует умение решения коммуникативных задач в условиях виртуального общения; мотивирует учащихся к повышению качества усвоения учебного материала и его дополнения, то есть создает условия для решения задач по формированию личностных универсальных учебных действий.

Список литературы

1. Шляйхер А. Образование мирового уровня. Как выстроить школьную систему XXI века? пер. с англ. – Москва: изд-во «Национальное образование», 2018. – 328 с.
2. Морозова А.Л., Костюкова Т.А., Година Д.Х. Информационные технологии в реализации языкового образования в неязыковом вузе // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: психолого-педагогические науки. – 2020. – №4. – С. 16-28.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1977. – 304 с.
4. Талызина Н.Ф. Сущность деятельностного подхода в психологии // Методология и история психологии. – 2007. – Т.2. – №4. – С. 157-162.
5. Туманова О.А. Методика организации сотрудничества учащихся на уроках

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
информатики на основе интернет-сервисов: дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2016. – 195 с.

6. Пашутина Е.Н., Кухтина Я.В. Информационные технологии в повышении качества языкового образования студентов технических вузов // Педагогическое образование в России. – 2020. – №2. – С.166-172.

7. Гребенюк Т.Б. Подготовка будущего педагога к цифровизации образования как педагогическая проблема // Калининградский вестник образования. – 2020. – №2 (6). – С. 20-27.

8. Молчанова Е.В. О плюсах и минусах цифровизации современного образования // Проблемы современного педагогического образования. – 2019. – №64-4. – С. 133-135.

9. Алексеев В.Ф., Лихаческий Д.В. Дуализм инновационных подходов при организации учебного процесса в вузе // Науковий публіци. – Вишэйшая школа, 2019. – №1. – С. 46-48.

10. Крупецких И.Р. Возможности участников педагогического процесса в рамках развития цифровой образовательной среды школы в современных условиях // Цифровизация в системе образования: передовой опыт и практика внедрения: материалы V Всерос. науч.-практ. конф. – Красноярск: Издательский дом «Среда», 2024. – С. 62–66.

11. Суковых А.М. Формирование личностных универсальных учебных действий, активизирующих самообразование старшеклассников: автореферат дис. ... канд. пед. наук. – Ростов н/Дону, 2011. – 27 с.

12. Развитие универсальных учебных действий учащихся основной школы в условиях реализации стандартов нового поколения (ФГОС): учеб. пособие / сост. П.М. Горев, В.В. Утемов. – Киров: АНО ДПО МЦИТО, 2015. – 275 с.

13. Магомедгалиева М.Р., Исаева Г.Г., Гамидов Л.Ш. Дидактические возможности использования электронных образовательных ресурсов в обучении студентов // Мир науки, культуры и образования. – 2020. – №6. – С. 176-178.

14. Вайндорф-Сысоева М.Е. и др. Методика дистанционного обучения: учеб. пособие. – Москва: Юрайт, 2020. – 194 с.

15. Малюгина А.В. Из опыта создания электронных пособий по иностранному языку для курсантов образовательных организаций МВД России // Вестник Московского государственного образовательного университета. Сер. Педагогика. – 2020. – №4. – С. 88-97.

References

1. Shlyaykher A. Obrazovaniye mirovogo urovnya. Kak vystroit' shkol'nuyu sistemu XXI veka? per. s angl. – Moskva.: izd-vo «Natsional'noye obrazovaniye», 2018. – 328 s.

2. Morozova A.L., Kostyukova T.A., Godina D.KH. Informatsionnyye tekhnologii v realizatsii yazykovogo obrazovaniya v neyazykovom vuze // Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. Seriya.: psikhologo-pedagogicheskiye nauki. – 2020. – №4. – S. 16-28.

3. Leont'yev A.N. Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost'. – Moskva: Politizdat, 1977. – 304 s.

4. Talyzina N.F. Sushchnost' deyatel'nostnogo podkhoda v psikhologii // Metodologiya i istoriya psikhologii. – 2007. – T.2. – №4. – S. 157-162.

5. Tumanova O.A. Metodika organizatsii sotrudnichestva uchashchikhsya na urokakh informatiki na osnove internet-servisov: dis. ... канд. пед. наук. – СПб., 2016. – 195 с.

6. Pashutina Ye.N., Kukhtina YA.V. Informatsionnyye tekhnologii v povyshenii kachestva yazykovogo obrazovaniya studentov tekhnicheskikh vuzov // Pedagogicheskoye obrazovaniye v Rossii. – 2020. – №2. – S.166-172.

7. Grebenyuk T.B. Podgotovka budushchego pedagoga k tsifrovizatsii obrazovaniya kak pedagogicheskaya problema // Kaliningradskiy vestnik obrazovaniya. – 2020. – №2 (6). – S. 20-27.

8. Molchanova Ye.V. O plyusakh i minusakh tsifrovizatsii sovremennogo obrazovaniya // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya. – 2019. – №64-4. – S. 133-135.

9. Alekseyev V.F., Likhacheskiy D.V. Dualizm innovatsionnykh podkhodov pri organizatsii uchebnogo protsesssa v vuze // Navukovyypubliatsii. – Vysheyshaya shkola, 2019. – №1. – S. 46-48.

10. Krupetskiy I.R. Vozmozhnosti uchastnikov pedagogicheskogo protsessa v ramkakh razvitiya tsifrovoy obrazovatel'noi sredy shkoly v sovremennykh usloviyakh // Tsifrovizatsiya v sisteme obrazovaniya: peredovoi opyt i praktika vnedreniya: materialy V Vseros. nauch.-prakt. konf. – Krasnoyarsk: Izdatel'skii dom «Sreda», 2024. – S. 62–66.

11. Sukovykh A.M. Formirovaniye lichnostnykh universal'nykh uchebnykh deystviy, aktiviziruyushchikh samoobrazovaniye starsheklassnikov: avtoreferat dis. ... kand. ped. nauk. – Rostov n/Donu, 2011. – 27 s.

12. Razvitiye universal'nykh uchebnykh deystviy uchashchikhsya osnovnoy shkoly v usloviyakh realizatsii standartov novogo pokoleniya (FGOS): ucheb. posobiye / sost. P.M. Gorev, V.V. Utemov. – Kirov: ANO DPO MTSITO, 2015. – 275 s.

13. Magometgaliyeva M.R., Isayeva G.G., Gamidov L.SH. Didakticheskiye vozmozhnosti ispol'zovaniya elektronnykh obrazovatel'nykh resursov v obuchenii studentov // Mir nauki, kul'tury i obrazovaniya. – 2020. – №6. – S. 176-178.

14. Vayndorf-Sysoyeva M.Ye. i dr. Metodika distantsionnogo obucheniya: ucheb. posobiye. – Moskva.: Yurayt, 2020. – 194 s.

15. Malyugina A.V. Iz opyta sozdaniya elektronnykh posobiy po inostrannomu yazyku dlya kursantov obrazovatel'nykh organizatsiy MVD Rossii // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo obrazovatel'nogo universiteta. Ser. Pedagogika. – 2020. – №4. – S. 88-97.

ТУҒАН ӘДӘБИЕТТІ ОҚЫТУДА ӘМБЕБАП ОҚУ ҚЫЗМЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ

МАКАРОВА В.Ф.^{1*}, КАЮМОВА Г.Ф.²

*Макарова Венера Файзиевна¹ – Филология ғылымдарының докторы, доцент, Г.Ибрагимов атындағы тілдер, әдебиет пен өнер институты, Татарстан Республикасының Ғылым Академиясы, Қазан қ., Ресей Федерациясы
E-mail: makarova_vf@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6344-3712>

Каюмова Гелюша Фаридовна² – Филология ғылымдарының кандидаты, татар әдебиеті кафедрасының доценті, Қазан (Приволжский) федеральды университеті, Қазан қ., Ресей Федерациясы
E-mail: gulfar21@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7243-7346>

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беруді жедел цифрландыру жағдайында әмбебап оқу әрекетін дамытудың өзекті әрі көпқырлы мәселесі қарастырылған. Қазіргі оқу үдерісінде оқушының танымдық дербестігін, сыни ойлауын, оқу мотивациясын қалыптастыруға бағытталған цифрлық құралдарды кешенді қолдану қажеттілігі артып келеді. Осы тұрғыдан алғанда қашықтықтан оқыту, онлайн платформаларды тиімді пайдалану, интерактивті тапсырмалар мен мультимедиялық материалдарды енгізу сияқты шешімдер маңызды рөл атқарады. Classroom платформасы оқу процесін ұйымдастыру, құрылымдау және бақылау үшін қолайлы әрі функционалды құралдардың бірі болып табылады. Дегенмен оның мектептегі тиімділігі танымдық, реттеуші, коммуникативтік және жеке әмбебап оқу әрекеттерін дамыту шарттарын дұрыс түсінуге байланысты. Платформаның мүмкіндіктерін жүйелі әрі мақсатты қолдану мұғалімге әр оқушының жеке оқу траекториясын қалыптастыруға, оқу нәтижелерін тұрақты бақылауға, жедел кері байланыс беруге және оқушылардың жауапкершілігін арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде аталған мүмкіндіктер 9-сыныпқа арналған «XX ғасырдағы татар әдебиеті» курсы негізінде жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: әмбебап оқу әрекеті, оқу процесі, дамыту әдістері, сынып алаңы, татар әдебиеті сабағы.

A TOOL FOR THE FORMATION OF UNIVERSAL LEARNING ACTIVITIES IN THE STUDY OF NATIVE LITERATURE

MAKAROVA V.F.^{1*}, KAYUMOVA G.F.²

*Makarova Venera Fayzievna¹ – Doctor of philology, docent, G.Ibragimov institute of languages, literature and art, academy of sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan, Russian Federation
E-mail: makarova_vf@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6344-3712>

Kayumova Gelyusha Faridovna² – Candidate of philology, docent of the department of Tatar literature, Kazan (Volga) federal university, Kazan, Russian Federation
E-mail: gulfar21@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7243-7346>

Abstract. This article examines the relevant issue of developing universal learning activities in the context of education digitalization. In the modern educational environment, the need to use digital resources and to introduce methods aimed at fostering students' cognitive activity and independence is steadily increasing. Among the effective solutions are distance learning, the efficient use of online platforms, and the interactive presentation of learning materials. The Classroom platform serves as an effective tool for organizing and monitoring the learning process; however, its effectiveness in school education depends on a proper understanding of the conditions required for the development of cognitive, regulatory, communicative, and personal universal learning skills. Purposeful and systematic use of the platform's features enables teachers to build individualized learning trajectories, provide timely feedback, and enhance students' learning motivation. The study analyzes these opportunities in detail through the example of the 9th-grade course «Tatar Literature of the 20th Century».

Key words: universal learning activity, learning process, development methods, Classroom, Tatar literature lesson

КУЛЬТУРНЫЙ АРХЕТИП «БРАТЬЯ» ИЛИ «БРАТЬЯ-БЛИЗНЕЦЫ»: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ (на примере башкирского материала)

ХУББИТДИНОВА Н.А. 

Хуббитдинова Нэркэс Ахметовна – Доктор филологических наук, главный научный сотрудник, Башкирский государственный педагогический университет имени М.Акумлы, г. Уфа, Российская Федерация.
E-mail: narkas08@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3719-6978>

Аннотация. Исследование архетипа «братьев» или «братьев-близнецов» занимает значимое место в современной эпосоведческой и фольклористической научной парадигме, поскольку данная модель отражает глубинные мифологические представления о происхождении мира, о духовной дуальности и антитетичности человеческого бытия. В фольклоре тюркских народов, включая башкирскую традицию, тема двух братьев – будь то родные братья или близнецы – связана с древнейшими представлениями о парности, противопоставленности и цикличности природно-космических процессов. В башкирской гуманитарной науке интерес к данному архетипу остается устойчивым, поскольку он проявляется в ключевых эпических и мифологических памятниках, формируя их сюжетные модели, систему персонажей и ценностные доминанты.

Цель статьи заключается в анализе художественного воплощения архетипа братьев на материале башкирского эпоса «Урал-батыр» и этногенетической легенды об Айне и Гайне. Выбор данных источников обусловлен их архаичностью, мифопоэтической насыщенностью и сохранением древних представлений о духовной полярности, моральном выборе и культурной миссии героя. В эпосе «Урал-батыр» два брата в начале повествования выступают как единое целое, однако нарушение запрета старшим братом приводит к их противостоянию, что отражает универсальный мифологический мотив дуализма добра и зла. В легенде об Айне и Гайне, напротив, отсутствуют соперничество и антагонизм, что позволяет рассматривать ее как особую модель братского единения, основанного на совместном выполнении культурно значимой миссии.

Особое внимание в статье уделяется архаичным мотивам, сопровождающим данный архетип, – созданию пригодного для жизни пространства, восстановлению космического порядка, образу прародителя, дарующего миру новые возможности. Эти мотивы позволяют глубже раскрыть художественно-эстетическую природу архетипа и проследить его трансформацию в различных жанровых формах башкирского фольклора. Таким образом, анализ показывает, что архетип «братьев» или «братьев-близнецов» является значимой мировоззренческой категорией, определяющей структуру и смысловое содержание древних эпических повествований.

Ключевые слова: эпос, близнецы, Урал-батыр, Шульген, художественно-эстетические своеобразия, функции, образ, сюжет.

Введение

Тема братьев-близнецов в мифокультурном контексте является в науке актуальной и интересной. Древние верили, что все явления, не поддающиеся ясному объяснению, наделялись сакральностью, чудесностью и осмысливались как нечто сверхъестественное, божественное. «Появление близнецов первобытный социум рассматривал в качестве акта, в котором проявлялось действие мифических сил, связывавших человека с наиболее архаическими и могущественными мифическими образами (культурными архетипами), поэтому тема близнецов имела широкий отклик и присутствовала среди наиболее ранних мотивов-архетипов в самых разных культурах и религиях, причём у племён и народов, проживающих в самых различных частях ойкумены. Так, например, близнецные мифы были широко распространены в Европе, Азии, Северной и Южной Америке, Океании», пишет В.А. Воронцов [4, 7]. Об этом ранее подробно рассматривал в своих трудах Е.М. Мелетинский, пристальнее всего остановился на дуальности архетипического близничного начала, заключающегося в противоположных действиях братьев. В этом контексте один из братьев обычно является носителем добра, а второй – зла. Данную дуальность Е.М. Мелетинский выделил в мифах Меланезии о братьях То Каинан и То Корвуу, выполняющих соответственные функции. Таковыми являются они «в фольклоре племен, принадлежащих к аравакской, карибской, туапи-туарни языковым семьям: Кери и Каме у бакайри, Макимайне и Пиге (Пиа) у карибских племен, Бакарроро и Итубори у

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
бороро и т. д. Они часто представляются сыновьями творца или культурного героя...» [6, 189].

Мифологические представления о культурных героях братьев-близнецов также характерны и для тюркских народов, башкир в частности. Таковыми являются герои архаической этногенетической легенды об Айне и Гайне, эпоса «Урал-батыр».

В.А. Воронцов и Е.М. Мелетенский указывали, что архетип близнецов является одним из наиболее устойчивых и древних структур мифологического мышления, отражая представления о дуализме мироздания, об оппозиции созидательных и разрушительных сил. Эти наблюдения подтверждаются и в тюркской традиции, где образ братьев или близнецов часто связывается с мотивами происхождения рода, установления космического порядка, борьбы культурных героев с силами хаоса. У башкир данный архетип находит яркое выражение в эпосе «Урал-батыр», а также в этногенетической легенде об Айне и Гайне, что делает их ключевыми источниками для анализа.

Учитывая широкую представленность дуалистических моделей в мировом и тюркском эпосе, возникает необходимость специально рассмотреть особенности художественного воплощения образов братьев в башкирских мифо-эпических памятниках. Настоящее исследование направлено на выявление того, каким образом древний архетип «братьев» или «братьев-близнецов» отражается в сюжетах, системе персонажей и мифологических мотивах указанных произведений. Объектом исследования выступают эпос «Урал-батыр» и легенда об Айне и Гайне, а целью является определение специфики их мифопоэтической модели, связанной с противопоставлением или, напротив, единством двух братских фигур. В соответствии с поставленной целью в статье решаются следующие задачи: определить мифопоэтические признаки архетипа «братьев / братьев-близнецов» в башкирской традиции и уточнить его семантическое ядро; выявить особенности художественного воплощения братской модели в эпосе «Урал-батыр» (Урал / Шульген) как дуалистического сюжета, основанного на мотиве запрета и последующего антагонизма; охарактеризовать вариант архетипа братского единения в этногенетической легенде об Айне и Гайне (координация действий, отсутствие соперничества); проанализировать архаичные мотивы, сопровождающие данный архетип (инициация, борьба с хаосом, восстановление космического порядка, солярные мотивы, образ прародителя); сопоставить функции братских персонажей и их сюжетные роли в двух памятниках и определить типологические сходства и различия мифологической модели.

Материалы и методы исследования

Материалом данного исследования послужили башкирские эпические и мифологические источники, в первую очередь древний эпос «Урал-батыр», а также этногенетическая легенда об Айне и Гайне в ее известных вариациях. Для интерпретации архетипа «братьев» или «братьев-близнецов» использованы тексты, опубликованные в академических изданиях башкирского фольклора, включающие оригинальные башкирские варианты и русские переводы, представленные в трудах А.С. Мирбадалевой, М.М. Сагитова, А.И. Харисова, Ф.А. Надршиной и других исследователей.

Теоретической основой исследования являются концепции, разработанные Е.М. Мелетинским, В.А. Воронцовым, О.М. Фрейденбергом, Дж. Кэмпбеллом и А.М. Сулеймановым, чьи работы посвящены мифологическим архетипам, дуалистическим моделям мифопоэтического сознания, структуре культурного героя, образу двойника и функциям братьев в мировом эпосе. Ссылки на указанных авторов приведены в тексте исследования и отражают исходную методологическую базу работы.

Методологически исследование опирается на сравнительно-типологический метод, позволяющий выявить общие и отличительные черты архетипа братьев в «Урал-батыре» и в легенде об Айне и Гайне. Применяется мифопоэтический анализ, направленный на изучение древних представлений о парности и дуализме, а также структурно-функциональный подход, позволяющий определить роли и сюжетные функции братских персонажей в эпических текстах. Семантический анализ используется для выявления глубинных значений мотивов и

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
образов: борьбы со Злом, преодоления смерти, инициации героя, сакрализации культурных предков и формирования космического порядка.

Комбинация перечисленных методов обеспечивает целостное рассмотрение архетипа «братьев» или «братьев-близнецов» в башкирской эпической традиции и позволяет проследить его художественную, мировоззренческую и культурно-историческую специфику без выхода за рамки авторских источников и использованной исследователем литературы.

Результаты и их обсуждение

О.М. Фрейденберг, рассматривая феномен двойственности, «семантику двойника», связывает его с миром смерти. «Прохождение героев фазы смерти и позднее отделение этой второй временной функции породило образ двойника, который получил мощный отклик в обряде, сказании и литературе. Сперва герой двоичен; затем его вторая часть, брат или друг, становится самостоятельной. Смертный герой остается в преисподней, а победитель смерти выходит снова на свет и живет. Таков Геракл; его смертный двойник – это его брат Ификл. Сюда же относится Ахилл с умирающим Патроком, Тезей с остающимся в преисподней Перифоем, Гильгамеш, теряющий друга своего Эабани [8, 210]. Таковыми в башкирском эпосе являются два брата Урал и Шульген. Родившиеся от одной матери два брата в начале сказания оба представляются положительными героями. Однако старший брат Шульген нарушает запрет (не пройдя ритуала инициации, пробует звериную кровь из раковины) и обретает характер отрицательного героя, вступая на путь зла и зависти. Об этом Урал-батыр так и говорит ему:

«...Урлап кан да эстең һин –
Атам һүзен тотманың,
Яуызлыкка ыкланың,
Якшылыкты ташланың.
...Дейеүәрзе дуҫ иттең,
Кешеләрзе үс иттең;
Яуызлыкты ат иттең,
Йөрәгенде таш иттең,
Атам йөзөн ят иттең,
Әсәм һөтөн ыу иттең ...» һ.б.
[1, 142]

«...Тайком крови ты испил,
Не послушался отца,
Злу склонился ты,
Отвернулся от добра.
...Дивов сделал ты другом,
Людам же стал врагом;
Зло сделал своим именем,
Сердце свое сделал камнем,
Отца лик сделал чужим,
Молоко матери сделал ядом...» и т.д.
[1, 352]

В этногенетической легенде «Айна и Гайна» – Айна, пройдя с братом смертельную схватку с мифическим демоническим персонажем Тулауа или спасая Солнца из-под земли, погибает, самостоятельным становится Гайна. Несмотря на то, что традиционно два брата могут выступать антагонистами, как это в случае, например, с Шульгеном и Уралом в поздний период, Айна и Гайна не репрезентируются таковыми. «В ходе развития событий в упомянутой в легенде об Айне и Гайне не говорится об их противостоянии, а также и о том, кто же из них старше, а кто – младше, и тем более о том, что они могли быть близнецами. Предположительно, если учесть, что в арабском алфавите Айн – 18-я буква, а Гайн – 19-я, то порядковость может свидетельствовать о старшинстве первого. Во всех вариантах легенды об Айне и Гайне главенствующая роль отводится первому брату [9, 459]. В известных вариантах данной легенды Айна сходит со сцены действий по-разному. Так, в варианте легенды под названием «Тулвинцы» он погибает от рук мифической Тулауа, а тексте «Гайна» он и вовсе отсутствует. В более полном варианте «Айна и Гайна» братья действуют дружно, добывают похищенное солнце: «...Айна и Гайна поместили его в большой куржун из оленьей шкуры и увезли на берег Тулва» [2, 115]. Как видно из приведенных примеров, Айна и Гайна всегда дружны и между ними противостояния отсутствуют.

В.А. Воронцов в своей монографии «Природа мифических и сказочных близнецов» (2019) приводит работу «Герой с тысячью лицами» известного американского исследователя мифологии Дж. Кэмпбелла, утверждавшего, что «мифы содержат в себе одну универсальную архетипическую формулу, которую он назвал мономифом. Это история героя или героев,

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
 которые после фантастических приключений возвращающегося как обожествленные существа. Истоки этих историй он видел в обрядах инициации, и связанными с ними экстатическими состояниями. Встреча со смертью и последующее возрождение – особенно мощная тема, необычайно часто встречающаяся в мифологии. Мифологии всех стран и народов содержат в себе драматические истории о героях и героинях, спускающихся в царство смерти, преодолевающих невообразимые препятствия и возвращающихся затем в земной мир наделенными особыми силами. Близнецы в Пополь-Вухе, эпосе майя, а также греческие герои Одиссей и Геракл – характерные примеры таких мифологических персонажей» [4, 44]. Обряд инициации выполняется и Урал-батыром, который на пути своего путешествия в поисках Живой воли – Йэншишмэ и Смерти, не раз пребывает в смертельно опасных ситуациях. Победив такие демонические силы как царя Катил-батша, Кахкаха он обретает гордое имя Батыра – богатыря.

Героические деяния, путешествие и приключения героя башкирского архаического эпоса Урал-батыра имеют типологическое сходство с деяниями древнегреческого героя Геракла. Так, А.М. Сулейманов в своей работе «Потомки Урал-батыра» подробно остановился на этом моменте. Урал-батыр, как и Геракл, проходит многие страны и земли, на своем пути встречается и преодолевает различные препятствия и в местах, где он одержал победу, женится на красивых девушках – дочерях царей: победив Катилу, взял в жены его дочь, от брака с которой у батыра родился сын Яик, женившись на Гулистан из царства Кахкахи, от которой родился сын Нугуш, а от любимой супруги Хумай – сын Идель. Как известно из древнегреческой мифологии, у Геракла было три земные жены и одна – на небесах Олимпа. [5]. Типологические сходства с Гераклом А.М. Сулейманов увидел не только у самого Урал-батыра, а у его сына Иделя в эпосе «Идель и Яик»: «Идель оказался в схожей с Гераклом ситуации и «воспользовался» его способом: каждую шею отрубленных голов медузы (Лернейской гидры. – Н.Х.) Геракл прижигал горящим факелом, чтобы не вырастала новая голова. Также поступил и Идель, прижигая углем шеи каждой отрубленной головы, чем и одержал победу» [7, 63].

Два брата – Шульген и Урал – пускаясь в путь на поиски Живой воли и самой Смерти, сперва преодолевали путь дружно, не противореча друг другу. Однако развилка дороги, выбор пути следования, нарушение правил Шульгеном, порождает завязку конфликта, ведущей к противоборству, анотогонизму братьев. Так, на их пути повстречался седобородый старец, который указал им две пути:

...Подумал немного старик,
 Узнав об их замысле,
 Бороду погладил свою,
 Взглядом окинул их,
 На две дороги им указал
 И так сказал, говорят:
 –Вот перед вами дороги две:
 Налево пойдете – на всем пути
 Днем и ночью веселье одно.
 Не зная горя и печали,
 Не ведая, что это такое,
 Радостно на свободе живут
 Волк с овцами на лугу,
 Лиса с курами в лесу.
 Вместе живут, дружат они,
 Поклоняются Самрау-кош они.
 Есть там такая страна, говорят,
 Где крови не пьют, мяса не знают,
 Туда путь для Смерти закрыт.
 Добром платить за добро –

...Карт уйланып торған да,
 Былар уйын белгән дә,
 Накалыны Һыпырып,
 Быларға күз йөгөртөп,
 Ике юлды күрһәтеп,
 Былай тиәм әйткән, ти:
 – Мына һезгә ике юл:
 Һулға китһәң юл буйы –
 Кайғы, этлек күрмәйсе,
 Рәхәт йәшәп байманда,
 Бүрә һарык – яланда,
 Төлкә, тауык – урманда
 Бергә йәшәп, дуҫ булып,
 Самрау кошқа баш әйеп,
 Кан да эсмәй, ит еймәй,
 Һим Үлемгә юл куймай,
 Йәшәп килгән бер ил бар,
 Якшылыкка якшылык
 Кыла торған йола бар.
 Уңға китһәң, юл буйы –

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Обычай заведен в стране той. Илау-һықтау төн буйы,
Направо пойдете – на всем пути Яуызлыкта дан алған...
Плач и стенания ночи напролет. Канлы йәшен түгеүсе
То жестокостью прославленная Катил батша иле бар...
Падишаха Катила страна...

Батыры, совершившие героические деяния, – бессмертны. «...Столь же часты предания о богах, полубогах и героях, которые умерли или были убиты, а затем возвратились к жизни в новой роли, возвысившиеся и ставшие бессмертными после переживания смерти и возрождения» [4, 44-45]. Урал-батыр в данном случае стал бессмертен своими делами и своим местом, где он почил: из холма, образовавшегося на его могиле, произошли Уральские горы. Он стал бессмертным и своими сыновьями, которые продолжили его дело: Идель, Яик, Нугуш и Хакмар. Начатое им дело – очищение земли от зла и коварства – будет в дальнейшем продолжено его сыновьями, а также его потомками. Об этом повествуют такие башкирские эпические памятники как «Идель и Яик», «Акбузат», «Царь Шульген и Минэй-батыр». Имя батыра, его героические деяния и герои кубаиров-эпосов упоминаются в таких эпосах как «Заятуляк и Хыухылу», «Конгур-буга», «Идукай и Мурадым», а также в различных кубаирах – эпических поэтических произведениях о батырах. Сам Урал-батыр в народе стал почитаться как священный лик – пророк и место его захоронения (хотя согласно эпосу от холма захоронения батыра затем образовались Уральские горы. – Н.Х.) стало паломническим объектом. «Могила Урал-батыра. Объект расположен в Белорецком районе Республики Башкортостан и является одним из наиболее почитаемых мест у последователей неосуфийского тариката Хакканийа. В публикации интернет-сообщества Sufi RB, датируемой 5 июня 2020 года, говорится: «У вас здесь есть пророк Урал. Он был отправлен очень давно. Аллах не позволил его забыть. Его благодать (баракат) дошла до всех тюркских народов. Поэтому его макам стоит посещать всем» [3, 791].

В то время как Шульген остался в памяти народа архетипом злого гения, который не исправился и не постиг истины о Добре. Он не был побежден сразу, как это требует на первый взгляд идейно-художественный замысел любого фольклорного произведения (в повествовательном фольклоре обычно Добро всегда побеждает Зло). Потому, что, как писал Е.М. Мелетинский, «...мифические существа, персонифицирующие хаос, побежденные, скованные, низверженные, часто продолжают существовать на окраинах космоса..., в подземном «нижнем» мире..., т.е. в соответствующих частях мифологической пространственной модели мира» [6, 211]. Шульген, убегая от возмездия брата Урала, прихватив его крылатого коня Акбузата, укрывается на дне озера, которое позже прозвали его же именем. Он остался жить там многие годы. Сыновья Урал-батыра Яик и Идель – герои другого эпоса «Идель и Яик», – выполняя отцовский завет, тщетно попытались победить злобного Шульгена. Затем спустя годы правнук батыра Хаубан-батыр из эпоса «Акбузат» взял в руки алмазный меч и пошел против хозяина озера – царя Шульгена. Однако и его постигло фиаско и царю удалось сбежать. Лишь спустя многие поколения наследник Урал-батыра Минэй-батыр – герой эпоса «Царь Шульген и Минэй-батыр» – покончил со злым гением, исполнив, наконец, завет своего пращура. Такая многократная попытка покончить со злом было обусловлено законом мироздания и самого эпического произведения. «Согласно морально-нравственным принципам, традиционному мировоззрению народа зло, в конечном счете, должно быть побеждено, что позволит установить окончательную гармонию в природе, и воцарится, наконец, мир и покой. Следовательно, все другие эпосы («Идель и Яик», «Акбузат», «Царь Шульген и Минэй-батыр». – Н.Х.) были вовлечены в решение глобальной задачи (а именно, исполнение завета праотца Урал-батыра. – Н.Х.) по упорядочиванию и гармонизации мифологического пространства модели мира: Хаос будет раз и навсегда организован в Космос, мир людей и Природы в данном случае обретает сакральное равновесие и становится отражением космического порядка. Другими словами, архаичный эпос «Урал-батыр» имеет свое логическое продолжение в других эпических

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
памятниках, о чем говорила А.С. Мирбадалева, рассматривая их как единую мифопоэтическую систему башкирского эпоса.

В одном из вариантов этногенетической легенде «Айна и Гайна» после смерти брата, Гайна женится на побежденной им мифической Тулауа. От этого брака зародился башкирский род гайна. Другими словами, Гайна-батыр, закончив свою мирскую жизнь, остался жив в памяти потомков как праотец, пращур рода гайна. Айна и Гайна, как и Урал-батыр, «представляются культурными героями, положившими начало какому-то роду или племени, вернувшими миру, людям утраченные небесные светила – солнце, звезду, луну, освоившими некую территорию, лучшие земли для существования народа и т.д.» [10, 93]. Если Айна и Гайна спасли украденное мифической старухой Солнце и вернули на место, подарив миру счет и тепло, то Урал-батыр оросил погубленную злыми силами природу живительной водой, возродил, озеленил ее, сделал край местом, пригодной для жизни людей. То есть он выступает в нескольких ипостасях: «Урал – культурный герой, Урал – герой-батыр, совершающий богатырские поступки, Урал – мудрый первопредок, Урал – родная земля – иль Урал-тау» [10, 171].

Заключение

Таким образом, древний мифологический архетип «братьев» или «братьев-близнецов» получил свое своеобразное художественно-эстетическое прочтение в эпическом наследии башкирского народа. В древнем эпосе «Урал-батыр» не говорится о братьях, которые в целом по своей характеристике и функциям напоминают близнецов. Возрастное различие между ними стирается, младший брат позиционируется физически сильным и морально устойчивым, в то время как старший быстро теряет свое человеческое лицо и пускается во все тяжкие, вступая на путь Зла. Наличие антагонистического начала между ними в дальнейшем развитии сюжета эпоса эксплицитно отсылает нас к архетипу «братьев-близнецов». В эпосе показан некий процесс становления одного из братьев на путь Зла и роста второго как благодетеля, приверженца Добра, что вкуче отражает глубоко мировоззренческие, духовно-ценностные основы архаичного произведения. В этногенетической легенде «Айна и Гайна» не говорится об их близечности, однако они в своем начале лишены антагонистических противоречий, всегда действуют слаженно в борьбе со Злом. Однако гибель одного из них подспудно указывает на самостоятельность второго, претендующего на роль культурного героя – прародителя башкирского рода гайна. Наличие в данной легенде древних солярных мотивов, белых оленей как тотемных животных, темы открытия и заселения пригодных для жизни новых земель и т.д. говорят о ее архаичности, по возрасту, возможно, старше эпоса «Урал-батыр», и претензии на утраченный в следствии десакрализации древний эпос. Однако это уже тема других исследований.

Полученные результаты позволяют рассматривать данные памятники как важные источники реконструкции древнетюркских представлений о дуализме, культурных героях и моделях мироустройства. Тем самым проведенный анализ подчеркивает значимость архетипа «братьев» в формировании мифопоэтической картины мира башкирского народа.

Список литературы

1. Башкирский народный эпос / Сост. тома А.С.Мирбадалева, М.М.Сагитов, А.И.Харисов, автор предисл. А.С.Мирбадалева; отв. ред. Н.В.Кидайш-Покровская. – М.: Наука, 1977. – 518 с.
2. Башкирское народное творчество: Предания, легенды / Сост., вступит. сл. и коммент. Ф.А.Надршиной. – Уфа: Китап, 1997. Т.2. – 440 с. (на баш. яз.)
3. Валеева А.Ф., Тузбеков А.И. Святые для мусульман места на Южном Урале: геоинформационное//Minbar. Islamic Studies. 2023;16(4). С. 791. С. 780–802
4. Воронцов В.А. Природа мифических и сказочных близнецов: научное издание. – Казань: Центр инновационных технологий, 2019. – 272 с.
5. Геракл: Мифологическая энциклопедия URL: https://gufo.me/dict/mythology_encyclopedia (дата обращения: 6. 11. 2024)

6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Восточная литература, 1976. – 406 с.
7. Сулейманов А.М. Потомки Урал-юатыра. Уфа: БГПУ им. М.Акмоллы, 2016. – 208 с.
8. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. – М.: Лабиринт, 1997. – 448 с.
9. Хуббитдинова Н.А., Юлдыбаева Г.В. Художественно-эпическая трансформация древнего эпоса об Айне и Гайне в этногенетическую легенду гайнинских башкир// Oriental Studies (Previous Name: Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences). 2020. №13. – С.455-464.
10. Юлдыбаева Г.В., Хуббитдинова Н.А. Архаический эпос башкирского народа: художественно-стилевые особенности («Урал-батыр», «Акбузат», «Заятуляк и Хыухылу»). Монография. – Воронеж: АртПринт, 2023. – 187 с.

References

1. Bashkirskij narodnyj epos / Sost. toma A.S.Mirbadaleva, M.M.Sagitov, A.I.Harisov, avtor predisl. A.S.Mirbadaleva; otv. red. N.V.Kidajsh-Pokrovskaya. – М.: Nauka, 1977. – 518 s.
2. Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo: Predaniya, legendy / Sost., vstupit. sl. i komment. F.A.Nadrshinoj. – Ufa: Kitap, 1997. T.2. – 440 s. (na bash. yaz.)
3. Valeeva A.F., Tuzbekov A.I. Svyatye dlya musul'man mesta na YUzhnom Urale: geoinformacionnoe//Minbar. Islamic Studies. 2023;16(4). S. 791. S. 780–802
4. Voroncov V.A. Priroda mificheskikh i skazochnykh bliznecov: nauchnoe izdanie. – Kazan': Centr innovacionnyh tekhnologij, 2019. – 272 s.
5. Gerakl: Mifologicheskaya enciklopediya URL: https://gufo.me/dict/mythology_encyclopedia (data obrashcheniya: 6. 11. 2024)
6. Meletinskij E.M. Poetika mifa. – М.: Vostochnaya literatura, 1976. – 406 s.
7. Sulejmanov A.M. Potomki Ural-yuatyra. Ufa: BGPU im. M.Akmully, 2016. – 208 s.
8. Frejdenberg O.M. Poetika syuzheta i zhanra. – М.: Labirint, 1997. – 448 s.
9. Hubbitdinova N.A., YUldybaeva G.V. Hudozhestvenno-epicheskaya transformaciya drevnego epasa ob Ajne i Gajne v etnogeneticheskuyu legendu gajninskih bashkir // Oriental Studies (Previous Name: Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences). 2020. №13. – s.455-464.
10. YUldybaeva G.V., Hubbitdinova N.A. Arhaicheskij epos bashkirskogo naroda: hudozhestvenno-stilevyje osobennosti («Ural-batyr», «Ak buzat», «Zayatul yak i Hyuhylu»). Monografiya. – Voronezh: ArtPrint, 2023. – 187 s.

«БАУЫРЛАР» НЕМЕСЕ «ЕГІЗ БАУЫРЛАР» МӘДЕНИ АРХЕТИПІ: КӨРКЕМДІК БЕЙНЕЛЕНУІ (башқұрт материалы негізінде)

ХУББИТДИНОВА Н.А. 

Хуббитдинова Нәркәс Ахметовна – Филология ғылымдарының докторы, жетекші ғылыми қызметкер, М.Акмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа қ., Ресей Федерациясы.
E-mail: narkas08@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3719-6978>

Аңдатпа. Бұл мақалада «бауырлар» немесе «егіз бауырлар» архетипінің мифологиялық, мәдени және мифопоэтикалық табиғаты қарастырылады. Егіздік пен парлыққа негізделген түсініктер әлем халықтарының фольклорында кең тараған көне мифтік модельдердің бірі болып саналады. Мұндай архетип жақсылық пен жамандықтың, хаос пен космостың, өмір мен өлімнің қарама-қарсылығын бейнелейтін әмбебап дүниетанымдық құрылым ретінде көрінеді. Зерттеу барысында башқұрт фольклорының екі маңызды туындысы – архаикалық эпос «Урал-батыр» және этногенетикалық аңыз «Айна мен Гайна» – осы архетиптің көркемдік және мазмұндық тұрғыдан қалай жүзеге асатынын көрсету үшін негіз етіп алынды.

«Урал-батыр» эпосында Урал мен Шульген бейнелері дуалистік модельдің айқын көрінісін құрайды: Урал игіліктің, әділдік пен тазалықтың символы болса, Шульген тыйым бұзу, азғындау, хаосқа жақындау арқылы зұлымдық күшінің бейнесіне айналады. Бұл олардың рухани-адамгершілік табиғатының қарама-қарсылығын айқын көрсетеді. Ал «Айна мен Гайна» аңызында бауырлар арасында ешқандай антагонизм болмай, олар бірлесіп әрекет ететін, Күнді қайтару арқылы әлемге жарық сыйлайтын мәдени қаһармандар ретінде суреттеледі.

Мақалада осы екі шығарманың мифопоэтикалық құрылымы, олардың мәдени-тарихи мәні, сондай-ақ бауырлар образының халық дүниетанымындағы орны жан-жақты талданады. Зерттеу нәтижелері «бауырлар» архетипінің башқұрт эпикалық дәстүрінде әлемдік мифологиялық модельдермен үндес терең мазмұндық жүк арқалайтынын көрсетеді. Сонымен бірге зерттеу барысында қарастырылған эпикалық мәтіндердегі уақыт пен кеңістік моделі, батырлардың функциялары, табиғи құбылыстардың мифтік интерпретациясы сияқты элементтер башқұрт фольклорының өзіндік ерекшелігін ғана емес, бүкіл түркі мифологиялық жүйесімен тарихи және семиотикалық байланысын да айқындайды. Бұл байланыстар арқылы бауырлар образы халық жадында сақталған архаикалық дүниетанымның көрінісі ретінде өзектілігін жоғалтпай, қазіргі этномәдени бірегейлікті тануда маңызды дереккөзіне айналады. Зерттеу материалдары осы архетиптің мәдени жадыдағы орны мен қызметін ашуға, сондай-ақ эпикалық мәтіндердің мәнін кеңінен түсіндіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: эпос, егіздер, Орал-батыр, Шулген, көркемдік-эстетикалық ерекшеліктер, функциялар, образ, сюжет.

THE CULTURAL ARCHETYPE OF «BROTHERS» OR «TWIN BROTHERS»: ARTISTIC REIMAGINATION (based on Bashkir material)

KHUBBITDINOVA N.A. 

Khubbitdinova Nerkes Ahmetovna - Doctor of philology, chief researcher Bashkir State pedagogical university named after M. Akmully, Ufa, Russian Federation

E-mail: narkas08@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3719-6978>

Abstract. The archetype of «brothers» or «twin brothers» occupies a significant place in modern epic and folklore studies, as it reflects the deep mythological foundations of duality, moral polarity, and the ancient worldview of the unity and opposition of cosmic forces. In many mythological traditions across the world, twins or paired heroes symbolize fundamental principles such as Good and Evil, life and death, chaos and order. This archetype is also deeply rooted in the mythopoetic heritage of Turkic peoples, including the Bashkirs, where it manifests through epic narratives and ethnogenetic legends. The present article examines the artistic embodiment of this archetype using materials from the Bashkir epic «Ural-batyr» and the ancient legend of Aina and Gaina, which both preserve archaic notions of spiritual duality and cultural heroism.

In «Ural-batyr», the brothers initially appear united in their moral and physical qualities; however, the violation of a sacred prohibition by Shulgen leads to the emergence of antagonism, transforming him into a bearer of chaos while Ural rises as a cultural hero and defender of humankind. This narrative reveals a mythological model in which the divergence of two brothers reflects broader cosmological oppositions. The legend of Aina and Gaina, on the other hand, demonstrates a different form of the brother archetype: the absence of rivalry, coordinated actions, and joint struggle against destructive forces. Although the text does not explicitly define them as twins, the harmony of their actions emphasizes their cultural significance as ancestral figures.

The analysis also considers archaic motifs such as the retrieval of celestial light, the creation of habitable space, and the establishment of moral order, which reveal the ancient origins of these narratives. Both works preserve essential elements of Bashkir mythopoetics, illustrating how the archetype of brothers reflects collective values, cosmological beliefs, and the ethical foundations of the traditional worldview. The study demonstrates that this archetype is a key structural and semantic element of the Bashkir epic tradition, functioning as a symbolic model for understanding duality, cultural continuity, and the moral orientation of society.

Key words: epic, twins, Ural-batyr, Shulgen, artistic and aesthetic features, functions, image, plot.

AUTHOR'S POSITION AND INTEGRITY OF THE NARRATOR IN CONTEMPORARY KAZAKH PROSE

NACIYE Y.¹, KUSHKIMBAEVA A.S.², UMIRBAYEV A.S.^{2*}

Naciye Yildiz¹ - Doctor of philology, professor, University of Ankara Haci Bayram Veli, Ankara, Turkey.

E-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8351-4538>.

Kushkimbayeva Ainur Serikbayevna² - PhD, associate professor, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: Alitok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5546-4513>.

*Umirbaev Aibat Sidagytollaevich² - Doctoral student, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: aibat.umirbayev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5231-0471>

Abstract. This article examines the author's position and the narrator in contemporary Kazakh prose. Trends in contemporary Kazakh prose require an examination from the author's perspective. The definition of the author's position and the narrator points to the need to study narratological theories in contemporary Kazakh literary studies. The narrator is distinguished by being embodied as a narrative agency within the author's position or, in terms of subjectivity, as a character in the work. The author-narrator-character triad in contemporary literary prose is analyzed, defining the unity of the author's position and the narrator-character. Comparing concepts in literary theory, theories related to the author within the author's position are analyzed. The author's position plays an important role in revealing the author's artistic world and defining their craft.

According to poststructuralist concepts, the author and narrator are considered separately. Despite this, the author and narrator are defined as united within the artistic world. The value of this study is reflected in the mutual classification of concepts related to the theory of the author. This article explores the dynamics of the development of the author's position and concept of narrator in contemporary Kazakh prose, which forms the theoretical basis of the study. The study analyzes the works of B. Kadyr, D. Zhylykybay, and A. Zhaksylyk, and demonstrates the practical significance of intention in the author's position. The methods and approaches used by the author and literary movements reveal the author's position and artistic mastery.

Key words: Author's position, narrator, postmodernism, narratology, prose, literary process, image.

Introduction.

In literary studies, the concept of the «author» carries historical, ideological, and value-based significance. Throughout the historical development of literature, as well as with the formation of various literary movements such as Romanticism, Realism, Structuralism, and Postmodernism, the notion of the author has manifested in different ways. When categorizing theories related to authorship, concepts such as the authorial image, authorial stance, authorial worldview, authorial intent, and authorial position are frequently encountered. In Kazakh literary criticism, M. Orazbek, who has studied the issue of authorial position, takes the notion of the «creative personality» as his foundation [1, 7]. The question of authorial position is also reflected in the works of scholars such as V.V. Vinogradov, B. Korman, and M. Bakhtin. While V.V. Vinogradov perceives the author as an image [2, 53], M. Bakhtin disagrees with this view, arguing that the author cannot be considered an image [3, 67]. If we turn to the studies of A. Baitursynuly, we also observe a uniquely Kazakh understanding of the author. The researcher A. Baitursynuly distinguishes the author's narrative functions into categories such as *äuezdeushi* (narrator), *tolğaушы* (reflector), and *sarındaушы* (intoner) [4, 112], which we regard as a contribution to world literary thought. The development of theories on authorial position necessitates an integrated consideration of the concept of the narrator. G. Kambarova and other researchers point out the presence of the term *auctor* depending on the narrator's relationship with the character [5, 155]. The narrator's function in a literary work is not limited to narration alone, but is also characterized by serving as a link between the author and the character. According to scholar M. Ryan, «the narrator is the transformed version of the author» [6, 518]. Based on this, within the framework of narratology, defining the author as a narrator is shown to depend on their relationship with the character. The formation of narrative art is defined in two aspects: on the one hand, the author may appear both as the narrator and the main character; on the

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
other, the narrator may be seen as an entity separate from the author's artistic world [7, 300]. Austrian scholar P. Dawson emphasizes the author's role as the «omniscient narrator» and notes that all information within a literary work is entirely known to the author [8, 95]. Therefore, the relevance of examining the interconnection between authorial position and narrator becomes apparent. In this study, special attention will be given to the authorial position and the role of the narrator in contemporary Kazakh prose, which in turn allows for an anthropological approach to the analysis of current literary works.

Materials and methods of research

The empirical basis of this article is grounded in the works of B. Kadyr, D. Zhilkybai, and A. Zhaksylyq. These writers have brought a fresh impetus to contemporary Kazakh prose. While authors of the early 21st century focused on the revival of national values, since 2010, authors have increasingly expressed their authorial positions in diverse ways. B. Kadyr's short story «Zhassyl shatylarlar» («Green Tents»), D. Zhilkybai's «Kvant» («Quantum»), and A. Zhaksylyq's novel «Should One Worship at Notre-Dame?» are notable for their innovative narrative structures and topical relevance in modern Kazakh literature. The study employs hermeneutic and narrative analysis methods, which have been instrumental in identifying the unity between authorial position and the narrator's role. Through comparative and semiotic analysis of the authors' works, elements characteristic of mysticism and postmodernism have been revealed.

Results and its discussion

In B. Qadir's story *Green Tents*, written in the genre of science fiction, the theme of «alienation» is explored. The story begins with the protagonist Bektegin's involvement in a road accident and the city's invasion by unknown creatures, which highlight the elements of fantasy in the narrative. The author's stance is not explicitly clear; instead, the narration predominates. Through the inclusion of religious legends related to the Sumerians and Christianity, the narrator aims to impart a mystical quality to the story. The use of terms such as *albasti* (a mythological female spirit), angel, and the names *Mysterious*, as well as the depiction of burning strangers linked to the medieval Inquisition, all contribute to the mystical element. The raining down of unknown creatures from the sky, frightening humanity, is an allegorical device. This serves as an effective parallel for portraying the «alienated» individuals in contemporary Kazakh society. Regarding the authorial position in the story, multiple narratives can be observed. The author identifies closely with Bektegin's character and acts as a narrator-protagonist. This is clearly seen in the statement: «For the seeker who asks, my scientific research was also focused on studying ancient symbols and old languages. My theoretical experience proved useful. I recorded the few words spoken by those who came from the sky on a dictaphone and filmed their movements to conduct research» [9]. Thus, the author appears in the role of narrator-protagonist, playing a crucial part throughout the story. Additionally, the dialogues between Bektegin and Berik, and Vladislav carry significant artistic value. The main artistic content and idea of the story are skillfully conveyed through these dialogues. For example, the true purpose of the extraterrestrial beings who set people on fire is revealed in the dialogue between Bektegin and the investigator Hasen. The specific reason for the hostility of these extraterrestrial beings is described as «malice born from alienation,» given in Bektegin's dialogue with Hasen. Hence, the authorial position closely aligns with Bektegin's central stance. The author's own position is clearly tied to the idea that humanity exhibits alienation toward beings from beyond themselves. At this point, the authorial position becomes clearer through Bektegin's role as narrator-protagonist, clarifying the author's «omniscient narrator» function in the story. Through the effective use of mystical and science fiction elements in *Green Tents*, B. Qadir addresses the theme of «alienation» in contemporary Kazakh society. The authorial position is successfully employed and revealed through the narrator-protagonist figure of Bektegin.

Among the contemporary Kazakh prose writers known for their innovative approaches is D. Zhylykbai. In today's literary process, the concept of the «self» has become more complex, playing an important role in conveying humanity's spiritual and universal values. Although the thematic and ideological features of the works of younger writers differ, they all contribute to the development of contemporary Kazakh prose. One of the most prominent and unique among these authors is Doskhan

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Zhylykbai. He skillfully employs elements typical of postmodernism to depict urgent social issues and expands the scope of contemporary Kazakh prose through his portrayals of current societal problems. Zhylykbai's story *Quantum* is constructed on a new narrative method. The main concept of quantum physics is defined as central to the story. The uniqueness of the work lies in the three different dynamics of the events experienced by Bekbol and Kamila. Furthermore, the characters are not dependent on a single storyline. The multiple versions of the plot are understood as an instillation, clarifying that a person faces multiple choices. The dialogues between Bekbol and Kamila serve as the artistic cornerstone of the story, since the main idea the author wants to convey is masterfully developed through these dialogues. For example, the core idea is expressed in Bekbol's dialogue with Kamila: «Fate is choice. There are thousands and millions of paths before us. Even in our consciousness, countless choices arise daily — it's as if our paths are drawn out. They don't have to intersect. Like a quantum. It can be in several places at once» [10]. Additionally, the story contains characteristics typical of the author's position. The freedom of choice lies with the characters themselves. The presence of multiple storylines and several variants of character actions are based on the reader's interpretation. According to the postmodern structure, the reader's interpretation accepts the narrator-protagonist's experiences as their own reality. The sequence of events occurring in different spaces reflects the adventurous nature of possible plots from the authorial perspective. Thus, several parallel developments running simultaneously further develop the initial narrator-protagonist function of the authorial position. Researcher S. Aytuganova pays particular attention to the world of characters in these writers' works and emphasizes the role of readers in making interpretative decisions [11, 102]. The author's primary goal is to convey their position through the unity of characters and narrator.

One of the contemporary Kazakh prose writers distinguished by his originality and artistic-content world is Alihan Zhaksylyq. He became well-known among a wide readership through his work *The Soul's Suffering*. His 2024 novel *Should We Worship in Notre-Dame?* is filled with profound reflections on modern Kazakh society. Written in the postmodernist style, the novel places great emphasis on historical context and psychological tone. At the beginning of the novel, there is no specific mention of a particular place or region. The inhabitants of a settlement located beyond the sea are subject to restrictions imposed by the government. They are not allowed to read or distribute books. On the other hand, the novel, which also carries utopian elements, highlights the importance of social values. Paying attention to the historical context, the following excerpt is noteworthy: «...In '39, how could the Soviet army, which broke the border aggressively and invaded Poland, be considered rescuers? The world collectively defeated fascism, namely Britain and America restrained it, — I said cautiously, emphasizing each word. America?! What America? What nonsense are you spouting, you son of a dog? — shouted the old man angrily, his face flushed, shouting: — What Britain? The power that defeated fascism and imperialist Japan was the Soviet army. Why did my father fight and shed blood? Was it so that puppies like you could cling to our sleeves and spy on us from behind?» [12, 15]. In this excerpt, the authorial position aligns closely with the historical context. The author does not explicitly identify any particular nationality in the novel. The city's description and the government's policies are presented objectively but lack precision. For this reason, it cannot be considered a direct portrayal of Kazakh society. However, the authorial position's aim to evaluate past history is revealed in the dialogue between Karl and the history teacher. One of the postmodern features of the novel is the use of a reader-game technique. Through this device, the reader learns about Karl's exile from his city, his confinement in a mental hospital, and the discovery of his father's identity. Additionally, the police officer Maymak's close relationship with Karl and his knowledge of Karl's secret also unfold through this reader-game technique.

For example, consider the dialogue between Maymak and Karl: «These books are very dangerous for our city. First of all, books from the other side speak about the corruption of our religion and alienate people from the prophets. Then... they discuss natural sciences and change people's way of thinking. They destroy balance. The city administration, the committee, and the police work hard to stop this and have undertaken massive efforts in this direction. Just today, the poet whose bones were just buried became a dangerous person for our city because he kept reading those books from

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences the other side» [13, 49],- In world literature, the main theme of the novel resonates with the works of George Orwell and Markus Zusak, centering on universal human values. In the author's position, the society in which Karl lives is recognized as a «healthy society,» yet Karl is perceived as a threat to this healthy society and is consequently exiled to a mental institution. Karl's internal views, being alienated from his society, reveal the deep complexities of social relations. Excerpts such as «Who gave us the right to call ourselves 'human'? Temptation, crime, lies, and theft all come from us» [12, 100] or «Is man a creature from another world, and are we the cursed ones who, out of jealousy, have named ourselves humans but act like demons and devils?» [12, 101], do not merely express Karl's inner turmoil but also convey the narrator's inner feelings. At this point, it becomes clear that the author, or the narrator, has merged with the main character. That is, from the perspective of the author's position, the narrator-character expresses internal emotions through Karl's image. The character is defined as an aesthetic category in accepting truth within a literary work. Focusing on the mythic origins of the novel, there is a resemblance between Karl and Sisyphus from Greek mythology. Philosophers who define postmodernism use the image of Sisyphus to explain the concept of absurdity and the meaninglessness of real life. Furthermore, we can identify that the author depicts Karl as a simulacrum. A simulacrum is an image that is a copy of a copy with no original referent. This simulacrum image, disconnected from the original, frequently appears in postmodern works. Although it is a copy of a copy, Karl's character reveals the author's underlying purpose and is recognized as a narrator-character. Karl's alienation from his society is used as an emotional dominant. Regarding the plot, it is rhizomatic, meaning it features a tangled web of adventurous events. The «plot labyrinth» of the novel, full of intricate twists and turns, is characteristic of postmodernist works. Karl's dreams in the mental hospital correspond to the requirements of the rhizome. Alihan Zhaksylyq has successfully portrayed new themes and life phenomena in terms of thematic and content aspects. The novel comprehensively explores the topics of the individual and social relations. Karl's character, intertwined with mythic understanding, reveals new perspectives on social issues. Thus, we can conclude that Alihan Zhaksylyq is a talented writer who broadens the horizons of contemporary Kazakh prose.

The three authors under study are writers working within the postmodernism movement. Despite the diversity in their characters and plotlines, all three contribute significantly to the development of contemporary Kazakh literary processes. The artistic explorations in the works of B. Qadir, D. Zhylykbai, and Ä. Zhaksylyq converge in the concept of the author. This is because, in these three works, the author's position and the narrator are depicted in unity. More precisely, the narrator-character plays a crucial role in conveying the author's position. Bektegin, Bekbol, and Karl are all clearly defined in the narrator-character position, bridging the author and the narrator-character. Examining the author's position in all three works, we observe that the main character becomes the narrator. At first glance, the narrator may appear identical to the author; however, throughout the narration, it becomes clear that the author's original intention merges with the main character's narrative role. At this point, we present the unity between the authorial position and the narrator (see Table 1).

Table 1. Unity of Authorial Position and Narrator



During the analysis, it was established that various methods and literary devices following the authorial position help to determine the author's main intention. A deep understanding of the author's nature within the literary work is required. At this point, the concept of the author plays a crucial role in the structure of a literary-artistic work. It is known that the author's relationship to the artistic world of the work is characterized by narration. However, as the creator of the literary-artistic work, the author forms a unique artistic world. The mystical and science fiction elements employed in B. Qadir's story, the dynamic sequence of events and installation technique in D. Zhylykbai's work, as well as the postmodern elements in A. Zhaksylyq's novel, manifest as authorial intention used to

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences express the authorial position. Thus, it can be concluded that the authors demonstrate mastery in portraying social phenomena in their works.

Conclusion.

In conclusion, there is a clear need to specially address the concept of the author in contemporary Kazakh prose. During the course of the study, the authorial positions in the works of B. Qadir, D. Zhylykbai, and A. Zhaksylyq were realized through various directions and literary devices. The unity between the authorial position and the narrator was identified within the authorial intention and was established in the analysis of these authors' works. The structure of the literary work, the world of the characters, and the conflicts therein further reveal the authorial position. The writers, who hold a distinctive place in the current literary process, are recognized as authors with a developed artistic worldview and narrative mastery.

References

1. Orazbek M.S. Korkem prozadagy shygarmashylyq tulga men avtorlyq pozisianyn araqatynasy (1980-2000 jyldar adebieti boiynsha) 10.01.02 – Qazaq adebieti. F.g.d. gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan disertasiyanyn avtoreferaty. – Almaty, 2007. – 44 b.
2. Vinogradov V.V. O teorii hudozhestvennoj rechi. – 2-e izd., ispr. – M.: Vyssh. shk., 2005. – 286 s.
3. Bahtin M. Jestetika slovesnogo tvorchestva. – M.: Rugram, 2013. – 444 s.
4. Baitursynuly A. Adebiet tanytqysh. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b.
5. Qambarova G.S., Jumaqaeva B.D., Tolysbaeva A.T. Adebiettanu gylymyndagy avtor teoriasynyn damu orisi: otkeni men bugini // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №3(129). – B. 147-161. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.11>
6. Ryan M.-L. Pragmatics of Personal and Impersonal Fiction // Poetics. 1981. Vol. 10. P. 517-539.
7. Aizhan, Z., Saulesh, A., Karlygash, B., & Aiyngul, S. Narrative Model in Mukhtar Magauin's Novel «Kipchak Aruy» // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 11(1), 2025, 297-306. Doi: <https://doi.org/10.32601/ejal.11125>
8. Dawson P. Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model // Journal of Narrative Theory, 42(1), 2012, 91-116.
9. Qadyr B. Jasyl şatyrlyr [Elektrondy resurs] URL: <https://qazaqadebieti.kz/25292/ba-ytbek-adyr-zhasyl-shatyrlyr> (Qarağan uaqyty: 01.10.2025)
10. Jylqybai D. Kvant [Elektrondy resurs] URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/dosxan-zylqybai-kvant_21862 (Qarağan uaqyty: 01.10.2025)
11. Aituganova S.Ş., Sarsembaeva S.A. Qazırgı qazaq äñgimelerindegi simuläkrdyñ körkemdik qyzmeti (D.Jylqybaidyñ äñgimeleri negızinde) // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy, № 1, 2025, 100-109 <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.10>
12. Jaqsylyq A. Notr-Damda kulshylyk jasau kerek pe? – Almaty: AR, 2023. – 144 b.

Әдебиеттер тізімі

1. Оразбек М.С. Көркем прозадағы шығармашылық тұлға мен авторлық позицияның арақатынасы (1980-2000 жылдар әдебиеті бойынша) 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. Ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 44 б.
2. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2005. – 286 с.
3. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Rugram, 2013. – 444 с.
4. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Қамбарова Ғ.С., Жұмақаева Б.Д., Толысбаева Ә.Т. Әдебиеттану ғылымындағы автор теориясының даму өрісі: өткені мен бүгіні // Ясауи университетінің хабаршысы, №3, 2023. Б. 147-161 DOI: <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.11>
6. Ryan M.-L. Pragmatics of Personal and Impersonal Fiction // Poetics. 1981. Vol. 10. P. 517-539.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences

7. Aizhan, Z., Saulesh, A., Karlygash, B., & Aymgul, S. Narrative Model in Mukhtar Magauin's Novel «Kipchak Aruy» // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 11(1), 2025, 297-306. Doi: <https://doi.org/10.32601/ejal.11125>

8. Dawson P. Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model // Journal of Narrative Theory, 42(1), 2012, 91-116.

9. Қадыр Б. Жасыл шатырлар [Электронды ресурс] URL: <https://qazaqadebiyeti.kz/25292/ba-ytbek-adyr-zhasyl-shatyrlyar> (Қараған уақыты: 01.10.2025)

10. Жылқыбай Д. Квант [Электронды ресурс] URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/dosxan-zylqybai-kvant_21862 (Қараған уақыты: 01.10.2025)

11. Айтуганова С.Ш., Сарсембаева С.А. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі симулякрдың көркемдік қызметі (Д.Жылқыбайдың әңгімелері негізінде) // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, №1, 2025. 100-109 DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.10>

12. Жақсылық Ә. Нотр-Дамда құлшылық жасау керек пе? – Алматы: AR, 2023. – 144 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АВТОР ПОЗИЦИЯСЫ МЕН НАРРАТОР ТҰТАСТЫҒЫ

НАЖИЙЕ Й.¹ , КУШКИМБАЕВА А.С.² , УМИРБАЕВ А.С.^{2*} 

Нажийе Йылдыз¹ - Филология ғылымдарының докторы, профессор, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Анкара қ., Түркия.

E-mail: naciye.yildiz@hbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8351-4538>.

Кушкимбаева Айнұр Серікбаевна² - PhD, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: Alitok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5546-4513>.

*Умирбаев Айбат Сидыгитоллаевич² - Докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: aibat.umirbayev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5231-0471>

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы автор позициясы мен нарратор мәселелері қарастырылған. Қазіргі қазақ прозасындағы тенденциялар автор позициясында қарастыруды қажет етеді. Автор позициясы мен нарраторды анықтау бүгінгі қазақ әдебиеттануындағы нарратологиялық теорияларды зерттеудің қажеттігін көрсетеді. Нарратор баяндаушы инстанция ретінде автор позициясында немесе субъективтілік тұрғысында туындыдағы кейіпкер ретінде сомдалуымен ерекшеленеді. Автор-нарратор-кейіпкер үштігі қазіргі көркем прозада талданып, автор позициясы мен нарратор-кейіпкер тұтастығы анықталды. Әдебиеттану теориясындағы ұғымдарды салыстыра келе, авторға қатысты теориялар автор позициясы аясында талданды. Автордың көркемдік әлемін танытып, шеберлігін анықтауда автор позициясы маңызды қызмет атқарады.

Постструктуралистік тұжырымдарға сәйкес автор мен нарратор бөлек қарастырылады. Бұған қарамастан автор көркемдік әлемнің негізінде нарратормен тұтастықта анықталады. Зерттеудің құндылығы автор теориясына қатысты түсініктердің өзара жіктеліміне берілуінен көрінеді. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы автор позициясы мен нарратор түсінігі автор теориясының даму динамикасы анықталып, зерттеудің теориялық негізін құрайды. Зерттеу барысында Б.Қадыр, Д.Жылқыбай, Ә.Жақсылық туындылары талданып, автор позициясында интенцияның маңыздылығы практикалық маңыздылықты көрсетеді. Автор тарапынан қолданыс тапқан әдіс-тәсілдер, әдеби ағымдар авторлық позицияны, суреткерлік шеберлікті айқындай түседі.

Түйін сөздер: автор позициясы, нарратор, постмодернизм, нарратология, проза, әдеби процесс, образ.

АВТОРСКАЯ ПОЗИЦИЯ И ЦЕЛОСТНОСТЬ НАРРАТОРА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

НАЖИЙЕ Й.¹ , КУШКИМБАЕВА А.С.² , УМИРБАЕВ А.С.^{2*} 

Нажийе Йылдыз¹ - Доктор филологических наук, профессор, Университет Анкара Хаджы Байрам Вели, г. Анкара, Турция.

E-mail: naciye.yildiz@hbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8351-4538>.

Кушкимбаева Айнұр Серікбаевна² - PhD, ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы авторской позиции и нарратора в современной казахской прозе. Тенденции в современной казахской прозе требуют рассмотрения с позиции автора. Определение авторской позиции и нарратора указывает на необходимость изучения нарратологических теорий в современном казахском литературоведении. Нарратор отличается тем, что воплощается как повествовательная инстанция в позиции автора или, в плане субъективности, как персонаж произведения. Анализируется триада автор-нарратор-персонаж в современной литературной прозе, определяется единство авторской позиции и повествователя-персонажа. Сопоставляя концепции в теории литературы, анализируются теории, связанные с автором, в рамках авторской позиции. Авторская позиция играет важную роль в раскрытии художественного мира автора и определении его мастерства.

Согласно постструктуралистским концепциям, автор и повествователь рассматриваются отдельно. Несмотря на это, автор определяется в единстве с повествователем на основе художественного мира. Ценность исследования отражена во взаимной классификации концепций, связанных с теорией автора. В статье выявляется динамика развития авторской позиции и концепции повествователя в современной казахской прозе, что составляет теоретическую основу исследования. В ходе исследования анализируются произведения Б. Кадыра, Д. Жылкыбая, А. Жаксылыка, а также показывается практическая значимость интенции в авторской позиции. Методы и подходы, используемые автором, литературными течениями, раскрывают авторскую позицию, художественное мастерство.

Ключевые слова: авторская позиция, нарратор, постмодернизм, нарратология, проза, литературный процесс, образ.

МЕТАЛЛОТЕРМИЧЕСКОЕ ПОЛУЧЕНИЕ ХРОМ-НИКЕЛЕВЫХ ФЕРРОСПЛАВОВ: ВОЗМОЖНОСТИ, ПРЕИМУЩЕСТВА И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

БИАХМЕТ А.Ж. , ЕСЕНГАЛИЕВ Д.А. 

*Биахмет Арсен Жанболатұлы - Магистрант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан

E-mail: arsenbiahmet22@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-7074-2092>

Есенгалиев Даурен Амангелдіұлы - PhD, доцент кафедры «Металлургия и горное дело», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан

E-mail: dyessengaliyev@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-0136-7422>

Аннотация. Металлотермическое получение хром-никелевых ферросплавов является перспективным направлением в современной металлургии, обеспечивающим высокую энергетическую эффективность и экономичность процесса. Данный метод основан на восстановлении оксидов хрома и никеля с использованием активных восстановителей, таких как алюминий или кремний, в результате чего выделяется значительное количество тепла, что позволяет проводить реакции без дополнительного электропитания. В работе рассматриваются возможности применения металлотермии для производства хром-никелевых ферросплавов с заданными химическими и физико-химическими характеристиками. Термодинамический анализ процессов восстановления оксидов хрома и никеля демонстрирует высокую эффективность их получения металлотермическим способом с использованием алюминия и кремния. Расчёты изобарно-изотермического потенциала $\Delta G(T)$ в широком температурном диапазоне показывают отрицательные значения для всех рассмотренных реакций, что подтверждает принципиальную возможность восстановления Cr_2O_3 и NiO без внешнего источника энергии. Алюминий обладает более высокой восстановительной способностью по сравнению с кремнием благодаря значительной энергии образования оксида Al_2O_3 . Реакции алюминотермии сопровождаются большим тепловыделением, что позволяет достичь температур, достаточных для расплавления металлической фазы и формирования шлакового расплава с низкой вязкостью. Силикотермия характеризуется меньшей термодинамической силой, однако обеспечивает целенаправленное легирование кремнием и возможность адаптации химического состава сплава. Термодинамические расчёты подтверждают устойчивую энергетическую базу металлотермического процесса и демонстрируют возможность гибкого управления составом конечного хром-никелевого ферросплава за счёт выбора восстановителя и шлакообразующей системы. Полученные выводы формируют основу для разработки технологических режимов производства комплексных сплавов из природных никель-содержащих руд, обеспечивая повышение энергоэффективности и качества конечного продукта.

Ключевые слова: никель, хром, металлотермия, восстановление, температура, руда, ферросплав.

Введение

Хром-никелевые ферросплавы занимают ключевую позицию среди легирующих материалов, применяемых при производстве коррозионностойких, жаропрочных и высоколегированных сталей. Рост мирового спроса на нержавеющие стали и сплавы специального назначения способствует интенсивному развитию технологий получения ферросплавов, обеспечивающих высокую степень извлечения хрома и никеля при оптимальных производственных затратах. Традиционные электроплавильные процессы характеризуются значительным энергопотреблением и предъявляют строгие требования к качеству исходного сырья, что ограничивает возможности их применения при переработке мелкодисперсных отходов и низкосортных руд [1-2].

Металлотермические методы восстановления оксидов хрома и никеля рассматриваются как перспективная альтернатива электротермическим процессам. Их преимущества заключаются в высокой интенсивности реакций, возможности локализации тепловыделения за счёт экзотермического характера металлотермических процессов, а также в расширении сырьевой

базы за счет вовлечения техногенных отходов металлургических производств. Применение активных восстановителей, таких как алюминий и кремний, позволяет достигать высоких температур, улучшать металл-шлаковые взаимодействия и способствовать повышенному извлечению ценных элементов в металлическую фазу [3-4].

Анализ современного состояния металлургических процессов получения хром-никелевых ферросплавов является актуальной задачей, направленной на формирование научно обоснованных подходов к внедрению энергосберегающих и экологически ориентированных технологий [5].

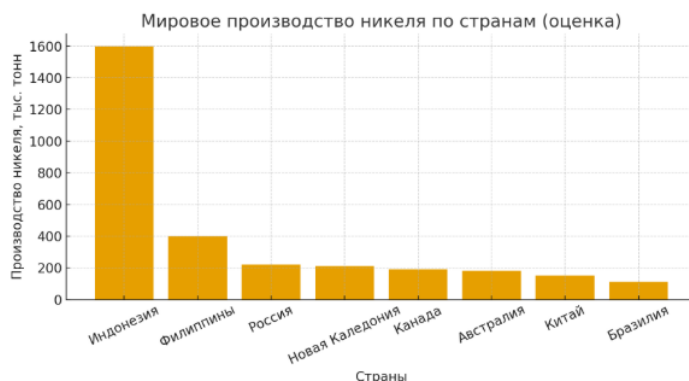


Рисунок 1 – Мировое производство никеля по странам

На рисунке 1 представлено распределение мирового производства никеля по ключевым добывающим странам. Показаны ориентировочные показатели за 2023 год (по данным открытых статистических источников: USGS, International Nickel Study Group) [6]. Абсолютным лидером является Индонезия, обеспечивающая свыше 1,6 млн тонн металла в год. Высокие объемы производства обусловлены активной разработкой латеритных руд, а также масштабным развитием металлургических проектов в рамках государственной стратегии углубления переработки и повышения добавленной стоимости продукции.

Значительный вклад в мировое производство никеля вносят также Филиппины и Россия, играющие важную роль в обеспечении стабильности сырьевых потоков на международных рынках. Новая Каледония, Канада, Австралия и Китай сохраняют заметную долю поставок благодаря наличию крупных рудных районов и развитой перерабатывающей инфраструктуры.

Анализ данных указывает на усиливающуюся зависимость мировой металлургии от стран Юго-Восточной Азии и подчеркивает необходимость освоения собственных никельсодержащих ресурсов в регионах с развитой металлургической базой, включая Казахстан [7].



Рисунок 2 – Оценка мировых запасов никеля по странам

На рисунке 2 использованы актуальные данные Геологической службы США (USGS) [6], отражающие оценку мировых запасов никеля на 2023 год. Диаграмма демонстрирует распределение разведанных запасов по основным добывающим странам. Лидирующие позиции занимают Индонезия и Австралия, каждая из которых располагает более чем 20 млн тонн никеля. Существенные ресурсы сосредоточены также в Бразилии и России, что обеспечивает устойчивость сырьевой базы и стабильность глобальной никелевой металлургии.

Филиппины, Канада, Китай и Новая Каледония обладают меньшей долей ресурсного потенциала, однако продолжают играть значимую роль в сырьевом обеспечении мировой никелевой индустрии. Анализ данных показывает, что ведущие производители никеля преимущественно используют латеритные руды, которые являются доминирующим типом никельсодержащего сырья в глобальном масштабе.

Мировое производство хрома и никеля базируется главным образом на добыче хромитовых и никелевых руд. Крупнейшие запасы хромита сосредоточены в ЮАР, Казахстане, Турции и Индии. На долю этих стран приходится более 75% мировых ресурсов Cr. Южная Африка занимает лидирующее положение по добыче и экспорту высококачественных хромитовых руд, обеспечивая потребности крупных ферросплавных производств.

Казахстан обладает значительным потенциалом для развития производства хром-никелевых ферросплавов благодаря наличию собственной минерально-сырьевой базы. Наиболее перспективными в этом отношении считаются месторождения Западного Казахстана, где сосредоточены значительные ресурсы никельсодержащих латеритных руд, среди которых особое место занимает месторождение Батамша (Актюбинская область) [8-10].

Руды Батамша имеют сложный минеральный состав и содержат, помимо никеля, хром, железо, магний и кремний. По данным геологоразведочных исследований, содержание никеля в руде составляет в среднем 0,8-1,2%, в то время как массовая доля оксидов хрома варьирует в пределах 1,5-4%, что открывает возможности для их комплексного извлечения [11-12].

Латеритный тип руд обуславливает нахождение никеля преимущественно в оксидной форме (NiO), тогда как хром представлен в виде Cr_2O_3 . Это делает возможным применение металлотермических методов восстановления с использованием алюминия, кремния либо их комбинации (Al+Si), что позволяет получать хром-никелевые сплавы без дорогостоящего электротермического передела.

Важным преимуществом является возможность интеграции переработки подобных руд в существующие металлургические мощности региона, в частности предприятия по производству феррохрома. Такой подход снижает затраты на логистику и энергоресурсы, а также способствует выпуску новых видов конкурентоспособной ферросплавной продукции.

Комплексное освоение Батамшинского сырья соответствует стратегическим задачам Казахстана и мировым тенденциям по расширению производства материалов для высоколегированных и коррозионностойких сталей.

Представленные данные подчёркивают актуальность развития технологий комплексного извлечения никеля и сопутствующих элементов, включая хром, что особенно важно для стран, обладающих собственными запасами латеритов, таких как Казахстан.

В мировой практике всё более актуальна реструктуризация сырьевой базы в сторону вторичных ресурсов. Значительный интерес представляют:

- пыль газоочистки и аспирации ферросплавных заводов;
- шламы и мелкие отходы после дробления руды;
- металлургические шлаки;
- промышленные хвосты обогащения.

Содержание Cr и Ni в таких материалах колеблется в пределах 10-55% и делает их

привлекательными для металлургической переработки, особенно при невозможности использования в электроплавильных агрегатах.



Рисунок 3 – Динамика производства никеля в мире и прогноз до 2030 года

На рисунке 3 представлена динамика мирового производства никеля за период 2018-2023 гг. и прогноз до 2030 года. Начиная с 2021 года наблюдается устойчивый рост выпуска никеля, что связано с расширением добычи латеритных руд в Индонезии и усилением спроса на металл со стороны аккумуляторной промышленности и производства нержавеющей стали.

По прогнозу, к 2030 году мировое производство никеля может превысить 4,5 млн тонн, что на 40-45% выше уровня 2022 года. Рост обусловлен:

- развитием металлургии высокого давления кислотного выщелачивания (HPAL);
- увеличением объемов переработки низкосортных латеритных руд;
- расширением программ электрификации и роста рынка литий-ионных аккумуляторов.

Таким образом, ожидаемое увеличение потребности в никеле подтверждает высокую стратегическую значимость разработки никельсодержащих ресурсов и совершенствования технологий получения высоколегированных ферросплавов, включая хром-никелевые сплавы.



Рисунок 4 – Среднегодовая цена никеля в мире

На рисунке 4 представлено изменение средней годовой цены на никель на мировом рынке за период 2018-2025 гг. Отмечается умеренный рост стоимости никеля до 2021 года, после чего

произошел резкий скачок цен в 2022 году, когда стоимость металла превысила 25 тыс. \$/т. Основные факторы, определившие эту тенденцию:

- дефицит металла на фоне активного роста производства аккумуляторов;
- нестабильность глобальных поставок и логистические ограничения;
- повышение инвестиционного интереса к сырью для энергетического перехода.

С 2023 года наблюдается частичная стабилизация ценового тренда, однако текущий уровень стоимости никеля остается значительно выше, чем в 2018-2020 гг. Прогнозируемое удержание цены на уровне 19-20 тыс. \$/т поддерживает высокую экономическую привлекательность вовлечения в переработку латеритных никельсодержащих руд, включая месторождения Казахстана.

Таким образом, представленные данные подтверждают стратегическую значимость расширения производства никеля и разработки технологий получения высоколегированных ферросплавов, в частности хром-никелевых, на основе местной минерально-сырьевой базы.

Материалы и методы исследования

Основы металлургических процессов восстановления хрома и никеля

Силикотермические процессы. Силикотермическое восстановление металлов из оксидов протекает по следующему типу реакции:



Восстановление оксидов кремнием проводят с использованием комплексных перерабатываемых ферросплавов. В силикотермических процессах в качестве кремнийсодержащих восстановителей применяют силикомарганец, ферросилиций, ферросилихром и другие сплавы, которые предварительно получают путём восстановления кремния из диоксида кремния, а также хрома и марганца из их оксидов углеродом. Таким образом, технологическая схема производства низкоуглеродистых ферросплавов включает стадию плавки перерабатываемых сплавов (ферросиликомарганца и ферросилихрома).

В производстве некоторых ферросплавов (FeW, FeMo, FeV и др.) в силикотермических процессах в качестве восстановителя применяется ферросилиций марок ФС75 или ФС65. В результате восстановления оксидов кремнием шлак обогащается диоксидом кремния. При этом невозможно достичь высокой степени восстановления основного элемента без снижения активность SiO_2 , поэтому плавку ведут по шлакообразующей технологии с использованием извести.

Кремний может применяться как восстановитель и в тех случаях, когда восстанавливаемые оксиды содержат элементы с большей химической сродством к кислороду по сравнению с кремнием. В подобных условиях удовлетворительный выход целевого металла достигается за счет введения избытка кремния в шихту. Получаемые продукты характеризуются повышенной концентрацией кремния, например силико-кальций, получаемый силикотермическим методом.

Благодаря высокой химической активности к кислороду кремний используется для восстановления элементов из таких оксидов, как Cr_2O_3 , MnO , MoO_3 , WO_3 , V_2O_5 и др. Восстановление оксидов кремнием сопровождается выделением тепла. Однако выделяемого тепла недостаточно для осуществления полностью автономного процесса вне печи, поэтому применяются электрические печи сравнительно небольшой мощности (2,5-7,0 МВА).

Кремний как восстановитель обладает рядом недостатков:

- Вследствие образования диоксида кремния увеличивается количество шлака. При этом активность SiO_2 возрастает, образуются устойчивые силикаты низших оксидов металла. Дальнейшее восстановление возможно только при введении в шихту основных оксидов.

- При температурах плавки ферросплавов кремний образует растворы с металлами, обладающие отрицательными отклонениями от свойств идеальных растворов. Это свидетельствует о прочности связей Me-Si и усложняет получение сплавов с низким содержанием кремния.

- В результате проведения силикотермического процесса формируются шлаки с основностью $\text{CaO/SiO}_2 \approx 2$, содержащие двухкальциевый силикат Ca_2SiO_4 (ларнит). При охлаждении таких шлаков при температуре около 675°C происходит фазовое превращение $\beta\text{-Ca}_2\text{SiO}_4 \rightarrow \gamma\text{-Ca}_2\text{SiO}_4$, сопровождающееся увеличением объема силикатов примерно на 11%. В результате шлак растрескивается и превращается в мелкодисперсную пыль. Такие мелкие шлаки затруднительно использовать в народном хозяйстве, они аккумулируются в отвалах и создают значительную экологическую нагрузку.

Алюминотермические процессы. Алюминотермическое восстановление металлов из их оксидов осуществляется по следующему типу реакции:



Восстановление оксидов алюминием сопровождается значительным выделением тепла. Основными особенностями алюминотермического процесса являются: высокая экзотермия реакций восстановления и возможность проведения плавки вне электрических печей без подвода дополнительной электроэнергии. При этом достигаются высокие температуры ($2400\text{-}2800\text{ K}$), превышающие температуру кристаллизации металла и шлака, что обеспечивает хорошее разделение фаз и высокую скорость процесса.

В алюминотермических процессах для восстановления металлов из их оксидов, как правило, не требуется дополнительный подвод тепла и использование электропечей. Исключение составляют случаи восстановления особо прочных оксидов (например, при получении ферросиликоциркония), когда плавку ведут в дуговых электрических печах.

Возможность самораспространяющегося алюминотермического процесса определяется тепловым эффектом реакции восстановления, теплоемкостью и теплопроводностью шихты и продуктов плавки, интенсивностью теплообмена с окружающей средой, а также теплотой образования металлической и шлаковой фаз. Главным условием самоподдерживаемости процесса является превышение теплового эффекта восстановления $Q_{\text{экз}}$ над суммарной потребностью в тепле для нагрева, плавления и обеспечения разделения фаз $Q_{\text{пл}}$, а также тепловых потерь $Q_{\text{пот}}$:

$$Q_{\text{экз}} > Q_{\text{пл}} + Q_{\text{пот}}.$$

Преимущества алюминотермических процессов:

- возможность восстановления большинства элементов, имеющих меньшую химическую сродство к кислороду, чем алюминий;
- получение ферросплавов с низким содержанием углерода и цветных примесей, а также высокочистых металлов;
- простота аппаратного оформления и низкие капитальные затраты;
- возможность проведения процесса в наклонных горнах с выпуском металла и шлака;
- возможность предварительного расплавления оксидов и шлакообразующих компонентов в электрической печи, что ускоряет процесс и снижает расход алюминия;
- возможность использования высокоглиноземистых шлаков для производства синтетических шлаков и высокоглиноземистого цемента.

Недостатки алюминотермии:

- высокая стоимость алюминия и ограниченность его ресурсов;
- вероятность образования низших оксидов восстанавливаемых элементов, что снижает термодинамическую эффективность восстановления и степень извлечения металла;
- образование высоковязких глиноземистых шлаков, которые затрудняют отделение металлической фазы и вызывают потери металла в виде «королёков».

Результаты и их обсуждения

Металлотермические процессы основаны на восстановлении оксидов металлов активными восстановителями с высокой химической сродством к кислороду. Для получения хрома и никеля из руд наиболее широко применяются алюминий и кремний. Реакции восстановления протекают с выделением значительного количества тепла, что обеспечивает автотермичность процесса и достижение температур до 2400-2600 °С, необходимых для формирования металлической расплавленной фазы.

Основные реакции восстановления оксидов хрома и никеля могут быть представлены следующим образом:

Восстановление хрома:



Восстановление никеля:



Приблизительный график $\Delta G(T)$ для реакций восстановления Cr и Ni (иллюстрация)

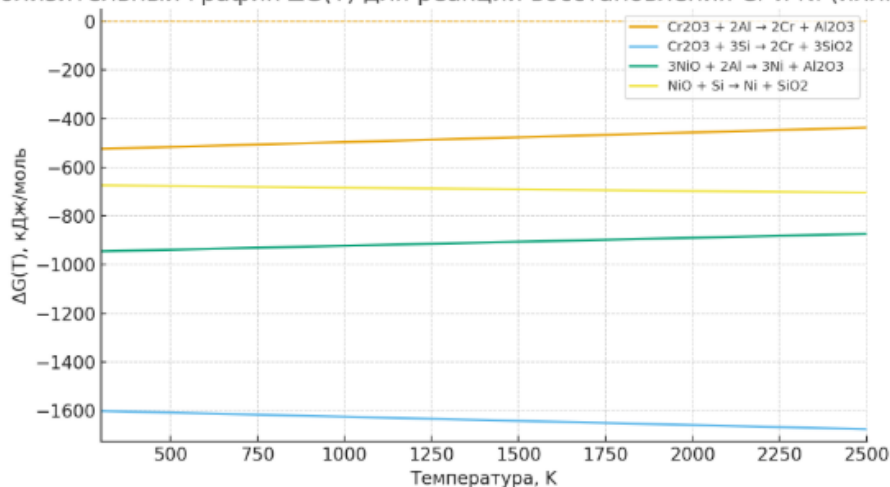


Рисунок 5 – График $\Delta G(T)$ для реакций восстановления Cr и Ni

На рисунке 5 показано изменение энергии Гиббса $\Delta G(T)$ основных восстановительных реакций в зависимости от температуры, что позволяет определить термодинамическую возможность протекания процессов восстановления оксидов металлов кремнием и алюминием. График построен по приближённым стандартным значениям ΔH°_{298} и S°_{298} . Во всем исследуемом температурном диапазоне (300-2500 K) значения ΔG имеют отрицательный характер, что подтверждает самопроизвольное течение восстановительных процессов как для хрома, так и для никеля.

Реакции алюминотермического восстановления отличаются наиболее отрицательными значениями ΔG , что указывает на их высокую термодинамическую предпочтительность по

сравнению с силикотермическими аналогами. Наиболее выгодной является реакция восстановления оксида хрома кремнием, демонстрирующая значительный энергетический драйв восстановления даже при низких температурах. Силикотермическое восстановление оксида никеля также протекает самопроизвольно, однако характеризуется меньшей величиной отрицательного ΔG в сравнении с алюминотермическим процессом.

Стабильные положения кривых относительно нулевого уровня ΔG свидетельствуют о широком температурном диапазоне реализации металлотермических процессов, что обеспечивает технологическую гибкость при получении хром-никелевых ферросплавов. Таким образом, анализ термодинамических зависимостей подтверждает перспективность применения алюминия и кремния в качестве эффективных восстановителей при производстве Cr-Ni-содержащих сплавов металлургическим способом.

Закключение

Термодинамический анализ процессов восстановления оксидов хрома и никеля указывает на высокую возможность их получения металлотермическим способом с использованием алюминия и кремния. Значения изменения изобарно-изотермического потенциала $\Delta G(T)$, рассчитанные в широком температурном диапазоне, демонстрируют отчетливо отрицательный характер для всех рассмотренных реакций. Это подтверждает принципиальную осуществимость восстановления Cr_2O_3 и NiO без применения внешнего источника энергии, что особенно важно для технологий автотермического типа.

Алюминий обладает более выраженной восстановительной способностью по сравнению с кремнием, что обуславливается высокой энергией образования оксида алюминия Al_2O_3 . В результате реакции алюминотермии происходят с большим тепловыделением, обеспечивая достижение температур, достаточных для расплавления металлической фазы и формирования шлакового расплава с низкой вязкостью. Силикотермия характеризуется меньшей термодинамической движущей силой, однако позволяет адаптировать химический состав сплава, обеспечивая целенаправленное легирование кремнием.

Оксиды хрома имеют большую термодинамическую устойчивость в сравнении с оксидом никеля. Следовательно, эффективное восстановление хрома требует более высоких температур и/или применения комбинированных восстановительных систем, включающих дополнительно алюминий или кальцийсодержащие добавки. Это обеспечивает снижение химической активности кремнезема в шлаке и повышает глубину восстановления Cr_2O_3 .

Таким образом, термодинамические расчеты подтверждают, что процесс получения хром-никелевых ферросплавов металлотермическим путем обладает устойчивой энергетической базой и позволяет гибко управлять составом конечного продукта за счет выбора восстановителя и шлакообразующей системы. Данные выводы служат основой для разработки технологических режимов получения комплексных сплавов из природных никель-содержащих руд.

Список литературы

1. Гальцов И. А., Прохоров В. В. Применение коррозионностойких высокохромистых сталей в сварных металлоконструкциях (обзор) // Научный альманах. – 2020. – №. 8-1. – С. 70-78.
2. Золотухин С. Е. и др. Исследование коррозионной стойкости нержавеющей хромоникелевых сталей и коррозионно-стойких никелевых сплавов в горячей концентрированной серной кислоте // Вестник Московского государственного технического университета им. НЭ Баумана. Серия «Естественные науки». – 2023. – №. 6 (111). – С. 83-96.
3. Малык Н.П. Окисленные никелевые руды // Сб. науч. тр. - Л.: Гипроникель, 1962. Вып. 13. - С. 19-23.
4. Патент № 2092587 РФ. Способ переработки окисленных никельсодержащих материалов

// Дата регистрации 1998. Патентообладатель: АООТ «Южуралникель».

5. Вейзагер М.Л., Кормилицын С.П. Современные методы переработки окисленных никелевых руд за рубежом // Цветные металлы. - 1992. №6.0.11-17

6. Abdirashit, A.; Kelamanov, B.; Sariyev, O.; Yessengaliyev, D.; Abilberikova, A.; Zhuniskaliyev, T.; Kuatbay, Y.; Naurazbayev, M.; Nazargali, A. Study of Nickel–Chromium-Containing Ferroalloy Production. Processes 2025, 13, 1258. <https://doi.org/10.3390/pr13041258>

7. Kelamanov, B.; Yessengaliyev, D.; Sariyev, O.; Akuov, A.; Samuratov, Y.; Zhuniskaliyev, T.; Kuatbay, Y.; Mukhambetgaliyev, Y.; Kolesnikova, O.; Zhumatova, A.; et al. Technological Analysis of the Production of Nickel-Containing Composite Materials. J. Compos. Sci. 2024, 8, 179. <https://doi.org/10.3390/jcs8050179>

8. United States Geological Survey (USGS): <https://www.usgs.gov/> (дата обращения: 24.10.2025).

9. Extraction and Processing of Nickel-Cobalt Ores of the Kempirsai Group Deposits. Investment Proposals. Available online: <https://invest.gov.kz/ru/doing-business-here/invest-projects/29980/> (accessed on 13 January 2025).

10. Tolymbekov, M.Z.; Kelamanov, B.S.; Baisanov, A.S.; Kaskin, K.K. Processing Kazakhstan's chromonickel ore. Steel Transl. 2008, 38, 660–663.

11. Isatayev, K.K.; Seytimova, S.E.; Musayev, E.R. Prospects for the development of hard-to-enrich nickel ores in Kazakhstan. Min. J. Kazakhstan 2020, 2, 45–50.

12. Bepalov, V.P.; Yermekbayev, K.T. Technological problems of processing low-grade nickel ores and ways to solve them. Bull. KASU 2021, 3, 32–39.

References

1. Gal'cov I. A., Prohorov V. V. Primenenie korrozionnostojkih vysokohromistyh stalej v svarnyh metallokonstrukciyah (obzor) // Nauchnyj al'manah. – 2020. – №. 8-1. – S. 70-78.

2. Zolotuhin S. E. i dr. Issledovanie korrozionnoj stojkosti nerzhaveyushchih hromonikelevyh stalej i korrozionno-stojkih nikel'evyh splavov v goryachej koncentrirovannoj sernoj kislote // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta im. NE Baumana. Seriya «Estestvennye nauki». – 2023. – №. 6 (111). – S. 83-96.

3. Malyk N.P. Okislennye nikel'evye rudy // Sb. nauch. tr. - L.: Gipronikel', 1962. Vyp. 13. - S. 19-23.

4. Patent № 2092587 RF. Sposob pererabotki okislennyh nikel'soderzhashchih materialov // Data registracii 1998. Patentoobladatel': АООТ «YUzhuralnikel'».

5. Vejzager M.L., Kormilicyn S.P. Sovremennyye metody pererabotki okislennyh nikel'evyh rud za rubezhom // Cvetnye metally. - 1992. №6.0.11-17

6. Abdirashit, A.; Kelamanov, B.; Sariyev, O.; Yessengaliyev, D.; Abilberikova, A.; Zhuniskaliyev, T.; Kuatbay, Y.; Naurazbayev, M.; Nazargali, A. Study of Nickel–Chromium-Containing Ferroalloy Production. Processes 2025, 13, 1258. <https://doi.org/10.3390/pr13041258>

7. Kelamanov, B.; Yessengaliyev, D.; Sariyev, O.; Akuov, A.; Samuratov, Y.; Zhuniskaliyev, T.; Kuatbay, Y.; Mukhambetgaliyev, Y.; Kolesnikova, O.; Zhumatova, A.; et al. Technological Analysis of the Production of Nickel-Containing Composite Materials. J. Compos. Sci. 2024, 8, 179. <https://doi.org/10.3390/jcs8050179>

8. United States Geological Survey (USGS): <https://www.usgs.gov/> (дата обращения: 24.10.2025).

9. Extraction and Processing of Nickel-Cobalt Ores of the Kempirsai Group Deposits. Investment Proposals. Available online: <https://invest.gov.kz/ru/doing-business-here/invest-projects/29980/> (accessed on 13 January 2025).

10. Tolymbekov, M.Z.; Kelamanov, B.S.; Baisanov, A.S.; Kaskin, K.K. Processing Kazakhstan's chromonickel ore. Steel Transl. 2008, 38, 660–663.

11. Isatayev, K.K.; Seytimova, S.E.; Musayev, E.R. Prospects for the development of hard-to-enrich nickel ores in Kazakhstan. Min. J. Kazakhstan 2020, 2, 45–50.

12. Bepalov, V.P.; Yermekbayev, K.T. Technological problems of processing low-grade nickel ores and ways to solve them. Bull. KASU 2021, 3, 32–39.

ХРОМ-НИКЕЛЬ ФЕРРОКОРЫТПАЛАРЫН МЕТАЛЛОТЕРМИЯЛЫҚ ӨНДІРУ: МҮМКІНДІКТЕРІ, АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

БИАХМЕТ А.Ж. , ЕСЕНГАЛИЕВ Д.А. 

*Биахмет Арсен Жанболатұлы - Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: arsenbiahmet22@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-7074-2092>

Есенгалиев Даурен Амангелдіұлы - PhD, «Металлургия және тау-кен ісі» кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: dyessengaliyev@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-0136-7422>

Андатпа. Хром-никель феррокорытпаларын металлותרмиялық өндіру үрдістің жоғары энергетикалық тиімділігі мен үнемділігін қамтамасыз ететін қазіргі металлургиядағы перспективалы бағыт болып табылады. Бұл әдіс алюминий немесе кремний сияқты белсенді тотықсыздандырғыштарды қолдана отырып, хром мен никель оксидтерін тотықсыздандыруға негізделген, нәтижесінде жылу көп мөлшерде бөлінеді, бұл реакцияларды қосымша электрмен қамтамасыз етуді жүргізуге мүмкіндік береді. Жұмыста берілген химиялық және физика-химиялық сипаттамалары бар хром-никель феррокорытпаларын өндіру үшін металлותרмияны қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Хром мен никель оксидтерінің тотықсыздану үрдістерінің термодинамикалық талдауы оларды алюминий мен кремнийдің көмегімен металлותרмиялық жолмен алудың жоғары тиімділігін көрсетеді. Кең температура диапазонындағы $\Delta G(T)$ изобар-изотермиялық потенциалын есептеу барлық қарастырылған реакциялар үшін теріс мәндерді көрсетеді, бұл Cr_2O_3 және NiO -ны сыртқы энергия көзінсіз қалпына келтірудің негізгі мүмкіндігін растайды. Алюминий Al_2O_3 оксидінің айтарлықтай түзілу энергиясының арқасында кремниймен салыстырғанда жоғары тотықсыздану қабілетіне ие. Алюминий термиялық реакциялар үлкен жылу шығарумен бірге жүреді, бұл металл фазасын балқыту және тұтқырлығы төмен қож балқымасын қалыптастыру үшін жеткілікті температураға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Силикотермия аз термодинамикалық күшпен сипатталады, бірақ ол кремниймен мақсатты легірлеуді және қорытпаның химиялық құрамын бейімдеу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Термодинамикалық есептеулер металлותרмиялық үрдістің тұрақты энергетикалық базасын растайды және тотықсыздандырғыш пен қож түзетін жүйені таңдау арқылы соңғы хром-никель феррокорытпасының құрамын икемді басқару мүмкіндігін көрсетеді. Алынған тұжырымдар соңғы өнімнің энергия тиімділігі мен сапасын арттыруды қамтамасыз ете отырып, құрамында табиғи никель бар кендерден кешенді қорытпаларды өндірудің технологиялық режимдерін әзірлеуге негіз болады.

Түйін сөздер: никель, хром, металлותרмия, тотықсыздандыру, температура, кен, феррокорытпа.

METALLOTHERMAL PRODUCTION OF CHROMIUM-NICKEL FERROALLOYS: OPPORTUNITIES, ADVANTAGES AND TECHNOLOGICAL FEATURES

BIAKHMET A.ZH. , YESSENGALIYEV D.A. 

*Biakhmet Arsen Zhanbolatuly - Master's student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: arsenbiahmet22@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-7074-2092>

Yessengaliyev Dauren Amangeldiuly - PhD, associate professor of the Department «Metallurgy and mining», Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: dyessengaliyev@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-0136-7422>

Abstract. Metallothermal production of chromium-nickel ferroalloys is a promising area in modern metallurgy, providing high energy efficiency and cost-effectiveness of the process. This method is based on the reduction of chromium and nickel oxides using active reducing agents such as aluminum or silicon, resulting in a significant amount of heat, which allows reactions to be carried out without additional power supply. The paper considers the possibilities of using metallothermy for the production of chromium-nickel ferroalloys with specified chemical and physico-chemical characteristics. Thermodynamic analysis of the reduction processes of chromium and nickel oxides demonstrates the high efficiency of their production by the metallothermal method using aluminum and silicon. Calculations of the isobaric-isothermal potential $\Delta G(T)$ over a wide temperature range show negative values for all the reactions considered, which confirms the fundamental possibility of reducing Cr_2O_3 and NiO without an external energy source. Aluminum has a higher reducing ability compared to silicon due to the significant energy of formation of Al_2O_3 oxide. Aluminothermy reactions are accompanied by high heat release, which makes it possible to reach temperatures sufficient for the melting of the metal phase and the formation of a low-viscosity slag melt. Silicothermy is characterized by a lower thermodynamic force, however, it provides targeted doping with silicon and the ability to adapt the chemical composition of the alloy. Thermodynamic calculations confirm the stable energy base of the metallothermal process and demonstrate the possibility of flexibly controlling the composition of the final chromium-nickel ferroalloy by selecting a reducing agent and a slag-forming system. The findings form the basis for the development of technological modes for the production of complex alloys from natural nickel-containing ores, providing increased energy efficiency and quality of the final product.

Key words: nickel, chromium, metallothermy, reduction, temperature, ore, ferroalloy.

BRIQUETTING OF FERROSILICOCHROME DUST AS A REDUCING AGENT FOR CHROMIUM–MANGANESE LIGATURE PRODUCTION

KABYLVKANOV S.K. 

Kabyllkanov Sultan Kaiyrbekovich – 3rd-year doctoral student, D.Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

E-mail: kabyll_96@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1272-2065>

Abstract. Ferrosilicochrome (FeSiCr) dust generated during the crushing of commercial ferroalloys represents a fine-dispersed secondary material with a significant reducing potential; however, its direct application in metallurgical processes is limited due to high dust losses and poor technological behavior. In this study, a briquetting technology for FeSiCr dust was developed and investigated with the aim of its use as a reducing agent for the production of chromium–manganese ligatures.

Experimental briquettes were prepared using sodium silicate (liquid glass) as a binder at contents of 5% and 10%, followed by natural and oven drying. The influence of binder content and drying conditions on the physical and mechanical properties of the briquettes was evaluated through drop tests and sieve analysis in accordance with relevant standards. The results showed that increasing the binder content from 5% to 10% slightly improved mass retention during drying; however, its effect on mechanical strength was limited. The difference in strength between briquettes with 5% and 10% binder did not exceed 1.5–4%, depending on the drying regime.

Based on the comparative analysis, a binder content of 5% sodium silicate was identified as sufficient to ensure the minimum mechanical strength required for handling, transportation, and furnace charging, while maintaining economic efficiency. The proposed briquetting approach enables the rational utilization of FeSiCr dust as a secondary reducing agent and contributes to improving resource efficiency and sustainability in ferroalloy production.

Key words: FeSiCr dust, briquetting, sodium silicate binder, chromium–manganese ligature, mechanical strength, secondary reducing agent, ferroalloy production.

Introduction.

Briquetting is one of the widely used technological methods in metallurgy for preparing fine and dust-like materials for high-temperature processing. This approach makes it possible to increase the bulk density of charge components, reduce dust losses, ensure uniform material distribution within the furnace working volume, and stabilize the course of reduction processes. Briquetting is especially relevant for the recycling of secondary materials and metallurgical by-products that contain valuable elements but exhibit limited technological applicability in their initial dispersed state [1-4].

During the production of FeSiCr, a significant amount of fine dust is generated at the stages of crushing and classification of the finished alloy. This FeSiCr dust is characterized by a highly dispersed structure and contains silicon, iron, residual chromium, and aluminum impurities, which determine its potential reducing ability. Despite this, FeSiCr dust formed during crushing is usually not returned to the main technological cycle and accumulates as a difficult-to-utilize by-product [5].

At the same time, the chemical composition and physicochemical properties of FeSiCr dust allow it to be considered a promising secondary reducing agent for the production of chromium–manganese ligatures (Cr–Mn alloys). Silicon and aluminum present in an active form are capable of effectively participating in the reduction of chromium and manganese oxides under high-temperature conditions. However, the direct use of dust-like FeSiCr material in smelting units is limited due to its high entrainment, low bulk density, tendency to segregate in the charge, and instability of reduction reactions.

One of the most rational ways to involve FeSiCr dust generated during crushing into the metallurgical process is its preliminary briquetting. The formation of briquettes increases the mechanical strength and density of the reducing material, reduces losses of silicon and chromium caused by dust carryover, and creates conditions for a more uniform and controllable course of reduction reactions

during chromium–manganese ligature smelting. In addition, briquetting enables targeted control of the reducing mixture composition through the selection of binders and optimization of briquette formulations.

In this regard, the development of a briquetting technology for FeSiCr dust used as a reducing agent in the production of chromium–manganese ligatures represent an important scientific and technical task aimed at improving the resource efficiency and technological stability of metallurgical processes, as well as expanding the possibilities for the rational utilization of secondary products of ferroalloy production.

Materials and methods of research.

FeSiCr dust used in this study was obtained during the crushing and screening of commercial FeSiCr alloy. The dust was characterized by a fine particle size distribution and contained silicon, iron, residual chromium, and minor amounts of aluminum, which determine its potential reducing ability. Prior to briquetting, the dust was dried to remove excess moisture and homogenized to ensure uniform composition. As a binder, a mineral-based binding material was used to provide sufficient mechanical strength of the briquettes while maintaining thermal stability under high-temperature smelting conditions. The binder content was selected experimentally to achieve a balance between briquette strength and minimal influence on the chemical composition of the smelting charge. Water was added as a temporary plasticizing agent to facilitate briquette formation.

Briquettes were produced by mixing FeSiCr dust with a predetermined amount of binder and water until a homogeneous mixture was obtained. The prepared mixture was then compacted using a mechanical press under controlled pressure to form briquettes of a specified geometry and size. After forming, the briquettes were air-dried at ambient conditions to achieve sufficient green strength and to remove free moisture. The briquetting parameters, including pressing pressure, binder content, and moisture level, were selected to ensure adequate mechanical integrity of the briquettes during handling, transportation, and charging into the furnace.

The obtained briquettes were evaluated in terms of their technological properties. Mechanical strength was assessed by compression testing to determine the resistance of briquettes to mechanical breakage during handling. Visual inspection was carried out to identify cracks and structural defects. Thermal behavior of the briquettes was evaluated qualitatively during heating, with particular attention to their structural stability, disintegration tendency, and gas evolution behavior prior to melting.

Results and their discussion.

To determine the effect of the type and amount of binder on the quality of the produced briquettes, an experimental design was developed. Initially, a control group consisting of ten briquettes prepared from pure FeSiCr dust without any binder was produced. Subsequently, liquid glass ($\text{Na}_2\text{SiO}_3 \cdot n\text{H}_2\text{O}$) was used as a binder, and two additional groups were prepared in which the binder content corresponded to 5 wt.% and 10 wt.% of the total added water mass, respectively. In each case, ten briquettes were produced, resulting in a total of thirty briquette samples.

All experimental samples were compacted under a pressure of 10 t, ensuring identical compaction conditions for all briquettes. This approach enabled a reliable comparison of briquette strength and allowed a comprehensive evaluation of the influence of binder content on their mechanical properties.

To assess the effect of drying conditions on the final strength of the briquettes, the samples from each group were divided into two subsets. Of the total thirty briquettes produced, fifteen were dried under natural conditions at room temperature (20–25 °C) for 24 h, while the remaining fifteen were thermally treated in a drying oven at 200 °C for 120 min. This methodology made it possible to comparatively analyze the influence of drying regimes on the structural and mechanical properties of the briquettes and to identify optimal technological parameters.

The mechanical strength of the produced briquettes was determined using a conventional method in accordance with GOST 21289–75. According to this procedure, each briquette was dropped from a

height of 2 m onto a flat metal plate, and its resistance to impact loading was evaluated. This test simulates mechanical stresses encountered under industrial conditions, such as transportation and furnace charging. After testing, sieve analysis was performed to determine the particle size distribution of the resulting fragments, and the mass fractions of the +10 mm (intact or large fragments) and –10 mm (fine fraction) size classes were quantified. A schematic representation of the technological sequence for preparing a single briquette under laboratory conditions is shown in Figure 1.

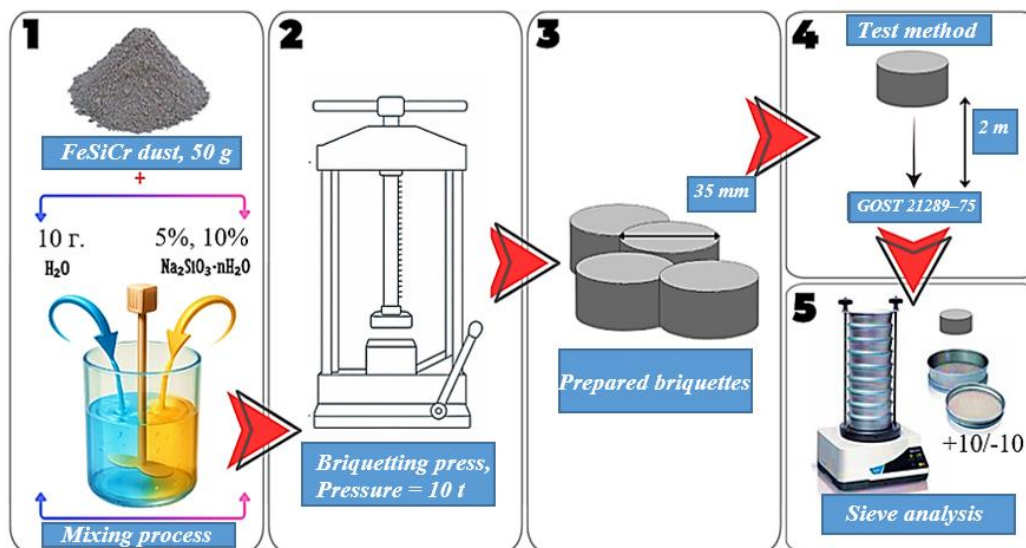


Figure 1. Schematic of the process for preparing one FeSiCr dust briquette

To quantitatively evaluate the quality of the produced briquettes and to determine the optimal composition and technological parameters, a comparative analysis of the test results obtained for all experimental groups was performed. The main objective of the analysis was to assess the influence of the binder content (liquid glass) at levels of 0%, 5%, and 10%, as well as the drying method (natural and artificial), on the mechanical strength of the briquettes. During each test, the mechanical stability of the briquettes was evaluated by dropping them from a height of 2 m onto a rigid surface, and the number of intact and damaged samples after impact was visually recorded.

For a more accurate quantitative assessment of briquette strength, the particle size distribution of the material after each drop test was determined by sieve analysis. As a result, the mass fractions of two main size classes were calculated: the +10 mm fraction (intact briquettes or large fragments that withstood the mechanical load and were considered suitable) and the –10 mm fraction (crushed material and fines, considered technologically unsuitable). The proportion of the +10 mm fraction was adopted as the primary criterion for briquette quality. The overall appearance of the produced briquettes is shown in Figure 2, while the complete quantitative results of the conducted experiments are summarized in Table 1.

Table 1. Characteristics of Briquettes Containing 5% and 10% Liquid Glass

№	Liquid glass – 5%			Liquid glass – 10%		
	Dimensions, (Ø / h)	Weight, g	Weight after drying, g	Dimensions, (Ø / h)	Weight, g	Weight after drying, g
1	35/15	43,10	41,15	35/14	48,65	44,05
2	35/15	44,65	40,10	35/14	43,45	41,00

3	35/15	44,00	41,20	35/14	46,00	42,15
4	35/15	48,00	43,30	35/15	43,00	42,10
5	35/15	48,70	44,25	35/15	46,50	43,50
6	35/15	46,95	43,10	35/15	47,10	43,75
7	35/15	43,45	40,30	35/15	48,10	46,30
8	35/15	46,70	42,15	35/16	47,75	44,20
9	35/16	49,30	43,95	35/16	47,35	43,95
10	35/16	49,15	44,50	35/16	49,50	46,41

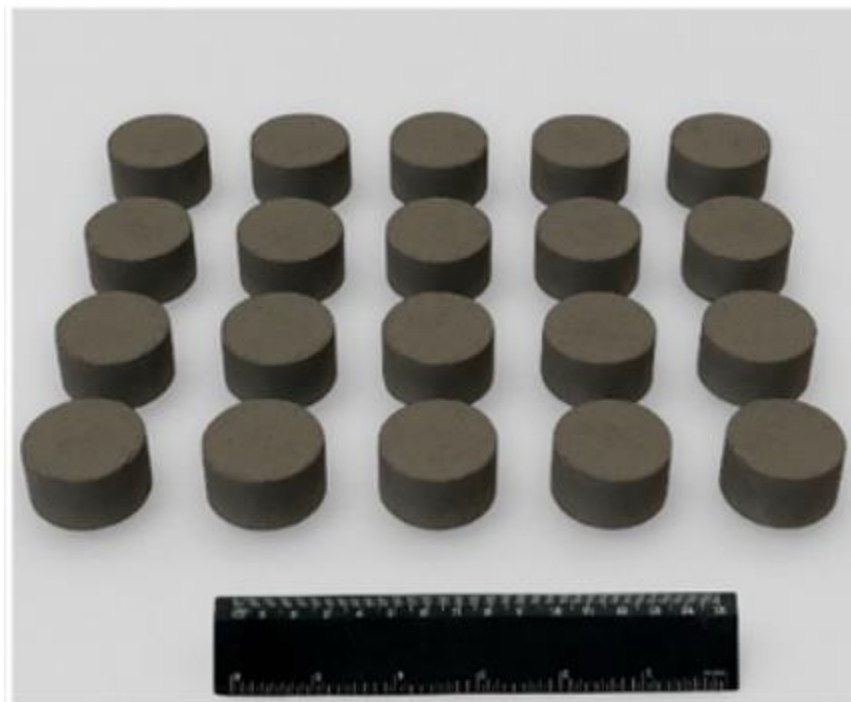


Figure 1. The initial briquette samples prepared from FeSiCr dust for testing

The main physical characteristics of the prepared briquettes, including their dimensions, initial mass, and mass after drying, are summarized in Table 2. These data allow a quantitative assessment of the influence of binder content (5% and 10% liquid glass) and drying conditions on briquette mass and density. To ensure experimental reliability, ten samples were prepared for each group. As shown in the table, all briquettes exhibited stable geometric dimensions (approximately 35 mm in diameter and 14–16 mm in height), indicating uniform pressing conditions.

For briquettes containing 5% liquid glass, the average initial mass after pressing was 46.4 g, which decreased to 42.4 g after drying, corresponding to a mass loss of about 8.6%, mainly due to evaporation of free moisture. In contrast, briquettes with 10% liquid glass showed a lower mass loss during drying, decreasing from an average of 46.7 g to 43.7 g (approximately 6.4%). This indicates that increasing the binder content reduces moisture loss during drying and contributes to higher final density.

Overall, the results demonstrate that a higher liquid glass content improves mass retention and leads to the formation of denser and more stable briquettes. Binder-free briquettes were not included in the analysis due to their insufficient mechanical strength, which made them unsuitable for comparative evaluation.

Based on the results obtained from the three-drop strength tests performed from a height of 2 m in

accordance with the relevant state standard, no significant difference was observed between the briquettes containing 5% and 10% liquid glass. According to the sieve analysis, the yield of the +10/–10 mm fraction ranged from 66–91% for briquettes with 5% liquid glass and from 70–93% for those containing 10% liquid glass.

On average, for briquettes dried in a drying oven, samples with 10% liquid glass exhibited mechanical strength values approximately 1.5–2% higher than those with 5% binder. For briquettes dried at room temperature, the difference was slightly higher, amounting to about 3–4%.

Overall, increasing the liquid glass content from 5% to 10% does not have a significant effect on briquette strength. Based on these results, a binder content of 5% can be considered sufficient and economically optimal for the briquetting of FeSiCr dust under laboratory-scale and industrial conditions. This concentration provides the minimum mechanical strength required for handling, transportation, and furnace charging, while maintaining the economic efficiency of the process.

Table 2. Strength indicators of briquettes with different liquid glass contents

Лақтыру №	Briquettes bonded with 5% liquid glass		Briquettes bonded with 10% liquid glass	
	Dried in a drying oven	Dried at room temperature	Dried in a drying oven	Dried at room temperature
	Sieve analysis, +10/–10, %	Sieve analysis, +10/–10, %	Sieve analysis, +10/–10, %	Sieve analysis, +10/–10, %
1	91,11/8,79	87,36/12,64	93,14/6,86	90,00/10,00
2	83,64/16,36	79,14/20,96	85,32/14,68	81,28/18,72
3	81,27/18,73	66,71/33,29	82,13/17,87	70,12/29,88

Conclusion

In this study, a briquetting technology for FeSiCr dust generated during crushing operations was developed and systematically evaluated with the aim of its use as a reducing agent in the production of chromium–manganese ligatures. The results demonstrated that preliminary briquetting is an effective approach for transforming fine FeSiCr dust into a technologically suitable form for high-temperature metallurgical processing.

Experimental investigations showed that the binder content and drying conditions influence the physical and mechanical properties of the produced briquettes. Increasing the sodium silicate (liquid glass) content from 5% to 10% led to improved mass retention during drying and slightly higher final density. However, the effect of binder content on mechanical strength was found to be relatively limited. The difference in strength between briquettes containing 5% and 10% binder did not exceed 1.5–4%, depending on the drying regime, indicating that a further increase in binder content does not provide a significant technological advantage.

Based on the comparative analysis of drop tests and sieve analysis results, a binder content of 5% sodium silicate was identified as sufficient to ensure the minimum mechanical strength required for handling, transportation, and furnace charging of briquettes. This binder level provides an optimal balance between mechanical stability and economic efficiency, making it more suitable for large-scale laboratory studies and potential industrial application.

Overall, the developed briquetting technology enables the rational utilization of FeSiCr dust as a secondary reducing agent and contributes to improving resource efficiency and sustainability in ferroalloy production. The obtained results provide a solid experimental basis for further studies focused on the metallurgical performance of the briquettes during chromium–manganese ligature smelting.

References

1. Sariyev, O., Almagambetov, A., et al. (2025). Development of a Briquetting Method for Dust from High-Carbon Ferrochrome Crushing Using Vibropressing on an Industrial Scale and Its Subsequent Remelting. *Materials*, 18(11), Article 2608. <https://doi.org/10.3390/ma18112608>
2. Pascoal, A. L. (2022). Study of the Physical Behaviour and the Carbothermal Reduction Potential of Self-Reducing Briquettes Produced with Silica Fume and Various Binders. *Sustainability*, 14(17), Article 10963. <https://doi.org/10.3390/su141710963>
3. Li, Y., Chen, H., Hammam, A., et al. (2021). Study of an Organic Binder of Cold-Bonded Briquettes with Two Different Iron Bearing Materials. *Materials*, 14(11), Article 2952. <https://doi.org/10.3390/ma14112952>
4. Mogalanyane J. O., et al. Evaluation of binderless briquettes as potential feed for ferronickel processing // *Minerals*. 2025. Vol. 15, No. 7. Article 756. DOI: [10.3390/min15070756](https://doi.org/10.3390/min15070756).
5. Dmitriev, A. N. (2025). Investigation of the Possibility of Obtaining Metallized Briquettes from Ore by Direct Reduction and Pressure Application. *Metals*, 15(11), Article 1250. <https://doi.org/10.3390/met15111250>

Әдебиеттер тізімі

1. Sariyev, O., Almagambetov, A., et al. (2025). Development of a Briquetting Method for Dust from High-Carbon Ferrochrome Crushing Using Vibropressing on an Industrial Scale and Its Subsequent Remelting. *Materials*, 18(11), Article 2608. <https://doi.org/10.3390/ma18112608>
2. Pascoal, A. L. (2022). Study of the Physical Behaviour and the Carbothermal Reduction Potential of Self-Reducing Briquettes Produced with Silica Fume and Various Binders. *Sustainability*, 14(17), Article 10963. <https://doi.org/10.3390/su141710963>
3. Li, Y., Chen, H., Hammam, A., et al. (2021). Study of an Organic Binder of Cold-Bonded Briquettes with Two Different Iron Bearing Materials. *Materials*, 14(11), Article 2952. <https://doi.org/10.3390/ma14112952>
4. Mogalanyane J. O., et al. Evaluation of binderless briquettes as potential feed for ferronickel processing // *Minerals*. 2025. Vol. 15, No. 7. Article 756. DOI: [10.3390/min15070756](https://doi.org/10.3390/min15070756).
5. Dmitriev, A. N. (2025). Investigation of the Possibility of Obtaining Metallized Briquettes from Ore by Direct Reduction and Pressure Application. *Metals*, 15(11), Article 1250. <https://doi.org/10.3390/met15111250>

ХРОМ ТОТЫҒЫНЫҢ КРЕМНИЙМЕН ТОТЫҚСЫЗДАНУ РЕАКЦИЯСЫ ҮШІН ГИББС ЭНЕРГИЯСЫНЫҢ ӨЗГЕРУІН ЕСЕПТЕУ

КАБЫЛКАНОВ С.К. 

Кабылканов Султан Кайырбекович – 3-ші курс докторант, Д.Серікбаев атындағы Шығыс-Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан.

E-mail: kaby1_96@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1272-2065>

Аңдатпа. Ферроқорытпа өндірісінде қорытпаларды ұсату кезінде түзілетін ферросиликохром (FeSiCr) шаңы жоғары тотықсыздандырғыш әлеуетке ие ұсақдисперсті екінші реттік материал болып табылады. Алайда оның металлургиялық процестерде тікелей қолданылуы шаңдану шығындарының жоғары болуына және технологиялық қасиеттерінің жеткіліксіздігіне байланысты шектеулі. Осы жұмыста хром-марганецті лигатура алу үшін тотықсыздандырғыш ретінде ферросиликохром шаңын қолдануға арналған брикеттеу технологиясы әзірленіп, кешенді түрде зерттелді.

Эксперименттік брикеттер байланыстырғыш ретінде сұйық шыны қолдану арқылы 5% және 10% мөлшерде дайындалып, кейін табиғи және пештік кептіруден өткізілді. Байланыстырғыш мөлшері мен кептіру жағдайларының

брикеттердің физикалық және механикалық қасиеттеріне әсері тастау сынақтары мен электік талдау арқылы тиісті стандарттарға сәйкес бағаланды. Зерттеу нәтижелері байланыстырғыш мөлшерін 5%-дан 10%-ға дейін арттыру кептіру кезінде массаның сақталуын аздап жақсартатынын, алайда оның брикеттердің механикалық беріктігіне тигізетін әсері шектеулі екенін көрсетті. 5% және 10% сұйық шыны қосылған брикеттер арасындағы беріктік айырмашылығы кептіру режиміне байланысты 1,5–4% шегінде болды.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде сұйық шынының 5% мөлшері брикеттерді тасымалдау, тиеу және пешке беру үшін қажетті минималды механикалық беріктікті қамтамасыз етуге жеткілікті әрі экономикалық тұрғыдан оңтайлы екені анықталды. Ұсынылған брикеттеу тәсілі ферросиликохром шаңын екінші реттік тотықсыздандырғыш ретінде тиімді пайдалануға мүмкіндік беріп, ферроқорытпа өндірісінің ресурстық тиімділігі мен тұрақтылығын арттыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: ФСХ шаңы, брикеттеу, сұйық шыны, хром-марганецті лигатура, механикалық беріктік, екінші реттік тотықсыздандырғыш, ферроқорытпа өндірісі.

РАСЧЁТ ИЗМЕНЕНИЯ СВОБОДНОЙ ЭНЕРГИИ ГИББСА ДЛЯ РЕАКЦИИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ХРОМОВОГО ОКСИДА КРЕМНИЕМ

КАБЫЛКАНОВ С.К. 

Кабылканов Султан Кайырбекович – Докторант 3-го курса, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан.

E-mail: kaby1_96@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1272-2065>

Аннотация. Ферросиликохромовая пыль (FeSiCr), образующаяся при дроблении товарных ферросплавов, представляет собой мелкодисперсный вторичный материал с высоким восстановительным потенциалом. Однако её прямое применение в металлургических процессах ограничено из-за значительных пылевых потерь и неудовлетворительных технологических характеристик. В данной работе разработана и исследована технология брикетирования ферросиликохромовой пыли с целью её использования в качестве восстановителя при получении хром-марганцевых лигатур.

Экспериментальные брикеты изготавливались с применением жидкого стекла (силиката натрия) в качестве связующего в количествах 5% и 10% с последующей естественной и печной сушкой. Влияние содержания связующего и условий сушки на физические и механические свойства брикетов оценивалось с использованием испытаний на падение и ситового анализа в соответствии с действующими стандартами. Установлено, что увеличение содержания связующего с 5% до 10% незначительно улучшает сохранность массы при сушке, однако его влияние на механическую прочность является ограниченным. Разница в прочности между брикетами с 5% и 10% связующего не превышала 1,5–4% в зависимости от режима сушки.

На основании сравнительного анализа установлено, что содержание жидкого стекла на уровне 5% является достаточным для обеспечения минимальной механической прочности, необходимой для транспортирования, загрузки и подачи брикетов в плавильный агрегат, при сохранении экономической эффективности процесса. Предложенный подход к брикетированию обеспечивает рациональное использование ферросиликохромовой пыли в качестве вторичного восстановителя и способствует повышению ресурсной эффективности и устойчивости ферросплавного производства.

Ключевые слова: ФСХ пыль, брикетирование, силикат натрия, хром-марганцевая лигатура, механическая прочность, вторичный восстановитель, ферросплавное производство.

КРЕМНИЙ КАРБИДІ: СИНТЕЗ ӘДІСТЕРІ, ҚАСИЕТТЕРІ, ҚОЛДАНУ САЛАЛАРЫНА ЖӘНЕ НАРЫҒЫНА ШОЛУ

БУРУМБАЕВ А.Г. 

Бурумбаев Азамат Галимжанович – 3 курс докторанты, техника ғылымдарының магистрі, кіші ғылыми қызметкер, Ж. Абишев атындағы Химия-металлургия институты, Қарағанды қ., Қазақстан
E-mail: burumbayev.azamat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5276-2259>

Аңдатпа. Бұл мақала кремний карбидіне (SiC) арналған және оның синтез әдістеріне, физика-химиялық қасиеттеріне, қолдану салаларына, сондай-ақ әлемдік нарығының даму үрдістеріне кешенді ғылыми шолу жасауға бағытталған. Жұмыста SiC алудың негізгі өндірістік және зертханалық технологиялары қарастырылған, соның ішінде классикалық Ачесон әдісі, Лели әдісі және оның модификацияланған физикалық бу фазасындағы тасымалдау (PVT) нұсқасы, өздігінен таралатын жоғары температуралы синтез (SHS), сондай-ақ көлемдік жану әдістері қамтылған. Әрбір синтез тәсілінің технологиялық ерекшеліктері, энергия сыйымдылығы, алынатын өнімнің құрылымдық-морфологиялық сипаттамалары, тазалық дәрежесі мен практикалық қолдану мүмкіндіктері тұрғысынан салыстырмалы талдау жүргізілген.

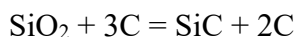
Кремний карбидінің жоғары қаттылығы, термиялық және химиялық тұрақтылығы, тозуға төзімділігі, сондай-ақ кең тыйым салынған аймақты жартылай өткізгіш ретіндегі бірегей электрлік қасиеттері оның абразивті материалдарда, отқа төзімді керамикада, қуат электроникасында, автомобиль, энергетика және аэроғарыш өнеркәсібінде кеңінен қолданылуын қамтамасыз ететіні көрсетілген. Сонымен қатар, SiC әлемдік нарығы өнім түрлері, қолдану салалары және географиялық аймақтар бойынша талданып, Азия–Тынық мұхиты өңірінің жетекші позициясы ерекше атап өтілген.

Мақалада кремний карбиді өндірісін дамыту стратегиялық тұрғыдан маңызды екендігі негізделіп, жоғары қосылған құнды функционалдық материал ретінде оның болашағы зор екені көрсетіледі. Ұсынылған шолу нәтижелері SiC синтезі, қасиеттерін жетілдіру және оны өнеркәсіптік қолдану бағытындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын әрі қарай дамыту үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: кремний карбиді, SiC, синтез әдістері, Ачесон әдісі, PVT, SHS, жартылай өткізгіштер, нарықтық шолу.

Кіріспе

Кремний карбидін (SiC) зерттеу 1824 жылы Якоб Берцелиуспен басталды және Деспретс (1849), Марсден (1880) және Колсон (1882) еңбектерінде жалғасын тапқан еді. Табиғи жағдайда SiC сирек кездеседі, кимберлитті түтіктерінде шамалы мөлшерде кездеседі, бірақ SiC ғарыштық кеңістікте кең таралған, оның шоғырланған дақты түрлерін метеориттерде жиі кездестіруге болады. Алғашқы SiC кристалдары Генри Моиссанның Аризона шөліндегі каньондардағы метеориттерді зерттеу кезінде табылды (Moissan), оның құрметіне минерал моиссанит деп аталды. Қазіргі уақытта поликристалды SiC электр пештерінде 1800-2300 °C температурада кремний диоксидін көміртегімен тотықсыздандыру арқылы алынады:



SiC – периодтық жүйенің IV тобының элементтерінен түзілген жалғыз бинарлық қосылыс болып саналады. Химиялық байланыс түрі бойынша ол ковалентті кристалдарға жатады. Күшті химиялық байланыстар оның химиялық, радиациялық, температуралық және механикалық беріктігін анықтайды.

SiC негізгі қасиеттері төменде 1 кестеде келтірілген.

Кесте 1. SiC негізгі қасиеттері

Балқу температурасы	2730 °С
Тығыздығы	3,21 г / см ³
Қаттылығы Моос шкаласы бойынша	9-9,5
Термиялық кеңею коэффициенті	4,0*10 ⁻⁶ К
Электр өткізгіштігі	жартылай өткізгіш
Тыйым салынған аймақтың ені	2,36-3,23 эВ
Байланысу энергиясы	313 кДж/моль

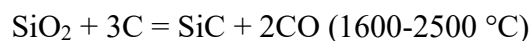
Синтез әдістері

Ачесон әдісі

SiC XIX ғасырдың соңында бір мезгілде бірнеше зерттеушілер - Шунцерберг, Муассон және Ачесон еңбектерінде алынған. Солардың ішінде Ачесон ұсынған әрі патенттеген әдіс қазіргі уақытта SiC өнеркәсіптік көлемде өндіруде кеңінен қолданылатын негізгі технология болып табылады [1].

Ачесон әдісінің мәні кремний диоксидін күлділігі аз көміртекті материалдармен араластырып, арнайы графитті электр пешінде жоғары температурада өндеуге негізделген. Пеш ішіндегі өзекше әдетте кокс кесектерінен дайындалып, электродтар арқылы электр тогы өткізіледі. Үрдіс барысында температура 2500-2600 °С аралығына дейін жетеді.

Жоғар температура әсерінен кремний диоксиді мен көміртегі арасында карботермиялық тотықсыздану реакциясы жүреді, оның нәтижесінде SiC мен көміртек тотығы түзіледі:



Аталған технология бойынша бір циклдің ұзақтығы шамамен 40 сағатты құрайды. Ачесон әдісінің негізгі кемшілігі алынатын өнім құрамында бөгде және ластаушы элементтердің салыстырмалы түрде жоғары мөлшерде болуы болып табылады. Осы себепті түзілген SiC кейбір жағдайларда өлшемі 10-15 мм-ге жететін монокристалды пластиналар түрінде алынғанымен, құрылымдық ақаулар мен қоспалардың көптігі оның жартылай өткізгіштік материал ретінде қолданылуын шектейді [2].

Соған қарамастан, Ачесон әдісімен алынған SiC абразивті материалдар өндірісінде кеңінен пайдаланылады, сондай-ақ Лели әдісі бойынша SiC кристалдарын өсіру кезінде бу фазасының көзі ретінде қолданыс табады.

Лели және ЛЭТИ әдістері

Сублимациялық кристалл өсіру технологияларының ішіндегі ең жетілдірілген әдістердің бірі - Лели әдісі болып табылады [3]. 1955 жылы Ян Энтони Лели алғаш рет жоғары тазалықтағы және сапалы SiC алу мүмкіндігін көрсетті. Бұл технология салқындатылған төсем бетінде алтыбұрышты құрылымға ие 6H-SiC политипінен тұратын қабыршақ тәрізді монокристалдардың түзілуіне мүмкіндік береді.

Лели әдісі алғаш рет аргон атмосферасында, графитті тигель ішінде шамамен 2500 °С температурада жүзеге асырылды. Алайда мұндай жоғары температуралық режим кристалдардың өсу аймағын шектеп, алынатын SiC кристалдарының өлшемін ұлғайтуға мүмкіндік бермеді. Соған қарамастан, осы әдіспен алынған кристалды SiC негізінде материалдың негізгі физикалық қасиеттерін, соның ішінде электрлік және оптикалық сипаттамаларын жан-жақты зерттеу мүмкін болды. Зерттеу нәтижелері SiC жанама тыйым салынған аймаққа ие жартылай өткізгіш екенін, радиациялық рекомбинация ықтималдығының төмендігін және тыйым салынған аймақ ені оның политиптік құрылымына тәуелді болатынын көрсетті. Дегенмен, кристалдардың шағын өлшемде түзілуіне байланысты Лели әдісі өнеркәсіптік немесе сериялық өндіріс үшін тиімсіз деп

есептеледі [4].

Бұл әдістің негізінде 2500-2650 °С температура аралығында поликристалды SiC-тің сублимациясы және оның температурасы төмен аймақта конденсациялануы арқылы кристалдардың өсуі жатыр. Әдетте, технологиялық үрдісте SiC алдын ала престеліп, втулка пішініне келтіріледі және көміртекті тигельге орналастырылады. Втулканың ішкі бетінің температурасы сыртқы қабырғасына қарағанда шамамен 50-70 °С төмен болады. Осындай температуралық градиенттің нәтижесінде SiC буы салқын аймақта конденсацияланып, кездейсоқ бағытталған монокристалдардың түзілуіне жағдай жасайды. Кристалдардың өсуі салыстырмалы түрде кең температуралық интервалда жүзеге асады [5].

Буды физикалық тасымалдау әдісі

Лели әдісін қолдану барысында кристалдардың өсуі кездейсоқ сипатқа ие болып, өсу үрдісін дәл бақылау мен реттеудің мүмкін еместігі салдарынан ұсақ өлшемді кристалдардың көп мөлшерде түзілуіне әкеледі. Аталған кемшілікті жою мақсатында кристалл өсуін бағыттауытын монокристалды «затравканы» пайдалану ұсынылды, бұл ірі өлшемді монокристалды кремний карбидін өсіруге мүмкіндік береді [6].

Бұл тәсіл алғаш рет 1979 жылы В.Ф. Цветков пен Ю.М. Таировтың еңбектерінде ұсынылып, Лели әдісінің жетілдірілген нұсқасы ретінде қалыптасты. Қазіргі уақытта бұл технология бу фазасының физикалық тасымалдануына негізделген әдіс (Physical Vapor Transport, PVT) деп аталады. Әдістің мәні сублимация нәтижесінде түзілген қаныққан SiC буын алдын ала дайындалған монокристалды «затравка» бетінде конденсациялау арқылы кристалл өсіру болып табылады.

Сублимациялық өсу үрдісіне бірқатар технологиялық параметрлер әсер етеді, олардың ішінде тигельдің конструкциясы мен ондағы температуралық өрістің таралуы аса маңызды болып саналады. Кристалдардың негізінен изотермиялық аймақтарда өсуге бейім болуы жылулық градиенттің дұрыс қалыптасуын шешуші факторға айналдырады.

Поликристалды SiC (шикізұрам) жоғары температуралы аймақта, әдетте 1800-2600 °С диапазонында орналасады. Ал температурасы салыстырмалы түрде төмен аймақта орналасқан монокристалды «затравка» бетіне бу фазасы тасымалданып, қанығу жағдайында кристалдану үрдісі жүреді. Осылайша кристалл өлшемін көпқабатты өсіру циклдарын қайталау арқылы біртіндеп ұлғайтуға мүмкіндік туады.

Өздігінен таралатын жоғары температуралы синтез (SHS) және көлемдік жану (VCS) әдістері

SiC қатты фазада тотықсыздану арқылы алу технологияларының ішінде өздігінен таралатын жоғары температуралы синтез (SHS) және көлемдік жану (VCS) әдістері кеңінен қолданылады. Екі жағдайда да бастапқы реагенттер қоспасы алдын ала қалыпталған дайындама түрінде дайындалады.

SHS әдісінде жану реакциясы бастапқыда шикізұрамның белгілі бір шектеулі бөлігінде тұтанып, содан кейін жылу бөлінуінің есебінен жану фронты дайындаманың қалған аймақтарына өздігінен таралады. Бұл үрдіс жоғары экзотермиялық әсерімен сипатталады және сыртқы энергия көзін минималды қолдануды талап етеді.

Ал көлемдік жану (VCS) әдісінде реакция басталмас бұрын бүкіл дайындама біртекті түрде қыздырылады, нәтижесінде химиялық түрлену материалдың барлық көлемінде бір мезгілде жүзеге асады. Аталған тәсіл, әдетте, экзотермиялық реакция кезінде бөлінетін жылу мөлшері салыстырмалы түрде төмен болған жағдайда қолданылады, ал жылу бөлінуі жоғары жүйелер үшін SHS әдісі анағұрлым тиімді болып саналады.

Жану негізіндегі технологиялар SiC бөлшектерін нанометрлік деңгейден миллиметрлік өлшемдерге дейінгі кең диапазонда алуға мүмкіндік береді. Дегенмен, жану үрдісінен кейін

алынған дисперсті SiC ұнтақтарын тазалау, ал кейбір жағдайларда қосымша механикалық ұнтақтау операцияларын жүргізу қажет болады [7].

SiC қолдану салалары

SiC жоғары қаттылық, термиялық тұрақтылық, химиялық инерттілік және электрлік қасиеттердің кең диапазонымен сипатталатын көпфункционалды материал болып табылады. Осы қасиеттерінің жиынтығы оны әртүрлі өнеркәсіп салаларында кеңінен қолдануға мүмкіндік береді [8].

Ең алдымен, SiC абразивті материал ретінде кең қолданыс тапқан. Оның Моос шкаласы бойынша қаттылығы жоғары болғандықтан, SiC негізіндегі абразивтер металл, керамика және композиттік материалдарды өңдеуде, тегістеу және кесу операцияларында пайдаланылады [9].

Жоғары балку температурасы мен тотығуға төзімділігі SiC отқа төзімді және құрылымдық материал ретінде қолдануға жол ашады. SiC негізіндегі бұйымдар металлургиялық пештерде, жоғары температуралы реакторларда, жылуалмастырғыштарда және агрессивті ортада жұмыс істейтін элементтерде кеңінен қолданылады [10].

SiC жартылай өткізгіш материал ретінде де ерекше маңызға ие. Кең тыйым салынған аймаққа, жоғары электр өрісіне төзімділікке және жылу өткізгіштікке ие болуы SiC жоғары қуатты, жоғары температуралы және жоғары жиілікті электрондық құрылғыларды жасауға қолайлы етеді. Осыған байланысты ол қуат электроникасында, радиотехникада және оптоэлектроникада перспективалы материал ретінде қарастырылады [11].

Сонымен қатар, SiC механикалық беріктігі мен тозуға төзімділігі арқасында қорғаныш жабындар, брондалған элементтер және үйкеліс түйіндерінде қолданылатын бөлшектер өндірісінде пайдаланылады. Биомедициналық салада оның биосәйкестілігі зерттеліп, имплантаттар мен сенсорлық құрылғыларда қолдану мүмкіндігі қарастырылуда.

SiC нарығына шолу

SiC нарығы өнім түрі, қолдану салалары және географиялық аймақтар бойынша сегменттелген. Өнім түрлері бойынша нарық жасыл SiC, қара SiC және басқа да кремний карбиді өнімдерін қамтиды.

Қолдану бағыттарына қарай SiC болат өндіруде, энергетика саласында, автомобиль өнеркәсібінде, аэроғарыш және қорғаныс өнеркәсібінде, электроника мен жартылай өткізгіштер өндірісінде, сондай-ақ өзге де салаларда пайдаланылады.

Географиялық тұрғыдан нарық Азия–Тынық мұхиты өңірі, Солтүстік Америка, Еуропа, Оңтүстік Америка, Таяу Шығыс және Африка аймақтарын қамтиды.

Есепте жоғарыда аталған барлық сегменттер бойынша кремний карбиді нарығының көлемі мен табыс көрсеткіштерінің болжамы АҚШ долларының миллион бірлігімен берілген.

Болжамдық деректерге сәйкес, әлемдік SiC нарығы 2021-2026 жылдар аралығында орташа жылдық өсім қарқыны 16%-дан жоғары деңгейде дамиды деп күтіледі.

SiC - кремний мен көміртегіден тұратын, жоғары қаттылығы мен отқа төзімділігімен ерекшеленетін қатты материал. Бұл қосылыс карборунд атауымен де белгілі және табиғатта өте сирек кездесетін муассанит минералы түрінде ғана ұшырасады.

SiC нарығы өнім түрлері, қолдану салалары және географиялық аймақтар бойынша жіктеледі. Өнімдік құрылымына қарай нарық жасыл SiC, қара SiC және өзге де өнім түрлерін қамтиды. Қолдану бағыттары бойынша SiC болат өндіруде, энергетика саласында, автомобиль жасау өнеркәсібінде, аэроғарыш және қорғаныс секторында, электроника мен жартылай өткізгіштер өндірісінде, сондай-ақ басқа да салаларда пайдаланылады.

Нарықтың негізгі үрдістері

Электроника және жартылай өткізгіштер сегментінде қолданудың артуы

SiC кремний мен көміртегіден тұратын жартылай өткізгіш материал болып табылады. SiC

түйіршіктерін біріктіру арқылы жоғары қаттылыққа ие керамикалық материалдар алуға болады, олар жоғары механикалық беріктік талап етілетін салаларда кеңінен қолданылады.

SiC өзінің жоғары температурада және жоғары кернеу жағдайында тұрақты жұмыс істеу қабілетімен, сондай-ақ ықшам өлшемді құрылғыларды жасауға мүмкіндік беруімен жартылай өткізгіштер өндірісінде ерекше маңызға ие. Осы қасиеттері оны қуатты электрондық компоненттер мен заманауи микросхемалар өндірісінде сұранысқа ие материалға айналдырды.

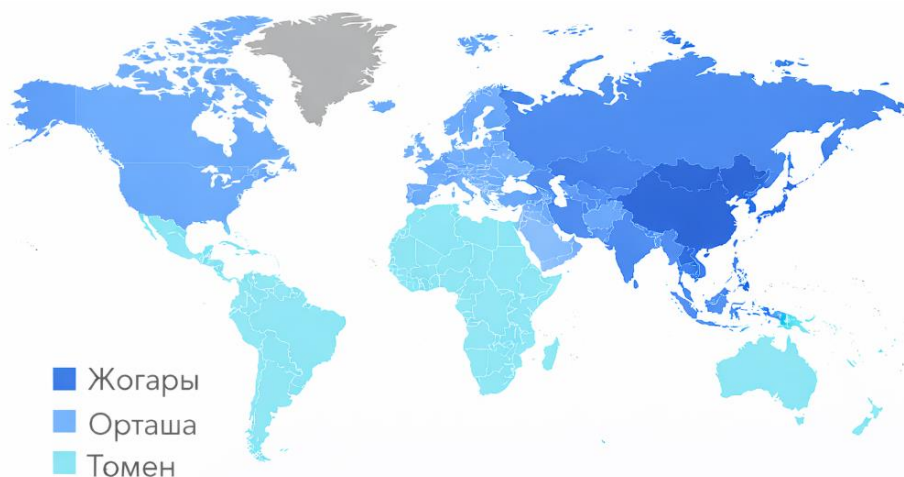
Жартылай өткізгіштер нарығының бірқатар сегменттерінде баяулау байқалғанына қарамастан, 2020 жылы бұл сала оң өсім көрсетті. Мұндай өсім деректерді өңдеу орталықтары мен тұрмыстық электроника өндірісіне деген сұраныстың артуымен байланысты болды, себебі көптеген сала қызметкерлері қашықтан жұмыс істеу форматына көшті. Жартылай өткізгіштер өнеркәсібі қауымдастығының (SiA) мәліметтеріне сәйкес, 2020 жылы әлемдік жартылай өткізгіштер нарығының сатылым көлемі 439,0 млрд АҚШ долларын құрап, 2019 жылмен салыстырғанда 6,5%-ға артқан. Сонымен қатар, 2020 жылғы желтоқсан айындағы жаһандық сатылым көлемі 39,2 млрд АҚШ долларына жетіп, 2019 жылғы желтоқсанмен салыстырғанда 8,3%-ға өскен.

Солтүстік Америкада, әсіресе Америка Құрама Штаттарында, электрондық өнеркәсіптің орташа қарқынмен дамуы күтілуде. Жаңа технологиялық өнімдерге деген сұраныстың артуы бұл нарықтың алдағы уақытта кеңеюіне ықпал етеді деп болжануда.

Еуропа аумағында Германия электрондық өнеркәсіп көлемі бойынша жетекші орынға ие және әлемде бесінші орында тұр. Елдегі электротехника және электроника саласы Германияның жалпы өнеркәсіптік өндірісінің шамамен 11%-ын және ішкі жалпы өнімінің (ЖІӨ) 3%-ға жуығын құрайды.

Ұлыбритания да Еуропадағы жоғары сапалы тұрмыстық электроника нарығында маңызды орын алады, мұнда шамамен 18 000 компания электрондық өнімдер өндірумен айналысады. Сонымен қатар, интеллектуалды тұрмыстық электроникаға деген жаһандық сұраныстың қарқынды өсуі SiC нарығының одан әрі дамуына қолайлы жағдай туғызуда.

Жоғарыда аталған факторларды ескере отырып, SiC нарығы болжамдық кезең ішінде қарқынды өсу қарқынын сақтайды деп күтіледі. SiC өндірісі бойынша нарықтық басым елдер мен аумақтар 1 суретте көрсетілген.



Сурет 1. SiC нарығындағы жетекші аймақтар

Болжамдық кезеңде SiC нарығында Азия-Тынық мұхиты өңірі жетекші орынға ие болады

деп күтіледі. Қытай, Үндістан және Жапония сияқты елдерде электроника, автомобиль жасау және қорғаныс өнеркәсібін қоса алғанда, әртүрлі салаларда озық әрі жаңартылған технологияларға деген сұраныстың артуы кремний карбидін тұтынудың өсуіне ықпал етуде.

Аталған өңір жартылай өткізгіштер нарығында да басымдыққа ие, бұл жағдайды мемлекеттік қолдау шаралары күшейте түсуде. Үкіметтік саясат пен стратегиялық бағдарламалардың арқасында болашақта кремний карбидіне деген сұраныстың одан әрі ұлғаюы күтіледі.

Қытай жартылай өткізгіштердің ірі тұтынушыларының бірі болып саналады және осы саладағы ішкі өндірісті арттыруға бағытталған белсенді саясат жүргізуде. 2019 жылы Қытай астанасы Бейжіңде жартылай өткізгіштер «Made in China 2025» мемлекеттік бағдарламасының басым бағыттарының бірі ретінде белгіленді. Бұл бастама қосылған құны жоғары өнімдер өндірісін ұлғайтуға бағытталған. Қытай 2025 жылға қарай өз қажеттілігіндегі жартылай өткізгіштердің шамамен 70%-ын ішкі өндіріс есебінен қамтамасыз етуді көздейді.

Үндістанда да жартылай өткізгіштер саласы қарқынды дамып келеді. Электроника және ақпараттық технологиялар департаментінің деректеріне сәйкес, елде жыл сайын 2000-нан астам жартылай өткізгіш микросхемалар әзірленеді. Өндіріс көлемінің артуы болашақта кремний карбиді нарығының кеңеюіне қолайлы жағдай туғызады.

Сонымен қатар, Үндістанның Электроника және жартылай өткізгіштер қауымдастығы (IESA) Сингапурдың Жартылай өткізгіштер өнеркәсібі қауымдастығымен (SSIA) электрондық және жартылай өткізгіштер салаларындағы сауда-техникалық ынтымақтастықты дамыту мақсатында өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойды. Бұл әріптестік жартылай өткізгіштер өндірісіндегі инновациялық технологиялардың дамуына серпін беріп, Үндістанда кремний карбидін қолдану аясын одан әрі кеңейтуі мүмкін [12].

Жүргізілген әдеби шолу SiC синтез технологиялары, құрылымдық ерекшеліктері мен функционалдық қасиеттері оның қолдану аймақтарының кеңдігімен тікелей байланысты екенін көрсетті. Ачесон, Лели, PVT, SHS және көлемдік жану әдістерінің әрқайсысы алынатын өнімнің құрылымы, тазалығы және өлшемі бойынша ерекшеленеді, бұл SiC абразивті материалдардан бастап жоғары технологиялық жартылай өткізгіш құрылғыларға дейін пайдалануға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары SiC деген қызығушылықтың артуы оның жоғары температураға, электр өрісіне және агрессивті ортаға төзімділігімен қатар, энергия тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін қасиеттерімен түсіндіріледі. Әсіресе электроника мен жартылай өткізгіштер саласында SiC негізіндегі материалдардың маңызы артып, электр көліктері, жаңартылатын энергетика және қуат электроникасы бағыттарында кеңінен қолданылуда.

Сонымен қатар, нарықтық талдау нәтижелері SiC өндірісі мен тұтынуының географиялық тұрғыдан біркелкі емес екенін көрсетеді. Азия-Тынық мұхиты өңірі өндірістік көлемі мен тұтыну деңгейі бойынша жетекші орынға ие болса, Солтүстік Америка мен Еуропа жоғары қосылған құнды SiC негізіндегі технологияларды дамытуда маңызды рөл атқарады.

Қорытынды

SiC – бірегей физика-химиялық қасиеттерге ие, заманауи материалтану мен жоғары технологиялар үшін стратегиялық маңызы бар материал. Оны синтездеудің әртүрлі әдістерінің дамуы алынатын өнімнің құрылымын, тазалығын және функционалдық қасиеттерін басқаруға мүмкіндік беріп, кремний карбидін абразивті және отқа төзімді материалдардан бастап жоғары технологиялық жартылай өткізгіш құрылғыларға дейін кең ауқымда қолдануға жол ашады.

Жүргізілген шолу нәтижелері SiC деген жаһандық сұраныстың тұрақты түрде өсіп келе жатқанын көрсетеді. Әсіресе электроника, қуат электроникасы, электр көліктері, жаңартылатын энергетика және қорғаныс өнеркәсібі сияқты салаларда кремний карбиді негізіндегі

материалдардың маңызы жылдан-жылға артып отыр. Осыған байланысты SiC өндіруді жолға қою қазіргі заман талаптарына толық сәйкес келетін және экономикалық тұрғыдан негізделген бағыт болып табылады.

Сонымен қатар, SiC өндірісін дамыту импортқа тәуелділікті азайтып, жоғары қосылған құнды өнімдер шығаруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде жаңа технологиялардың енгізілуіне, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыруға және білікті кадрлар даярлауға жағдай жасайды. Шикізаттық база мен ғылыми әлеуеттің болуы SiC өндірісін ұлттық деңгейде дамытуға нақты алғышарттар қалыптастырады.

Қорытындылай келе, SiC өндірісін қолға алу болашағы зор, стратегиялық тұрғыдан маңызды әрі ұзақ мерзімді перспективада өнеркәсіп пен жоғары технологиялар саласының тұрақты дамуына елеулі үлес қоса алатын бағыт болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Находнова А.В. и др. Применение рамановской спектроскопии для контроля температурных полей керны печи Ачесона //Спектроскопия комбинационного рассеяния света. – 2021. – С. 118-120.
2. Щербакова В.Б., Гринчук П. С. Термодинамическое моделирование формирования карбида кремния в процессе Ачесона в нестехиометрических смесях //Известия Национальной академии наук Беларуси. Серия физико-технических наук. – 2024. – Т. 69. – №. 2. – С. 106-113.
3. Авров Д.Д. и др. Сравнительный эллипсометрический анализ политипов карбида кремния 4 Н, 15 R, 6 Н, полученных модифицированным методом Лели в одном ростовом процессе //Письма в Журнал технической физики. – 2020. – Т. 46. – №. 19. – С. 28-31.
4. Фадеев А.Ю., Лебедев А.О., Таиров Ю.М. О росте монокристаллов карбида кремния политипа 4Н на затравках с плоскостью (11 $\bar{1}$ 2) //Физика и техника полупроводников. – 2012. – Т. 46. – №. 10. – С. 1368-1373.
5. Ющенко Т.С., Брусиловский А.И. Методика создания адекватной PVT-модели природной газоконденсатной смеси //Газовая промышленность. – 2015. – №. 1. – С. 46-50.
6. Ющенко Т.С., Брусиловский А.И. Поэтапный подход к созданию и адаптации PVT-моделей пластовых углеводородных систем на основе уравнения состояния //Георесурсы. – 2022. – Т. 24. – №. 3. – С. 164-181.
7. Манашев И.Р. и др. Технология производства азотированных ферросплавов методом самораспространяющегося высокотемпературного синтеза //Теория и технология металлургического производства. – 2019. – №. 4 (31). – С. 4-12.
8. Агеев О.А. и др. Карбид кремния: технология, свойства, применение. – 2010.
9. Перес Д. Э. Р., Носенко В.А., Данилов Д.В. Химическая подготовка карбида кремния для получения самосвязанного карбида кремния //Фундаментальные и прикладные проблемы техники и технологии. – 2016.
10. Носенко В. и др. Влияние способа измельчения на коэффициент формы зерен карбида кремния черного //Обработка металлов: технология, оборудование, инструменты. – 2025. – Т. 27. – №. 3. – С. 108-121.
11. Лучинин В., Таиров Ю. Отечественный полупроводниковый карбид кремния: шаг к паритету //Современная электроника. – 2009. – Т. 7. – С. 12.
12. «Кремний карбидін өндіру технологиясы» [Электрондық ресурс]. Қол жетімді: <https://ttvsif.at.ua/page17.html>, (қолжетімділік режимі: еркін). – Экрандағы атау. – Қол жеткізілген күні: 25.12.2025.

References

1. Nahodnova A. V. i dr. Primenenie ramanovskoj spektroskopii dlya kontrolya temperaturnyh polej kerna pechi Achesona //Spektroskopiya kombinacionnogo rasseyaniya sveta. – 2021. – S. 118-120.
2. SHCHerbakova V. B., Grinchuk P. S. Termodinamicheskoe modelirovanie formirovaniya karbida kremniya v processe Achesona v nestekhiometricheskikh smesyah //Izvestiya Nacional'noj akademii nauk Belarusi. Seriya fiziko-tekhnicheskikh nauk. – 2024. – T. 69. – №. 2. – S. 106-113.
3. Avrov D. D. i dr. Sravnitel'nyj ellipsometricheskij analiz politipov karbida kremniya 4 H, 15 R, 6 H, poluchennyh modifitsirovannym metodom Leli v odnom rostovom processe //Pis'ma v ZHurnal tekhnicheskoy fiziki. – 2020. – T. 46. – №. 19. – S. 28-31.
4. Fadeev A. YU., Lebedev A. O., Tairov YU. M. O roste monokristallov karbida kremniya politipa 4H na zatravkah s ploskost'yu (11\bar{2}2) //Fizika i tekhnika poluprovodnikov. – 2012. – T. 46. – №. 10. – S. 1368-1373.
5. YUshchenko T. S., Brusilovskij A. I. Metodika sozdaniya adekvatnoj PVT-modeli prirodnoj gazokondensatnoj smesi //Gazovaya promyshlennost'. – 2015. – №. 1. – S. 46-50.
6. YUshchenko T. S., Brusilovskij A. I. Poetapnyj podhod k sozdaniyu i adaptacii PVT-modelej plastovyh uglevodorodnyh sistem na osnove uravneniya sostoyaniya //Georesursy. – 2022. – T. 24. – №. 3. – S. 164-181.
7. Manashev I. R. i dr. Tekhnologiya proizvodstva azotirovannyh ferrosplavov metodom samorasprostranyayushchegosya vysokotemperaturnogo sinteza //Teoriya i tekhnologiya metallurgicheskogo proizvodstva. – 2019. – №. 4 (31). – S. 4-12.
8. Ageev O. A. i dr. Karbid kremniya: tekhnologiya, svoystva, primeneniye. – 2010.
9. Peres D. E. R., Nosenko V. A., Danilov D. V. Himicheskaya podgotovka karbida kremniya dlya polucheniya samosvyazannogo karbida kremniya //Fundamental'nye i prikladnye problemy tekhniki i tekhnologii. – 2016.
10. Nosenko V. i dr. Vliyanie sposoba izmel'cheniya na koeffitsient formy zeren karbida kremniya chernogo //Obrabotka metallov: tekhnologiya, oborudovanie, instrumenty. – 2025. – T. 27. – №. 3. – S. 108-121.
11. Luchinin V., Tairov YU. Otechestvennyj poluprovodnikovyy karbid kremniya: shag k paritetu //Sovremennaya elektronika. – 2009. – T. 7. – S. 12.
12. «Kremni karbidın öndırıu tehnologiasy» [Elektrondyq resurs]. Qol jetımdı: <https://ttvsif.at.ua/page17.html>, (qoljetımdılık rejımı: erkın). – Ekrandaǵy atau. – Qol jetkızılgen kúnı: 25.12.2025.

КАРБИД КРЕМНИЯ: ОБЗОР МЕТОДОВ СИНТЕЗА, СВОЙСТВ, ОБЛАСТЕЙ ПРИМЕНЕНИЯ И РЫНКА

БУРУМБАЕВ А.Г. 

Бурумбаев Азамат Галимжанович – Докторант 3-го курса, магистр технических наук, младший научный сотрудник, Химико-металлургический институт имени Ж. Абишева, г. Караганда, Казахстан

E-mail: burumbayev.azamat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5276-2259>

Аннотация. Данная статья посвящена карбиду кремния (SiC) и направлена на проведение комплексного научного обзора его методов синтеза, физико-химических свойств, областей применения, а также тенденций развития мирового рынка. В работе рассмотрены основные промышленные и лабораторные технологии получения SiC, включая классический метод Ачесона, метод Лели и его модифицированную версию физического транспорта в паровой фазе (PVT), самораспространяющийся высокотемпературный синтез (SHS), а также методы объемного горения. Для каждого способа синтеза выполнен сравнительный анализ технологических особенностей, энергоёмкости процессов, структурно-морфологических характеристик получаемого продукта, степени чистоты и

возможностей практического применения.

Показано, что высокая твердость, термическая и химическая устойчивость, износостойкость, а также уникальные электрические свойства карбида кремния как широкозонного полупроводника обеспечивают его широкое применение в абразивных материалах, огнеупорной керамике, силовой электронике, автомобильной, энергетической и аэрокосмической промышленности. Кроме того, проанализирована структура мирового рынка SiC по видам продукции, областям применения и географическим регионам, при этом особо отмечена ведущая роль Азиатско-Тихоокеанского региона.

В статье обоснована стратегическая значимость развития производства карбида кремния и показано, что данный материал обладает высоким потенциалом как функциональный продукт с высокой добавленной стоимостью. Представленные результаты обзора могут быть полезны для дальнейшего развития научных исследований и промышленных проектов в области синтеза, модификации свойств и практического применения SiC.

Ключевые слова: карбид кремния, SiC, методы синтеза, метод Ачесона, PVT, SHS, полупроводники, обзор рынка.

SILICON CARBIDE: A REVIEW OF SYNTHESIS METHODS, PROPERTIES, APPLICATIONS, AND MARKET

BURUMBAYEV A.G. 

Burumbayev Azamat Galymzhanovich – 3rd year doctoral student, master of engineering sciences, junior researcher, Zh. Abishev chemical-metallurgical institute, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: burumbayev.azamat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5276-2259>

Abstract. This article is devoted to silicon carbide (SiC) and aims to provide a comprehensive scientific review of its synthesis methods, physicochemical properties, application fields, and trends in the development of the global market. The paper considers the main industrial and laboratory technologies for SiC production, including the classical Acheson process, the Lely method and its modified physical vapor transport (PVT) version, self-propagating high-temperature synthesis (SHS), as well as volumetric combustion methods. For each synthesis approach, a comparative analysis of technological features, process energy consumption, structural and morphological characteristics of the obtained products, purity level, and practical application potential is carried out.

It is shown that the high hardness, thermal and chemical stability, wear resistance, as well as the unique electrical properties of silicon carbide as a wide-bandgap semiconductor ensure its widespread use in abrasive materials, refractory ceramics, power electronics, and the automotive, energy, and aerospace industries. In addition, the structure of the global SiC market is analyzed in terms of product types, application sectors, and geographical regions, with the leading role of the Asia-Pacific region being particularly emphasized.

The article substantiates the strategic importance of developing silicon carbide production and demonstrates that this material has high potential as a functional product with high added value. The presented review results may be useful for the further development of scientific research and industrial projects in the fields of SiC synthesis, property modification, and practical application.

Key words: silicon carbide, SiC, synthesis methods, Acheson method, PVT, SHS, semiconductors, market review.

ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ УМНЫХ КОНТРАКТОВ В ФИНАНСОВЫЕ ОПЕРАЦИИ КАЗАХСТАНА

ДЖУСУПОВ А.С.^{1*}, ДЖУСУПОВА Р.Ж.¹, КАЗАМБАЕВА А.М.²

*Джусупов Артур Саинович¹ - Магистрант, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, Казахстан

E-mail: das-031182@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2094-7951>

Джусупова Раушан Жубандыковна¹ - Магистрант, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, Казахстан

E-mail: raushan.dzhusupova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-8017-3151>

Казамбаева Айгуль Мамаевна² – Кандидат экономических наук, доцент, ЗКАТУ им. Жангир хана, г. Уральск, Казахстан

E-mail: aigul_km@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Аннотация. В статье рассматриваются перспективы внедрения технологий умных контрактов в финансовые операции Казахстана, что является актуальной задачей в условиях цифровизации экономики и интеграции новых финансовых инструментов. Умные контракты, основанные на технологии блокчейн, представляют собой инновационный механизм автоматизации договорных отношений, позволяющий повысить эффективность взаимодействия между участниками рынка. В работе проведён анализ возможностей применения смарт-контрактов в банковской сфере, инвестиционной деятельности и на рынке ценных бумаг. Особое внимание уделено вопросам повышения прозрачности финансовых операций, снижения транзакционных издержек и минимизации человеческого фактора.

Дополнительно рассматриваются аспекты информационной безопасности, юридической регламентации и риски, связанные с использованием децентрализованных технологий. В статье выявлены ключевые преимущества внедрения умных контрактов, включая сокращение времени на проведение операций, повышение доверия к финансовым институтам и формирование новых форм взаимодействия между бизнесом и государством. Вместе с тем обозначены потенциальные вызовы, связанные с необходимостью нормативного регулирования, стандартизации технологических решений и повышения цифровой грамотности участников финансового рынка. Полученные результаты позволяют сделать вывод о значительном потенциале умных контрактов для трансформации финансовой системы Казахстана и формируют основу для дальнейших исследований в данной области.

Ключевые слова: умные контракты, блокчейн, финтех, финансовые операции, инвестиции, цифровизация.

Введение

Современный финансовый сектор Казахстана находится в стадии активной цифровой трансформации. Однако сохраняются проблемы с прозрачностью, издержками и доверием к институтам. Внедрение умных контрактов рассматривается как перспективный инструмент, способный повысить эффективность и безопасность финансовых операций. Цель исследования – анализ возможностей и барьеров внедрения технологий умных контрактов в Казахстане.

Материалы и методы исследования

В исследовании использовались следующие материалы и источники:

- научные публикации в области финансовых технологий (финтех) [2,8,10],
- аналитические отчёты международных организаций (World Bank, OECD, BIS) [6,9],
- статистические данные по рынку блокчейн-технологий и цифровых финансов [3,4,9],
- нормативно-правовые акты, регулирующие цифровые активы и смарт-контракты [1,3,4,8].

Для достижения целей исследования применялись следующие методы:

1. **Аналитический метод** — для изучения существующих подходов к внедрению технологий смарт-контрактов в финансовый сектор.

2. **Сравнительный метод** — для сопоставления зарубежного и отечественного опыта внедрения блокчейн-решений [3,4,9].

3. **Системный подход** — для рассмотрения умных контрактов как элемента экосистемы цифровых финансов.

4. **Экспертная оценка** — для выявления преимуществ и рисков применения умных контрактов в инвестиционной и банковской деятельности.

5. **Прогнозирование** — для определения перспектив дальнейшего развития технологий и их влияния на финансовые операции [2,5,6,10].

Результаты и их обсуждение

В ходе исследования выявлено, что внедрение технологий умных контрактов оказывает комплексное влияние на финансовый сектор:

1. Автоматизация финансовых операций.

Применение смарт-контрактов позволяет минимизировать участие посредников (банков, нотариусов, брокеров) при заключении сделок. Это сокращает издержки и повышает скорость транзакций.

2. Повышение прозрачности и доверия.

Использование блокчейна обеспечивает неизменность и проверяемость условий договоров [3,4,9]. Данные о транзакциях сохраняются в распределённом реестре, что снижает вероятность мошенничества и манипуляций.

3. Снижение транзакционных издержек.

Сравнительный анализ показал, что использование смарт-контрактов в расчетах и операциях с ценными бумагами может снизить операционные расходы на 20–30 % за счёт исключения посредников и сокращения времени обработки.

4. Риски внедрения.

Основными проблемами остаются:

- правовая неопределённость статуса умных контрактов,
- высокая волатильность криптовалют как сопутствующей среды,
- уязвимости в программном коде смарт-контрактов.

5. Сравнение международного опыта.

В ряде стран (США, Сингапур, Эстония) уже реализуются проекты по интеграции умных контрактов в банковскую деятельность и государственные сервисы [8]. В то же время в Казахстане и странах СНГ применение таких технологий ограничено пилотными проектами и инициативами в сфере финтех-стартапов [2,10].

Таблица 1 – Международный опыт внедрения умных контрактов в финансовые операции [2,5,8,10]

Страна / регион	Применение умных контрактов	Ключевые результаты	Основные проблемы	Уровень внедрения
США	Банковские услуги, инвестиционные платформы, рынок ценных бумаг	Снижение времени расчетов; появление новых финтех-стартапов	Правовая неопределенность, необходимость регулирования криптоактивов	~35%
Сингапур	Государственные цифровые сервисы, финансовые транзакции	Развитая нормативная база, интеграция блокчейна в госуслуги	Высокие затраты на внедрение и обеспечение кибербезопасности	~40%
Эстония	Электронное управление, цифровая идентификация, госреестры	Полностью цифровая экосистема, доверие граждан к е-сервисам	Ограниченность масштабирования на международный уровень	~45%
Казахстан	Пилотные проекты в финтех-секторе, цифровой тенге	Развитие национальной платежной инфраструктуры	Недостаточная нормативная база, низкий уровень внедрения	~10%

Россия	Эксперименты в банковском секторе, проекты ЦБ (цифровой рубль)	Тестирование смарт-контрактов в госзакупках	Правовая неопределённость, осторожность регулятора	~12%
--------	--	---	--	------

6. Перспективы развития.

Прогнозы показывают, что к 2035 году при выполнении, определенных условий, значительная часть сделок на финансовых рынках будет заключаться с использованием смарт-контрактов, что приведёт к формированию новой архитектуры цифровых финансов.

Таблица 2 – Прогноз внедрения смарт-контрактов 2025-2035гг

Период	Условия	Влияние
2025 (Сегодня)	Стартовые пилотные проекты на базе Цифрового тенге , первые регуляторные песочницы для финтех-компаний	10% -Низкий, но стабильный уровень внедрения в отдельных банках и финтех-стартапах
	Цифровой тенге в связке с налоговым контролем (Таблица 3 –Сравнение P2P переводов vs. Цифровой тенге)	Фактически «убиваем» привычную схему P2P переводов для бизнеса, но создаем новый этап — полная цифровая прозрачность экономики.
2025-2030 (Завтра)	- Принятие закона о смарт-контрактах и их юридическом статусе	50% -Значительное расширение использования: банки, страховые компании, госорганы и бизнес доверяют смарт-контрактам
	- Массовое внедрение Цифрового тенге в B2B и B2C расчетах	
	- Интеграция блокчейна в госуслуги (закупки, реестр недвижимости)	
	- Подготовка кадров и обучение специалистов	
2030-2035 (Скоро)	- Полная цифровая экосистема: блокчейн + смарт-контракты + цифровая валюта	70% -Казахстан становится региональным лидером по внедрению смарт-контрактов в финансах; рост доверия инвесторов и повышение конкурентоспособности экономики
	- Интеграция с ЕАЭС и международными расчетными системами	
	- Высокий уровень киберзащиты и правоприменения	
	- Поддержка инновационных стартапов и венчурных инвестиций	

Таблица 3 –Сравнение P2P переводов vs. Цифровой тенге

Критерий	P2P переводы (пример: Kaspi)	Цифровой тенге
Прозрачность	Частично: переводы видны банку и налоговым органам, но можно скрывать назначение платежа	Полная: каждая транзакция фиксируется в блокчейне и привязана к ИИН/БИН
Налоги	Часто уходят от налогообложения (особенно малый бизнес, работающий без чеков)	Автоматическое удержание налогов через смарт-контракты
Удобство для граждан	Максимально удобно, мгновенно и без сложной отчетности	Аналогично удобно, но каждая операция прозрачна для государства
Риски для бизнеса	Возможность штрафов при выявлении «серых» переводов	Потеря «серых» схем, необходимость работать официально
Доходы государства	Частично теряются из-за неуплаты налогов	Максимально собираются (минимум теневой экономики)
Безопасность платежей	Высокая, но возможны споры и мошенничество	Очень высокая, спорные ситуации решаются автоматически через смарт-контракты
Влияние на рынок	Стимулирует теневой оборот	Переводит бизнес в «белую» систему, стимулирует цифровизацию экономики

Таким образом, результаты анализа подтверждают высокий потенциал смарт-контрактов

для оптимизации финансовых операций, но их широкое внедрение требует создания нормативно-правовой базы, развития цифровой инфраструктуры и повышения уровня кибербезопасности [7, 9].

Заключение

Проведённое исследование показало, что технологии умных контрактов обладают значительным потенциалом для трансформации финансовой системы. Их внедрение способствует автоматизации процессов, снижению транзакционных издержек, повышению прозрачности и доверия к финансовым операциям.

Вместе с тем использование смарт-контрактов сопряжено с рядом рисков, связанных с правовой неопределённостью, техническими уязвимостями и необходимостью обеспечения кибербезопасности. Эти факторы требуют внимательного изучения и разработки нормативно-правовых механизмов регулирования.

Международный опыт демонстрирует, что страны, активно развивающие цифровую инфраструктуру и регулируемую базу, получают конкурентные преимущества в сфере финансовых технологий. Для Казахстана актуальными задачами становятся: создание правовых основ для функционирования умных контрактов, развитие национальных финтех-экосистем и стимулирование внедрения инноваций в банковский и инвестиционный сектор.

Таким образом, перспективы применения смарт-контрактов в финансовых операциях напрямую связаны с цифровизацией экономики и формированием доверительной среды, обеспечивающей баланс между инновациями и безопасностью.

Умные контракты могут стать инструментом цифровой трансформации Казахстана. Для успешного внедрения необходимы: признание их юридической силы, развитие цифровой инфраструктуры, поддержка стартапов и образовательные инициативы. Реализация этих условий позволит повысить эффективность финансового сектора и укрепить его конкурентоспособность.

Список литературы

1. Бутерин В. Введение в смарт-контракты. – Ethereum Foundation, 2015. – URL: <https://ethereum.org> (дата обращения: 26.08.2025).
2. Нурахметова А.К., Ермекбаев Т.Б. Применение технологий блокчейн в финансовой системе Казахстана // Вестник КазНУ. Серия экономическая. – 2023. – №2. – С. 45–53.
3. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World. – New York: Penguin, 2018. – 368 p.
4. Swan M. Blockchain: Blueprint for a New Economy. – Sebastopol: O'Reilly Media, 2015. – 352 p.
5. Национальный банк Республики Казахстан. Концепция цифрового тенге. – НБ РК, 2023. – URL: <https://nationalbank.kz> (дата обращения: 26.08.2025).
6. World Bank. Central Bank Digital Currencies for Cross-Border Payments. – Washington, D.C.: World Bank, 2021. – 54 p.
7. European Central Bank. Exploring anonymity in central bank digital currencies. – Frankfurt: ECB Occasional Paper Series, 2019. – No. 220.
8. KPMG. The future of smart contracts in finance. – Global Financial Services Report. – 2022. – URL: <https://kpmg.com> (date of request: 26.08.2025).
9. OECD. The Impact of Blockchain for Finance: OECD Policy Paper. – Paris: OECD Publishing, 2022. – 76 p.
10. Назарбаев Университет. Smart Contracts and Digital Finance: Казахстанский опыт. – Астана: Издательство НУ, 2024. – 112 с.

References

1. Buterin V. Vvedenie v smart-kontrakty. – Ethereum Foundation, 2015. – URL: <https://ethereum.org> (data obrashcheniya: 26.08.2025).
2. Nurahmetova A.K., Ermekbaev T.B. Primenenie tekhnologij blokchejn v finansovoj sisteme Kazahstana // Vestnik KazNU. Seriya ekonomicheskaya. – 2023. – №2. – S. 45–53.
3. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World. – New York: Penguin, 2018. – 368 p.
4. Swan M. Blockchain: Blueprint for a New Economy. – Sebastopol: O'Reilly Media, 2015. – 352 p.
5. Nacional'nyj bank Respubliki Kazahstan. Konceptciya cifrovogo tenge. – NB RK, 2023. – URL: <https://nationalbank.kz> (data obrashcheniya: 26.08.2025).
6. World Bank. Central Bank Digital Currencies for Cross-Border Payments. – Washington, D.C.: World Bank, 2021. – 54 p.
7. European Central Bank. Exploring anonymity in central bank digital currencies. – Frankfurt: ECB Occasional Paper Series, 2019. – No. 220.
8. KPMG. The future of smart contracts in finance. – Global Financial Services Report. – 2022. – URL: <https://kpmg.com> (date of request: 26.08.2025).
9. OECD. The Impact of Blockchain for Finance: OECD Policy Paper. – Paris: OECD Publishing, 2022. – 76 p.
10. Nazarbaev Universitet. Smart Contracts and Digital Finance: Kazhastanskij opyt. – Astana: Izdatel'stvo NU, 2024. – 112 s.

ҚАЗАҚСТАНДА ҚАРЖЫЛЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАРДА SMART CONTRACT ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУ БОЛАШАҒЫ

ДЖУСУПОВ А.С.^{1*}, ДЖУСУПОВА Р.Ж.¹, КАЗАМБАЕВА А.М.²

*Джусупов Артур Саинович¹ – Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: das-031182@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2094-7951>

Джусупова Раушан Жубандыковна¹ – Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: raushan.dzhusupova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-8017-3151>

Казамбаева Айгуль Мамаевна² – Экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: aigul_km@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Андатпа. Мақалада Қазақстанның қаржылық операцияларында смарт-келісімшарт технологияларын енгізу перспективалары қарастырылады. Бұл мәселе экономиканың цифрландыруы және жаңа қаржылық құралдардың интеграциясы жағдайында ерекше өзекті болып табылады. Блокчейн технологиясына негізделген смарт-келісімшарттар келісім-шарттық қатынастарды автоматтандырудың инновациялық тетігі болып саналады және нарық қатысушылары арасындағы өзара іс-қимылдың тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде смарт-келісімшарттарды банк операцияларында, инвестициялық қызметте және бағалы қағаздар нарығында қолдану мүмкіндіктері талданады. Ерекше назар қаржылық операциялардың ашықтығын арттыруға, транзакциялық шығындарды азайтуға және адами факторды барынша төмендетуге аударылған.

Сонымен қатар мақалада ақпараттық қауіпсіздік, құқықтық реттеу және децентрализован технологияларды қолданумен байланысты тәуекелдер қарастырылады. Смарт-келісімшарттарды енгізудің негізгі артықшылықтары анықталды, соның ішінде операцияларды жүргізу уақытын қысқарту, қаржы институттарына деген сенімді арттыру және бизнес пен мемлекет арасындағы жаңа ынтымақтастық нысандарын қалыптастыру. Дегенмен, нормативтік реттеуді жетілдіру, технологиялық шешімдерді стандарттау және қаржы нарығы қатысушыларының цифрлық сауаттылығын арттыру қажеттілігі сияқты белгілі бір қиындықтар да көрсетілген. Зерттеу нәтижелері смарт-келісімшарттардың Қазақстанның қаржы жүйесін трансформациялауда зор әлеуетке ие екенін көрсетіп, бұл

PROSPECTS FOR IMPLEMENTING SMART CONTRACT TECHNOLOGIES IN FINANCIAL OPERATIONS IN KAZAKHSTAN

JUSSUPOV A.S.^{1*}, JUSSUPOVA R.ZH.¹, KAZAMBAYEVA A.M.²

*Jussupov Artur Saynovich¹ - Master's student, West Kazakhstan Innovation and Technology University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: das-031182@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2094-7951>

Jussupova Raushan Zhubandykovna¹ - Master's student, West Kazakhstan Innovation and Technology University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: raushan.dzhusupova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-8017-3151>

Kazambayeva Aigul Mamayevna² – Candidate of economic sciences, docent, Zhangir Khan WKATU, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: aigul_km@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Abstract. The article examines the prospects for implementing smart contract technologies in Kazakhstan's financial operations, which is particularly relevant in the context of economic digitalization and the integration of innovative financial instruments. Smart contracts, based on blockchain technology, represent an advanced mechanism for automating contractual relations and significantly increasing the efficiency of market interactions. The study analyzes potential applications of smart contracts in banking operations, investment activities, and the securities market. Special attention is paid to issues of transparency, cost reduction, and minimizing the human factor in financial processes.

In addition, the article explores challenges related to information security, legal regulation, and the risks of decentralized technologies. Key advantages of adopting smart contracts are highlighted, including reduced transaction time, increased trust in financial institutions, and the creation of new forms of cooperation between businesses and government agencies. At the same time, potential obstacles such as the need for regulatory frameworks, technological standardization, and the improvement of financial literacy are identified. The findings suggest that smart contracts have substantial potential to transform Kazakhstan's financial system and lay the foundation for further research in this field.

Key words: smart contracts, blockchain, fintech, financial operations, investments, digitalization.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАЗВИТИИ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

ДЖУСУПОВА Р.Ж.¹, ДЖУСУПОВ А.С.^{1*}, КАЗАМБАЕВА А.М.²

Джусупова Раушан Жубандыковна¹ - Магистрант, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, Казахстан

E-mail: raushan.dzhusupova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-8017-3151>

*Джусупов Артур Саинович¹ - Магистрант, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, Казахстан

E-mail: das-031182@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2094-7951>

Казамбаева Айгуль Мамаевна² – Кандидат экономических наук, доцент, ЗКАТУ им. Жангир хана, г. Уральск, Казахстан

E-mail: aigul_km@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Аннотация. В условиях цифровой трансформации экономики особое значение приобретает внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) в финансовую систему Казахстана. Использование интеллектуальных алгоритмов открывает новые возможности для повышения эффективности операций, сокращения транзакционных издержек и обеспечения прозрачности финансовых процессов. В статье рассматриваются ключевые направления применения ИИ в банковской и финансовой сферах, включая автоматизацию кредитного скоринга, управление рисками, предотвращение мошенничества, развитие цифрового банкинга и внедрение персонализированных финансовых услуг.

Проведен сравнительный анализ международного опыта использования ИИ в финансовом секторе и определены перспективы его интеграции в национальную финансовую инфраструктуру. Особое внимание уделено проектам цифрового тенге, инициативам Международного финансового центра «Астана», а также перспективам внедрения ИИ для совершенствования регуляторных и надзорных функций. Наряду с преимуществами обозначены ключевые вызовы, такие как киберугрозы, проблемы защиты персональных данных, отсутствие единых стандартов регулирования и нехватка квалифицированных кадров.

Результаты исследования показывают, что комплексное внедрение ИИ способно значительно повысить конкурентоспособность финансовой системы Казахстана на глобальном уровне, обеспечив её устойчивость и инновационное развитие. В заключение сформулированы практические рекомендации, направленные на ускорение цифровой трансформации и укрепление позиций Казахстана в международной финансовой архитектуре.

Ключевые слова: искусственный интеллект, финансовая система, Казахстан, финтех, цифровой тенге, машинное обучение, банковский сектор, цифровизация.

Введение

В последние годы финансовая система Казахстана находится в процессе масштабной цифровой трансформации, направленной на повышение прозрачности, эффективности и конкурентоспособности. Одним из ключевых драйверов этих изменений выступают технологии искусственного интеллекта (ИИ), которые во всем мире активно внедряются в банковский сектор, страхование, инвестиционную деятельность и государственное регулирование финансовых рынков.

По данным международных исследований, более 60% финансовых организаций в развитых странах используют инструменты ИИ для автоматизации бизнес-процессов, анализа больших данных, прогнозирования рисков и разработки персонализированных финансовых продуктов. Казахстан, стремясь интегрироваться в глобальную цифровую экономику, также демонстрирует активный интерес к внедрению ИИ в финансовую сферу. Национальный банк РК, а также ведущие коммерческие банки и финтех-компании рассматривают ИИ как инструмент для повышения доступности и качества финансовых услуг, особенно в условиях растущего объема безналичных транзакций и развития цифрового тенге.

Актуальность темы определяется необходимостью анализа существующих практик применения ИИ в финансовом секторе Казахстана, выявления барьеров на пути его внедрения и выработки рекомендаций для дальнейшего развития. При этом особое значение приобретает сравнение с международным опытом, что позволит адаптировать лучшие мировые практики к национальной специфике.

Целью данной статьи является исследование роли искусственного интеллекта в развитии финансовой системы Казахстана, определение направлений его эффективного применения, а также оценка перспектив и рисков, связанных с цифровизацией финансовой отрасли.

Материалы и методы исследования

В исследовании использован комплексный подход, включающий анализ теоретических и практических источников, а также методы сравнительного и системного анализа.

Информационная база исследования:

- нормативно-правовые акты Республики Казахстан, регулирующие цифровизацию и финансовые технологии;
- аналитические отчёты Национального банка РК и Международного финансового центра «Астана» [2];
- материалы Международного валютного фонда, Всемирного банка и Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) по вопросам применения искусственного интеллекта в финансовом секторе [3,4, 8,9];
- публикации ведущих научных журналов и исследовательских центров по тематике финтех и ИИ [3,4,8,9,12].

1. **Сравнительный анализ** – для сопоставления международного опыта применения ИИ в финансовой системе с практикой Казахстана [3,4,5,9].

2. **Статистический анализ** – для обработки данных о внедрении ИИ в банковской сфере, объёмах инвестиций в финтех и распространении цифровых финансовых сервисов [12].

3. **Системный подход** – для оценки влияния ИИ на различные компоненты финансовой системы: банки, платёжные системы, страхование, регулирование.

4. **Прогностический метод** – для построения сценариев развития финансового сектора Казахстана с учётом внедрения искусственного интеллекта и цифрового тенге.

Применение указанных методов позволяет комплексно рассмотреть роль искусственного интеллекта в развитии финансовой системы Казахстана, выявить барьеры и перспективы его внедрения, а также обосновать рекомендации по ускорению цифровой трансформации отрасли.

Результаты и их обсуждение

Проведённый анализ показал, что внедрение искусственного интеллекта в финансовую систему Казахстана осуществляется поэтапно и охватывает несколько ключевых направлений.

Таблица1 –Применение ИИ в Казахстане*

Год	Кредитный скоринг	Антифрод-системы	Персонализация услуг	Чат-боты и поддержка	Аналитика и прогнозирование
2019	Kaspi Bank	Народный Банк	–	ForteBank (чат-бот)	–
2020	Сбер Казахстан	Kaspi Bank	Jysan Bank	Народный Банк (чат-бот)	–
2021	Jysan Bank	ForteBank	Kaspi.kz (рекомендации)	Kaspi.kz (KaspiGPT-чат)	Народный Банк
2022	ЕНПФ (пилот по скорингу)	Сбер Казахстан	Народный Банк	Jysan Bank (чат-боты)	ForteBank
2023	Центр кредитных историй (пилот)	Центробанк РК (надзор)	ForteBank	Kaspi.kz (улучшенный ИИ-бот)	Kaspi Research

2024	Цифровой тенге (Нацбанк, пилот)	Kaspi Bank + фintех стартапы	Jysan Bank	Онлайн-МФО (роботы поддержки)	
------	------------------------------------	---------------------------------	------------	----------------------------------	--

* В Таблице 1 приведена аналитическая реконструкция на основе:

- публичных пресс-релизов банков и фintех-компаний Казахстана [12],
- новостей об инициативах Kaspi.kz, Jysan Bank, Народного Банка, ForteBank, Сбера Казахстан,
- материалов о проектах Нацбанка РК (цифровой тенге) и AIFC FinTech Hub [1,2].

1. Банковский сектор

Крупнейшие банки Казахстана (Kaspi.kz, Halyk Bank, ForteBank) уже активно используют элементы ИИ для:

- автоматизации кредитного скоринга и оценки платёжеспособности клиентов;
- анализа транзакционной активности для выявления мошенничества;
- разработки персонализированных предложений в мобильных приложениях.

Эти технологии позволяют снизить уровень кредитных рисков на 10–15% и повысить удовлетворённость клиентов за счёт индивидуализации сервисов.

2. Цифровой тенге

Национальный банк РК ведёт активные пилотные проекты по внедрению цифрового тенге.

В этой сфере ИИ играет ключевую роль в:

- мониторинге транзакций в режиме реального времени;
- обеспечении кибербезопасности [6,9];
- моделировании денежно-кредитной политики с использованием больших данных.

Это создаёт предпосылки для повышения прозрачности и управляемости национальной валютной системы.

3. Фintех-компании

Фintех-сектор Казахстана демонстрирует высокий рост (по данным AIFC Fintech Hub, более 150 стартапов активно работают на рынке). Большинство компаний применяют алгоритмы машинного обучения и big data для:

- создания альтернативных систем кредитования (p2p-платформы);
- разработки сервисов robo-advising для частных инвесторов;
- оптимизации платёжных систем.

4. Международный опыт и Казахстан

В развитых странах (США, Великобритания, Сингапур, Южная Корея) уровень внедрения ИИ в финансовой системе превышает 70%. В Казахстане этот показатель оценивается на уровне 25–30%. Основными барьерами являются:

- ограниченная нормативно-правовая база;
- нехватка квалифицированных специалистов в области ИИ и кибербезопасности;
- низкая готовность части населения к использованию цифровых сервисов.

Однако наличие Международного финансового центра «Астана» (AIFC) [2] и активная политика государства в области цифровизации создают условия для ускоренного развития.

5. Перспективы

Результаты исследования показывают, что широкое внедрение ИИ может:

- увеличить эффективность банковских операций на 20–25%;
- снизить операционные издержки финансовых организаций до 30%;
- повысить финансовую доступность для населения, особенно в регионах;
- укрепить позиции Казахстана как регионального фintех-хаба в Центральной Азии.

Таким образом, Казахстан находится на начальной стадии масштабного внедрения искусственного интеллекта в финансовую систему [3,4,8,9], но при правильном регулировании и развитии кадрового потенциала способен значительно ускорить этот процесс.

Заключение

Результаты исследования показывают, что искусственный интеллект становится одним из ключевых факторов трансформации финансовой системы Казахстана. Уже сегодня ведущие банки и финтех-компании используют алгоритмы машинного обучения для кредитного скоринга, анализа транзакций и персонализации сервисов, что повышает эффективность операций и снижает риски.

Внедрение цифрового тенге и развитие цифровой инфраструктуры создают основу для дальнейшего использования ИИ в обеспечении прозрачности, устойчивости и управляемости финансовых потоков. Вместе с тем, уровень проникновения технологий искусственного интеллекта в Казахстане (25–30%) существенно отстаёт от показателей развитых стран, где этот показатель превышает 70%.

Сдерживающими факторами выступают недостаточная нормативно-правовая база, дефицит специалистов в области ИИ и кибербезопасности, а также ограниченная цифровая грамотность части населения. Однако государственная политика цифровизации, стратегическая роль Международного финансового центра «Астана» и высокий спрос на инновационные решения создают условия для ускоренного развития отрасли.

Таким образом, для Казахстана ключевыми направлениями дальнейшей интеграции искусственного интеллекта в финансовую систему являются:

- совершенствование законодательной базы в области финтеха и цифровых валют;
- подготовка кадров с компетенциями в области ИИ и анализа больших данных;
- развитие инновационных экосистем и поддержка финтех-стартапов;
- международное сотрудничество и обмен опытом с передовыми странами.

Реализация этих мер позволит Казахстану не только повысить эффективность национальной финансовой системы, но и закрепить за собой статус регионального лидера в сфере цифровых и интеллектуальных финансовых технологий.

Список литературы

1. Национальный банк Республики Казахстан. Цифровой тенге: концепция внедрения. – Астана, 2023. – 45 с.
2. Astana International Financial Centre (AIFC). Annual Report 2022. – Astana: AIFC, 2023. – 120 p.
3. Brynjolfsson E., McAfee A. The Business of Artificial Intelligence. – Harvard Business Review, 2017. – 15 p.
4. PwC. Global Artificial Intelligence Study: Exploiting the AI Revolution. – London: PwC, 2018. – 42 p.
5. World Economic Forum. The Future of Financial Services: How Disruptive Innovations Are Reshaping the Way Financial Services Are Structured, Provisioned and Consumed. – Geneva: WEF, 2015. – 80 p.
6. Deloitte. AI and Risk Management in Financial Services. – New York: Deloitte Insights, 2021. – 35 p.
7. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World. – New York: Penguin, 2018. – 368 p.
8. OECD. Artificial Intelligence in Society. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 150 p.
9. McKinsey & Company. The State of AI in 2023. – New York: McKinsey Global Institute, 2023. – 60 p.
10. Ермекбаев К.Ж. Искусственный интеллект и цифровизация экономики Казахстана // Экономика и статистика. – 2022. – №2. – С. 45–52.
11. Смирнов А.А. Финансовые технологии и искусственный интеллект: перспективы развития // Финансы и кредит. – 2021. – №8. – С. 12–19.

p

References

1. Nacional'nyj bank Respubliki Kazahstan. Cifrovij tenge: koncepciya vnedreniya. – Astana, 2023. – 45 s.
2. Astana International Financial Centre (AIFC). Annual Report 2022. – Astana: AIFC, 2023. – 120 p.
3. Brynjolfsson E., McAfee, A. The Business of Artificial Intelligence. – Harvard Business Review, 2017. – 15 p.
4. PwC. Global Artificial Intelligence Study: Exploiting the AI Revolution. – London: PwC, 2018. – 42 p.
5. World Economic Forum. The Future of Financial Services: How Disruptive Innovations Are Reshaping the Way Financial Services Are Structured, Provisioned and Consumed. – Geneva: WEF, 2015. – 80 p.
6. Deloitte. AI and Risk Management in Financial Services. – New York: Deloitte Insights, 2021. – 35 p.
7. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World. – New York: Penguin, 2018. – 368 p.
8. OECD. Artificial Intelligence in Society. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 150 p.
9. McKinsey & Company. The State of AI in 2023. – New York: McKinsey Global Institute, 2023. – 60 p.
10. Ermekbaev K.ZH. Iskusstvennyj intellekt i cifrovizaciya ekonomiki Kazahstana // Ekonomika i statistika. – 2022. – №2. – S. 45–52.
11. Smirnov A.A. Finansovye tekhnologii i iskusstvennyj intellekt: perspektivy razvitiya // Finansy i kredit. – 2021. – №8. – S. 12–19.
12. AIFC Fintech Hub. Fintech Ecosystem Overview in Kazakhstan. – Astana: AIFC, 2022. – 50

p

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ РӨЛІ

ДЖУСУПОВА Р.Ж.¹, ДЖУСУПОВ А.С.^{1*}, КАЗАМБАЕВА А.М.²

Джусупова Раушан Жубандыковна¹ – Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: raushan.dzhusupova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-8017-3151>

*Джусупов Артур Саинович¹ – Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: das-031182@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2094-7951>

Казамбаева Айгуль Мамаевна² – Экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: aigul_km@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Андатпа. Экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында Қазақстанның қаржылық жүйесіне жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын енгізудің маңызы ерекше. Интеллектуалды алгоритмдерді қолдану операциялардың тиімділігін арттыруға, транзакциялық шығындарды азайтуға және қаржылық үдерістердің ашықтығын қамтамасыз етуге жаңа мүмкіндіктер ашады. Мақалада ЖИ-дің банк және қаржы салаларындағы негізгі қолдану бағыттары қарастырылады, соның ішінде кредиттік скорингті автоматтандыру, тәуекелдерді басқару, алаяқтықтың алдын алу, цифрлық банкингті дамыту және дербестендірілген қаржылық қызметтерді енгізу.

Халықаралық тәжірибеге салыстырмалы талдау жүргізіліп, ЖИ-ді ұлттық қаржы инфрақұрылымына енгізу

перспективалары анықталған. Ерекше назар цифрлық теңге жобасына, «Астана» халықаралық қаржы орталығының бастамаларына және реттеушілік пен қадағалау функцияларын жетілдіруде ЖИ-ді пайдалану мүмкіндіктеріне аударылған. Артықшылықтарымен қатар киберқауіптер, жеке деректерді қорғау, бірыңғай реттеу стандарттарының болмауы және білікті кадрлардың тапшылығы сияқты негізгі қиындықтар көрсетілген.

Зерттеу нәтижелері ЖИ-ді кешенді енгізу Қазақстанның қаржы жүйесінің жаһандық деңгейдегі бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай арттырып, оның тұрақтылығы мен инновациялық дамуын қамтамасыз ете алатынын көрсетеді. Қорытындыда цифрлық трансформацияны жеделдетуге және Қазақстанның халықаралық қаржылық архитектурадағы позициясын нығайтуға бағытталған практикалық ұсынымдар берілген.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, қаржы жүйесі, Қазақстан, финтех, цифрлық теңге, машиналық оқыту, банк секторы, цифрландыру.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM IN KAZAKHSTAN

JUSSUPOVA R.J.¹ , JUSSUPOV A.S.^{1*} , KAZAMBAYEVA A.M.² 

Jussupova Raushan Jubandykovna¹ - Master's student, West Kazakhstan Innovation and Technology University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: raushan.dzhusupova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-8017-3151>

***Jussupov Artur Saynovich**¹ - Master's student, West Kazakhstan Innovation and Technology University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: das-031182@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2094-7951>

Kazambayeva Aigul Mamayevna² – Candidate of economic sciences, docent, Zhangir Khan WKATU, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: aigul_km@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Abstract. In the context of the digital transformation of the economy, the implementation of artificial intelligence (AI) technologies in Kazakhstan's financial system is of particular importance. The use of intelligent algorithms provides new opportunities to improve operational efficiency, reduce transaction costs, and ensure the transparency of financial processes. The article examines the main areas of AI application in the banking and financial sectors, including automated credit scoring, risk management, fraud prevention, the development of digital banking, and the provision of personalized financial services.

A comparative analysis of international practices in the use of AI in the financial sector is carried out, and prospects for its integration into the national financial infrastructure are identified. Particular attention is given to the digital tenge project, initiatives of the Astana International Financial Centre, and the potential of AI to enhance regulatory and supervisory functions. Alongside the advantages, the study also highlights challenges such as cybersecurity threats, personal data protection, the lack of unified regulatory standards, and a shortage of skilled specialists.

The findings demonstrate that comprehensive AI adoption can significantly increase the competitiveness of Kazakhstan's financial system at the global level, ensuring its resilience and innovative development. The article concludes with practical recommendations aimed at accelerating digital transformation and strengthening Kazakhstan's position in the international financial architecture.

Key words: artificial intelligence, financial system, Kazakhstan, fintech, digital tenge, machine learning, banking sector, digitalization.

CONFISCATION OF PROPERTY FROM BAYS AND KULAKS IN THE AKTYUBINSK REGION

ALIKULOVA N.S.^{1*}, KALYBAYEVA A.Z.¹, BAISHOV B.B.², AIDAROVA G.B.¹,
SUGURBAEVA B.K.¹

*Alikulova Nurlygul Sapakovna – Candidate of historical sciences, senior lecturer, Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: Nur.AS_74@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9700-8101>

Kalybayeva Ainur Zhakypovna – Master of history, senior lecturer, Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: kalybaeva_ainur@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8869-2593>

Baishov Bakyt Batyrbekovich - PhD, head of the department of social and humanitarian disciplines, T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: dil_123@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Aidarova Gulzer Bazarovna - Master of history, senior lecturer, Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: gulzer_82_2010@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5782-5594>

Sugurbayeva Bibinura Kazbekovna - Master of history, senior lecturer, Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: bibinur_8484@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8105-5710>

Abstract. This article describes the process of confiscation of property of wealthy bays and kulaks in the Aktobe region. In Soviet times, one of the most politically repressed and illegally persecuted were representatives of wealthy social groups in traditional Kazakh society - the rich Kazakhs. After the establishment of the Soviet government, one of the main enemies of the Stalinist regime – representatives of the main elite in that society – set out to destroy the Bays–kulaks as a class. They intended to own large private farms. The Soviet authorities made several attempts and adopted special documents. The main of them was the decree of August 27, 1928 «On the confiscation and deportation of large rich farms and semi-feudal lords.» On the basis of this decree, wealthy kulaks were confiscated.

To organize and conduct a confiscation campaign, in addition to the Republican Central confiscation commissions, the local commissions have been created. One of these commissions was also formed in the Aktobe province and carried out the confiscation of Bays–kulaks. The authors emphasize that of the archival documents lists 84 rich people who were to be confiscated from the Aktobe province.

From part of the confiscated livestock, Soviet farms were created in the same regions. The confiscated Bays–kulaks – 278 people from Aktobe district – admitted that they were an influential person in the same settlement and moved them to another region under the pretext of influence against Soviet politics. The Bays–kulaks, dissatisfied with Soviet politics, were charged with various charges and convicted under special articles of the Criminal Code.

In conclusion, the authors come to the inference that as a result of this Soviet policy, the rich kulaks moved to other regions, the number of livestock decreased, the social situation of the population deteriorated, and hunger spread throughout the country.

Key words: confiscation, Soviet government, wealthy Kulaks and Bais, livestock, persecution, exile, uprising.

Introduction

«I am Kazakh, a thousand died and a thousand resurrected...»– as the poet Zhuban Moldagaliyev sang, the Kazakh people have experienced many tragedies. However, some of the tragic times that the country went through, events were written and told in accordance with the requirements of that time, in accordance with the policies of the dominant state, its ideologies. It is known that the issues that the pages of real history are disguised and «overshadow» the Soviet ideology and Communist Party politics are not mentioned at all, their pronunciation and publication are prohibited.

After the country gained sovereignty, the need for a Re-study of the history of the Fatherland from a national point of view was determined, previously prohibited issues were studied, and true historical assessments began to be given. It turned out that one of the topics that needs to be studied is the violent actions, repressions of Soviet politics in the 20 – 50s of the XX century.

In this context, the president of the Republic of Kazakhstan K. K. Tokayev said in his speech: «...The tragedy of political repression in the 20-50s of the XX century is a tragic period in the history of our people», he studied this issue and suggested the need to establish historical justice. In this direction, on November 24, 2020, the head of state issued a decree «On the state commission for the rehabilitation of victims of political repressions». On the basis of this decree, large-scale activities, work, research are being carried out throughout the Republic. One of them was the BAI-kulaks, who were repressed in Soviet times.

Materials and methods of research

In the course of the research work, the adopted regulatory documents related to the confiscation of the Bays–kulaks, along with conclusions from the fundamental works of historians and scientists, archival materials were widely used. Including the Aktobe Regional State Archive. In the Aktobe region, documents were used to determine the course and consequences of the seizure of Bays-kulaks.

In order to reveal the problems from a scientific point of view, the scientific and methodological principles and conclusions established in historical science were guided. As the main ones, we can note such principles as historicism, scientificity, objectivity, reliability and systematicity. To achieve the purpose of the study, comparative, statistical, sorting, and analysis methods were widely used.

Results and its discussion

The policy of confiscation of Bays–kulaks in Kazakhstan is reflected in the scientific works of several scientists. Among them are scientists A. Tursynbayev, M. Kozybayev, M. Tattimov, Zh. Abylkhozhin, M. Koigeldiev, K. Aldazhumanov and others.

In addition, in several scientific works of Academician T. Omarbekov, monographs «Zobalanan» (1994), «The tragedy of Kazakhstan in the 20-30 years» (1997), etc., valuable information about these problems is presented.

In Soviet times, one of the most politically repressed and illegally persecuted were representatives of wealthy social groups in traditional Kazakh society – the rich Kazakhs. Rich is a wealthy social group, the owner of a large number of cattle. The original place of a rich man in Kazakh society was determined by the size of his nomadic cattle breeding and the skill of its conduct. The Kazakh rich were the owners of a large private farm. Kazakh Bays formed the economic, political, cultural, intellectual elite of the Kazakh society. He was considered one of the most influential representatives of society.

After the establishment of the Soviet government, one of the main enemies of the Stalinist regime – representatives of the main elite in that society – set out to destroy the rich as a class. They intended to own large private farms. To this end, the Soviet authorities made several attempts and adopted special documents. The issue of confiscation of the cattle of the Rich was raised in Kazakhstan at the III regional party conference in March 1923. However, during the implementation of the New Economic Policy strategy aimed at overcoming the economic and political crisis caused by the implementation of the utopia of «Military Communism» without goods, he restrained this intention of the Communist radicals. The system, which did not have time to get out of the turmoil of the crisis, was forced to limit itself to the usual «class oppression» [1, 210].

However, this issue was again recognized as relevant at the end of the 20s, and on August 27, 1928, a decree was adopted «On the confiscation and deportation of wealthy farms and semi-feudal lords». At the same time, the Bureau of the Kazkraikom Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) published an appeal «To all workers». Both the decree and the appeal were published in the Press on September 5. He warned that the confiscation of the Kazakh rich will begin on September 20 and end on November 1 [2, 94].

According to the adopted decree, the wealthy Bais were assigned to farms with a population of more than four hundred heads per large animal in nomadic areas, and farms with a population of more than three hundred heads in semi-nomadic areas. Well, in the settled areas, the mark here was one hundred and fifty heads upwards. The Kazakh ASSR Sovnarkom had the right to confiscate

those who had 100 heads of cattle, classifying them as the wealthy Bais [2, 94].

In addition to the Republican Central Confiscation Commissions, local commissions have been created to organize and conduct confiscations. One of these commissions was created in Aktobe district.

In the secret document stored in the fund of the Aktobe Regional State Archive, in the Protocol No. 12 of the executive session of the Aktobe District Bureau of the BC(B) P, held on August 28, 1928, it is indicated that the composition of the commission on confiscation was formed as follows:

Chairman – Bobkov.

The members were Khukharev, Umargaliev, Zhurumov and District Prosecutor Balapanov.

In addition, special representatives were sent to the districts to organize the confiscation.

Shalkar district – Manayev, Kenzhealiyev, Kalimbetov, Baykanov, Abdullin;

To Irgiz district – Zhanabayev, Alibayev;

Karabutak district – Zhandosov, Tokmurzin;

Temir district – Kunaev, Syatov;

Magadzhn district – Uspanov, Barzhaksin, Aryngazyev;

Aktobe district – Aksartayev, Nietalin;

Ilek district – Tostambekov;

Chingirlau district – Asembayev;

To Kobda district – Terlikbayev, Zhantilesov.

In addition, at this executive session, it was proposed that 50 people could be confiscated under Group I, 9 people – under Group II [3, 12-14].

Later, in the Protocol No. 13 of the closed meeting of the Aktobe District Bureau of the BC(B) P, held on September 1, 1928, specific lists of rich people subject to confiscation were considered and approved.

According to the protocol;

Shalkar District – 14 people in category I:

On category II – 11 people;

Temir District – 5 people in category I:

On category II – 1 person;

Aktobe District – 1 person in category I:

On category II – 3 people;

From Irgiz district – 4 people in category I:

On category II – 2 people;

From magadzhn district – in category I – 4 people:

On category II – 2 people;

Shalkar District – 14 people in category I:

On category II – 11 people;

From chingirlau District – 3 people in the first category:

From karabutak District – 4 people in category I;

In the I category – 2 people from the Ilek district;

The names of 3 people from the Kobda district in the first category have been clarified [3, 15-16]. There were – 84 people in total.

In addition, a secret document in the archive Fund lists the largest rich kulaks in the Aktobe province with large livestock and farms. The list contains information about the names, age, number of livestock, amount of land owned, social group, previously held positions, exact numbers of subordinates and tenants of the 26 largest rich kulaks. When analyzing the information contained in this secret document, it was found that 26 largest Bays-kulaks in the size of the province were wealthy, had 700-100 heads of cattle at their disposal, were the most authoritative and literate people in the village-Region [4, 23-29].

For the confiscation of farms and the rich, which were subject to confiscation, special groups were formed, which, along with the approved representative from the province, included his 2nd

Assistant, a militia officer and a guide.

For example, the secret archive document provides accurate information about the names of the representative and his two assistants, militiamen and guides, who were grouped by Group 11 and divided into each group of farms and rich people subject to confiscation in the Shalkar district. For example, in Group 1, residents of villages No. 10 and No. 6 of Shalkar district are rich: Kyzylbasov Baymen, Kyzylbaasov Tompak, Bektasov Ryskul, Nurbayev Zakir, Bekamalin Kuleken. It turned out that a representative – Kenzhealiev, assistants of the representative – Chingaliev, Abdrakhmanov and a militia and a guide were sent to confiscate the farms of the rich in this group [4, 2].

Thus, it can be seen that the economy of the Bais-kulaks was rigorously implemented as a State-important event on the basis of a special plan, relevant documents.

Some of the seized animals, that is, 70%, will be transferred to the state, and 30% will be left to the same settlement.

In Aktobe district, 25,637 heads of cattle were seized from the rich, of which 7,660 heads were distributed to the collective farms of the district, and new Soviet farms were created.

For example, 4073 heads of cattle were seized from the rich in Temir District, of which 200 heads were distributed to collective farms of Irgiz district. On its basis, the Yernazarov sheep farm, the «Artel» sheep farm, the shunting women's milk Artel and the agricultural artels Pine – well, Kebek Sai, Otarkora, Kumkuduk were created [5, 104, 111].

It is also known that in addition to the confiscation of all the property of the Kazakh rich, they were perceived as influential persons in the same settlement and exiled as opponents of Sovietization. The exile was actually carried out by the GPU and militia bodies. Some published decrees were kept secret from the public.

General people's assemblies were held in the settlements, issues of confiscation of the Bais-kulaks, their deportation were considered.

However, it is stated in archival sources that at some general popular assemblies, a simple group of the population defended the interests of the Bais-Kulaks and was dissatisfied with their deportation to other regions. As proof of this, the intercession of the people to Bai – Ormanov Orazgali from the Akkiz clan, who was subject to confiscation and was subject to deportation at the general meeting with the villagers No. 12, 13, 14 of Shalkar district. During the meeting, the people said that Orazgali Bai helped the people during the hungry years, always helped the poor financially, and expressed dissatisfaction with the deportation of Baska to the settlement [6, 46]. But the Soviet authorities did not seem to like the facts of ordinary people interceding for the rich.

On August 30, 1928, the Government of Kazakhstan identified areas for the deportation of wealthy rich people. The deportation of the confiscated Bais-kulaks was carried out in the 2nd direction: county and regional.

278 people from Aktobe district were deported to other regions of the region (for example, sent to Kyzylorda region for Reeds), kulaks of the 3rd category from Akbulak district were transferred to the territory of Temir, Altykarasu, Irgiz and Shalkar districts.

There is information that the rich people living in the former Village No. 10 of the Shalkar volost were deported by Baymen Kyzylbasov, Tompak Kyzylbasov, Ryskul Bekbasov, Zakir Nurbayev, who lived in the Mugalzhar mountains [7, 12], Ormanov Orazagali, one of the rich people who was seized in the Karashokat volost of the Shalkar district, was deported to Karabutak District [8, 27].

In addition, Bays-kulaks from other regions were also deported to the region.

The Protocol No. 1 of the meeting of the Aktobe district committee, held on February 9, 1930, states that 644 Bays-kulaks were deported to Irgiz district [9, 1].

During the exile of the confiscated Bays-kulaks, their property, home equipment was left in the same settlement. And the resettlement was carried out at the personal expense of Bay-Kulak. Some rich kulaks were dissatisfied with the deportation from their homeland and relatives to other regions. In their appeals to the authorities, it can be concluded that they do not mind voluntarily transferring their property to the state, but only leave it in their native places. But the Soviet policy

did not satisfy their requests. Bays-kulaks without law began to show their opposition to the policy of the Soviet authorities. Their protests were assessed as a «crime» and measures were taken.

In accordance with this, additional measures were established in the laws adopted by the Government of Kazakhstan and the authorities on criminal liability for resisting the confiscation and deportation of semi-feudal rich, adopted on September 13 and October 17, 1928. He was accused in accordance with Articles 58, 59, 169 of the Criminal Code, etc. Mass repression of the bays-kulaks in the Kazakh steppes opened the way to lawlessness and captivity.

In a short period of time, if 148 people from ten districts of Kazakhstan were arrested during the seizure [2, 96], when analyzing the archive data, our Aktobe region received 58, 59 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The name of the 13 – rich, 38 – Kulak convicted under the articles was determined.

The consequences of the confiscation policy led to uprisings and protests by representatives with weapons in their hands. In the Aktobe region, the impetus for the formation of groups «Arab», «per», uprisings led by Uzhakenov Nurke, Bikhanov Ryspai, Hazret Mukatai, Aizharkyn Kanayev took place.

Conclusion

It is known that as a result of this Soviet policy, the rich kulaks moved to other regions, the number of livestock decreased, the social situation of the population deteriorated, and hunger spread throughout the country. In addition to the fact that the rest of the country lost all their property, they had to hide their surname in horror from the policies of the communist authorities.

Thus, the main pillar of traditional Kazakh society – the Kazakh wealthy Bays – was destroyed as a class. There is reason to believe that the destruction of the bays as a social stratum was an integral part of a broader policy of the Soviet government with the aim of destroying the economic power of the wealthy bays-kulaks and creating the basis for the emerging collective farms.

References

1. Qazaqstan tarihy. Köne zamannan бүginge deın. Bes tomdyq. 4-tom. - Almaty: Atamūra, 2010. – 752 b.
2. Omarbekov T. 20-30 jyldardağy Qazaqstan qasıretı.-Almaty: Sanat, 1997.
3. Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti (G.A. Ak.O.). F. - 9, Op. - 1, D. - 14.
4. Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti F. - 516, Op. - 1, D. - 1722.
5. Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti F. - 99, Op. - 1, D. - 102.
6. Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti F. - 193, Op. - 1, D. - 19.
7. Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti F. - 63, Op. - 3, D. - 13.
8. Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti F. - 9, Op. - 1, D. - 14.
9. Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti F. - 9, Op. - 1, D. - 447.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-том. - Алматы: Атамұра, 2010. – 752 б.
2. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. - Алматы: Санат, 1997.
3. Государственный архив Актюбинской области (Г.А. Ак.О.). Ф. - 9, Оп. - 1, Д. - 14.
4. Государственный архив Актюбинской области Ф. - 516, Оп. - 1, Д. - 1722.
5. Государственный архив Актюбинской области Ф. - 9, Оп. - 1, Д. - 102.
6. Государственный архив Актюбинской области Ф. - 193, Оп. - 1, Д. - 19.
7. Государственный архив Актюбинской области Ф. - 63, Оп. - 3, Д. - 13.
8. Государственный архив Актюбинской области Ф. - 9, Оп. - 1, Д. - 14.
9. Государственный архив Актюбинской области Ф. - 9, Оп. - 1, Д. - 447.

АҚТӨБЕ ӨңІРІНДЕ БАЙ-КУЛАКТАРДЫҢ ТӘРКІЛЕНУІ

АЛИКУЛОВА Н.С.^{1*} , КАЛЫБАЕВА А.Ж.¹ , БАЙШОВ Б.Б.² , АЙДАРОВА Г.Б.¹ ,
СҮГІРБАЕВА Б.К.¹ 

***Аликулова Нурлыгул Сапаковна¹** – Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: Nur.AS_74@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9700-8101>

Калыбаева Айнур Жакиповна¹ – Тарих магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: kalybaeva_ainur@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8869-2593>

Байшов Бакыт Батырбекович² - PhD, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Т.Ж. Бигелдинов атындағы Әуе қорғанысы күштерінің Әскери институты, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: dil_123@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Айдарова Гүлзер Базаровна¹ – Тарих магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: gulzer_82_2010@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5782-5594>

Сүгірбаева Бибінұра Казбековна¹ - Тарих магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: bibinur_8484@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8105-5710>

Аңдатпа. Бұл мақалада Ақтөбе өңіріндегі ірі бай – кулактарды тәркілеу барысы баяндалады. Кеңес заманында саяси қуғын-сүргінге ұшыраған және заңсыз қудаланғандардың бірі - дәстүрлі қазақ қоғамындағы ауқатты әлеуметтік топ өкілдері – қазақ байлары болды.

Кеңес үкіметі орныққан соң, сталиндік режимнің басты жауларының бірі - сол қоғамдағы басты элита өкілдері – бай – кулактарды тап ретінде жоюды мақсат тұтты. Олардың ірі жеке шаруашылықтарын иеленуді көздеді. Осы мақсатта, кеңестік билік бірнеше әрекеттер жасап, арнайы құжаттарды қабылдады. Олардың негізгісі - 1928 жылы 27 тамыздағы «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару туралы» декрет болды. Осы декрет негізінде ірі бай-кулактар тәркіленді.

Мақалада Ақтөбе өңірінде бай-кулактарды тәркілеу барысы - нақты дерек көзі - Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві құжаттары негізінде қарастырылған.

Құпия құжаттардағы мәліметтерді саралай отырып, Ақтөбе губерниясынан тәркіленуге тиіс 84 байдың тізімі анықталып, олардың ішінде ірі көлемінде малы мен шаруашылығы бар аса ірі 26 бай-кулактардың аты-жөндері, олардың жас шамасы, иелігіндегі мал саны, шаруашылық жер көлемі, бұрын атқарған лауазымы, қарамағындағы батырақтары мен жалшыларының нақты сандары туралы мәліметтер берілді. Губерния көлеміндегі аса ірі 26 бай-кулактың ауқатты, қарамағында 700-100 бас ірі қара малдары болғандығын, ауыл-аймақтағы ең беделді, сауатты тұлғалар болған.

Тәркілеуді ұйымдастырып, өткізу үшін жасақталған арнайы топ құрамы анықталып, тәркілеу барысы, тәркілеген шаруашылықты кеңестік тұрғыдан пайдалану әрекеттері, бай-кулактардың сол елді мекендегі беделді тұлға болғанын мойынұсынып, кеңестік саясатқа қарсы ықпал етеді деген желеумен оларды басқа аймаққа еріксіз көшіруі, наразы бай-кулактарға түрлі айыптар тағылып, қылмыстық кодекстің арнайы баптарымен жазалау шараларын пайдалануы баяндалған.

Қорытындысында, авторлар осы кеңестік саясаттың салдарынан байлар басқа аймақтарға көшіп, мал басы азайып, халықтың әлеуметтік жағдайы нашарлап, ашаршылық бүкіл елге жайылған деген тұжырымға келеді.

Түйін сөздер: тәркілеу, кеңес үкіметі, ірі бай, кулак, мал шаруашылық, қудалау, көтеріліс, айыптау.

КОНФИСКАЦИЯ БАЙ - КУЛАКОВ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

АЛИКУЛОВА Н.С.^{1*} , КАЛЫБАЕВА А.Ж.¹ , БАЙШОВ Б.Б.² , АЙДАРОВА Г.Б.¹ ,
СУГУРБАЕВА Б.К.¹ 

***Аликулова Нурлыгул Сапаковна¹** – Кандидат исторических наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан.

E-mail: Nur.AS_74@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9700-8101>

Калыбаева Айнур Жакиповна¹ – Магистр истории, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан.

E-mail: kalybaeva_ainur@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8869-2593>

Байшов Бакыт Батырбекович² - PhD, начальник кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Военный

институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова, г. Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: dil_123@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Айдарова Гулзер Базаровна¹ - Магистр истории, старший преподаватель, Ақтөбінский региональный университет имени К.Жұбанова, г. Ақтөбе, Қазақстан.

E-mail: gulzer_82_2010@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5782-5594>

Сугурбаева Бибинур Қазбековна¹ - Магистр истории, старший преподаватель, Ақтөбінский региональный университет имени К.Жұбанова, г. Ақтөбе, Қазақстан.

E-mail: bibinur_8484@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8105-5710>

Аннотация. В данной статье описывается процесс конфискации имущества зажиточных баев и кулаков в Ақтөбінской области. В советское время одними из наиболее политически репрессированных и незаконно преследуемых были представители состоятельных социальных групп традиционного казахского общества - зажиточные казахи. После установления Советской власти вознамерилось уничтожить кулачество как класс - одного из главных врагов сталинского режима - представителей главной элиты того общества. Они намеревались завладеть крупными частными хозяйствами. Советские власти предприняли несколько попыток и приняли специальные постановления. Главным из них стал Декрет от 27 августа 1928 года «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов». На основании этого декрета были раскулачены зажиточные кулаки.

Для организации и проведения конфискационной кампании, помимо республиканских центральных конфискационных комиссий, были созданы местные комиссии. Одна из таких комиссий была также сформирована в Ақтөбінской области и проводила конфискацию имущества баев-кулаков. Авторы подчеркивают, что в архивных документах перечислены 84 бая, которые подлежали раскулачиванию в Ақтөбінской области. Из части конфискованного скота в тех же районах были созданы советские хозяйства.

Раскулаченные бай-кулаки - 278 человек из Ақтөбінской области - признали, что они были влиятельными лицами в своих населенных пунктах, и они были переселены в другие регионы под предлогом оказания влияния на советскую политику. Баям-кулакам, недовольным советской политикой, были предъявлены различные обвинения и они были осуждены по специальным статьям Уголовного Кодекса.

В заключение авторы приходят к выводу, что в результате данной советской политики бай переселились в другие регионы, поголовье скота сократилось, социальное положение населения ухудшилось, а голод распространился по всей стране.

Ключевые слова: конфискация, Советская власть, зажиточные кулаки и бай, домашний скот, преследование, ссылка, восстание

XIX ғ. 2-ЖАРТЫСЫ ЖӘНЕ XX ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ТҮРЛІ КӘСІПШІЛІКТЕРДІҢ ДАМУЫ

ЕСПЕНБЕТОВА А.М.^{1*}, ИСЕНОВ Ө.И.²

***Еспенбетова Айнагүл Мейрамбекқызы¹** – Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: aikami@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0026-9678>

Исенов Өтеген Ихсанович² – Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан

E-mail: utegen59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>

Аңдатпа. Мақала XIX ғасырдың 2-ші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму тарихына арналған. Авторлар мәселе төңірегінде жарық көрген отандық және шетелдік еңбектерге тарихнамалық шолу жасайды. Өлкедегі капиталистік қатынастардың таралуы, сауда-саттықтың дамуы, мол табиғи ресурстар мен жеткілікті мал өнімдерінің болуы және Ресейдің отаршыл саясатының қазақ жеріндегі өндіруші өнеркәсіптің құрылуына түрткі болған басты фактор ретінде талданады. Экономикалық өңірдің басты салалары ретінде Қазақстанның түрлі аймақтарындағы былғары өңдеу, май шайқау мен әзірлеу, сабын қайнату, ұн тарту, темекі, шарап дайындау және былғары өңдеу, май қорыту мен шайқау, сабын қайнату, ұн тарту, темекі, шарап дайындау және тау-кен ісі, мұнай өңдеу, тұз өндіру кәсіпшіліктерінің құрылуы және қызметі сипатталады. Деректік статистикалық талдаулар арқылы өнеркәсіп орындарында өндірілген өнімдердің сандық, пайыздық көрсеткіштері беріледі. Ресей империясының қазақтарға қатысты экономикалық саясаты және шетелдік және ресейлік компаниялар иелерінің кәсіпорындарындағы жергілікті қазақтарды қанауы, отаршылдық сипаты талданады. Сонымен қатар, авторлар XIX ғасырдың 2-ші жартысы мен XX ғасырдың басы аралығындағы қазақ даласындағы түрлі кәсіпшіліктердің өндірістік қызметін және даму тенденциясын көрсететін сандық көрсеткіштер мен статистикалық есептік деректер негізінде салыстырмалы талдау жасайды.

Түйін сөздер: өнеркәсіп, капитализм, экономика, сауда, даму, шикізат, шаруашылық, кәсіпшілік.

Кіріспе.

Қазіргідей жахандық даму үдерісінде еліміз әлемдегі қуатты елдермен бәсекелестікке түсе алатын даму серпінін басын кешіріп келеді. Осындай аз ғана уақыттан үлкен өзгеріс пан дамудың жоғарғы сатысына жеткен еліміздің өткен ғасырлардағы тарихын, әсіресе XIX ғ. Отарлық жағдайдағы әлеуметтік экономикалық дамуын ой елегінен өткізіп, оның тәжірибесін сарапқа салуды жөн көрдік және ол Отан тарихында маңызды мәселелердәі бірін құрайтыны анық. Еліміздің экономикалық дамуында кәсіпкерлік пен түрлі шаруашылық салалары аса маңызды рөл атқарады және оның өткен тарихтағы даму жолын білу бүгінгі тарих пен болашақты болжауға мүмкіндік береді.

XIX ғасырда қазақ даласы Ресейдің қоластындағы отар ел болды. Сауда-саттықтың ілгерілеуі, мол табиғи қор мен жеткілікті мал өнімінің болуы қазақ даласында өндіруші өндірістің қалыптасуына ықпалы етті. Сонымен бірге, XIX ғ. 80-ші жылдары қазақ елінің экономикасын игеруді көздеген Ресей империясының және жергілікті фабрика-зауыттардың иелерінің өз өнімдерін кеңінен өткізуге ұмтылысы өндіруші өнеркәсіптің қарқынды дамуына жағдай туғызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының объективтілік және тарихилық қағидалары басшылыққа алынып, дәуір шындығы бейнеленді. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды талдауда логикалық бірізділікпен жүйелілік қағидаты сақталынды. Кәсіпшіліктердің қызметін және даму тенденциясын көрсететін сандық көрсеткіштер мен статистикалық мәліметтер есептік деректер негізінде іріктелініп қарастырылды. Мақаланы жазу барысында өндіріс орындарындағы өнімнің даму немесе құлдырау көрсеткіштерін анықтауда салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды.

XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы әртүрлі кәсіп түрлерінің дамуы туралы деректер Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектерде көрініс тапқан. Қазақ халқының күнделікті тұрмысында

қалыптасқан кәсіп түрлерінің болғандығын сол дәуірдің зерттеушілері А.И. Левшин мен А.К. Гейнс еңбектері дәлелдейді [1]. Кеңестік кезеңде жарық көрген М.Н. Покровскийдің еңбегінде XIX ғ. 2-ші жартысы мен XX ғ. басы Ресей империясы тарихында сауда капитализмінің дамыған кезеңі ретінде қарастырылды [2]. Осы тұжырымға сәйкес М. Вяткин, Ғ. Тоғжанов және Л. Студенецкий еңбектерін жариялады [3].

1920–1930 жылдары С.Д. Асфендияров қазақтардың нарықпен өзара байланысын және оның қоғам дамуына оң ықпалын атап көрсетті. Алайда, кеңестік тарих ғылымындағы қатаң идеологиялық шектеулер елдің өткендегі нарықтық қатынастар мен кәсіпкерлік генезисін терең зерттеуге мүмкіндік бермеді. Е. Бекмаханов төңкеріске дейінгі Қазақстандағы капиталистік қатынастардың дамуына Ресейдің прогрессивті ықпалын ерекше көрсетті [5]. Ал П.Г. Галузо, керісінше, Қазақстан экономикасында әскери-феодалдық және капиталистік қанау әдістері үстем болғанын дәлелдеп, Ресейдің прогрессивті ықпалы туралы тұжырымды жоққа шығарды [4].

Орта Азия мен Қазақстанның Ресей елімен сауда-экономикалық байланыстары, тауарлы-капиталистік қатынастардың дамуы мәселесі зерттеуші Н.Г. Аполлова, М.К. Рожкова және Т.К. Литвинова еңбектерінде қарастырылды. Мәселен, Н.Г. Аполлованың зерттеу жұмысында Қазақстанның XVIII-XIX ғ. I-жарт. сауда қатынастары сараланып, жергілікті қазақ саудагерлерінің тек делдалдық қызметпен шектелмей, Орынбор, Петропавл, Троицк сияқты бекіністер арқылы мал саудасымен белсенді айналысқаны көрсетілген [5]. Осы кезеңдегі Торғай облысындағы сауда-экономикалық қатынастардың дамуы тарихы және ондағы татар, орыс көпестерінің қызметі жайындағы маңызды мәліметтерді Г.С. Султанғалиеваның зерттеуінен кездестіруге болады. Сондай-ақ тарихшы Ж.К. Қасымбаевтың Шығыс Қазақстан қалаларының экономикалық тарихына арналған еңбегін ерекше атап өтуге болады [6].

Шетелдік зерттеушілер еңбектерінде қазақ қоғамының урбанизациялану процесі, ауыл шаруашылығы, сауда және тау-кен өндірісінің дамуы кеңінен қамтылды. Мысалы, М. Прайс солтүстік және шығыс аймақтардағы сауда көлемінің ауқымдылығын атап өтіп, жыл сайын тек Петропавлдан Еуропалық Ресейге 30 мың тоннаға дейін ет экспортталғанын жазады [7, 44]. Жетісуда жаңа өнеркәсіп салаларының дамуы нәтижесінде көпестер мен жұмысшы топтарының қалыптасуын Л. Морган дәлелдейді. Ол, сондай-ақ, Құлжаға барар жолда Аякөзге тоқтап, Шыңғыстау кен орындары туралы мәлімет қалдырған Аткинсон ізімен зерттеулер жүргізген [8].

XIX ғасырдың соңындағы Қазақстандағы тау-кен өндірісі мен экономиканың басқа да салаларының жағдайын француз дипломаты Клавдий Оланьон «Сібір және оның экономикалық болашағы» атты еңбегінде сипаттаған. Сонымен қатар, Д. Аббот Маңғышлақ пен Жайық бойын, Дж. Кохрейн, Г. Ланселл, Т. Аткинсон Қазақстанның шығыс аймақтарын, С. Грэм Жетісу өңірін, ал Ю. Скайлер мен Дж. Макгахан оңтүстік бағытты зерттеген [9]. Олар Верный, Шымкент, Әулие-Ата, Қапал, Аякөз, Өскемен, Семей, Ақмола, Гурьев, Орал қалаларының тұрмыс-тіршілігі, халқының саны, ұлттық-әлеуметтік құрамы және сәулет ескерткіштері туралы құнды мәліметтер қалдырған.

Қазіргі кезеңде тарихшылар Х. Абжанов пен М. Қозыбаев қазақ қоғамында кәсіпкерлік топтың қалыптасу тарихын және XIX ғ. 2-ші жартысы және XX ғ. басы аралығындағы тау-кен өнеркәсібіндегі шетелдік капиталдың рөлін арнайы зерттеген [10].

Нәтижелер және оларды талқылау.

XIX ғасырдың ортасында қазақ жерінде Еуропа мен Ресейде кең тарала бастаған капиталистік қатынастардың ықпалы сезіле бастады. Қала тұрғындары мен мал шаруашылығымен айналысатын ауыл халқы арасындағы байланыстардың нығаюы, сонымен қатар тұрмыстық тұтыну тауарларына сұраныстың артуы мал өнімдерін өңдейтін кәсіпорындардың құрылуына алып келді.

Қазақ халқының экономикалық өміріндегі өзгерістердің негізгі факторлары ретінде XIX ғасырдағы нарықтық қатынастардың ене бастауы, ру басшыларының қауымдық жерлерді иемденуі, сондай-ақ қазақтардың құнарлы жайылымдық жерлерін тартып алған патша

өкіметінің отаршылдық саясатының күшеюі атап өтіледі. Бұған қоса, дәстүрлі көшу-қону жолдарының бұзылуы мал шаруашылығында дағдарыс туғызды. Бұл тарихи алғышарттар қазақ қоғамында мүлктік және жеке меншіктік жіктелудің бұрынғы кезеңдерге қарағанда анағұрлым қарқынды жүруіне себеп болды. Мұның айқын дәлелі ретінде 1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы деректерінде қазақтардың жаңа әлеуметтік топтарының тіркелгендігі көрсетіледі. Қала халқының ішінде саудагер-көпестер ерекше орын алып, мол қаржы жинақтай отырып, тек сауда жасаумен ғана емес, өз кәсіпорындарын ашу арқылы да экономикалық өсімге ықпал етті. Атап өтерлік жайт, мемлекет кәсіпорын иелеріне әрдайым қолдау көрсетіп отырды.

XIX ғасырда Қазақстан өнеркәсібінде дамыған негізгі екі сала болды: жер асты пайдалы қазбаларын іздеп-табу мен бастапқы өңдеу өндірісі және ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу. Шикізат қоры мол өлкеде барлау жұмыстары бұрыннан жүргізіліп келгендіктен, қазақ даласында алғашқы өнеркәсіп орындары пайда болып, түрлі кәсіп түрлері қалыптасты.

Өңдеу салаларының ішінде былғары өңдеу, май шайқау мен қорыту, сабын қайнату, қн тарту, темекі және шарап өндіру кәсіптері алдыңғы қатарда болды. Қазақ шеберлері жүннен арқан, киіз үй жабдықтары, былғарыдан тұрмыстық бұйымдар жасап, олардың сапасы мен көркемдігі жоғары бағаланды. Деректер аңшылық кәсібінің, әсіресе ірі аңдарды аулаудың кең таралғанын көрсетеді. Сонымен қатар, аңшылықтан алынған бағалы терілер саудаға шығарылды.

Қазақ жерінде әртүрлі кәсіптердің пайда болуына ықпал еткен факторлардың қатарында патшалық Ресейдің капиталистік қатынастар жүйесіне тартылуы маңызды орын алады. Бұған қоса, көршілес Батыс Сібірдің индустриалдық әлеуеті мен Қазақстан аумағындағы мол табиғи қазба байлықтары шешуші рөл атқарды. Осы кезеңде ерекше дамыған салалардың бірі – түсті металл өндіру болды.

Шығыс Қазақстанда 1828 жылдан бастап жеке тұлғаларға мемлекет иелігіндегі жерлерде алтын өндіруге рұқсат берілген. Мәселен, Баянауыл өлкесінде 1833 жылы Томск губерниясының кәсіпкер көпесі Степан Попов түрлі бағалы металдарды игеруге рұқсат алады. 1834 жылы Қарақаралы уезінде Богословск күміс-қорғасын кенішімен қатар бірнеше кен орындарын ашқан болатын. Сөйтіп, 1836 жылы Семей облысында Черемухов редутынан таяу жерде руда балқытатын зауыт ашылды [11, 73].

XIX ғасырдың ортасында Қазақстан аумағында түсті металл өндірісі бағытында алғашқы өнеркәсіптік кәсіпорындар құрыла бастады. Солардың бірі – Благодатно-Степанов зауыты. 1844 жылы С. И. Поповтың бастамасымен салынған [12, 134]. Зауытта. 17 жыл ішінде (1844–1861 жж.) өндірілген өнім көлемі 78,3 мың пұт қорғасын, 394 пұт қара мыс және 32 пұт алтын аралас күміс болды. Кәсіпорынның қалыптасқан кезеңінде жұмысшылар саны 272 адамға жетті. Алайда өндіріс құрал-жабдықтарының тозуы, кен мен отын тасымалдаудағы қиындықтарға байланысты зауыт өз қызметін тоқтатты. 1865 жылы қалған құрылыстары өртке ұшырады, дегенмен, қысқа мерзім жұмыс істесе де, Благодатно-Степанов зауыты Қазақстандағы болашақ түсті металлургияның бастамасы болды.

1849 жылы Баянауылда Александровск күміс-қорғасын зауыты іске қосылады. Зауыт сол заман үшін ірі болмаса да, елеулі өндіріс ошақтары саналды [12, 91]. Алайда басыбайлы еңбекке сүйену, техниканың артта қалуы және кен қорының сарқылуы себебінен аталмыш зауыт 1873-ші жылы жабылып қалады..

Қазақстан жері тас көмір қорының молдығымен ерекшеленді. Орталық Қазақстандағы Қарағанды кен орнының алғаш ашылуы қазақ жұмысшысы Аппақ Байжановтың (1824–1887) есімімен байланысты. Сондай-ақ, Ертіс бойы мен Орталық Қазақстандағы бірқатар кен орындарын ашуда еңбегі зор Қ. Пішенбаев 1867 жылы Екібастұз көмір кенін, 1895 жылы Майқайын түрлі түсті метал орнын ашқан болатын. Ол Павлодарлық көпес А. И. Деровқа жалданып, маркшейдер ретінде жұмыс істеп, Александров, Талдыкөл, Жамантұз, Қарасор, Шөптікөл, Майкөбен сияқты көмір кен орындарын ашты [11, 34].

Атылмыш кезеңде ресейлік кәсіпкерлерінің қаражаттары Қазақстан жеріндегі мол қазба байлықтарды игеруге бағытталды. Олар кен орындарын жергілікті қазақтардан төмен бағаға

сатып алды. Мысалы, 1840-жылдары көпестер Н. Ушаков пен А. Рязанов ауқатты қазақстардан Қарағанды көмір кендерін, Кспен мыс кенішін, жезқазған және Спасск-Воскресенск мыс кен орындарын иемденді.

1880-жылдардың ортасына таман С.А. Попов (С.И. Поповтың немересі) Қарқаралы уезінің оңтүстік шығысында орын тепкен Космо-Демьяновск зауытын, сондай-ақ Балқаштың солтүстік жағына таяу жердегі Қызылеспе елді мекенінде Степановск зауытын ашты. Бұл зауыт үздік-создық жұмыс істеп, алғашқысы 1913- жылға дейін, соңғысы 1917-жылға дейін жұмыс істеді [10, 262].

Қазақстанның орталық және солтүстік аймақтарында кен өндіру ісімен көптеген кәсіпкерлер айналысты. Олардың қатарында Загряжский, Кузнецов, Пермикин, Перфильев, Бехметьев, Максимовтар болды. Дегенмен, тәжірибенің жеткіліксіздігі, қаржы тапшылығы және өндіріс техникасының төмен деңгейі олардың барлығының табысқа жетуіне мүмкіндік бермеді. Кейбір кәсіпкерлер оңай пайдаға ұмтылып, ақыр соңында банкротқа ұшырады.

XIX ғ. 80-жылдарында Қазақстанда қорғасын өндірісі жанданып, керісінше мыс өндірісі құлдырай бастады. Мұның басты себебі – жергілікті өнімнің сапасы жоғары шетелдік мысқа бәсекелестікке түсе алмауы еді. Дегенмен, электротехника саласының дамуы мысқа деген сұранысты арттырып, 1890-жылдары метал бағасының қымбаттауына әкелді. Соның нәтижесінде Қазақстандағы мыс өндірісі Спасск зауытының қызметіне байланысты жаңа серпін алды.

Өлкедегі тау-кен ісінің жетекші салаларының бірі алтын өндіру еді. Архивтік деректерге сәйкес, 1876 жылы Ақмола облысында бір ғана алтын кен орны жұмыс істесе, екі жылдан соң олардың саны 6 жетіп, 3 пұт алтын өндірілді [13, 37]. 1882 жылдан бастап, алтын өндіру ісінде айқын ілгерілеу байқалды, 10-нан 29-ға дейін саны артты, өндірілген өнім көлемі 7 пұтқа жетті. Бұл кезеңде алтын кен орындарындағы жұмысшылардың саны 431 ден 2086 ға дейін көбейді [14, 34].

1885 жылы Ақмола облысының Қарағанды аймағында тас, көмір, мыс және алтын өндіріліп, Көкшетау уезінде 29 алтын кен орны анықталды. Нәтижесінде 1 508 082 пұт тас көмір, 146 265 пұт алтын өндірілген [14, 34].

Өскемен уезінде алтын өндіретін 125-тен астам кеніш жұмыс істеген [11, 264]. Алайда XX ғасырдың басына қарай олардың саны екі есеге жуық қысқарды. Бұған қаражат тапшылығы, құрылыс материалдарының жетіспеуі, жол қатынасының әлсіздігі және ауыр салық жүйесі себеп болды. Зерттеуші М. Асфендияровтың көрсетуінше, бұл жағдай өнеркәсіп иелерін капиталдарын біріктіруге, өзара серіктестіктер құруға және өндіріс технологиясын жетілдіруге итермеледі.

Алтын өндірісін дамыту мақсатында Ресейдің, Сібірдің және Алтай өңірінің кәсіпкерлері мол қаржы құйды. 1904 жылы Өскемендегі 348 кеніш негізінде «Алтай алтын өнеркәсібі компаниясы», 1906 жылы «Атбасар мыс кен орындарының акционерлік қоғамы» құрылды. Соңғысы Жезқазған жеріндегі кен орындарын иемденді. XX ғасырдың басына таман қазақ жеріндегі мыс кен орындары шетелдік кәсіпкерлердің акционерлік қоғамдарының қарамағына өтті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанның кен орындары мен мұнай өндірісін игеру ісінде шетелдік кәсіпкерлердің рөлі айрықша болды. Акция иелері негізінен Англия, Франция, АҚШ, Германия, Швеция, Испания және басқа да мемлекеттердің азаматтары еді. 1906 жылы Зайсан уезіндегі бес кеніш пен рудниктің бірігуі нәтижесінде «Марқакөл алтын өнеркәсіп серіктестігі», ал 1912 жылы Өскемен уезінде «Оңтүстік Сібір алтын өнеркәсіп серіктестігі» құрылды. Алайда, кен орындары мен шахталардың тонаушылық сипатта пайдаланылуы және техниканың жаңартылмауы салдарынан олар біртіндеп жұмыс қабілетінен айырылды. Нәтижесінде өндірілген шикізаттың көп бөлігі шетелге тасымалданып отырды.

Ресейлік кәсіпкерлердің кен өндіру ісінде тәжірибесі де, заманауи техникалық құрал-жабдықтары да жеткіліксіз болды. Өндірілген өнімді өткізу барысында түрлі қиындықтарға кезікті. Соған қарамастан Ресей шенеуніктері шетелдік кәсіпкерлерді үнемі қолдап отырды.

Бұл қолдау көбіне жемқорлық сипат алды, яғни олар пара алу арқылы шетелдік капитал иелерінің мүддесін қорғады. Кәсіпкерлердің ішінде кездейсоқ адамдар да болды: қатардағы мұғалімдер, қасапшылар, ұсақ саудагерлер мен тіпті тілмаштар да кәсіпкерлікпен айналысуға тартылды. Өз иеліктерінде капитал болмағанымен, олар Батыс елдеріндегі банктерден несие алып, Қазақстандағы кеніштер мен шахталарды арзан бағамен сатып алды. Жергілікті шикізатты төмен бағамен иеленіп, кейін қымбатқа сатып, банктік қарыздарын өтеп қана қоймай, мол пайдаға кенелді.

Қазақстанның тау-кен өндірісіндегі аса маңызды салалардың бірі – мұнай өндірісі XIX ғасырдың соңына қарай қалыптасты. Алғашқы қадамдарды неміс кәсіпкері С. Леман жасады. Ол «Эмба Каспий» компаниясын құра отырып, 1894 жылы Қарашұңғыл аймағында алғашқы бұрғылау жұмыстарын жүргізді [11, 28]. С. Леман ағылшын кәсіпкерлерімен бірлесіп «Орал-Каспий мұнай бірлестігін» құрды. 1913 жылы Мақаттан мұнайдың табылуы өндіріс ауқымын кеңейтіп, жаңа кәсіпорындардың ашылуына жол ашты.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, 1915 жылдың 1 қаңтарына қарай Орал облысының әртүрлі аудандарында 100-3000 фут тереңдікте 142 скважина бұрғыланған болатын. 1900–1917 жылдар аралығында Жем өңірінен бөлек, Еділ-Жайық өзендері аралығы, Мұғалжардың батысы (Мортық, Итассай), Каспий маңының орталық бөлігі (Мәтенқожа), Мақат, Ескеннің солтүстігі және Қарашұңғылда мұнай өндірілді. Солтүстік Ескенде 7, Қарашұңғылда 20 бұрғылау скважинасы жұмыс істеп, ал Қаратонда тәулігіне 80–160 тоннаға дейін мұнай алынған [15, 60].

Бұл кезеңдегі мұнай кәсіпшіліктерін қазіргі Батыс Қазақстандағы мұнай өнеркәсібінің негізін қалаған нысандар ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, мұнай өндіру ісі шетелдік капиталист-кәсіпкерлердің, ең алдымен ағылшындардың қолында болды. Шетелдік компаниялар мол пайда тапты, өйткені олар бірнеше артықшылыққа ие еді: біріншіден, отандық бәсекелес компаниялар болмады; екіншіден, жергілікті қазақ халқы арзан жұмыс күші ретінде пайдаланылды; үшіншіден, ағылшын кәсіпкерлері мұнай барлау мен өндіруде айтарлықтай жеңілдіктерге ие болды. Ал жергілікті халыққа мұндай мүмкіндіктер берілмеді. Нәтижесінде, шетелдік кәсіпкерлер Қазақстандағы мұнай өнеркәсібінен мол табысқа кенеліп отырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аумағында бекініс-қалалардың көбеюіне байланысты құрылыс материалдары өндірісі жанданды. Әсіресе кірпіш жасау ісі кең өріс алып, 1860-жылдары Өскемен қаласында – 3, ал Семейде – 16 зауыт жұмыс істеді. Ғасырдың соңына қарай қазақ капиталының қатысуымен өлкеде 355 түрлі зауыт (тері өңдеу, май шығару, жүн түту, май шам өндіру және т.б.) құрылып, олардың жылдық өнім көлемі 2,8–3,1 млн сомды құрады. Тері илейтін зауыттардан басқа сабын қайнататын, салы жасайтын зауыттар да қалыптасты. Өндіруші кәсіпорындардың арасында ұн шығару кәсіпорындары жетекші орынға шықты. Павлодар және Семей қалаларында ірі диірмендер пайда болды [16, 105-п.].

Қазақстандағы алғашқы тау-кен өндірісі негізінен Алтай мен Орталық Қазақстанда шоғырланды. Бұл аймақтарда түсті металдар мен көмір өндіру ісі жолға қойылды. 1855 жылы Өскеменде жұмыс істеген үш тері зауытының жалпы өнім көлемі 10 302 сомға тең болды. Семейде осындай алты зауыт жұмыс істеп, 27 800 сом көлемінде өнім өндірді. Бұдан бөлек сабын қайнататын, сары май өңдейтін, кірпіш күйдіретін кәсіпорындар да пайда болды.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардың ішінде ұн тарту диірмендері жетекші орынға шықты. Павлодар мен Семей қалаларында ірі диірмендер салынып, жергілікті ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу ісі дамыды. XIX ғасырдың 60-жылдарында шарап өндіру ісі де жанданып, ұсақ тауарлы өндіріс зауыттарының саны артты. Мәселен, 1885 жылы Семей облысында 113 зауыт жұмыс істеп, оларда 1524 жұмысшы еңбек етті. Бұл кәсіпорындардың басым бөлігі мал өнімдерін өңдеумен айналысты. Алғашқы ірі өнеркәсіптік ошақтар Ақмола мен Семей облыстарында шоғырланды.

1898 жылғы деректер бойынша Семей өңірінде 13 былғары, 9 сабын қайнататын, 2 сыра ашытатын, 23 кірпіш зауыты жұмыс істеген. Көкпекті, Семей және Павлодар қалаларында 13 май өндіретін, 23 былғары және бірнеше тоң май зауыттары қызмет етті [17, 41.]. Торғай

облысында 42 былғары, май қорыту, сабын қайнату зауыттары, 202 диірмен жұмыс істеген. Мұның барлығы өнеркәсіптің дамуының бағыттарын айқын көрсетеді.

Өнеркәсіп иелерінің көпшілігі саудагер көпестер болды. Олардың қатарында орыс және татар кәсіпкерлерімен қатар, жергілікті қазақ саудагерлері де өз кәсібін дамыта бастады. Архив деректерін зерттеген Г. С. Султанғалиева атап өткендей, XIX ғасырдың соңына қарай қазақ жерінде қасапханалар, мал соятын қоғамдық кәсіпорындар пайда болып, тірі малды шетелге айдап әкету көлемі едәуір қысқарды [6].

Сонымен қатар, балық аулау кәсібі де едәуір дамыды. XIX ғасырдың екінші жартысында Еділ, Жайық, Каспий теңізі мен Зайсан өңірінде қазақ балықшылары да бұл салаға тартылып, кәсіби құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілді. Кәсіпорындарда өндірілген балық өнімдері Астрахань және Ресейдің өзге қалаларына жөнелтілді. Жетісу мен Балқаш өңірінде де балық аулау ісі жолға қойылып, жергілікті базарларда саудаға шығарылды.

XX ғасырдың басына қарай Қазақстанда диірмендер, жүн иіру, тері өңдеу, май шығару сияқты кәсіпорындар кеңінен тарады. Орыс шаруаларының жаппай қоныстануына байланысты бидай өндіру күшейіп, ұн дайындайтын кәсіпорындар қолда бар капиталды шоғырландыруға мүмкіндік алды. 1908 жылы құрылған ұн өндіретін акционерлік қоғам синдикаты өлкедегі ірі өнеркәсіптік құрылымдардың бірі болды. Оның басшылығын белгілі көпестер М. Красильников, М. Артоманов және Л. Мусиндер атқарып, қала басқармасын да өз бақылауына алды.

Қорытынды.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі қарқынды дамыды. Қорғасын, мыс және алтын өндірісі өлкенің экономикалық құрылымын айқындап, жұмысшы табының қалыптасуына алғышарт жасады. Жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайының төмендеуі қазақ жатақтарын өндіріс орындарына тартты, бұл өз кезегінде ауылдық қоғамның әлеуметтік жіктелуін күшейтті.

Дегенмен, өндірістің дамуында бірқатар қайшылықтар байқалды. Бір жағынан алтын мен мыс өндірісі жаңа технологиялар мен шетелдік капиталдың келуіне байланысты кеңейсе, екінші жағынан қаржы тапшылығы, жол қатынасының әлсіздігі және салық саясаты жергілікті кәсіпкерлердің мүмкіндіктерін шектеді. Нәтижесінде Қазақстанның бай кен орындары шетелдік компаниялардың қолына өтті.

Осылайша, Қазақстандағы түсті металлургия саласының дамуы табиғи ресурстарды игеру мен шетел капиталының ықпалына тікелей байланысты болды. Бұл үрдіс бір жағынан аймақтың өнеркәсіптік-инфрақұрылымдық әлеуетін арттырса, екінші жағынан жергілікті халықтың экономикалық тәуелсіздігіне кедергі келтірді.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы кезеңінде Қазақстан аумағындағы сауда қатынастарының жандануы, айырбас пен жәрмеңке саудасының дамуы аймақтың отарлық сипаттағы жағдайына қарамастан, жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруда маңызды рөл атқарды. Сауда айналымының өсуі, табиғи байлықтардың молдығы мен мал өнімдерінің жеткілікті болуы қазақ даласында алғашқы өнеркәсіп ошақтарының пайда болуына түрткі болды. Бұл өндіріс орындарының ішінде жетекші орынды мал өнімдерін өңдеуге маманданған кәсіпорындар иеленді. Сонымен қатар, руданы игеру, майда тауарлы кәсіпшіліктер, тұз өндіру, балық аулау және мұнай кәсібі де дами бастады.

Әдебиеттер тізімі

1. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или кайсак-киргизских орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.; Гейнс Л. Киргизские очерки // Военный сборник, 1866. №1. – С.145-178.
2. Володьков О.П. Проблемы торгового капитализма в работах М.Н. Покровского: диссертации... канд. ист. наук. – Омск, 2002. –120 с.
3. Вяткин М.П. Торговый капитализм в России. М.-Л.; Гос издательство, 1927. – 244 с.; Тогжанов Г. О казахском ауле. Кзыл-Орда, 1927.; Студенецкий Л.И. Очерки по экономике

казахского хозяйства// Известия. 3- СО.ИРГО. – Омск, 1929.

4. Асфендияров С.Д. История Казахстана с древнейших времен. Алма-ата: Қазақ университеті, 1993. –636 с.

5. Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстан с России со Средней Азии 40-60- годы XIX века. – Москва, 1960.

6. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XX вв.) – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки, 2001. – 260 с.

7. Есмаганбетов К.Л. Что писали о нас Западе. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 152 с.

8. Morgan E.D. A Journey through Semiretchia to Kuldja in 1880 // Proceedings of the Royal Geogr. Society and Monthly Record of Geography. 1881. Vol. III. PP. 150-169 pp.

9. Оланын Клавдий. Сибирь и ее экономическая будущность с предисловием Фредерика Пасси; перевод с французского А. Д. Погужова. – С.- Петербург: типография Товарищества «Просвещение», 1903. – 252 с.

10. Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения Отечественной истории / М.К. Козыбаев// Материалы научной сессии ученых Министерства науки– академии наук РК. – Алматы, 1998.

11. Асылбеков М.А. Алдабергенев Қ. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында Ресей империясының Қазақстанда жүргізген отарлау саясатының зардаптары (1860-1917). – Павлодар, 2003. – 369 б.

12. Алампиев П.М. Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности (Исторический опыт Каз ССР). Издательство академии наук СССР, 1958. – 451 с.

13. Памятная книжка и адрес календарь Акмолинской области за 1887 г. – С. 203.

14. Памятная книжка и адрес календарь Акмолинской области за 1885 г. – С. 34.

15. Обзор Уральской области за 1915 г. –120 с.

16. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві 369-қ.,1-т. 2044-іс,-105-п

17. Памятная книжка и адрес календарь Акмолинской области за 1890 г. – С. 41.

References

1. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kajsackih ili kajsak-kirgizskih ord i stepej. –Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.; Gejns L. Kirgizskie ocherki // Voennyj sbornik,1866. №1. – S.145-178.

2. Volod'kov O.P. Problemy torgovogo kapitalizma v rabotah M.N. Pokrovskogo: dissertacii... kand. ist. nauk. – Омск, 2002. –120 s.

3. Vyatkin M.P. Torgovyj kapitalizm v Rossii. M-L.; Gos izdatel'stvo, 1927. – 244 s.; Togzhanov G. O kazahskom aule. Kzyl-Orda, 1927.; Studeneckij L.I. Ocherki po ekonomike kazahskogo hozyajstvo// Izvestiya. 3- SO.IRGO. – Омск, 1929.

4. Asfendiyarov S.D. Istoriya Kazahstana s drevnejshih времен. Alma-ata: Қазақ universiteti, 1993. –636 s.

5. Apolova N.G. Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazahstan s Rossii so Sredej Azii 40-60- gody XIX veka. – Moskva, 1960.

6. Sultangalieva G.S. Zapadnyj Kazahstan v sisteme etnokul'turnyh kontaktov (HVIII- nachalo XIX vv.) – Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki, 2001. – 260 s.

7. Esmaganbetov K.L. CHto pisali o nas Zapade. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 152 s.

8. Morgan E.D. A Journey through Semiretchia to Kuldja in 1880 // Proceedings of the Royal Geogr. Society and Monthly Record of Geography. 1881. Vol. III. PP. 150-169 pp.

9. Olan'on Klavdij. Sibip' i ee ekonomicheskaya budushchnost' s ppedicloviem Fpedepika Passi; pepevod c fpanцузского A. D. Pogpuzova. – С.- Petepbupg: tipogpafiya Tovapishchestva «Ppocveshchenie», 1903. – 252 p.

10. Kozybaev M.K. Aktual'nye problemy izucheniya Otechestvennoj istorii / M.K. Kozybaev// Materialy nauchnoj sessii uchenyh Ministerstva nauki– akademii nauk RK. – Almaty, 1998.

11. Asylbekov M.A. Aldabergenov Q. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында Resei

imperiasynyñ Qazaqstanda жүргızgen otarlau saiasatynyñ zardaptary (1860-1917). – Pavlodar, 2003. – 369 b.

12. Alampiev P.M. Likvidaciya ekonomicheskogo naravenstva narodov Sovetskogo Vostoka i socialisticheskoe razmeshchenie promyshlennosti (Istoricheskij opyt Kaz SSR). Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, 1958. – 451 s.

13. Pamyatnaya knizhka i alres kalendar' Akmolinskoj oblasti za 1887 g. – S. 203.

14. Pamyatnaya knizhka i alres kalendar' Akmolinskoj oblasti za 1885 g. – S. 34.

15. Obzor Ural'skoj oblasti za 1915 g. – 120 s.

16. Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik aphivi 369-q., 1-t. 2044-ic., -105-p

17. Pamyatnaya knizhka i adres kalendar' Akmolinskoj oblasti za 1890 g. – S. 41.

РАЗВИТИЕ РАЗЛИЧНЫХ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

ЕСПЕНБЕТОВА А.М.^{1*}, ИСЕНОВ О.И.²

***Еспенбетова Айнагул Мейрамбекқызы¹** – Кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан

E-mail: aikami@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0026-9678>

Исенов Отеген Ихсанович² – Кандидат исторических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынулы, г. Костанай, Казахстан

E-mail: utegen59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>

Аннотация. Статья посвящена истории социально-экономического развития Казахстана во 2-й половине XIX - начале XX века. Авторы делают историографический обзор отечественных и зарубежных работ, опубликованных по данной проблеме. Распространение капиталистических отношений в стране, развитие торговли, наличие богатых природных ресурсов и продукты животноводства, а также колониальная политика России анализируются как основные факторы, приведшие к созданию обрабатывающей промышленности на казахской земле. В качестве основных отраслей экономической жизни анализируются создание и деятельности масложировой, мукомольной, кожевенной мыловаренного производства, табачной изделий и горнодобывающей, нефтеперерабатывающей, соляной промышленности в различных регионах Казахстана. Кроме того, авторы, на основе количественных показателей и статистических данных проводят сравнительный анализ производственной деятельности и тенденции развития различных предприятий на казахской земле во второй половине XIX – начале XX вв..

Определяется колониальный характер экономической политики Российской империи и эксплуатация владельцев иностранных компаний, по отношению к казахам.

Ключевые слова: промышленность, капитализм, экономика, торговля, развитие, сырье, хозяйство, бизнес

THE DEVELOPMENT OF PAZLICHNYKH PROMNOSTI IN THE KAZAKH STEPPE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

YESPENBETOVA A.M.^{1*}, ISENOV O.I.²

***Yespenbetova Ainagul Meyrambekkyzy¹** - Candidate of historical sciences, senior lecturer, Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: aikami@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0026-9678>

Isenov Otegen Ihsanovich² - Candidate of historical sciences, associate professor, Kostanay regional university named after A. Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan

E-mail: utegen59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>

Abstract. The article is devoted to the history of the socio-economic development of Kazakhstan in the 2nd half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. The author makes a historiographical review of domestic and foreign works published on this issue. The spread of capitalist relations in the country, the development of trade, the presence of rich natural resources and livestock products, as well as the colonial policy of Russia are analyzed as the main factors that led to the creation of manufacturing industry on Kazakh soil. As the main sectors of economic life, the creation and activities of the oil and fat, flour milling, tanning, soap production, tobacco products and mining, oil refining, salt

industries in various regions of Kazakhstan are analyzed. In addition, the authors, on the basis of quantitative indicators and statistical data, conduct a comparative analysis of the production activity and development trends of various enterprises on Kazakh soil in the second half of the 19 th – early 20th centuries. The colonial nature of the economic policy of the Russian Empire and the exploitation of foreign company owners in relation to the Kazakhs are determined.

Key words: industry, capitalism, economy, trade, development, raw materials, farming, business

ТЕНДЕНЦИИ ВЫБРОСОВ ЗАГРЯЗНЯЮЩИХ ВЕЩЕСТВ СТАЦИОНАРНЫМИ ИСТОЧНИКАМИ ВИТЕБСКОЙ ОБЛАСТИ

ГАЛАЙ Е.И.¹ , КАБИЕВ Е.С.^{2*} 

Галай Елена Ивановна¹ – Кандидат географических наук, кафедра Географическая экология, факультет Географии и геоинформатики, Белорусский государственный университет, г. Минск, Республика Беларусь,
E-mail: e_galai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7153-9036>

*Кабиев Ерлан Сырымович² – Доктор философии (PhD), кафедра Географии и туризма, факультет Естественных наук, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан
E-mail: yerlanustaz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4600-6550>

Аннотация. В статье представлен анализ пространственно-временной динамики выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух административных районов Витебской области за период 2011–2023 гг. С использованием картографического и сравнительно-географического подходов выполнена классификация районов по уровням загрязнения от стационарных источников относительно среднеобластных значений. Установлено, что в большинстве районов преобладают выбросы углеводородов, а в отдельных – оксид углерода, сернистый ангидрид или твердые частицы. Отмечены выраженные различия в структуре загрязняющих веществ по районам, а также динамика изменений долей основных загрязнителей, таких как снижение выбросов диоксида серы (SO₂), рост доли нелетучих углеводородов (НМЛОС) и оксида углерода (CO). Особое внимание уделено выделению территорий с устойчивыми уровнями загрязнения, а также зонам, демонстрирующим положительную или отрицательную тенденцию по отдельным компонентам. Установлено, что в Витебской области доля стационарных источников остается значительно выше, чем в среднем по Республике Беларусь, что требует принятия дополнительных управленческих мер. Полученные результаты позволяют более обоснованно планировать природоохранные мероприятия, ориентируясь на тип, объем и структуру загрязнений в конкретных административных районах.

Ключевые слова: атмосферный воздух, выбросы, стационарные источники, загрязняющие вещества, административные районы, уровень загрязнения, динамика выбросов, загрязнители.

Введение

В Национальной стратегии устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь до 2030 года особое внимание уделяется поддержанию благоприятных природных условий для жизни нынешних и грядущих поколений. Для достижения этой цели требуется комплекс природоохранных мер, основываться на которых целесообразно лишь после анализа тенденций ключевых экологических показателей. Одним из таких показателей служат выбросы загрязняющих веществ в атмосферу стационарными источниками Витебской области.

По видам экономической деятельности регион формируется прежде всего «обрабатывающей промышленностью», чья доля в валовом региональном продукте за 2022 год составила 21,5 %. Далее следуют «сельское, лесное и рыбное хозяйство» (10,8 %) и «снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом» (5,1 %) [1].

На долю предприятий Витебщины приходится 12,4 % общего промышленного выпуска страны [2]. Область лидирует в Беларуси по выпуску доломитовой муки (100 %), первичных полиэтиленовых полимеров (95,5 %), ковровой продукции (95,2 %), льняных тканей (свыше 90 %), обуви (более 50 %) и электроэнергии (около 30 %) [3]. Производственная деятельность, помимо выпуска продукции, неизбежно сопровождается образованием сточных вод, отходов и выбросами вредных веществ в атмосферу. Следовательно, для обоснованного планирования природоохранных мероприятий важно проследить динамику этих экологических аспектов.

Материалы и методы исследования

Для анализа пространственной и временной динамики выбросов загрязняющих веществ в атмосферу применялись картографический подход [4, 5] и данные из литературных источников [6–12]. Исследование охватывало три временных интервала: 2011–2015 гг., 2016–

2020 гг. и 2021–2023 гг. В каждом из них рассчитывались средние значения выбросов в атмосферный воздух для двадцати одного административного района Витебской области, а также в целом по региону. Кроме того, вычислялось стандартное отклонение, позволяющее оценить степень вариативности показателей.

Согласно методике, предложенной автором [13], была осуществлена классификация районов области по уровню выбросов от стационарных источников за определённый период: выделялись категории от «пониженного» до «очень высокого» относительно среднеобластного значения.

В качестве методологической базы исследования использовались сравнительно-географический и картографический методы, что позволило обеспечить комплексный подход к оценке экологической ситуации в регионе.

Результаты и их обсуждение

Экологическое состояние атмосферного воздуха во многом зависит от объёмов выбросов загрязняющих веществ, в особенности от мобильных источников. Так, в общей структуре выбросов по Республике Беларусь на транспорт приходилось 56,6% в 2016 году, при этом стационарные источники составляли 43,4%. В 2022 году соотношение изменилось: доля транспорта составила 52,3%, а стационарных источников – 47,7%. В отличие от общереспубликанской тенденции, в Витебской области доминирующее значение сохраняют выбросы от стационарных источников: 68,8% в 2016 году и 69,7% в 2022 году, соответственно транспортные источники – 31,2% и 30,3%.

Отмечается, что в 2022 году предприятия региона увеличили объёмы выбросов, в то время как от автотранспорта наблюдалось их снижение. В целом по стране за период с 2016 по 2022 год среднее значение выбросов на квадратный километр снизилось на 110 кг/км², тогда как в Витебской области – на 624 кг/км²: из них на 210 кг/км² за счёт транспорта и на 414 кг/км² – за счёт промышленных источников. При этом на душу населения в области количество выбросов уменьшилось на 14 кг.

Основными источниками загрязнения воздуха на территории Беларуси и в пределах Витебской области выступают технологические процессы, использование и обезвреживание отходов, а также сжигание топлива, которое играет менее значительную роль. Доля Витебской области в общем объёме выбросов по стране составила в 2022 году 15,1%, при этом на стационарные источники приходилось 21,9%, а на мобильные – 11,0%. В отличие от большинства других регионов, здесь сохраняется превалирование выбросов от стационарных объектов.

Согласно данным Министерства природных ресурсов и охраны окружающей среды [6], в 2021 году структура выбросов промышленных предприятий Витебской области включала: 24,8% — нелетучие органические соединения, 20,6% — углеводороды, 17,5% — диоксид серы, 15,1% — оксид углерода, 10,7% — диоксид азота, 4,6% — твёрдые частицы. Основные объёмы поллютантов поступают в атмосферу в процессе сжигания топлива и в результате производственных операций. Так, в 2021 году от сжигания топлива происходили выбросы 34,3% общего объёма диоксида серы, 25,9% оксида углерода и 22,8% диоксида азота. В то же время технологические процессы и утилизация отходов дали 15,9%, 7,2% и 3,7% этих же веществ соответственно.

Сравнительный анализ с 2016 годом показывает, что к 2021 году доля диоксида серы в структуре выбросов уменьшилась на 6%, доля оксида углерода выросла на 1,7%, а НМЛОС – на 1,5%. Прочие изменения по другим веществам были незначительными.

В Оршанском районе в 2021 году структура выбросов выглядела следующим образом: 4,2% — твёрдые вещества, 7,6% — сернистый ангидрид, 29,8% — оксид углерода, 9,3% — диоксид азота, 1,9% — оксид азота, 33,8% — углеводороды (без НМЛОС), 6,7% — НМЛОС, 6,7% — прочие загрязнители. Для Полоцкого района характерны такие значения: 12,4%, 1,4%, 22,0%, 13,0%, 1,7%, 16,0%, 30,6%, 2,9% соответственно. В большинстве районов (81%) области преобладают углеводороды как основная составляющая выбросов. В Браславском и Поставском районах наибольший удельный вес имеют выбросы оксида углерода. В

Чашникском районе в 2021 году основная доля приходится на сернистый ангидрид (40,9%) и оксид углерода (24%), при этом доля твёрдых веществ составила лишь 0,7%.

Анализ средних значений за 2011–2015 годы показал, что большинство районов (например, Браславский, Городокский, Докшицкий, Миорский и другие) находятся на уровне среднеобластных показателей. В этот период предприятия Сенненского района выбрасывали в среднем 800 тонн загрязнителей, а Верхнедвинского – 1280 тонн. По результатам классификации установлено, что к районам с пониженным и низким уровнем загрязнения относятся 20% всех территорий, с повышенным – 10%, с высоким и очень высоким – 19%. Особенно значительными остаются выбросы в Полоцком и Чашникском районах, где расположены крупные промышленные предприятия.

За период 2016–2020 годов наибольшая группа районов также характеризуется среднеобластным уровнем загрязнения (см. таблицу 1). В пределах этой группы минимальный объём загрязнений зафиксирован в Докшицком районе — 0,84 тыс. тонн, а максимальный — в Дубровенском районе — 2,00 тыс. тонн. Низкий уровень выбросов отмечается в 19% районов (Бешенковичский, Россонский, Сенненский, Шарковщинский), что коррелирует с их скромным вкладом в промышленное производство: в 2020 году на предприятия Бешенковичского района приходилось 0,3% областного выпуска продукции, на Россонский – 0,1%, Сенненский и Шарковщинский – по 0,2% [2].

Таблица 1 – Уровень загрязнения атмосферного воздуха Витебской области выбросами стационарных источников, тыс. т

Уровень загрязнения атмосферного воздуха	Административные районы	Средние выбросы загрязняющих веществ за 2016-2020гг., тыс.т
Среднеобластной (0,84-2,18)	Браславский	1,32
	Верхнедвинский	1,98
	Городокский	1,32
	Докшицкий	0,84
	Дубровенский	2,00
	Лепельский	1,22
	Лиозненский	1,68
	Миорский	1,82
	Поставский	1,64
	Толочинский	1,84
	Ушачский	0,86
	Шумилинский	1,26
Пониженный (меньше 0,84)	Бешенковичский	0,64
	Россонский	0,46
	Сенненский	0,66
	Шарковщинский	0,58
Повышенный (2,18- 3,10)	Глубокский	3,10
Высокий (3,20-6,00)	Витебский	5,90
Очень высокий (больше 6,0)	Оршанский	7,84
	Чашницкий	14,40
	Полоцкий	55,10

На основе статистической обработки данных Национального статистического комитета установлено, что среди всех районов Витебской области только два – Витебский и Глубокский – демонстрируют соответственно высокий и повышенный уровни загрязнения атмосферного воздуха по сравнению со среднеобластными значениями.

В Витебском районе размещены такие промышленные предприятия, как ОАО «БелВитунифарм», ОАО «Витебский плодовоовощной комбинат», а также производственные мощности ООО «Альянспласт», выпускающее полимерную упаковку, и предприятия по изготовлению алкогольной продукции [14]. Административный центр области – город Витебск – характеризуется высокой концентрацией промышленных объектов, в том числе 70 крупных. В структуре промышленности города в 2020 году наибольшую долю (55,5%) занимали предприятия по производству и распределению энергоресурсов, обрабатывающая промышленность обеспечила 42,8%, а добывающая – 1,7% [1]. Витебск формирует 29% от совокупного объема промышленного производства области, в то время как на Витебский район приходится около 3% [10].

Глубокский район выделяется как по числу хозяйствующих субъектов, так и по масштабам промышленного производства [15]. В его структуре функционируют 22 предприятия, среди которых ОАО «Глубокский молочноконсервный комбинат», «мясокомбинат», «комбикормовый завод», «Плиский льнозавод» и другие. Молочноконсервный комбинат относится к четвертой категории по воздействию на воздушную среду, эксплуатирует 30 источников загрязнений, выбрасывая 31 наименование вредных веществ, включая оксид углерода, диоксид азота, аммиак и аэрозоли свинца. На мясокомбинате действует 59 стационарных источников выбросов, в числе основных загрязнителей – оксиды азота, серы, аммиак и угарный газ. Газоочистные сооружения на предприятиях отсутствуют. Главными источниками загрязнений в районе выступают котельные, использующие в качестве топлива дрова, мазут и природный газ.

К районам с очень высоким уровнем загрязнений за 2016–2020 годы относятся Полоцкий, Оршанский и Чашникский районы. За указанный период объем выбросов в Оршанском районе достиг 7,84 тыс. тонн, в Полоцком – 55,08 тыс. тонн.

Полоцкий район – один из ключевых центров нефтехимии в стране. Здесь расположены крупнейшие предприятия, включая ОАО «Нафтан» и его подразделение – завод «Полимир», Новополоцкая ТЭЦ РУП «Витебскэнерго», ОАО «Полоцк-Стекловолокно», а также ОАО «Полоцктранснефть Дружба». Эти пять объектов обеспечивают около 95% всех выбросов по району [16]. Наибольшее загрязняющее воздействие оказывают установки серной кислоты, водородные установки, объекты газового хозяйства на территории ОАО «Нафтан». Промышленность города Новополоцка обеспечивает 42,7% общего объема промышленного производства Витебской области, тогда как район в целом формирует 5,1%.

Чашникский район также относится к числу индустриально развитых. На его территории работают 16 промышленных предприятий, 14 из которых сертифицированы по ISO 9000. В Новолукмле сосредоточены предприятия, включая Лукомльскую ГРЭС и заводы по выпуску стройматериалов, керамзита и прочей продукции. В Чашниках действуют предприятия легкой, спиртовой и целлюлозно-бумажной промышленности [17].

Оршанский район представлен разнообразными производствами – от станкостроения до пищевой промышленности. Здесь находится единственный в Беларуси крупный льнокомбинат, и район обеспечивает 7,7% промышленного производства области [1].

По уровню выбросов за 2021–2023 годы к среднеобластной категории отнесены Верхнедвинский, Шумилинский, Толочинский, Миорский, Лиозненский, Лепельский, Дубровенский, Докшицкий, Городокский и Глубокский районы. В Шумилинском районе зарегистрировано 1,2 тыс. тонн выбросов, во Верхнедвинском – 2,4 тыс. тонн; стандартное отклонение по этим данным составило 1,73 тыс. тонн.

К пониженной категории загрязнения относятся Бешенковичский, Браславский, Россонский, Сенненский, Ушачский и Шарковщинский районы. Уровень выбросов в них варьируется от 0,58 тыс. тонн (Россонский) до 1,06 тыс. тонн (Браславский). Поставский район продемонстрировал показатели на уровне 3,55 тыс. тонн за 2021–2023 гг., что соответствует повышенному уровню. Районы с высокими и очень высокими выбросами в этот период – Витебский, Оршанский, Чашникский и Полоцкий.

Сравнительный анализ за два временных интервала (2016–2020 гг. и 2021–2023 гг.)

показывает, что в 81% районов уровень выбросов оставался стабильным. Однако в течение всего периода наблюдений (2011–2023 гг.) в отдельных районах наблюдалась как тенденция к росту загрязнений, так и их сокращение, в ряде случаев – нестабильная динамика. Наибольший вклад в загрязнение воздуха продолжают вносить Полоцкий и Чашникский районы.

Снижение выбросов стало возможным благодаря внедрению современных технологических решений и очистных систем. В 2020 году в Витебской области было улавливаемо или обезврежено 46,3% выбрасываемых веществ от стационарных источников, а к 2022 году данный показатель достиг 60% [1]. В Витебске уровень улавливания составил 61,2%. Среди районов области лидером по данному показателю стал Полоцкий район (14,8 тыс. тонн в 2020 году), за ним следуют Глубокский (8,8 тыс. тонн) и Оршанский районы (5,6 тыс. тонн), что свидетельствует о наличии и работоспособности газоочистного оборудования.

Заключение

Результаты анализа динамики загрязнения атмосферного воздуха в Витебской области за три временных периода (2011–2015 гг., 2016–2020 гг., 2021–2023 гг.) показали, что стабильно высокие и очень высокие уровни выбросов загрязняющих веществ, превышающие среднеобластные значения, наблюдаются в Витебском, Оршанском, Полоцком и Чашникском районах. Указанные территории выделяются значительным промышленным потенциалом и наличием крупных производственных объектов, относящихся к различным секторам экономики. Около 29% районов демонстрируют уровни выбросов, близкие к среднеобластному показателю, тогда как только в 5% административных единиц зафиксирован пониженный уровень выбросов. В остальных районах прослеживается разноплановая динамика изменений – от увеличения до снижения объема поллютантов, поступающих в воздушную среду.

Список литературы

1. Статистический ежегодник Витебской области 2023 / редкол.: Ю.И. Москалев [и др.]. - Витебск: Глав. статис. управление Вит.обл, 2023.-346 с.
2. Регионы Республики Беларусь. Статистический сборник / редкол.: И.В. Медведева [и др.]. - Минск: Нац.статис. комитет РБ, 2023. - Т. 1: Социально-экономические показатели 2023, – 688 с.
3. Регионы Республики Беларусь. Статистический сборник / редкол.: И.В. Медведева [и др.] - Минск: Нац.статис. комитет РБ, 2020. - Т. 2: Основные социально-экономические показатели городов и районов, 2020. - 584с.
4. Берлянд А.М. Геоиконика. – М: Лесар, 1996. – 208 с.
5. Москаленко О.П. Пространственно - временная информация на нозогеографических картах //Проблемы непрерывного географического образования и картографии: Сб. науч. тр. – Винница: Антекс-УЛТД, 2004. - Вып.4. – С.191-193.
6. Министерство природных ресурсов и охраны окружающей среды Республики Беларусь. Официальный сайт [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.minpriroda.gov.by/ru> (дата обращения 17.010.2024).
7. Охрана окружающей среды в Республике Беларусь. Статистический сборник, 2017 / редкол.: И.В. Медведева [и др.]. - Минск: Нац. статис. комитет РБ, Гос. комитет по имуществу РБ, 2018. - 228с.
8. Охрана окружающей среды в Республике Беларусь. Статистический сборник, 2021 / редкол.: И.В. Медведева [и др.]. - Минск: Нац. статис. комитет РБ, Гос. комитет по имуществу РБ, 2022. - 228с.
9. Регионы Республики Беларусь. Статистический сборник / редкол.: И.В. Медведева [и др.]. - Минск: Нац.статис. комитет РБ, 2017. - Т. 1: Социально-экономические показатели 2017, - 803с.
10. Регионы Республики Беларусь. Статистический сборник / редкол.: И.В. Медведева [и др.] - Минск: Нац.статис. комитет РБ, 2020 - Т. 2: Основные социально-экономические

показатели областей, городов и районов, 2020, - 582с.

11. Регионы Республики Беларусь. Статистический сборник / редкол.: И.В. Медведева [и др.] - Минск: Нац.статис. комитет РБ, 2023 - Т. 2: Основные социально-экономические показатели областей, городов и районов, 2023, - 581с.

12. Ю.И. Москалев [и др.]. - Витебск: Глав. статис. управление Вит.обл, 2015. – 469с.

13. Галай Е.И. Пространственно-временная изменчивость загрязнения атмосферного воздуха Гомельской области выбросами стационарных источников //Региональные проблемы экологии: пути решения: материалы IV международного экологического симпозиума, Новополоцк, (ноябрь 2007 г.) в 3 т. – Новополоцк: ПГУ, 2007, т.1.- С. 18-22 .

14. Витебск-инфо.2023-2024. – Витебск: изд-во «ИВ-ИнфоВитебск», 2023.- 48с.

15. Глубокский район. Местный экологический план действий. - Минск: ТМ АРГО-ГРАФИКС, 2014. - 62с.

16. Полоцкий район. Местный экологический план действий. - Минск: ТМ АРГО-ГРАФИКС, 2014. - 48 с.

17. Чашницкий район. Местный экологический план действий. - Минск: ТМ АРГО-ГРАФИКС, 2014.- 50с.

References

1. Statisticheskij ezhegodnik Vitebskoj oblasti 2023 / redkol.: YU.I. Moskaev [i dr.]. - Vitebsk: Glav. statis. upravlenie Vit.obl, 2023.-346 s.

2. Regiony Respubliki Belarus'. Statisticheskij sbornik / redkol.: I.V. Medvedeva [i dr.]. - Minsk: Nac.statist. komitet RB, 2023. - Т. 1: Social'no-ekonomicheskie pokazateli, 2023, – 688 s.

3. Regiony Respubliki Belarus'. Statisticheskij sbornik / redkol.: I.V. Medvedeva [i dr.]. - Minsk: Nac.statist. komitet RB, 2020. - Т. 2: Osnovnye social'no-ekonomicheskie pokazateli gorodov i rajonov, 2020, - 584s.

4. Berlyand A.M. Geoikonika. – M: Lesar, 1996. – 208 s.

5. Moskalenko O.P. Prostranstvenno - vremennaya informaciya na nozogeograficheskikh kartah //Problemy nepreryvnogo geograficheskogo obrazovaniya i kartografii: Sb. nauch. tr. – Vinnica: Anteks-ULTD, 2004. - Vyp.4. – S.191-193.

6. Ministerstvo prirodnih resursov i ohrany okruzhayushchej sredy Respubliki Belarus'. Oficial'nyj sajt [Elektronnyj resurs]. - URL: <https://www.minpriroda.gov.by/ru> (data obrashcheniya17.010.2024).

7. Ohrana okruzhayushchej sredy v Respublike Belarus'. Statisticheskij sbornik, 2017 / redkol.: I.V. Medvedeva [i dr.]. - Minsk: Nac. statist. komitet RB, Gos. komitet po imushchestvu RB, 2018. - 228s.

8. Ohrana okruzhayushchej sredy v Respublike Belarus'. Statisticheskij sbornik, 2021 / redkol.: I.V. Medvedeva [i dr.]. - Minsk: Nac. statist. komitet RB, Gos. komitet po imushchestvu RB, 2022. - 228s.

9. Regiony Respubliki Belarus'. Statisticheskij sbornik / redkol.: I.V. Medvedeva [i dr.]. - Minsk: Nac.statist. komitet RB, 2017. - Т. 1: Social'no-ekonomicheskie pokazateli, 2017, - 803s.

10. Regiony Respubliki Belarus'. Statisticheskij sbornik / redkol.: I.V. Medvedeva [i dr.]. - Minsk: Nac.statist. komitet RB, 2020 - Т. 2: Osnovnye social'no-ekonomicheskie pokazateli oblastej, gorodov i rajonov, 2020, - 582s.

11. Regiony Respubliki Belarus'. Statisticheskij sbornik / redkol.: I.V. Medvedeva [i dr.]. - Minsk: Nac.statist. komitet RB, 2023 - Т. 2: Osnovnye social'no-ekonomicheskie pokazateli oblastej, gorodov i rajonov, 2023, - 581s.

12. YU.I. Moskaev [i dr.]. - Vitebsk: Glav. statis. upravlenie Vit.obl, 2015. – 469s.

13. Galaj E.I. Prostranstvenno-vremennaya izmenchivost' zagryazneniya atmosfernogo vozduha Gomel'skoj oblasti vybrosami stacionarnyh istochnikov //Regional'nye problemy ekologii: puti resheniya: materialy IV mezhdunarodnogo ekologicheskogo simpoziuma, Novopolock, (noyabr' 2007 g.) v 3 t. – Novopolock: PGU, 2007, т.1.- S. 18-22.

14. Vitebsk-info.2023-2024. – Vitebsk: izd-vo «IV-InfoVitebsk», 2023.- 48s.

15. Glubokskij rajon. Mestnyj ekologicheskij plan dejstvij. - Minsk: TM ARGO-GRAFIKS, 2014. - 62s.

16. Polockij rajon. Mestnyj ekologicheskij plan dejstvij. - Minsk: TM ARGO-GRAFIKS, 2014. - 48 s.

17. Шашницкий район. Местный экологический план действий. - Минск: ТМ АРГО- ГРАФИКС, 2014.- 50s.

ВИТЕБСК ОБЛЫСЫНДАҒЫ СТАЦИОНАРЛЫҚ КӨЗДЕРДЕН ШЫҒАРЫЛАТЫН ЛАСТАУШЫ ЗАТТАРДЫҢ ШЫҒАРЫНДЫЛАРЫНЫҢ ҮРДІСТЕРІ

ГАЛАЙ Е.И.¹ , КАБИЕВ Е.С.^{2*} 

Галай Елена Ивановна¹ – География ғылымдарының кандидаты, географиялық экология кафедрасы, география және геoinформатика факультеті, Беларусь мемлекеттік университеті, Минск қ., Беларусь Республикасы,

E-mail: e_galai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7153-9036>

*Кабиев Ерлан Сырымұлы² – Философия докторы (PhD), География және туризм кафедрасы, жаратылыстану факультеті, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

E-mail: yerlanustaz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4600-6550>

Аңдатпа. Мақалада Витебск облысының әкімшілік аудандарындағы атмосфералық ауаның ластануын тудыратын ластаушы заттардың кеңістіктік-уақыттық динамикасы 2011–2023 жылдар аралығында жан-жақты талданған. Зерттеу барысында заманауи қазіргі картографиялық әдістер мен еоакпараттық технологиялар және салыстырмалы-географиялық тәсілдер қолданылып, стационарлық көздерден тарайтын ластану деңгейі бойынша аудандар ортаоблыстық көрсеткіштермен салыстырылып, жіктелді. Талдау нәтижесінде көптеген аудандарда көмірсутектердің шығарындылары басым екені анықталды, ал кейбірінде көміртек оксиді, күкірт ангидрид және қатты бөлшектердің үлесі жоғары. Ластаушы заттардың құрылымындағы айырмашылықтар мен негізгі поллютанттардың үлестік өзгерістері динамикасы көрсетілді. Мысалы, SO₂ мөлшерінің азаюы байқалса, НМЛОС пен СО үлесінің артуы тіркелді. Сонымен қатар, ондағы ластану деңгейі тұрақты сақталған және жеке компоненттер бойынша оң немесе теріс үрдіс байқалған аумақтар айқындалды. Витебск облысында стационарлық көздердің үлесі республика бойынша орташа деңгейден едәуір жоғары екені анықталып, бұл жағдай қосымша экологиялық және басқарушылық шараларды қабылдауды қажет ететіні көрсетілді. Алынған нәтижелер нақты аймақтардағы ластану түрі, көлемі мен құрылымына қарай бағытталған экологиялық саясат пен табиғатты қорғау шараларын тиімді әрі ғылыми негізде жоспарлауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: атмосфералық ауа, шығарындылар, стационарлық көздер, ластаушы заттар, әкімшілік аудандар, ластану деңгейі, шығарындылар динамикасы, поллютанттар.

TENDENCES OF POLLUTANT EMISSIONS STATIONARY SOURCES OF VITEBSK REGION

GALAY E.I.¹ , KABIEV Y.S.^{2*} 

Galai Elena Ivanovna¹ – Candidate of geographical sciences, department of geographical ecology, faculty of geography and geoinformatics, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus

E-mail: e_galai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7153-9036>

*Kabiev Yerlan Syrymovich² – Doctor of philosophy (PhD), department of geography and tourism, faculty of natural sciences, K. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: yerlanustaz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4600-6550>

Abstract. The article analyzes the spatial and temporal dynamics of atmospheric air pollution caused by emissions from stationary sources in the administrative districts of the Vitebsk region over the period from 2011 to 2023. The study employed cartographic methods, geoinformation technologies, and comparative-geographical approaches to classify districts based on pollution levels relative to the regional average. It was found that in many districts, hydrocarbon emissions are predominant, while in some areas carbon monoxide, sulfur dioxide, or particulate matter prevails. Significant differences in the composition of pollutants were identified, along with a dynamic shift in the proportion of key pollutants - such as a reduction in sulfur dioxide (SO₂) and an increase in non-methane volatile organic compounds (NMVOCs) and carbon monoxide (CO). The share of emissions from stationary sources in the Vitebsk region was found to be considerably higher than the national average in Belarus, indicating the need for enhanced environmental monitoring and regulatory measures.

«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік университетінің ХАБАРШЫСЫ»

ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі

Авторларға арналған нұсқаулық

Мақаланы жариялауға жіберу үшін сайтқа тіркелу қажет. Барлық ғылыми мақалалар бұрын баспа және/немесе электронды түрде жарияланбаған үш тілде қабылданады: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. Жариялау үшін ұсынылған мақалалар қос жасырын рецензиялаудан өтеді. Пәндік салада тәжірибесі бар рецензенттер жұмысты 1-4 апта ішінде бағалайды. Авторлар рецензенттердің пікірлеріне 20 күн ішінде жауап беруі керек. Рецензиялау нәтижелері бойынша мақала авторға пысықтау үшін жіберілуі мүмкін. Редакцияның оның соңғы нұсқасын алған күні мақаланың келіп түскен күні болып есептеледі. Редакция мәтінге мақаланың мағынасын бұрмаламайтын редакциялық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады. Әр түрлі оқу орындарының авторлары ^{1,2} санымен көрсетіледі.

Мақала өзінің ғылыми зерттеулерінің нәтижелері ұсынылуы және түпнұсқа мәтіннің кемінде 70% қамтуы тиіс. Барлық мақалалар «Turnitin» платформасында қайталау (плагиат) үшін тексеріледі. Мақаладағы мәліметтердің дұрыстығына автор / авторлар жауап береді. Техникалық және басқа да жосықсыз әдістердің көмегімен мәтіннің өзіндік ерекшелігін арттыру жариялаудан бас тартуға негіз бола алады.

Оң қорытынды алған әрбір мақалаға DOI (ДОИ) тағайындалады – журналдың мазмұнын және интернеттегі сілтемелерді бірегей және тұрақты онлайн сәйкестендіру үшін сандық нысан идентификаторы.

Мақаланы редакцияға жіберу автордың (авторлардың) «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамының, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы» журналындағы баспагерге мақаланы басып шығару құқығына келісімін білдіреді.

Мақалалар келесі бағыттар бойынша қабылданады: «Педагогика», «Техникалық ғылымдар», «Физика-математика», «Жаратылыстану ғылымдары», «Металлургиялық процестер мен технологиялар», «География және геоэкология», «Тарих», «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар», «Экономика және құқық».

Журналдың бағыттары келесі бөлімдерге бөлінеді:

Физика-математика

Бөлімдер: 1.Математика. 2. Физика. 3.Информатика және ақпараттық технологиялар.

Педагогика

Бөлімдер: 1. Педагогика теориясы, әдіснамасы және тарихы. 2. Білім берудегі инновациялар және даму перспективалары. 3. Оқыту мен тәрбиелеудің заманауи технологиялары. 4. Психология мен арнайы педагогиканың өзекті мәселелері.

Жаратылыстану ғылымдары

Бөлімдер: 1. Химия және химиялық технология. 2. Биология.

Технические науки

Бөлімдер:1. Тау-кен ісі. Тіршілік қауіпсіздігі. 2. Құрылыс және көлік. 3. Мұнай-газ ісі.

Металлургиялық процестер мен технологиялар

Бөлімдер: 1. Шойын және болат металлургиясы. 2. Ферроқорытпа металлургиясы. 3. Түсті металдар металлургиясы.

География және геоэкология

Бөлімдер: 1. Физикалық география және жер туралы ғылым. 2. Экономикалық, әлеуметтік және саяси география. 3. Геоэкология және қоршаған ортаны қорғау туралы ғылым. 4. Картография және ГАЗ 5. Рекреациялық география және туризм. 6. Географиялық және экологиялық білім беру.

Тарих

Бөлімдер: 1. Археология және этнология. 2. Отандық тарих. 3. Дүниежүзілік тарих

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар

Бөлімдер:1. Филология. 2. Өнер, мәдениет және спорт. 3. Социология. 4. Философия

Экономика және құқық

Бөлімдер: 1. Экономика. 2. Құқық. 3. Құқықтану

Мақаланы беру мерзімі:

I квартал 10 ақпанға дейін;

II квартал 10 мамырға дейін;

III квартал 10 тамызға дейін;

IV квартал 10 қарашаға дейін.

Авторларға арналған ережелер

«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» журналында жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде ғылыми мақаланың құрылымын қатаң сақтау және мақалаларды ресімдеу ережелерін сақтау маңызды. Мақала форматы – А4, "Times New Roman" қарпі, негізгі мәтіннің қаріп өлшемі – 12 пт, суреттер, диаграммалар-10 пт, жоларалық интервал – бір; абзацтың бірінші жолының шегінісі-1,0 см; барлық жағынан шегінісі - 20 мм. Мақаланың көлемі 4-10 беттен аспауы керек. Аңдатпа, түйінді сөздер,

әдебиеттер тізімі, референттер және автор туралы қазақ/орыс және ағылшын тілдеріндегі мәліметтер мақаланың көлемін айқындау кезінде ескерілмейді.

Ғылыми мақаланың құрылымы::

FTAXP

ӨОЖ

Автор(лар)дың ТАӨ (ORCID  бастырмасын басу арқылы)

Автор(лар)дың жұмыс орны, қала, мемлекет, индекс, электронды поштасы

Мақаланың атауы

Андатпа

Түйінді сөздер

Кіріспе

Зерттеу материалдары мен әдістері

Нәтижелер және оларды талқылау

Қорытынды

Әдебиеттер тізімі

Авторлар туралы мәлімет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп интеллектуалды үлес қосқан Автор (екі немесе одан да көп авторлармен) корреспондент автор болып табылады және «*» жұлдызшамен белгіленеді.

Мақалаларды ресімдеу тәртібі:

Тақырып. Мақала мәтінінің басында FTAXP индексі көрсетіледі (ғылыми-техникалық ақпараттың халықаралық рубрикаторы, сілтеме: (<http://www.grnti.ru>) және ӨОЖ (әмбебап ондық жіктеу) – кітапхананың библиографиянан нақтылау қажет немесе сайттан ӨОЖ жіктеуішін табу керек, мақаланың жоғарғы сол жағында қалың қаріппен орналастырылады. Одан кейін автордың(лардың) аты-жөні, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автордың e-mail поштасы, редакциямен хат алмасуға жауапты автордың *e-mail поштасы көрсетіледі.

Мақаланың атауы ортасында, бас әріптермен, қаріпі қалың, түзу сызықпен, кегль -12 жазылады. Мақаланың соңында басқа екі тілде, яғни орыс, ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде болса), қазақ, ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде болса), қазақ, орыс тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде болса) жазылады. Авторлар саны – 5 аспау қажет.

Аңдатпа (Abstract). Зерттеудің маңызды нәтижелері және олардың теориялық және практикалық маңыздылығы көрсетіледі. Андатпа көлемі 150-300 сөз. Мақаланың соңында әдебиеттен кейін басқа екі тілде, яғни орыс, ағылшын (егер мақала қазақ тілінде болса), қазақ, ағылшын (егер мақала орыс тілінде болса), қазақ, орыс тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде болса) жазылады. (Туралау-ені бойынша, қаріп-қалыпты, кегль-10).

Түйінді сөздер. Мақала мәтінінде кездесетін және оның негізгі мазмұнын көрсететін 5-8 сөз немесе сөз тіркесі болуы қажет. Түйінді сөздер бір-бірінен үтірмен бөлінеді.

Кіріспе. Кіріспеде мәселенің жай-күйі мен өзектілігі туралы мәселе көтеріледі, сонымен қатар зерттеу мақсаты тұжырымдалады. Авторлар оқырмандарға зерттелетін мәселе туралы ақпаратты ұсыну, тақырып бойынша қолда бар білімді қысқаша көрсету, басқа зерттеушілердің еңбектерін атап өту, сонымен қатар жаңа зерттеу жүргізу қажеттілігін негіздеу үшін алдыңғы зерттеулердегі мүмкін кемшіліктерді анықтауы қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл бөлімде зерттеу нысаны, сондай-ақ барлық қолданылған әдістер, олардың мәні және таңдаудың негіздемесі егжей-тегжейлі сипатталуы керек. Оқырман осы бөлімде зерттеудің әдіснамалық артықшылықтары мен кемшіліктерін өз бетінше бағалап қана қоймай, қажет болған жағдайда оны қайталай алатындай етіп егжей-тегжейлі жазылуы керек. Бөлім келесі аспектілердің нақты сипаттамасын ұсынуды қажет етеді (бірақ оларды жеке бөлімдерге бөлу қажет емес): зерттеу түрі; қатысушыларды таңдау критерийлері; өлшеу әдістері; деректерді өңдеу тәсілдері; этикалық нормалар.

Нәтижелер және оларды талқылау. Бұл бөлімде зерттеудің негізгі қорытындылары баяндалады, қойылған міндеттерге байланысты нақты деректер жинақталады. Нәтижелер зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, логикалық ретпен мәтін, кестелер және сызбалар түрінде ұсынылуы қажет. Автор(лар) зерттеудің маңыздылығын немесе өзіндік ерекшелігін көрсетеді, нақты нұсқаулар мен сындарлы ұсыныстар ұсынады. Бұл бөлімде алынған нәтижелердің басқа авторлар жүргізген ұқсас зерттеулердің нәтижелерімен арақатынасы қарастырылады. Алдыңғы зерттеулерге сілтеме жасаудың орнына, алынған нәтижелер неге басқа зерттеушілер алған нәтижелерден өзгеше немесе өзгеше болмауы мүмкін екенін түсіндіруге тырысады. Бөлім алынған нәтижелерді қолданудың ықтимал бағыттарын, сондай-ақ олардың мүмкін болатын шектеулерін талқылауды қамтиды. Осы зерттеудің нәтижелерінен қисынды түрде жүретін әрі қарайғы зерттеулердің бағыттарын анықтау ұсынылады.

Қорытынды. Бұл кезеңде жұмысты жалпылау және қорытындылау, автордың тұжырымдарын растау және алынған нәтижелердің ғылыми білімге әсері туралы қорытынды жасалады. Қорытындылар дерексіз болмауы керек; олар белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, сондай-ақ ұсыныстар мен болашақ жұмыстың ықтимал бағыттарын ұсыну үшін қолданылады.

Әдебиеттер тізімі (References). Мәтіннен кейін әдебиеттер тізімі MEMCT. 7.1. – 2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері»,

МЕМСТ. 7.0.100–2018 ж. (2018 жылдың 03 желтоқсандағы өзгерту және толықтыруларымен) «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» сәйкес ресімделеді және 5-30 әдебиеттен аспауы керек. Өзін-өзі дәйексөздеу 1-2 әдебиеттен аспау қажет. Әдебиеттер тізімін автоматты түрде емес, қолмен нөмірлеу қолданылады. Тиісті дереккөздерге сілтемелер мәтінде аталуына қарай, төртбұрышты жақшада [1, 73-бет] әдебиеттер тізімі мен парақ бойынша дереккөздің нөмірін немесе автор сілтеме жасайтын нормативтік актінің мақаласын көрсете отырып, өтпелі нөмірлеумен келтіріледі. Әдебиеттер тізімінде кириллицадан берілген әдебиеттер тізімі болса екі нұсқада беруілуі қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған әліпбиде. (Транслитерация - <http://translit-online.ru/> ұсынылатын тегін сайт). Орыс тілінен латын тіліне аудару / Онлайн конвертер <https://translit.ru>. Қазақ тілінен латын тіліне аудару / Онлайн конвертер <https://qazlat.kz/ru/>.

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Руководство для авторов

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте. Все научные статьи принимаются на трех языках: казахском, русском и английском, не опубликованные ранее в печатном и/или электронном виде. Представленные для публикации статьи подвергаются двойному слепому рецензированию. Рецензенты с опытом работы в предметной области оценивают работу в течение 1-4 недель. Авторы должны ответить на комментарии рецензентов в течение 20 дней. По результатам рецензирования статья может быть отправлена автору на доработку. Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи. Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами ^{1,2}.

Статья должна представлять результаты собственных научных исследований и содержать **не менее 70%** оригинального текста. Все статьи проходят проверку на наличие заимствований (плагиат) на платформе «Turnitin». Ответственность за достоверность сведений в статье несёт автор/авторы. Увеличение оригинальности текста с помощью технических и иных недобросовестных методов служит основанием для отказа в публикации.

Каждой статье, получившей положительное заключение, присваивается DOI (ДОИ) – цифровой идентификатор объекта для уникальной и постоянной онлайн-идентификации содержания журнала и ссылок в интернете.

Отправление статьи в редакцию означает согласие автора (авторов) на право Издателя, Некоммерческого акционерного общества «Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова», издания статьи в журнале «Вестник Актюбинского регионального университета».

Принимаются статьи по следующим направлениям: «Педагогика», «Технические науки», «Физика-математика», «Естественные науки», «Металлургические процессы и технологии», «География и геоэкология», «История», «Социально-гуманитарные науки», «Экономика и право».

Направления журнала разделены на следующие разделы:

Физика-математика

Разделы: 1. Математика 2. Физика 3. Информатика и информационные технологии

Педагогика

Разделы

1. Теория, методология и история педагогики. 2. Инновации в образовании и перспективы развития. 3. Современные технологии обучения и воспитания. 4. Актуальные вопросы психологии и специальной педагогики

Естественные науки

Разделы: 1. Химия и химическая технология. 2. Биология.

Технические науки

Разделы 1. Горное дело. Безопасность жизнедеятельности. 2. Строительство и транспорт. 3.

Нефтегазовое дело

Металлургические процессы и технологии

Разделы: 1. Metallургия чугуна и стали. 2. Metallургия ферросплавов. 3. Metallургия цветных металлов

География и геоэкология

Разделы: 1. Физическая география и наука о Земле. 2. Экономическая, социальная и политическая география. 3. Геоэкология и наука об охране окружающей среде. 4. Картография и ГИС. 5. Рекреационная география и туризм. 6. Географическое и экологическое образование

История

Разделы: 1. Археология. 2. Отечественная история. 3. Всемирная история

Социально - гуманитарные науки

Разделы 1. Филология. 2. Искусство, культура и спорт. 3. Социология. 4. Философия

Экономика и право

Разделы: 1. Экономика. 2. Право. 3. Юриспруденция

Сроки подачи статьи:

I квартал до 10 февраля;

II квартал до 10 мая;

III квартал до 10 августа;

IV квартал до 10 ноября.

Правила для авторов

При подготовке статей для опубликования необходимо строго придерживаться структуры научной статьи и руководствоваться правилами оформления. Формат статьи – А4, шрифт «Times New Roman», размер

шрифта основного текста – 12 пт, рисунков, диаграмм – 10 пт, межстрочный интервал – одинарный; отступ первой строки абзаца – 1,0 см.; все поля – 20 мм. Объем статьи не должен превышать 4-10 страниц. Аннотация, ключевые слова, список литературы, референсы и сведения об авторе на казахском/русском и английском языках не учитываются при определении объема статьи. Статьи, превышающие установленный объем, могут быть приняты к публикации в исключительных ситуациях, при принятии особых решений редколлегии журнала.

Структура научной статьи:

МРНТИ

УДК

ФИО автора (ов) (добавить клик на ORCID )

Место работы автора(ов), город, страна, эл. почта

Название статьи

Аннотация

Ключевые слова

Введение

Материалы и методы исследования

Результаты и их обсуждение

Заключение

Список литературы

Информация об авторах.

В персональных данных автора(ов) звездочкой (*) отмечается основной автор (автор корреспондент).

Порядок оформления статей:

Заголовок. В начале текста статьи указывается индекс МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации, ссылка: <http://www.grnti.ru>) и УДК (Универсальная десятичная классификация) – необходимо уточнить у библиографа библиотеки или найти на сайте Классификатор УДК, размещается в верхней левой части статьи жирным шрифтом. Далее следуют инициалы и фамилия автора(ов), полное наименование организации, город, страна, e-mail автора, *e-mail автора, ответственного за переписку с редакцией), название статьи. Название статьи пишется по центру, заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой, кегль -12. В конце статьи на двух других языках, т.е. на русском, английском (если статья на казахском языке), на казахском, английском (если статья на русском языке), на казахском и русском (если статья на английском языке). Количество авторов – не более 5;

Аннотация. Излагаются наиболее важные результаты исследования и их теоретическая и практическая значимость. Объем аннотации 150-300 слов. В конце статьи после литературы пишется на двух других языках, т.е. на русском, английском (если статья на казахском языке), на казахском, английском (если статья на русском языке), на казахском и русском (если статья на английском языке). (Выравнивание – по ширине, шрифт – обычный, кегль-10).

Ключевые слова. 5-8 слов или словосочетаний, которые встречаются в тексте статьи и отражают ее основное содержание. Ключевые слова отделяются друг от друга точкой с запятой.

Введение. Во введении поднимается вопрос о состоянии и актуальности проблемы, а также формулируется цель исследования. Авторы должны представить читателям информацию об исследуемой проблеме, кратко обозначить имеющиеся знания по этой теме, упомянуть работы других исследователей, а также выявить возможные недочеты в предыдущих исследованиях, чтобы обосновать необходимость проведения нового исследования.

Материалы и методы исследования. В данном разделе освещается объект исследования, а также подробно описываются все использованные методы, их сущность и обоснование выбора. Раздел должен быть написан настолько подробно, чтобы читатель мог не только самостоятельно оценить методологические плюсы и минусы данного исследования, но при желании и воспроизвести его. Раздел рекомендует представлять ясное описание следующих аспектов (хотя их выделение в отдельные подразделы не обязательно): тип исследования; критерии отбора участников; методы измерений; подходы к обработке данных; этические нормы.

Результаты и их обсуждение. В данном разделе излагаются основные выводы исследования, обобщаются фактические данные, связанные с поставленными задачами. Результаты представляются в тексте, таблицах и рисунках в логической последовательности, исходя из целей и задач исследования. Автор(ы) демонстрируют значимость или оригинальность исследования, предлагают конкретные рекомендации и конструктивные предложения. В данном разделе рассматривается соотношение полученных результатов с результатами аналогичных исследований, проведенных другими авторами. Вместо простого упоминания предыдущих исследований стараются объяснить, почему полученные результаты могут отличаться или не отличаться от результатов, полученных другими исследователями. Раздел предполагает обсуждение потенциальных областей применения полученных результатов, а также их возможных ограничений. Рекомендуется определить направления для последующих исследований, которые естественным образом вытекают из результатов данного исследования.

Заключение. На данном этапе происходит обобщение и подведение итогов работы, подтверждение выводов автора и его заключение о влиянии полученных результатов на научное знание. Выводы не должны

быть абстрактными; они используются для суммирования результатов исследования в конкретной научной области, а также для предложения рекомендаций и возможных направлений будущей работы.

Список литературы. Оформляется после текста в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» и включает 5-30 источников. Самоцитирование не более 1-2 источников. Используется ручная, не допускается автоматическая нумерация списка литературы. Ссылки на соответствующие источники приводятся в тексте по мере упоминания, в квадратных скобках [1, с. 73] со сквозной нумерацией, с указанием номера источника по списку литературы и страницы, либо статьи нормативного акта, на которые ссылается автор. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация – рекомендуемый бесплатный сайт <http://translit-online.ru/>). Перевод с русского на латиницу/Онлайн конвертер <http://translit-online.ru/>. Перевод с казахского на латиницу/Онлайн конвертер <https://qazlat.kz/ru/>.

**Rules of submitting articles for publication in the scientific journal
“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.
ZHUBANOV”**

Registration of the manuscript

Guide for authors

To submit an article for publication, you must register on the website. All scientific articles are accepted in three languages: Kazakh, Russian and English, not previously published in print and/or electronic form. Articles submitted for publication are subject to double-blind peer review. Reviewers with experience in the subject area evaluate the work within 1-4 weeks. Authors must respond to reviewers' comments within 20 days. Based on the results of the review, the article can be sent to the author for revision. The date of receipt of the article is the date when the editorial office received its final version. The editorial office reserves the right to make editorial changes to the text that do not distort the meaning of the article. Authors from different educational institutions are indicated by the numbers 1, 2. The article should present the results of its own scientific research and contain at least 70% of the original text. All articles are checked for borrowings (plagiarism) on the platform «Turnitin». The author/authors are responsible for the accuracy of the information in the article. The increase in the originality of the text by means of technical and other unfair methods serves as a basis for refusal of publication.

Each article that receives a positive conclusion is assigned a DOI, a digital object identifier for unique and permanent online identification of the journal's content and links on the Internet.

Sending an article to the editorial office means the consent of the author(s) to the right of the Publisher, the Non-profit Joint-Stock Company «Aktobe Regional University named after K.Zhubanov», to publish an article in the journal «Bulletin of Aktobe Regional University».

Articles are accepted in the following areas: «Pedagogics», «Technical Sciences», «Physics and Mathematics», «Natural Sciences», «Metallurgical processes and technologies», «Geography and geocology», «History», «Social and humanitarian sciences», «Economics and law».

The journal's directions are divided into the following sections:

Physics and Mathematics

Sections: 1. Mathematics. 2. Physics. 3. Computer science and Information technology

Pedagogics

Sections: 1. Theory, methodology and history of pedagogy. 2. Problems, innovations and prospects of education development. 3. Modern technologies of teaching and education. 4. Actual issues of psychology and special pedagogy

Natural Sciences

Sections: 1. Chemistry and chemical technology. 2. Biology.

Technical Sciences

Sections 1. Mining industry. Life safety. 2. Construction and transport. 3. Oil and gas business

Metallurgical processes and technologies

Sections: 1. Metallurgy of cast iron and steel. 2. Metallurgy of ferroalloys. 3. Metallurgy of non-ferrous metals

Geography and geocology

Sections: 1. Physical Geography and Earth Science. 2. Economic, social and political geography. 3. Geocology and environmental science. 4. Cartography and GIS. 5. Recreational geography and tourism. 6. Geographical and environmental education

History

Sections: 1. Archaeology. 2. Domestic history. 3. World History

Social and humanitarian sciences

Sections 1. Philology. 2. Art, culture and sports. 3. Sociology. 4. Philosophy

Economics and law

Sections: 1. Economy. 2. Law. 3. Jurisprudence

Deadlines for submitting an article:

I quarter until February 10;

II quarter until May 10;

III quarter until August 10;

IV quarter until November 10.

Rules for authors

When preparing articles for publication in the journal "Bulletin of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov", it is important to strictly adhere to the structure of the scientific article and follow the rules of article design. The article format is A4, the font «Times New Roman», the font size of the main text is 12, figures, diagrams are 10, line spacing is single; indentation of the first line of the paragraph is 1.0 cm; all margins are 20 mm. The length of the article should not exceed 4-10 pages. Abstract, keywords, literature, references and information about the author in Kazakh/Russian and English are not taken into account when determining the volume of the article. Articles exceeding the established volume may be accepted for publication in exceptional situations, when special decisions are made by the editorial board of the journal.

The structure of the scientific article:

IRSTI

UDC

Full name of the author(s) (add a click on the ORCID )

Place of work of the author(s), city, country, e-mail

The title of the article

Annotation

Keywords

Introduction

Materials and methods of research

Results and its discussion

Conclusion

List of literature

Information about the authors

In the personal data of the author(s), an asterisk (*) marks the main author (corresponding author).

The order of registration of articles:

Title. At the beginning of the text of the article, the IRSTI index is indicated (International rubricator of Scientific and technical Information, link: (<http://www.grnti.ru>) and UDC (Universal Decimal Classification) – it is necessary to check with the bibliographer of the library or find the UDC Classifier on the website, placed in the upper left part of the article in bold. This is followed by the initials and surname of the author(s), academic degree, academic title, full name of the organization, city, country, e-mail of the author, *e-mail of the author responsible for correspondence with the editorial board), the title of the article. The title of the article is written in the center, in capital letters, bold, straight font, size - 12. The title is written at the end of the article in two other languages, i.e. in Russian, English (if the article is in Kazakh), Kazakh, English (if the article is in Russian), Kazakh and Russian (if the article is in English). The number of authors is no more than 5;

Abstract. The most important research results and their theoretical and practical significance are presented. The volume of the abstract is 150-300 words. The abstract is written at the end of the article after the literature in two other languages, i.e. in Russian, English (if the article is in Kazakh), Kazakh, English (if the article is in Russian), Kazakh and Russian (if the article is in English). (Alignment – width, font – regular, size-10).

Keywords. 5-8 words or phrases that occur in the text of the article and reflect its main content. Keywords are separated from each other with a comma.

Introduction. The introduction raises the question of the state and relevance of the problem, as well as formulates the purpose of the study. The authors should provide readers with information about the problem under study, briefly outline the available knowledge on this topic, mention the work of other researchers, as well as identify possible shortcomings in previous studies in order to justify the need for a new study.

Materials and methods of research. This section highlights the object of the study, as well as describes in detail all the methods used, their essence and the rationale for the choice. The section should be written in such detail that the reader can not only independently assess the methodological pros and cons of this study, but also reproduce it if desired. The section recommends that you provide a clear description of the following aspects (although it is not necessary to separate them into separate subsections): type of research; criteria for the selection of participants; measurement methods; approaches to data processing; ethical standards.

The results and its discussion. This section outlines the main conclusions of the study, summarizes the actual data related to the tasks set. The results are presented in the text, tables and figures in a logical sequence, based on the goals and objectives of the study. The author(s) demonstrate the significance or originality of the research, offer specific recommendations and constructive suggestions. This section examines the correlation of the results obtained with the results of similar studies conducted by other authors. Instead of simply mentioning previous studies, they try to explain why the results obtained may or may not differ from the results obtained by other researchers. The section includes a discussion of potential applications of the results obtained, as well as their possible limitations. It is recommended to identify areas for further research that naturally follow from the results of this study.

Conclusion. At this stage, there is a generalization and summing up of the work, confirmation of the author's conclusions and his conclusion about the impact of the results on scientific knowledge. Conclusions should not be abstract; they are used to summarize the results of research in a specific scientific field, as well as to offer recommendations and possible directions for future work.

References. It is drawn up after the text in accordance with GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation» and includes no more than 5-30 sources. Self-citation of no more than 1-2 sources. Manual numbering is used, automatic numbering of the list of references is not allowed. References to relevant sources are given in the text as they are mentioned, in square brackets [1, p. 73] with end-to-end numbering, indicating the number of the source according to the list of references and the page or article of the normative act referred to by the author. If there are works presented in Cyrillic in the list of references, it is necessary to submit the list of references in two versions: the first – in the original, the second – in romanized alphabet (transliteration is a recommended free site <http://translit-online.ru/>). Translation from Russian into Latin/Online Converter <http://translit-online.ru/>. Translation from Kazakh into Latin/Online Converter <https://qazlat.kz/ru/>.

Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.ЖУБАНОВА

BULLETIN

K. ZHUBANOV AKTOBE REGIONAL UNIVERSITY

2005 жылдан бастап шығады Издается с 2005 года Published since 2005

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца Published once every three months

Редакция мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова д-лы, 34 Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті	Адрес редакции: 030000, город Актобе, пр-т А. Молдагуловой, 34 Актюбинский региональный Университет имени К. Жубанова	Editorial Office address: 030000, Aktobe, 34 A.Moldagulova ave. Aktobe Regional University named after K.Zhubanov
---	---	---

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор: Мухамбеткалиев А.Б.

Шығарылған күні 31.12.2025
Форматы А4. Көлемі 17,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 414 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
Медиа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 31.12.2025
Формат А4. Объем 17,0 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 414 Цена договорная.
Отпечатано в Медиа центре
Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актобе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.